

**AZƏRBAYCAN MİLLİ EMLƏR AKADEMİYASI
MƏHƏMMƏD FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTÜTU**

KAMANDAR ŞƏRİFLİ

**MƏTNŞÜNASLIĞIN
NƏZƏRİ ƏSASLARI**

**«Nurlan»
Bakı – 2011**

Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 20 aprel 2011-ci il tarixli 4 №-li iclasının qərarı ilə nəşr edilir.

Elmi redaktorları:

8(09)
S 53

Vasim MƏMMƏDƏLİYEV,
akademik

288155

Nüşabə ARASLI,
filologiya elmləri doktoru,
professor

Rəyçilər:

Möhsün NAĞISOYLU,
filologiya elmləri doktoru

Elxan ƏZİZOV,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Kamandar Şərifli. Mətnşünashığın nəzəri əsasları.
Bakı, «Nurlan», 2011. – 366 səh.

4603000000
N098 – 2011

© «Nurlan», 2011

Giriş

Mətnşünaslıq klassik ədəbi abidələrin mətnləri üzərində aparılan kompleks araşdırımlar nəticəsində meydana gəlmışdır. Mətnşünaslıq filologiyanın ən mühüm və geniş vüsət tapmış müstəqil elm sahələrində biridir. Bu elmin əsas tədqiqat obyekti, avtoqrafları əlimizdə olmayan, ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş katib nüsxələrində gəlib bizə çatmış orta əsrlərin yazılı abidələrinin mətnləridir. Ədəbiyyatşünaslıq, dilçiilik, tarix, paleoqrafiya və s. sahələrlə bağlı olan mətnşünaslıq müəyyən metod və prinsiplər əsasında həmin abidələrin mətnlərinin tarixini öyrənir. Mətnşünaslığın əsaslandığı tədqiqat metodu müqayisəli-tarixi araşdırma üsuludur. Bu üsula əsasən tekstoloji tədqiqata cəlb edilmiş abidənin əlyazma nüsxələrinin hər biri ayrılıqda yox, onların hamısı müqayisəli şəkildə, köçürülmə tarixlərinə uyğun araşdırılır. Eyni zamanda tekstoloji tədqiqatlar, mətni araşdırılan əsərin müəllifinin həyatı, yaradıcılığı və dövrü ilə bağlı şəkildə aparılır. Bununla da, əsrlər boyu nüsxədən-nüsxəyə köçürülrək çoxaldılmış əsərin hansı təhriflərə və dəyişmələrə məruz qaldığı aydınlaşdırılır.

Mətnşünaslıq yalnız ədəbiyyat tarixi üçün yox, eyni zamanada mədəniyyət tarixi üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edən bir elmi sahədir. Ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün, obyektiv şəkildə öyrənilməsi, klassik mətnlər üzərində aparılan tekstoloji tədqiqatların dəqiqliyindən az asılı deyildir. Tədqiq edilən əsərlər ayrı-ayrı müəlliflərin dünyagörüşlərini, istedadlarını, bədii sənətkarlıqlarını, elmə verdikləri yenilikləri və s. əks etdirən yazılı abidələr olmaqla bərabər, həm də mədəniyyət tarixini işıqlandıran başlıca məxəzlərdir. Klassiklərin ayrı-ayrı yüzilliklərdə yaratmış olduqları əsərlərin düzgün elmi mətnlərini tərtib etmək və onları öz müəlliflərinə mənsub etmək, hər şeydən önce ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün öyrənilməsi deməkdir. Bu da mətnşünaslıq elminin əhəmiyyətini səciyyələndirən başlıca məziyyətlərdir. Təsadüfi de-

yıldır ki, görkemli rus alimi D.S.Lixaçev mətnşünaslığın rolunu yüksək qiymətləndirərək yazar: «Mətnşünaslıq ədəbiyyat tarixinin əsasıdır. Ayrı bir abidənin mətninin tarixi bütünlükə ədəbiyyat tarixi üçün geniş və ilkin material verir» (129, 30).

Azərbaycanda mətnşünaslıq XIX əsrin II yarısından etibarən bir elmi sahə kimi formalaşmağa başlasa da, onun qaynaqları keçmiş yüzilliklərin dərin qatları ilə bağlıdır. Mətnşünaslıq əvvəlcə elmi-praktiki fəaliyyət sahəsi kimi mövcud olmuşdur. O da başqa elmlər kimi uzun əsrlər boyu müxtəlif inkişaf mərhələləri keçirərək, bir elmi sahə kimi formalaşmış, onun nəzəri əsasları və metodologiyası yaranmışdır. Ə.Mirəhmədovun sözləri ilə desək «belə bir tarixi təkamül yolu Azərbaycan mətnşünaslığı üçün də səciyyəvidir» (55, 4).

Orta yüzilliklərdə mətbəə üsulu ilə kitab çapı olmadığına görə, şair, yazıçı və alimlərin yaratdıqları elm və ədəbiyyat abidələri katib nüsxələrində yayılıb, intişar tapırdı. Onların əsərləri müxtəlif məktəblərə, ayrı-ayrı ədəbi və fəlsəfi cərəyanlara, dini təriqətlərə mənsub olan, bilik səviyyəsi baxımından bir-birindən fərqlənən katiblər və xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş yayılarkən müxtəlif xarakterli təhriflərə, ixtisarlara, əlavələrə və s. məruz qalmışdır. Bunun nəticəsində də bir müəllifin ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş əsərinin bir-birindən fərqlənən müxtəlif nüsxələri meydana gəlmişdir. Hətta bir sıra Azərbaycan və başqa Şərqi klassikləri hələ öz sağlamqlarında əsərlərinin üzünü köçürən katib və xəttatların əlindən şikayətlənmişlər.

Bu təhrifləri görən və köçürülen əlyazma kitablarına gəlir mənbəyi kimi yox, xalqın mədəniyyət tarixinin başlıca daşıyıcıları kimi baxan orta yüzilliklərin bir sıra qabaqcıl alimləri və ziyalıları katib təhriflərinin qarşısını almağa başlamışlar. Onlar abidələri hər cür təhriflərdən qorumaq məqsədilə bir əsərin iki, üç və daha artıq nüsxələri əsasında onun müəllif iradəsinə uyğun mətnini hazırlanmağa çalışmışlar. Beləliklə də, çağdaş mətnşünaslıq elminin ilk rüşeymləri və qaynaqları yaranmağa

başlamışdır. Hər hansı bir elmin, o cümlədən mətnşünaslığın da indiki və gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək üçün onun tarixi köklərini və günümüzədək keçdiyi inkişaf yollarını öyrənmək olduqca zəruridir. Rus ədəbiyyatşunaslığında yazılı abidələrin elmi-tənqid mətninin tərtibi və nəşrə hazırlanması ilə yanaşı mətnşünaslığın nəzəri problemləri, metod və üsulları hərtərəfli öyrənilərək, bir sıra monoqrafik tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Onlara nümunə olaraq, D.S.Lixaçevin «Текстология», Y.I.Proxorovun «Текстология», S.A.Reyserin «Палеография и текстология нового времени», kollektiv əməyin məhsulu olan «Основы текстологии» (128; 137; 140; 136) və başqa tədqiqat əsərlərini göstərmək olar. Rusiyada ayrı-ayrı elmi mərkəzlərdə tanınmış ədəbiyyatşunas alımlar tərəfindən yazılı abidələr üzərində aparılmış fundamental tədqiqatlar sayəsində mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi tarixi kökləri, müasir problemləri, metodologiyası və gələcək inkişaf yolları dərindən öyrənilmişdir.

Zəngin bədii və elmi irsə yiyələnən Azərbaycan ədəbiyyatının uzun yüzilliklər ərzində yaradılmış abidələrinin mətnşünaslıq baxımından araşdırılması və onların elmi-tənqid mətnlərinin tərtibi sahəsində alımlarımızın xidmətləri olduqca böyükdür. Məhz onların gərgin və şərəfli əməyi sayəsində Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıllı Xətai və neçə-neçə başqa Azərbaycan və Şərq klassiklərinin əsərlərinin dəyərli elmi-tənqid mətnləri tərtib edilmiş, onların əsasında mükəmməl kütləvi nəşrlər həyata keçirilmişdir. Hər bir əsərin elmi-tənqid mətni tərtib və nəşr edilərkən ona yazılmış müqəddimələrdə tədqiqat prosesində müəyyənləşdirilmiş nüsxə fərqləri və araşdırılmalara cəlb edilmiş əlyazma nüsxələri ilə bağlı şərhlər və izahlar verilmiş, elmi-tənqid mətnin tərtib prinsipləri aydınlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı klassiklərin əsərlərinin mətnləri üzərində tekstoloji araşdırımlar aparan Azərbaycan alımları mətnşünaslığın bu və ya digər məsələləri ilə bağlı müxtəlif elmi və elmi-kütləvi nəşrlərdə çıxış etmişlər.

Lakin təəssüfləndirici haldır ki, keçmiş yüzilliklərin yazılı abidələrinə söykənərək klassik mətnşünaslığın ilkin qaynaqları və inkişaf yolları, onun metod və üsulları yalnız son dövrlər bu sətirlərin müəllifi tərəfindən aparılmış tekstoloji araşdırırmalar sayesində öyrənilməyə başlanmışdır.

Uzun əsrlərdən bəri zəngin elmi ənənələr yaratmış Azərbaycan mətnşünaslığı haqqında yalnız Azərbaycanda deyil, eyni zamanda dünya şərqşünaslığında da indiyədək heç bir monografik tədqiqat aparılmamış və bu elm sahəsi sistemli şəkildə işıqlandırılmamışdı. Yalnız K.Şəriflinin «Azərbaycan mətnşünaslığının təşəkkülü və inkişafı», «Mətnşünaslıq» və «Mətnşünaslığın əsasları» (76;77;80) adlı tədqiqat əsərləri işıq üzü gördükdən sonra bu elmin tarixi köklərinə, inkişaf yollarına, metod və prinsiplərinə aydınlıq gətirilmişdir. Çağdaş mətnşünas alımların klassik mətnlərin tədqiqi və nəşrə hazırlanması sahəsində əldə etdikləri zəngin təcrübədə ümumiləşdirilərək, geniş araşdırırmalarla müasir Azərbaycan mətnşünaslığı və onun nəzəri problemləri də kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Bununla da Azərbaycan tədqiqatçıları mətnşünaslığın nəzəri problemlərini öyrənməkdən çox, ayrı-ayrı abidələrin elmi-tənqid mətninin tərtibinə və nəşrinə daha çox yer vermişlər. Bu tədqiqat əsəri çağdaş mətnşünaslıq elmi, onun metod və prinsiplərinin öyrənilməsi istiqamətində də atılmış ilk addımdır. Beləliklə Azərbaycan mətnşünaslığı bir növ praktiki fəaliyyətlə əhatə olunmuşdu. Xarici ölkələrdə mətnşünaslığın eynən belə bir vəziyyətdə olması haqqında D.S.Lixaçev demişdir: «Xarici ölkələrdə mətnşünaslıq elminin acınacaqlı vəziyyətinin bir sıra ümumi səbəbləri vardır. Mətnşünaslıq, mətn nəşrinin praktiki məsələlərlə boğulmuşdur. Bu da nəzəriyyənin inkişafına mənfi təsir bağışlayır... Mətnşünaslıq haqqında tekstoloji tədqiqatlar az nəşr olunur» (129, 61).

İstər mətnşünaslığın nəzəri problemlərinin öyrənilməsi, istərsə də onun gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından, klassik mətnlərdə aşkar edilmiş təhriflərin

və onları doğuran səbəblərin müəyyənləşdirilərək sistemi şəkildə şərh edilməsi, eləcə də çağdaş mətnşünaslıq elminin özü-lünü təşkil edən klassik mətnşünaslığın araşdırılması bu elmi sahənin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən isə, belə araşdırımlar orta çağ Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikir tarixinin öyrənilməsinə də əvəzsiz yardım göstərəcəkdir. Mətnşünaslıq ədəbi-tənqidi fikirlə bağlı şəkildə keçmiş yüzilliklərin dərin qatlarında meydana gəlmış, onunla inkişaf edərək zəngin ənənələr yaratmışdır. Bu baxımdan mətnşünaslığın tarixi inkişaf yolunun, onun metod və prinsiplərinin araşdırılması, Azərbaycan ədəbi-tənqidi fikrinin ayrı-ayrı mərhələlərində onun hərtərəfli kamil mənzərasını yaratmaq üçün də böyük imkanlar açır.

İstər klassik, istərsə də çağdaş mətnşünaslıq, onun nəzəri problemləri və metodologiyası yalnız Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında deyil, həm də başqa türk, ərəb və fars xalqlarının ədəbiyyatşünaslığında da fundamental tədqiqat obyekti olmayışdır. Şərq xalqlarının mədəniyyətləri, o cümlədən ədəbiyyatları uzun yüzilliklərdən bəri bir-birini qidalandırmaqla qarşılıqlı əlaqə və təsir şəraitində yaranmış və inkişaf etmiş, eyni qrafikaya əsaslanmışdır. Şərq xalqlarının klassik ədəbiyyatı və onun nəzəri məsələləri bir-birilə çox yaxın olduğu kimi, mətnşünaslığın tarixi inkişaf mərhələləri, nəzəri və praktiki üsulları da bir-birinə olduqca yaxındır. Buna görə də, Azərbaycan mətnşünaslığı Şərq ədəbiyyatı fonunda araşdırılmış, yeri gəldikcə başqa türk, ərəb və fars xalqlarının ədəbiyyatlarından orta çağların mətnşünaslıq təcrübəsi ilə bağlı nümunələr verilmişdir. Bu tədqiqat işi gələcəkdə türk, ərəb və fars mətnşünaslığının nəzəri problemlərinin araşdırılması üçün də yaxşı imkanlar yaradır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı tarixində ilk dəfə olaraq, mətnşünaslıq elminin tarixi kökləri və inkişaf yolları, eləcə də çağdaş mətnşünaslıq, onun metod və prinsipləri kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Bu tədqiqat işinin əsasını Azərbaycan

MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində mühafizə olunan çoxsaylı türkdilli, farsdilli və ərəbdilli yazılı abidələr təşkil etmişdir. Bu abidələrin əsas hissəsi Azərbaycan ərazisində, bir qismi isə başqa Şərq ölkələrində yazılmış və ya köçürülmüşdür. Bunlarla yanaşı başqa Şərq ölkələrinin əlyazma xəzinələrində saxlanılan bir sıra əlyazma kitabları da tədqiqata cəlb edilmişdir. Yazılı abidələrlə bərabər orta əsr məxəzləri və çağdaş tədqiqatlar da bu araşdırimalarda istifadə edilmişdir. Bu tədqiqat işi, uzun illərdən bəri minlərlə Azərbaycan və başqa Şərq klassiklərinin yaratdıqları yazılı abidələr və orta əsr məxəzləri üzərində aparılan, böyük əmək və bilik tələb edən araşdırımlar sayəsində meydana gəlmişdir.

I fəsil

Mətnşünaslığın ilkin qaynaqları və inkişaf mərhələləri

1. Mətnşünaslığın orta əsr qaynaqları:

Ədəbi-tənqidi fikrin ilk rüsheymələri Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının ilk bədii nümunələri ilə qoşa yaranmışdır. Yəni insanın yaratdığı ilk bədii söz və sənət nümunələri ilə yanaşı tənqidi-estetik fikrin ilk ünsürləri meydana gəlmişdir. “Tənqidi-estetik fikir bədii fikrin yaranmasına ehtiyac doğan-da meydana çıxmışdır” (81,6).

Bədii sözün və sənətin inkişafı ilə yanaşı tənqidi fikir də inkişaf edərək, uzun və zəngin bir tarixi yol keçmişdir. Bu tarixi yolu zaman-zaman yeni zirvələrə yüksəldən Azərbaycan xalqının Xətib Təbrizi (XI əsr), Yusif Xoylu (XII əsr), Nəsimi-rəddin Tusi (XIII əsr), Əssar Təbrizi (XIV əsr), Şərafəddin Həsən Rami Təbrizi (XIV əsr), Vəhid Təbrizi (XV əsr), Məhəmməd Rafi Dost Məhəmməd oğlu (XVII əsr), Mirzə Əbutilib Təbrizi (XVIII əsr), Mirzə Fətəli Axundov (XIX əsr), Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə (XIX əsr), Mirzə Kazım bəy (XIX əsr) kimi görkəmli alimləri yetişmişdir. Ədəbi-tənqidi fikrin tərkib hissəsini təşkil edən mətnşünaslıq da belə bir tarixi yol keçmişdir. S.A.Reyser haqlı olaraq yazar ki, “...əgər “mətnşünaslıq” istilahı yenidirsə, anlayışın özü çox qədimdir” (140, 85).

S.İ.Belokon apardığı tədqiqatlara söykənərək, mətnşünaslığın qaynaqlarının, hələ bizim eradan əvvəlki yüzilliklərin dərin qatları ilə bağlı olduğunu söyləmişdir (102,5). Mətnşünaslıq bir elmi sahə kimi yaranma tarixi çox uzaq yüzilliklərə getməsə də, onun qaynaqları deyildiyi kimi qədim tarixin dərin qatları ilə bağlıdır. İstər Şərqdə, istərsə də Qərbdə mətnşünaslıq anlayışı eyni dərəcədə qədimdir. Bununla bağlı N.İ.Konrad

belə yazır: “Belə filologiya həm Qərbdə, həm də Şərqdə meydana gəlmişdir. Orada da, orada da-qədim antik dövrdə, Qərbdə ellinizm əsrində, Şərqdə, Çində Xan İmperiyası dövründə olduğu kimi, İskəndəriyyə kitabçıları polislər epoxasına aid olan öz antik ədəbiyyatlarının klassik dövrü əsərlərini, Çin kitabçıları isə leqo epoxasına aid olan öz antik ədəbiyyatlarının klassik dövrü əsərlərini toplayırdılar. Onlar bu əsərləri yalnız toplamırdılar, həm də onların mətnlərinin müəyyənləşdirilməsi üzərində işləyirdilər; mətnlər üzərində aparılan iş isə, əsərlərin özləri üzərində aparılan işə gətirib çıxardı. Klassikaya çevrilən filoloji işin varlığı belə yarandı: keçmiş dövrlərin yazılı abidələrinin toplanması, onların mətnlərinin müəyyənləşdirilməsi və şərhi.

Bu varlıq orta əsrlərdə də dəyişməmişdir; Qərbdə də, Şərqdə də eyni dərəcədə” (123a, 7).

İstər bizim eradan əvvəlki dövrlərdə, istərsə də orta əsrlərdə müxtəlif məktəblərə, ayrı-ayrı ədəbi və fəlsəfi cərəyanlara, dini təriqətlərə mənsub olan filoloqlar, katiblər və xəttatlar tərəfindən klassiklərin əsərləri nüsxədən-nüsxəyə köçürürlərək çoxaldılkən, ayrı-ayrı amillərin təsirilə müxtəlif xarakterli təhriflərə uğradıldığını görən dövrünün bir sıra ədəbiyyatşünasları və ziyanlıları həmin əsərləri şərh edərkən, yaxud köçürürlərən əlyazmalarında olan katib təhriflərinə biganə qalmamış, onların mətnlərini bir neçə nüsxələri əsasında islah etməyə başlamışlar. Beləliklə də, “ayrı-ayrı zehni əmək adamlarının empirik fəaliyyətində” (55,4) mətnşunaslıq elminin ilk rüşeymləri və qaynaqları meydana gəlmişdir.

Buna görə də mətnşunaslıq, ədəbi-tənqid fikir tarixinin tərkib hissəsi kimi dünyada öz kökləri ilə yüzilliklərin dərin qatları ilə bağlıdır. Bir vaxt abidələri tənqidin surətdə öyrənmiş alman tarixçiləri B.Q.Nibura və L.Ranke bu metodun yaradıcıları kimi təqdim olunmuşlar. Lakin bu fikir sonrakı tədqiqatlar nəticəsində inkar edilərək, tənqidin tarixi köklərinin antik dövrdən başladığı söyləmiş V.P.Buzeskul öz elmi tədqiqatla-

rı ilə əsaslandırmışdır ki, filoloji, yaxud tarixi tənqid öz inkişafı üçün ayrıca bir şəxsə yox, çoxlarının bu sahədə aparmış olduqları araşdırmalar toplusuna borcludur (109;110;148).

Çağdaş ərəb ədəbiyyatşunaslığının tanınmış alımlorindən biri olan Fəxrəddin Qabavə mətnşünaslıq fikrinin yaranma tarixi haqqında belə demişdir: “Şerin düzəldilməsi, yarandığı gündən bəri onu izləyən qədim tarixi bir hadisədir” (180,157). Fəxrəddin Qabavənin söylədiyi bu fikir bir daha təsdiq edir ki, mətnşünaslığın ilk rüşeymləri poeziya nümunələrinin, daha doğrusu ilk folklor nümunələrinin yarandığı dövr qədər qədimdir. “Tənqidi-estetik fikrin ilk ünsürlərini özündə qoruyub saxlayan ən qədim sənət nümunəsi-şifahi xalq yaradıcılığıdır” (81, 7). Bütün elmlərdə olduğu kimi, mətnşünaslığın da tarixi köklərini və inkişaf yollarını öyrənmədən onun bu gününü və sabahını təsəvvür etmək çox çətindir. Binalar özülləri üzərində dayandığı kimi, elmlər də uzun əsrlər boyu yaradılmış zəngin baza üzərində inkişaf edib yüksəlir. İstənilən fənnin tarixi inkişaf yollarını öyrənmədən onun nəzəri əsaslarına yiyələnmək mümkün deyildir. Ona görə də müasir mətnşünaslıq elminin uzun yüzilliklər boyu yaratmış olduğu zəngin bazanı araşdırmaqla biz bu elmi sahənin tarixi inkişaf yollarını, bu gününü və sabahını, eləcə də onun nəzəri məsələlərini öyrənmiş oluruq. Buna görə də mətnşünaslıq elminin qaynaqlarına qayıtmak, onun tarixi inkişaf yollarını işıqlandırmaq ədəbiyyatşunaslığından oldukça vacib məsələlərindəndir.

İslamın qələbəsindən sonra müsəlman Şərqi xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının kitabçılıq işi ərəb əlyazma kitab ənənələri zəminində yenidən yaranmış və inkişaf etmişdir. Ərəb əlyazma kitabının ilk nümunəsi isə islam dininin müqəddəs kitabı, ərəb mədəniyyətinin həmişəyaşar abidəsi, “kitablarım anası” (“umm əl-kutub”) Qurani-Kərim olmuşdur. Müsəlman Şərqində ilk elmi mətnin tərtibi Qurani-Kərimlə bağlıdır. Quran cildə alınaraq, kitab şəklinə salınmış ərəblərin ilk yazılı abidəsidir.

Elm aləminə məlumdur ki, Qurani-Kərim ayələr şəklində Məhəmməd peyğəmbərə (s) Allahın əmrilə vəhy mələyi Cəbrail vasitəsilə nazil olmuşdur («Bəqərə» surəsinin sonuncu iki ayəsi isə Peyğəmbərə (s) bilavasitə Allah-təala tərəfindən vəhy edilmişdir). Ayrı-ayrı ayələr şəklində vəhy nazil olandan sonra, Peyğəmbər (s) səhabələrinə oxumuş və vəhy katiblərinə dəri, xurma qabıqları, yastı daş və sümüklər üzərinə yazdırılmış. Peyğəmbər nazil olan ayələrin hansı surədə və hansı ayədən sonra gəldiyini deyərmiş və ona ciddi nəzarət edərmiş. Məhəmməd peyğəmbər (s) dünyasını dəyişənədək vəhy nazil olduğundan Qurani-Kərim hələ bir ciddə toplanaraq, kitab şəklinə salınmamışdır. Odur ki, Peyğəmbər (s) dünyasını dəyişdikdən sonra, müxtəlif qiraət formalarının meydana gəlməsi ilə yanaşı, Quranda mətn təhriflərinə yol verilmək təhlükəsi yaranmışdır (51,VII).

Şübhəsiz, Allah kəlamlarında yol verilə biləcək təhriflər islam ümmətinin başında duran rəhbərlərini və Peyğəmbərin (s) səhabələrini düşündürməyə bilməzdi. Quranın toplanması, mətninin tərtib edilməsi və kitab şəklinə salınması Peyğəmbərin (s) əsas vəhy katiblərindən biri Zeyd İbn Sabit başda olmaqla Quranı əzbər bilən bir neçə yaxın səhabəyə tapşırılmışdır. Olduqca böyük məsuliyyət tələb edən bu çətin iş uzun axtarışlardan və dəqiq tədqiqatlardan sonra, uğurla yerinə yetirilərək, Quranın vahid, hər cür təhriflərdən xali mətni tərtib edilmişdir.

Bununla da, müsəlman Şərqində mətnşünaslıq elminin ilkin qaynağı islam dininin müqəddəs kitabı Quranın mətninin tərtibi ilə başlanmışdır. Bu elmi sahənin Quranla bağlı olan ilkin qaynaqları, Peyğəmbər əleyhissəlamın şərafətli hədislərinin toplanması və onların düzgün mətnlərinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində aparılan araşdırımalarla mətnşünaslıq fikri daha da inkişaf etdirilmişdir.

Qurandan sonra Peyğəmbər (s) hədisləri ilə bağlı aparılan araşdırımalar elmi və mədəni həyatda böyük hadisəyə çevril-

miş, islam mədəniyyəti tarixində xüsusi yer tutmuş, müxtəlif elmlərin, o cümlədən ədəbiyyatşunaslığın inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Peyğəmbərin (s) vəfatından sonra, onun şərafətli hədisləri siyasi, məzhəbi, yerliçilik və s. baxımından ciddi təhriflərə məruz qalmışdır. Peyğəmbərin (s) hədislərinin belə təhriflərdən təmizləmək, onları Allahın Rəsulu tərəfindən deyildiyi kimi, düzgün şəkildə islam ümmətinə çatdırmaq üçün dövrünün görkəmli alımları böyük əmək və bilik sərf etməli olmuşlar. Bunun nəticəsində də, hədislərin tənqidini surətdə araşdırırlaraq, elmi surətdə isnadlar və rəvilərlə təsdiq edilmiş düzgün mətnlərini əhatə edən, məşhur əsərlər meydana gelmişdir. Alımlar Peyğəmbərin (s) şərafətli hədislərini bu təhlükədən qorumaq üçün, müxtəlif elm sahələri ilə bağlı onların üzərində geniş əhatəli tekstoloji araşdırmalar aparmışlar. «Ancak ulema hadisi tehlikelerden koruma ve tenkid konusunda neredeyse insan üstü bir çaba sarfettiler. Bu qayretleri netice-sinde büyük bir başarı elde ettiler» (156,45).

Peyğəmbər (s) hədisləri üzərində aparılan araşdırmalar və onların düzgün mətninin tərtibi sahəsində alımların həyata keçirdikləri geniş əhatəli tədqiqatlar, mətnşunaslıq fikrinin irəli-ləməsində böyük rol oynamışdır. İstar Qurani-Kərimin mətninin tərtibi, onun təfsiri və şərhi, istərsə də şərafətli hədislərin öyrənilməsi istiqamətdə aparılan çoxsahəli araşdırmalar ədəbiyyatşunaslıq elminin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Bu təsir özünü şərhçilik sənətində daha bariz şəkildə eks etdirmişdir.

İstar Qurani-Kərimin düzgün oxunması və dərk edilməsi, istərsə də ərəb dilciliyinin öyrənilməsi məqsədilə, alımlar ərəb xalqının uzun yüzilliklər boyu yaratdığı və rəvilər vasitəsilə şifaçı şəkildə nəsildən-nəslə verildiyi poeziya nümunələrinə müraciət etmiş və onları ayrı-ayrı məcmuelərdə toplamışlar. Bu poeziyanı ilk toplayan Əbu Ubeydə (728-825), Mufaddal ad-Dabi (780-848), Əbu Ömər əş-Şeybani (719-828), İbn əs-Sikkit (803-859), Əbu Səid əs-Sukkəri (828-888) də dilçilər ol-

muşlar. Ərəb qrammatika məktəbləri ərəb dilçilik elminin inkişafında misilsiz rol oynadığı kimi, ədəbi tənqidi fikrin təşəkkül tapmasına da böyük təsir göstərmişdir. Tezliklə, yəni X yüzillikdə Qudama ibn Cəfər (888-948) “Şerin tənqidi” və “Nəşrin tənqidi” adlı əsərlərini yazmış və bu əsərlərdə ədəbi tənqidin bəzi məsələlərini şərh etməyə çalışmışdır.

Həmin dövrlərdən ədəbiyyatda şərhçilik sənəti də öz ilk addımlarını atmış oldu. Əbu Bəkr əs-Sulinin (öl.946) və İbni Cinninin, (932-1002) görkəmli ərəb klassikləri Əbu Təmmamın və əl-Mutənnəbbinin divanlarına yazdıqları şərhləri ilə demək olar ki, ərəb ədəbiyyatında şərhçilik sənətinin əsasını qoymuş oldular. Onlardan sonra Əbu Hilal əl-Əskəri (öl.1005), Əbu əl-Həsən İbn İsmayıł (öl.1066), Abdullah İbn Əhməd Samani (öl.1082), əl-Mərzuqi (öl.1030) və başqa dilçi alimlər tərəfindən filologianın bu sahəsi daha da inkişaf etdirilmişdir. İstər ayrı-ayrı poeziya antalogiyaları, istərsə də müxtəlif şairlərin divanları yuxarıda adları çəkilən alimlər üçün, dilçilik elminin öyrənilməsində faktiki materiallar kimi istifadə olundu. Həmin poeziya nümunələrində bu alimləri maraqlandıran əsasən qrammatik formalar, sözlərin daxili dəyişməsi, hal şəkilçiləri və s. idi. Onlar öz şərhlərində ədəbiyyatşunaslıq məsələlərinə olduqca az yer verirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq şərhçilik sənəti ədəbiyyatşunaslığın, o cümlədən tənqidi fikrin, onunla bərabər isə mətn tərtibinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərirdi.

Bu və ya digər şairin əsərini şərh edən alim, hər şeydən önce həmin əsərin bir neçə nüsxəsi əsasında mətnini tərtib etmiş, həmin mətni və nüsxələr arasındaki fərqli cəhətləri öz şərhində tam şəkildə vermişdir. Şərh edilən əsərlərin mətnlərinin tərtibi sahəsində filoloqlar tərəfində aparılan iş, sonrakı yüzilliklərde şərhçilik sənətində yaradıcı bir hərəkət kimi meydana çıxmış və özündən sonra zəngin irs qoyub getmişdir.

Bir sıra Avropa şərqşünaslarının dediyi kimi ümumi müsəlman mədəniyyətinin yaradılmasında qeyri-ərəb xalqlarına

mənsub olan tanınmış zəka sahiblərinin böyük rolü olduğu ki-
mi, filologiya elmlərinin, o cümlədən mətnşünaslıq fikrinin in-
kişaf etdirilməsində də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Bu sahə-
də Azərbaycan elm və mədəniyyət xadimlərinin xidmətləri də
az deyildir. Onların ən görkəmli nümayəndələrindən biri ədə-
biyyatşunas alim və dilçi Yəhya Əli oğlu Xətib Təbrizidir. O,
uzun illərdən bəri Şərq və Qərb alımlarının tədqiqat obyektinə
çevrilmiş zəngin yaradıcılığı ilə şərhçilik sənətini elmi baxımdan
özünün ən parlaq zirvəsinə yüksəltmişdir. Xətib Təbrizi
əvvəlki alımlardən fərqli olaraq, tədqiqata cəlb etdiyi poeziya
nümunələrini birtərəfli yox, ilk dəfə olaraq hərtərəfli şərh et-
miş və onların mükəmməl mətnlərini tərtib etmişdir. Bu da
onun ədəbiyyatşunaslığı götirdiyi çox mühüm bir yenilik idi.
“Xətib Təbrizi əsərləri həm dilçilik, həm də ədəbiyyatşunaslıq,
həm tarix, həm ictimai mühitlə, həm fəlsəfə, həm etnoqrafiya,
həm də folklorla bağlı şəkildə tədqiq edən ilk şərhçi idi. Bu,
alimin ərəb ədəbiyyatına, ümumiyyətlə müsəlman xalqlarının
mədəniyyətinə götirdiyi birinci yenilik idi” (47, 54).

Xətib Təbrizi ərəb ədəbiyyatının 300 illik bir dövrünü və
yüzlərlə şairlərin şeirlərini əhatə edən Mufaddal əd-Dabinin
(780-848) “əl-Mufaddaliyyat”, Əbu Təmmamın (796-843),
Əbu əl-’Əla əl-Mə’ərrinin (973-1057), əl-Mutənəbbinin (915-
965) və başqaları kimi görkəmli ərəb klassikləri əsərlərinin
düzgün mətninin tərtibi və həmin mətnlərə yazdığı şəhlərlə
Şərq ədəbi fikrini inkişaf etdirərək, yeni bir mərhələyə
yüksəltmişdir. O, göstərilən antalogiyani və məşhur müəllif-
lərin əsərlərini şərh etməklə bərabər, həm də onların ayrı-ayrı
əlyazma nüsxələri üzərində müqayisəli araşdırma apararaq,
bu əsərlərin düzgün mətnlərini tərtib etmişdir. Bununla da o,
bir tərəfdən mətnşünaslıq fikrinin inkişafına böyük təkan
vermiş, digər tərəfdən isə klassik ərəb poeziyasının ən dəyərli
incilərindən sayılan bu əsərlərin düzgün mətnlərinin qorunub
saxlanmasında və onların gələcək nəsillərə çatdırılmasında
Ərəb ədəbiyyatı qarşısında əvəzsiz xidmətlər göstərmışdır.

Onun bu xidmətləri ərəb alımları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.. Bununla əlaqədar Fəxrəddin Qabavə belə yazar: “Həqiqətən o, dil və ədəbiyyat sahəsində alim idi. Elmi və təcrübəsi ilə öz sələflərinin əsərlərindən ən yaxşısını və faydalısını seçərək, onların (mətnlərinin-Ş.K.) nöqsanlarını göstərmiş, sonra isə seçilmiş əsərlərdən vahid bir kitab yaratmaq üçün həmin mətnləri nizama salmışdır. Bu gün adlarından başqa heç nə bilmədiyimiz, ilk əsilləri itmiş bir çox əsərlər onun (Xətib Təbrizinin-Ş.K.) bu işi ilə əbədiləşdirilmişdir. O, ədəbi irsin mühafizəsində elmə və alımlarə böyük xidmət göstəmişdir” (180, 221).

Xətib Təbrizinin Əbu Təmmamın “Divan”ına yazdığı şerhin tənqidini tərtib və nəşr etdirmiş Məhəmməd Əbdüh Əzzam yazar: “Xətib Təbrizi bu şerhi ilə ədəbiyyatçılar arasında möhtəşəm və ölməz xidmət göstərmiş, Əbu Təmmamın şerlərini əvvəldən axıra qədər bir yerə toplamışdır” (171, 27).

Xətib Təbrizinin tərtib və şerh etdiyi mətnlər klassik ərəb ədəbiyyatının öyrənilməsində ən mötəbər məxəzlərə çevrilmişdir. Ərəb tədqiqatçıları bir çox problem və çətinliklərin həllini məhz bu məxəzlərdə tapmışlar. Görkəmli ədəbiyyatşunas alım Taha Hüseynin rəhbərliyi altında Əbu-l-'Əla əl-Mə'errinin “Səqt əz-zənd” adlı şerlər divanına Xətib Təbrizi, Abdulla bin Məhəmməd bin Seyyid əl-Bataliyusi və Qasim bin Hüseyn bin Məhəmməd əl-Xarəzminin yazdıqları şerhlərin tənqidini mətnlərini hazırlamış ərəb tədqiqatçıları Mustafa Səqa Əbdüssəlam Harun, İbrahim Əbyari, Əbdürəhim Mahmud və Həmid Məcid Xətib Təbrizinin mətnşünaslıq fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişlər. Buna görə də uzun əsrlərdən bəri klassik ərəb ədəbiyyatının ən dəyərli inciləri Xətib Təbrizinin topladığı və tədqiq etdiyi mətnlər əsasında öyrənilir.

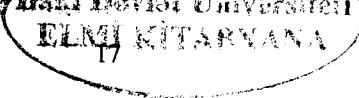
Xətib Təbrizi hələ XI əsrda elmi mətn tərtibi sahəsində son dərəcə gərgin və məhsuldar fəaliyyət göstərmiş, orta əsr mətnşünaslıq fikrinin inkişaf etdirilib, yeni bir mərhələyə yüksəldilməsində ölçüyə gəlməz dərəcədə böyük əməyi olmuşdur.

2-88155

Hər hansı bir əsərin mətninin tərtibində, hər şeydən önce, onun başlıca mənbələri olan ayrı-ayrı əlyazma nüsxələri üzərində apardığı müqayisəli araşdırmałara söykənmüşdür. Bu araşdırmałar zamanı o, əsərin əlyazma mənbələrinə tənqidi yanaşmış, tərtib etdiyi mətnin mümkün dərəcədə düzgün və təhriflərdən xali olması üçün bütün bilik və bacarığını səfərbər etmişdir.

Xətib Təbrizi mətni üzərində tədqiqat işi apardığı əsərin əlyazma mənbələri ilə yanaşı, ona yazılmış şərhləri də bu araşdırmaçaya cəlb etmiş və onlardan lazımı qədər tənqidi surətdə faydalananmışdır. Orta əsr şərhlərində əsərin bütün misraları sadalanaraq, hər biri ayrılıqla izah edildiyindən əsərin tam mətni orada öz əksini tapirdi. Özünün “Şərh əl-qəsaid əl-əşar” əsərinin xütbəsində qeyd etdiyi kimi, bu və ya digər əsəri onun əlyazma mənbələri və ona yazılmış şərhlər, eləcə də digər məxəzələr əsasında tənqidi surətdə araşdırmaqdə əsas məqsədi bu əsərin düzgün mətnini tərtib etməkdən və onlara geniş şərhlər yazmaqdan ibarət olmuşdur. O, hələ XI əsrə özündən əvvəl və öz dövründə yazış-yaratmış şairlərin əsərləri ayrı-ayrı kətiblər və ədəbi cərəyanlar tərəfindən ciddi təhriflərə və dəyişmələrə uğradıldığını müşahidə etdiyinə görə, elmi yaradıcılığının bu əsərlərin “müalicəsinə” yönəltmişdir. Mətnləri təhriflərdən təmizləmək, müəllif iradəsinə uyğun şəkilə salmaq və düzgün şərhini vermək üçün Xətib Təbrizi araşdırduğu əsərin daha çox mükəmməl və dolğun əlyazma nüsxələrini əldə etməyə çalışmışdır. O, “İxtiyarat əl-Mufaddal” toplusunun mətnini tərtib edərkən əl-Ənbəri və əl-Mərzuqənin yazdığı şərhlərlə yanaşı, “əl-Mufaddaliyyat”ın bəsdən çox nüsxəsindən istifadə etmişdir. Hər hansı bir əsərin mətninin tərtibi böyük əmək və bilik tələb edən ağır bir elmi proses olduğunu Xətib Təbrizi dəfələrlə qeyd etmişdir.

Mətnin tərtibində nüsxə fərqlərinin göstərilməsi mətnşünaslığın ən əsas metodiki üsullarından biridir. Nüsxə fərqlərini göstərmədən bu və ya digər bir tədqiqatçı mətn üzərində apardığı araşdırmałar, qəbul etdiyi mühakimələr və söykəndiyi

üsullar haqqında müəyyən fikir söyləmək mümkün deyildir. Nüsxə fərqlərini mətnin elmi-məlumat aparatında göstərməmək, hətta, dərindən tədqiq olunmuş mətnin nəşri sonrakı tədqiqatçıları əsas mətnin düzgün seçilməsini yoxlamaq imkanından məhrum edir. Buna görə də Xətib Təbrizi tədqiq etdiyi əsərin mənbələri üzərində apardığı araşdırımaların nəticəsi ki-mi meydana gəlmış nüsxə fərqlərinin göstəriləsinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Odur ki, sonrakı alımlar onun tərtib etdiyi mətnlərin düzgünüyü və elmi səviyyəsi haqqında müəyyən fikir yürüdə bilmişlər. «...tənqididə mətn tərtib etmək sahəsində böyük təcrübəyə, geniş biliyə və sağlam estetik zövqə malik olan Xətib Təbrizi şerlərinə şərh yazdığı şairlərin divanlarının düzgün mətnini müəyyənləşdirməyə xüsusi diqqət yetirmiş, saysız-hesabsız nüsxə fərqlərini aydın göstərmiş, mətnlərin ilkin varianta maksimum yaxınlığını təmin etmək üçün gərgin axtarışlar aparmışdır» (48, 36-46).

Xətib Təbrizi heç vaxt mətnini tərtib etdiyi əsərdə müəyyən ixtisarlar, yaxud müəyyən əlavələr etməyə cəhd göstərməmişdir. Bəzi hallarda əsərin mənbələri üzərində apardığı tənqid, müqayisəli araşdırımalar əsnasında aşkar etdiyi əlavə parçaları, ayrı-ayrı şerləri və qəsidələri əsas mətnə daxil etmək məcburiyyəti qarşısında qalmış və belə hallarda, əsərə daxil etdiyi əlavələr haqqında tədqiqatçılara və oxuculara izahat vermişdir.

Xətib Təbrizi klassik ərəb ədəbiyyatı nümunələrinin düzgün mətnlərini qoruyub saxlamaq üçün, böyük əmək və bilik sərf etmiş, onları rəvilərin müxtəlif uydurmalarından və əlavələrindən qorumağa, hər cür dolaşıqlıqdan qurtarmağa çalışmışdır. Bu məqsədlə o, ayrı-ayrı məxəzlərə söykənərək, hər hansı bir beytdə olan sözlərin belə müxtəlif variantlarının hansı rəvilərə məxsus olduğunu müəyyənləşdirməyə cəhd etmişdir. Xətib Təbrizi dövrünün yetkin ədəbiyyatşunas alimi kimi, mətnini tərtib etdiyi əsərin əlyazma nüsxələrində yol verilmiş təhriflərin, ixtisarların, əlavələrin və s. dəyişmələrin səbəb və məqsədlərini diqqətlə araşdırmış, onların heç biri tədqiqatdan kə-

narda qalmamışdır.

Müxtəlif məxəzələrin verdiyi məlumatlara görə orta əsr klassikləri əvvəlcə yazdıqları əsərlərə sonradan tənqid-i yanaşaraq, onların mətnləri üzərində redaktə işi aparmış və bununla da eyni bir əsərin yeni redaksiyasının meydana gəlməsinə səbəb olmuşlar. Mətnin tənqidində ən ciddi və çatın məsələlərdən biri olan müəllif redaktəsinin müəyyənləşdirilməsinə Xətib Təbrizi xüsusi diqqət yetirmişdir. Xətib Təbrizi özünün zəngin elmi fəaliyyətilə ədəbi-tənqid-i fikrin və mətnşünaslığının zəngin bazasının yaradılmasında və inkişafında geniş üfüqlər açmış, filologiya elmlərinin gələcək tərəqqisi üçün tutarlı zəmin yaratmışdır.

Xətib Təbrizidən sonra, yəni XII əsrin birinci yarısında ədəbiyyatşunaslıq elminin inkişafında əhəmiyyətli fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan alımlarından biri də Yusif Tahir oğlu Xoyludur (öl.1153-1154-cü illər arasında). Onun “ət-Tənvir” adlı əsəri görkəmli ərəb şair-filosofu, Xətib Təbrizinin müəllimi Əbu-l-’Əla əl-Mə’errinin (973-1058) «Saqt əz-zənd» adlı şeirlər divanının şərhinə həsr edilmişdir (190).

Şərq poeziya aləmində böyük şöhrət tapmış və sevilə-sevilə oxunan Əbu-l-’Əla əl-Mə’erriyə hücum edənlər, onun paxılığını çəkənlər və ona böhtan atanlar da az olmamışdır. Bunuñla əlaqədar şair belə deyir: “Mənim vəziyyətimdən xoşlanmayanların yanında günahım çoxdur. Bu isə onların özlərinin nöqsanı və qüsürudur ki, mənim fəzilət və yüksəkliyimi dərk edə bilmirlər... Zəmanəmizdə cahillik o qədər çoxalmışdır ki, o, mənim fəzilətimi və elmimi də örtmüştür” (190, 110-111). Lakin o, inanırdı ki, “paxillar onun fəzilətini alçaldı bilməyəcəklər, günəş şüalarını hər tərəfə yaydığı kimi, mənim fikirlərim də hər yerdə yayılacaqdır” (190, 111).

Hələ öz dövründə böyük şöhrət tapmış Əbu-l-’Əla əl-Mə’errini öz dahiyənə əsərləri ilə başqalarını kölgədə qoymuşuna görə, ona hər tərəfdən hücumlar edilmiş, onun üzərinə böhtanlar və iftiralar yağdırılmışdır. Onların çirkin əməlləri şairin

əsərlərinə də sirayət etmişdir. Belə ki, onun poeziyasına qərəzli təhriflərlə böhtanlı fikirlər də yol tapmışdır. Əbu-l-'Əla əl-Mə'errî divanı da belə böhtanlardan və qərəzli təhriflərdən xilas ola bilməzdi. Məhz buna görə də Yusif Xoylu Xətib Təbrizidən sonra bir daha şairin “Saqt əz-zənd” divanına müraciət etmiş, onun poeziyasını şərh etməklə bərabər, şerlərin mətnləri üzərində də yenidən araşdırmaqla aparmış və onları müəllif dünyasının nuru ilə aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Hətta o, sələfi Xətib Təbrizini “Saqt əz-zənd” i şərh edərkən bir sıra xətalara yol verdiyini söyləyərək, tənqid etmişdir.

Yusif Xoylu yazdığı şərhdə istifadə etdiyi məxəzlərə, şərh etdiyi divanın mətninə tənqid-i yanaşmış, divana dəyərli bir tədqiqat əsəri yazmaqla bərabər, həm də şairin şerlərinin etibarlı mətnlərini tərtib etmişdir.

Azərbaycanda çağdaş mətnşünaslıq elminin tarixi ənənələrinin yaradılmasında və inkişafında öz elmi irsləri ilə ciddi fəaliyyət göstərmmiş, haqqında yuxarıda bəhs etdiyimiz filoloqlardan sonrakı yüzilliklərdə, adları bizə məlum olan və olmayan ayrı-ayrı alim və ziyalılar orta əsr mətnləri üzərində apardıqları araşdırmałara böyük əmək və bilik sərf edərək, mətnşünaslığın elmi əsaslarının və metodologiyasının yaradılmasında başlıca rol oynamışlar. Mətnşünaslıq fikrinin keçmiş qaynaqlarını öyrənmək baxımından xüsusü maraq doğuran və Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan ən qədim yazılı abidələrdən biri görkəmli dilçi İsmail əl-Cövhərinin “əs-Sihah fi-l-luğə” adlı əsərinin əlyazmasıdır (200). Dağıstanlı alim Məhəmməd Şəfi'inin kolleksiyasından olan bu əlyazması onun əcdadları tərəfindən XVII əsr-də Şam (Dəməşq) şəhərindən gətirilmişdir. Əsərin bu nüsxəsi hicri 510-cu ilin ramazan ayında (yanvar 1117) katib Əli bin Əbdülcəlil bin Əli bin Məhəmməd tərəfindən köçürülmüşdür. Bu dəyərli, qədim yazılı abidə, Əbu Səhl əl-Hərəvinin avtoqrafdan köçürüyü əlyazması ilə Xətib Təbrizi tərəfindən tutuşdurularaq, təshih edilmiş nüsxədən yazılmışdır.

Tekstoloji baxımdan xüsusi maraq doğuran abidələrdən biri də XIV əsrə tərtib edilmiş əlyazma məcməsidir. Bu məcməyə daxil edilmiş əsərlərin mətnləri üzərində məlum olmayan filoloq bir növ tekstoloji araşdırma aparılmış, aşkar edilən nüsxə fərqləri mətnlərin haşiyələrində qeyd edilmişdir. Bunu əlyazmanın sonluğunda edilmiş qeyd də göstərir: “Bacarıq və imkan daxilində təshih etdim” (224, 297b).

Mətnlərin haşiyələrində verilmiş çoxlu miqdarda nüsxə fərqlərinin sonlarında “nüsxələrin çoxunda düzgündür” və ya “nüsxələrin eksəriyyətində belədir” ifadələrindən aydın olur ki, şərhlərin mətnləri onların bir çox nüsxələri əsasında diqqətlə araşdırılmışdır. Şərhlərin mətnlərinin haşiyələrində və hətta, sətirlər arasında onlara kifayət qədər izahlar da yazılmışdır. Nüsxə fərqlərinin və izahların göstərilməsində, orta əsr mətnşünaslığında işlədilmiş şərti işaretlərin bir qismi bu əlyazmasında öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan mədəniyyətinin tanınmış şəxsiyyətlərindən biri olan Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” fəlsəfi poemasının təqrübən XIV əsrin sonlarında üzü köçürülmüş nüsxəsi (269) mətnşünaslıq elminin tarixi köklərini öyrənmək baxımdan xüsusi maraq doğurur. Poemanın bu mətni, naməlum filoloq tərəfindən bir neçə nüsxə əsasında araşdırıldıqdan sonra yazılmışdır. Bu araşdırında aşkar edilmiş nüsxə fərqləri və onlara yazılmış şərhlər mətnin haşiyələrində qeyd edilmişdir. Beləliklə də, “Gülşəni-raz” poemasının göstərilən nüsxəsi üzərində aparılan araşdırmaşalar sayəsində bu əsərin dəyərli və müükəmməl bir mətni tərtib edilmişdir.

XV-XVII yüzilliklər Şərq, o cümlədən Azərbaycan mədəniyyəti tarixində filologiyanın, o cümlədən mətnşünaslıq fikriinin inkişafında da diqqətəlayiq bir irəliləyiş gözə çarpır. Ayrı-ayrı abidələrin mətnləri üzərində filoloqların apardıqları araşdırmaşalar mətnşünaslığın inkişafına böyük təkan vermişdir. Bu-na nümunə olaraq, XV əsrə Heratda Firdovsinin məşhur “Şahnamə” əsərinin mətni üzərində aparılmış tekstoloji araş-

dirmaları göstermək olar. XV əsrд Mirzə Baysunkurun tapşırığı ilə bir qrup alımlar “Şahnamə”nin müəllif nüsxəsinə uyğun mətnini hazırlamağa başladılar. “Şahnamə” meydana gələndən sonra dörd əsr ərzində Firdovsinin müəllif mətni o qədər ciddi dəyişmələrə məruz qalmışdır ki, poemanın müxtəlif nüsxələri arasında əsaslı fərqlər yaranmışdır. Buna görə XV əsrд Teymurilər nəslindən olan Mirzə Baysunkur bir neçə alımın mətnin vahid redaksiyasını işləyib hazırlanmasını tapşırıdı. Baysunkur redaksiyası “Şahnamə” mətninin bərpası sahəsində edilmiş ilk məlum cəhddir” (135, 5). “Şahnamə”nin Baysunkur redaksiyası Şərqdə klassik mətnşünaslığın inkişafı sahəsində atılmış ciddi bir addım olmuşdur.

Mətnşünaslıq fikrinin inkişafı sahəsində XV yüzillikdə ciddi araşdırmaclar aparmış müsəlman Şərqi tədqiqatçılarından biri də ensiklopedik biliyə yiylənənən tanınmış ərəb alimi Məhəmməd bin Əbdürəhman əs-Səxavi (1427-1497) olmuşdur. Onun zəngin elmi irsi ərəb-islam mədəniyyətinin, xüsusən islamşünaslığın tarixi köklərini və onun inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından dəyərli məxəzlər kimi alımlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Klassik mətnşünaslığın öyrənilməsi baxımından isə onun “ət-Təhsil və-l-bəyan fi siyaq qissət əs-Seyyid Salman” (264) (“Əs-Seyyid Salman haqqında hekayətin öyrənilməsi və izahı”) xüsusi maraq doğurur. Əs-Səxavi bu əsəri Məkkə alımlarından birinin xahişi ilə yazmışdır.

Əs-Səxavi sifarişi qəbul etdiķdən sonra, əs-Seyyid Salman əl-Farisinin islami qəbul etməsi ilə bağlı hekayəti qələmə almaq üçün dəfələrlə Məkkə və Mədinəyə getmiş və material toplamaq məqsədilə, geniş axtarışlar aparmağa başlamışdır. Hər şeydən önce o, ayrı-ayrı rəvayətləri əldə etmək üçün əhl əs-sünna mənbələrinə və islam tarixinə dair məxəzlərə müraaciət edir. Əs-Səxavi əsərində adlarını və müəlliflərini göstərdiyi 26 ədəd məxəzdən istifadə edərək, Salman əl-Farisi haqqında 12 rəvayət toplamışdır. O, dövrünün yüksək səviyyəli təd-

qıqatçısı kimi topladığı 12 rəvayətin mətnlərini başqa nüsxələrilə qarşılıqlı surətdə araşdıraraq, onların düzgün və nöqsanlı cəhətlərini müəyyənləşdirmişdir. Rəvayətlərin mətnləri üzərində belə mükəmməl tekstoloji araşdırımlar apardıqdan sonra, özünün göstərilən məşhur əsərini yazmışdır. Bununla da o, mətnşünaslıq fikrinin inkişafında müəyyən xidmətlər göstərmişdir.

XVI əsr türk ədəbiyyatşunaslarından Süruri, Şami və Sudinin fars şairi Sədi Şirazinin “Gülüstan” əsərinə həsr etdikləri şərhləri klassik mətnşünaslığın inkişafına ciddi təsir göstərmiş ən dəyərli tədqiqatlardan olmuşdur. Həmin filoloqlar hər şeydən öncə Sədinin bu əsərinin XVI əsrə kimi mövcud olan qədim nüsxələri əsasında müəllif iradəsinə uyğun mətnini hazırlamaq üçün ciddi araşdırımlar aparmışlar. Alımlar türk tədqiqatçılarının bu əsərin müəllif mətninin bərpası sahəsində apardıqları işi yüksək qiymətləndirərək, ilk ciddi mətnşünaslıq araşdırımları olduğunu söyləmişlər (94).

Yuxarıda göstərilən türk ədəbiyyatşunas alımlarından “Gülüstan”a ilk şerhi 1550-ci ildə Müsləhəddin İbn Şə’ban Sürruri yazmışdır. Müəllifin şerhdə qeyd etdiyi kimi o, əsəri şerh etməzdən öncə bir neçə nüsxələrini (miqdarı dəqiqlik göstərilmir) əldə edərək, abidənin mətni üzərində araşdırımlar aparmışdır. Alim “Gülüstan”ın əldə etdiyi nüsxələrini müqayisəli surətdə tutuşduraraq, aşkar etdiyi nüsxə fərqlərini göstərmişdir. O, klassik mətnşünaslığın təcrübəsinə söyklərək, nüsxə fərqlərini “bəzi nüsxələrdə yoxdur” və ya “bəzi nüsxələrdə” ifadələri altında təqdim etmişdir. Süruri əsərin mətnini tərtib etdikdən sonra, onun şerhini və ərəb (az-az hallarda isə türk) dilində tərcüməsini vermişdir.

Mövlana Şam’ı Mustafa Dərvişin (öl.1593) “Gülüstan”a yazdığı şerhdə də əsərin bir neçə əlyazmalarından istifadə edilmişdir. O, bu əlyazmaları arasındaki nüsxə fərqlərini demək olar ki, göstərməsə də, hər halda onun hazırladığı mətn “Gülüstan”ın etibarlı mətnlərindən hesab olunur.

Sədinin “Gülüstan” əsərinə Sudinin yazdığı şərh (265) öz elmi dəyəri baxımından göstərilən şərhlərdən çox fərqlənir və həmin əsərə müxtəlif Şərqi ölkələrində həsr edilmiş tədqiqatlar arasında xüsusi yer tutur. Hər şeydən onçə bu şərin dəyəri onunla səciyyələnir ki, Sudi hələ XVI yüzillikdə, dövrünün tanınmış filoloqu kimi «Gülüstan» əsərinin həqiqi mənada dövrünə görə elmi mətnini tərtib etmişdir. O, dövrünün yüksək səviyyəli tədqiqatçısı kimi «Gülüstan»ı şərh etməzdən əvvəl, onun bütün təhriflərdən, əlavələrdən, ixtisarlardan və sair dəyişmələrdən təmizlənmiş, müəllif nüsxəsi ilə səsləşən mətnini hazırlamağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. O, bununla fars ədəbiyyatının ən dəyərli və geniş yayılmış bir abidəsinin, nöqsanlardan təmizlənmiş şəkildə gələcək nəsillərə çatdırılmasında böyük əmək və bilik sərf etmiş, eyni zamanda hələ XVI yüzillikdə mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi inkişaf etdirilməsinə əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Sudi qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmaq üçün, “Gülüstan”ın onlarla əlyazma nüsxələrini və ona yazılmış şərhlərin əlyazmalarını əldə edərək, onları qarşılıqlı surətdə aşadırmışdır. Araşdırma nəticəsində aşkar etdiyi nüsxə fərqlərindən qəbul etdiyini seçmiş, qəbul etmədiyini isə ayrıca yazmışdır. Əsərin mətnində bir sıra sözlərin, ifadələrin, cümlələrin, misraların və s. təhrif olunduğunu Sudi öz müfəssəl tekstoloji aşadırmaları sayəsində müəyyənləşdirmiş və onlar haqqında öz şərhində izahat vermişdir. O, nüsxə fərqlərini “bu beyt (cümə, şer) qədim (yaxud əksər) nüsxələrdə bulunmadı”, “bu qədim, yaxud səhih nüsxələrdə vaqı”dır (düşmüştür, yazılmamışdır) və s. ifadələrlə göstərmişdir. Sudinin «Gülüstan»a yazdığı bu şərhi öz mükəmməlliyi və elmi dəyəri baxımından Qərb və Şərqi tədqiqatçılarının diqqətini özünə çəkmişdir.

XV əsrдə və ondan sonrakı yüzilliklərdə Azərbaycan mətnşünaslığının inkişaf yollarını aşadırmaga yardım edən əlyazma abidələri az deyildir. Həm də bu inkişaf yolları özünü yalnız poetik əsərlərdə yox, həm də elmi traktatlarda göstər-

mişdir. Bu abidələr həm də Azərbaycan tənqidi fikir tarixinin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinin araşdırılması baxımından əhəmiyyətli məxəzəldərdir. Belə abidələrdən biri də təqribən XV əsrin sonu-XVI əsrin əvvəllərində üzü köçürülmüş və mətni tədqiq olunmuş Xaqani Şirvaninin böyük bir cilddə toplanmış ayrı-ayrı qəsidələri və mədhiyyələridir (234). Şairin əsərlərinin bu əlyazması orta əsr mətnşünaslığının araşdırılması və öyrənilməsi baxımından olduqca maraqlıdır. Xaqanının əsərlərinin mətnləri üzərində mükəmməl tekstoloji araşdırmalar aparılmışdır. Bu araşdırmalarda istifadə edilmiş əlyazma nüsxələrinin sayı göstərilməsə də, qəsidələrin mətnləri üzərində aparılmış müqayisəli tədqiqat işindən və əlyazmanın haşiyələrində göstərilmiş nüsxə fərqlərindən aydın olur ki, tədqiqatçı şairin əsərlərinin bir neçə əlyazmalarından istifadə etmişdir. Əlyazmanın hər bir vərəqində ayrı-ayrı sözlərdən, söz birləşmələrindən, misralardan və beytlərdən ibarət neçə-neçə nüsxə fərqləri və şərhlər yazılmışdır. Bu əlyazması üzərində aparılmış araşdırmalara tədqiqatçı böyük əmək və bilik sərf edərək, şairin əsərlərinin dəyərli bir nüsxəsini hazırlamışdır. Xaqani əsərlərinin tənqidi mətninin hazırlanmasında bu əlyazması ən mötəbər bir nüsxə kimi araşdırmağa cəlb oluna bilər.

Təqribən XVI əsrə üzü köçürülmüş Xaqani Şirvaninin "Divan"ı üzərində aparılmış mətnşünaslıq işi də diqqəti cəlb edir (235). "Divan"ın bu əlyazması onun başqa nüsxələri ilə tutuşdurularaq, nüsxə fərqləri, bu nüsxədən düşmüş misralar, beytlər və ayrı-ayrı parçalar mətnin haşiyələrində qeyd edilmişdir. Bununla bərabər mətnə çoxlu şərh və izahlar da yazılmışdır. Eyni zamanda mətdənə olan ayrı-ayrı sözlərin lüğəti mənaları da izah olunmuşdur. Lakin bu tekstoloji iş bütün mətn boyu nədənsə ardıcıl aparılmamışdır.

XVI-XVII yüzilliklərdə mətnşünaslıq fikrinin inkişafını özündə əks etdirən əsərlərdən biri də İmadəddin Nəsimi "Divan"ının bir əlyazmasıdır (257). Bu əlyazma, "Divan"ın ayrı-ayrı dövrlərdə köçürülmüş nüsxələrindən yazıldığı və müxtəlif

xarakterli olduğu üçün bir çox şerlərdə naqislik, çatışmamazlıq nəzərə çarpır. Həmin çatışmamazlıqları, nöqsanlı misraları, beytləri aradan qaldırmaq, mətn daxilində olan fərqləri göstərmək məqsədilə nüsxə üzərində sonradan tekstoloji iş aparılmış, əlavələr edilmiş, şerin əsl mətni bərpa olunmuşdur. Nüsxənin dəyərli cəhətlərindən biri də orasındadır ki, o, daha mükəmməl, bəlkə də daha qədim və dolğun əlyazması ilə müqayisə olunub, təshih edilmişdir. Buna görə də C.V.Qəhrəmanov Nəsimi əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini hazırlayarkən bu əlyazmasından iki nüsxə (“A” və “A1”) kimi istifadə etməklə bərabər onu şairin əsərlərinin ən mükəmməl əlyazması kimi əsas götürmüştür (42, 79). Bu da Azərbaycan mətnşunaslıq fikrinin inkişaf səviyyəsini səciyyələndirən başlıca amildir.

XVI yüzillikdə mətnşunaslıq fikrinin inkişaf yollarını öyrənmək baxımından belə dəyərli abidələr çoxdur. Mətnləri tekstoloji baxımdan araşdırılmış abidələr sırasında Azərbaycan klassiklərinin əsərləri ilə yanaşı, başqa Şərqi xalqlarına mənsub olan müəlliflərin nəzm, nəsr və elmi əsərləri də az deyildir. Belə abidələr sırasında Xaqaninin, Xətainin, Füzulinin və başqa Azərbaycan klassiklərinin əsərləri ilə yanaşı Caminin, Hafizin, Əttarin, əl-Busirinin, Əli İbn Əbu Talibin və başqa ərəb və fars şairlərinin yaratdığıları mədəniyyət abidələri də vardır.

XVII-XVIII yüzilliklərdə mətnşunaslıq fikri daha da inkişaf edərək, yeni bir mərhələyə yüksəlmışdır. Bu dövrdə mətnlər üzərində aparılan tekstoloji tədqiqatlar öz mükəmməlliyi ilə fərqlənmişdir. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu xəzinəsində saxlanılan Nizami “Xəmsə”sinin bir dəyərli nüsxəsi (259) mətnşunaslığının erkən inkişaf tariхini öyrənmək baxımından böyük maraq doğurur. Bir sıra alımlar, həqiqi mənada bu nüsxəni, dövrünə görə “Xəmsə”nin elmi-tənqidi mətni kimi qiymətləndirmişlər. Doğrudan da, Nizami poemalarının mətnləri üzərində aparılmış diqqətəlayiq araşdırırmalar nəticəsində onların etibarlı nüsxələri yaradılmışdır. Əlyazmanın sonluğunda qeyd edildiyi kimi, bu nüsxə hicri

1046 (1636-37)-ci ildə dövrünün ədəbiyyatşunas alımlarından biri olmuş Dostməhəmməd Dərviş Məhəmməd oğlu Daraxçı tərəfindən gözəl, aydın və narin kalliqrafik nəstəlik xətti ilə yazılmışdır. Lakin sonradan kimse, yəqin ki, əlyazmasının sahibi onu qədim nüsxə kimi qələmə vermək və baha qiymətə satmaq üçün hicri 1047 tarixindəki bir rəqəmini yeddi «V» rəqəminə çevirmiş və bununla da əlyazmanın köçürülmə tarixini hicri 746 (1345- 46)-ci ilə aid etmişdir. Bu tarixin sonradan düzəldildiyi hiss olunmaqla yanaşı, həm də əlyazmasının paleoqrafik xüsusiyyətləri həmin tarixin doğrudan da saxta olduğunu göstərir. Nədənsə «Xəmsə»nin bu nüsxəsinə «Leyli və Məcnun» poeması daxil edilmişdir.

Nizami «Xəmsə»sinin göstərilən nüsxəsi üzərində aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, Dostməhəmməd Dərviş Məhəmməd oğlu Daraxçı şairin poemalarının mətnlərinə əsl mənada mətnşunas alim kimi yanaşmış və öncə «Xəmsə»yə daxil olan poemaların («Leyli və Məcnun»dan başqa) müxtəlif əlyazmalarını toplamış və hər bir poemanın əlyazma nüsxələrini tekstoloji baxımdan müqayisəli şəkildə araşdırıldıqdan sonra, ayrı-ayrı nüsxələrin mətnləri arasında aşkar edilən nüsxə fərqlərini əsas mətn kimi seçdiyi göstərilən nüsxənin haşiyələrində qeyd etmişdir. Dostməhəmməd Daraxçı dörd poemanın mətnlərini bu şəkildə hazırladıqdan sonra, onları 1046 (1636-37)-ci ildə əlimizdə olan nüsxəyə köçürmüştür. Poemaların mətnləri hər səhifədə dörd sütuna, yəni hər misra bir sütuna yazılmış, göy və qara rəngli mürəkkəblə, eləcə də qızıl suyu ilə çəkilmiş paralel xətlərdən və zolaqlardan ibarət çərçivəyə alınmışdır. Bəzi misraların və beytlərin müqabilində həmin çərçivələrdən mətnin haşiyələrinə doğru çıxıntılar çəkilmiş və həmin çıxıntıların daxilində nüsxə fərqləri göstərilmişdir. Bu da onu göstərir ki, Dostməhəmməd Daraxçı, haqqında danışdığımız «Xəmsə» nüsxəsini köçürərkən onun qarşısında tekstoloji baxımdan tədqiq edilmiş hazır mətn olmuşdur

XVII əsrin ilk onilliklərində Dostməhəmməd Daraxçı Ni-

zami "Xəmsə"sinin mətni üzərində apardığı tekstoloji araşdırma larda yəqin ki, şairin poemalarının daha qədim və daha az təhriflərə uğradılmış nüsxələrindən istifadə etmiş və bununla da "Xəmsə"nin daha etibarlı bir mətnini yaratmışdır. "Xəmsə"nin tərtib edilmiş göstərilən mətninin müsbət xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, Dostməhəmməd Daraxçı apardığı tekstoloji araşdırırmalar sayesində aşkar etdiyi nüsxə fərqlərini olduğu kimi qara və qırmızı rəngli mürəkkəblərlə mətnin haşıyələrində və birbaşa misraların arasında qeyd etmişdir. Verilmiş nüsxə fərqlərində görünür ki, Daraxçı onlara qarşı çox diqqətlə yanaşmış və nüsxələr arasında aşkar etdiyi fərqli cəhətlərin hamısını göstərməyə çalışmışdır. Hətta katibin diqqətsizliyi ucundan diakritik nöqtələri qoyulmamış, yaxud artıq qoyulmuş, yaxud hərfi düşmüş, yaxud da bir hərfin yerinə başqa hərf yazılmış sözlərə də nüsxə fərqləri göstərmişdir.

Dostməhəmməd Daraxçı "Xəmsə"yə seçdiyi əsas mətnə necə gəldi müdaxilə etməkdən çəkinərək, orada təshihlər apar-mamışdır. O, yalnız "Xəmsə"nin əlyazmaları üzərində apardığı müqayisəli tekstoloji araşdırırmalarla aşkar etdiyi fərqli cəhətləri tərtib etdiyi mətnin haşıyələrində göstərməklə kifayət-lənmiş və onları gələcək tədqiqatçıların mühakiməsinə vermişdir. Bununla bərabər Daraxçı mətnə bir sıra qısa şərhlər və izahlar da yazmışdır. Bu şərhlərin bir qismi "Xəmsə"nin mətnində təsadüf edilən arxaik sözlərin izahına həsr edilmişdir. Bununla da o, Nizami "Xəmsə"sinin dəyərli bir mətnini yaratmışdır.

XVII yüzillikdə Azərbaycan mətnşunaslığının inkişafı sa-hində alimlərlə yanaşı, bəzi tanınmış şairlər də müəyyən fə-a-liyyət göstərmişlər. Bu baxımdan Saib Təbrizinin apardığı tekstoloji araşdırırmalar diqqəti özünə cəlb edir. O, Nizami "Xəmsə"sinin mətnini müxtəlif təhrif və dəyişmələrdən təmiz-ləyərək, onun etibarlı nüsxəsini yaratmaq məqsədilə "Xəmsə"-nin bir neçə əlyazma nüsxələri əsasında şairin poemaları üzərində tekstoloji araşdırırmalar aparmış və bir növ onların elmi

mətnlərini tərtib etmişdir. “O, (Saib Təbrizi -Ş.K.) bir neçə mötəbər nüsxə əsasında “Xəmsə” hazırlamışdır. Əmir Firuzgūhinin qeydinə görə Saibin tərtib etdiyi Nizami “Xəmsə”si Vəhid Dəstgirdinin arxivində saxlanılmışdır” (31, 124).

Beləliklə, XIX yüzilliyyə qədər bizə məlum olan və məlum olmayan, yəni kimliyi göstərilməmiş ayrı-ayrı filoloqlar tərəfindən klassiklərin əsərlərinin mətnləri üzərində aparılmış müqayisəli araşdırırmalar sayəsində mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi formalaşması üçün zəngin baza yaradılmışdır.

1.2. Mətnşünaslığın XIX əsr mərhələsi

XIX əsrдə mətnşünaslıq keyfiyyətcə yeni bir mərhələyə daxil olmuşdur. Bu dövrdə həyata keçirilən tekstoloji tədqiqatlar və nəşrlər öz elmiliyi və kamilliyi ilə fərqlənir. Bu baxımdan Nizami “Xəmsə”sinin hicri 1301 (1883-84)-ci ildə həyata keçirilmiş nəşri artıq mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi formalaşdığını göstərir. “Xəmsə”nin 1301-ci il nəşri də diqqəti cəlb edir. Bu kitab elm aləminə məlum olan Nizami nəşrləri arasında, müəyyən mənada, təqnid mətn hesab edilməlidir” (86, 124). “Xəmsə”nin bu nəşrini Hacı Mirzə Məhəmməd adlı maarifpərvər alim həyata keçirmişdir. O, bu nəşrə müqəddimə və sonluq, lügət, çətin, arxaik sözlərin və ifadələrin izahını ya-zaraq, Nizaminin “Xəmsə”sinin daha mükəmməl bir nüsxəsini hazırlamış və bununla da mətnşünaslıq elminin formalaşmasında dəyərli fəaliyyət göstərmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarizadə və Mirzə Kazimbəy məhz bu zəngin bazaya söykənərək, mətnşünaslıq elminin yaradılmasında həllədici rol oynamışlar. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə mətnşünaslıq fəaliyyətinə hələ gənc yaşlarında mədrəsədə təhsil alarkən başlamışdır. Onun bu sahədə müəllimi İbrahim Xəlil əfəndi Şirvani olmuşdur. O, Əbdülqəni Nuxəviyə hələ gənc yaşlarında ayrı-ayrı

əsərlərin mətnləri üzərində işləməyi, orada olan katib xətalarının başqa nüsxələr əsasında müəyyənləşdirmə üsullarını öyrətməyə başlamışdır. Xalisəqarızadənin hələ təlim alarkən hicri 1247 (1831)-ci ildə üzünü köçürdüyü Məhəmməd əl-Birkəvinin “İzhar əl-əsrar fi-n-nəhv” (254, 62b-71a) adlı əsərinin mətni üzərində apardığı tekstoloji işi onun bu istiqamətdə atlığı ilk addımlardan hesab oluna bilər. O, əsərin üç nüsxəsini tutuşduraraq, ayrı-ayrı nüsxə fərqlərini mətnin haşiyələrində qeyd etmiş və bəzi xırda izahatlar yazmışdır. Əlbəttə, onun göstərilən əsərin mətni üzərində apardığı tədqiqat işi mükəmməl ola bilməzdi, çünki deyildiyi kimi bu onun fəaliyyətinin başlangıcı idi. Əbdülqəni Nuxəvinin B-6817 şifrlili əlyazma toplusuna daxil etdiyi nəzm və nəşr əsərlərinin mətnləri üzərində apardığı tekstoloji araşdırımlar da, təhsil aldığı illərə təsadüf edir. O, bu əsərləri 17-18 yaşında ikən köçürmüş və sonra isə onların mətnləri üzərində işləmişdir. Onun 1249-1250 (1833-34)-ci illərdə İbn əl-Əcrumun “əl-Əcrumiyyə fi-n-nəhv” (241, 152b-163a), Bürhanəddin bin Kamaləddin Həmidin “Şərh əl-istia’rət və-t-təsbihət” (198, 2b-12a) və əs-Seyyid əş-Şərif Əli bin Məhəmməd əl-Cürcanının “Haşiyə alə şərh ər-risalə əş-şəmsiyyə” (263, 12b-153a) əsərlərinin mətnləri üzərində apardığı bir növ tekstoloji iş daha genişdir. Əs-Seyyid əş-Şərif əl-Cürcanının “Haşiyə...”sinin mətni üzərində apardığı müqayisəli tutuşdurma işi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Əbdülqəni Nuxəvi mətnin haşiyələrində nüsxə fərqlərini göstərməklə bərabər, əsərə geniş şərhlər və izahlar da yazmışdır. Əsərin mətnini yalnız məntiq və fəlsəfə elmləri baxımından yox, həm də dilçilik baxımından şərh etmişdir. Ayrı-ayrı sözlərin lügəti mənalarını Azərbaycan dilinə də tərcümə etmişdir. Digər tərəfdən bu əsərdə onun istifadə etdiyi şərti tekstoloji işarələrin bəzilərinə də təsadüf olunur. Yuxarıda göstərilən əsərlər üzərində Əbdülqəni Nuxəvinin apardığı bir növ tekstoloji iş göstərir ki, o, mətn tərtibi sahəsində ildən-ilə inkişaf edərək kamilləşmişdir. Şübhəsiz ki, ilk tədqiqatlarını müəllimi İbrahim Xəlil Şirvaninin təlimilə

yerinə yetirmiştir.

Əbdülqəni Nuxəvinin hicri 1254 (1838)-cü ildə müəlliminin xidmətində Məhəmməd bin Əs'ad əs-Siddiqi əd-Dəvvaniinin "Şərh əl-aqaid əl-'əzdiyyə" adlı əsərinin mətni üzərində apardığı tədqiqat işi, onun artıq bir mətnşünas kimi formalasdığını göstərir. Əvvəlki işlərindən fərqli olaraq, bu tədqiqatları artıq elmi məzmun və forma daşımağa başlayırdı. Bütün bunlara baxmayaraq, Əbdülqəni Nuxəvi hələ mükəmməl mətnşünas alim kimi yetişmişdi.

Cəlaləddin Məhəmməd bin Əbdülqəni əl-Ərdəbili tərəfin-dən Zəməxşərinin «əl-Ənmuzəc fi-n-nəhv» adlı əsərinə yazılmış şərhə İbrahim əl-Ərəsi əş-Səkəvinin həsr etdiyi haşiyənin mətni üzərində Əbdülqəni Nuxəvinin hicri 1255 (1839)-ci ildə apardığı tədqiqat işi, onun bacarıqlı bir mətnşünas kimi yetişdiyini göstərir (243, 47b-91a). Beləliklə də, uzun əsrlərdən bəri ayrı-ayrı ziyalılar tərəfindən klassiklərin əsərləri üzərində aparılmış empirik mətnşünaslıq Əbdülqəni Nuxəvinin tədqiqatları sayəsində elmi fəaliyyət sahəsinə çevrilməyə və onun metod prinsipləri yaranmağa başlamışdır. Bir tərəfdən ədəbiyyat və dil tarixi, digər tərəfdən isə ictimai fikir və mədəniyyət tarixi baxımından ciddi əhəmiyyət kəsb edən bu və ya digər orta əşr abidəsinin mətnini tərtib edərkən, Xalisəqarızadə ona böyük məsuliyyətlə yanaşmış, öz mətnşünaslıq fəaliyyətində hər şeydən əvvəl tarixilik prinsipinə əsaslanmışdır, çünki tarixilik prinsipini nəzərə almadan mədəniyyət tarixində böyük rol oynamış mütəfəkkirlərin əsərlərinin mətnlərini orijinalala yaxın, müəllifin iradəsinə uyğun hazırlamaq mümkün deyildir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, katib və xəttatların bu və ya digər əsərin üzünü köçürərək yayarkən, orada etdikləri özbaşınalıqları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Şərq klassiklərinin əsərlərinin mətnini hazırlamaq çətin və mürəkkəb bir problemdir. Filoloji elmlər silsiləsinə daxil olan bu sahə tədqiqatçıdan böyük bilik və istedad tələb etməklə bərabər, ondan əsərin müəllifini, onun dövrünü, ictimai-siyasi şəraitini, mənsub olduğu ədəbi-elmi

cərəyanı, mətnin tarixini dərindən öyrənməyi tələb edir. Əks təqdirdə əserin maksimum düzgün mətninin tərtibinə nail olmaq mümkün deyildir. Mətnşünaslıq tədqiqatçıdan birinci növbədə orta əsr filologiya elmlərini dərindən bilməyi tələb edir. Hər hansı mətnşunas alim ədəbiyyatşünaslığı və digər filoloji elmləri dərindən bilmədən mətn üzərində müvəffəqiyətli iş apara bilməz. «...Məhsuldar mətnşünaslıq işi ədəbiyyatşünaslığın bütün arsenallarını istifadə edir» (136, 6).

Orta əsr klassiklərinin əsərlərində dini ifadə və rəvayətlərdən, tibb, riyaziyyat və astronomiya, poetika elmlərinə dair istilahlardan geniş istifadə edilmiş, mövcud fəlsəfi görüşlərlə bağlı çoxlu ifadələr işlədilmiş, tarixi hadisələrə və əfsanələrə işaret edən qısa həcmli misralar və beytlər verilmişdir. Bununla bərabər onlar mifologiya, folklor, atalar sözləri, xalq zərb-məsəlləri və idiomatik ifadələrdən də tez-tez faydalananaraq, öz əsərlərini daha da zənginləşdirmişlər. Bu da klassiklərin əsərlərinə ayrı-ayrı şərhlərin və haşıyələrin yazılması zərurətini meydana çıxarmışdır. «Bu gün də şairin son dərəcə zəngin təşbeh və istiarələrini şərhsiz dərk etmək çətindir. Hətta mütəxəssislər belə bu çətinliyi hiss edir, eyni beyti bir neçə şəkildə şərh edirlər» (18, 14).

Xalisəqarızadə mükəmməl təhsil almasına baxmayaraq, o, öz bilik xəzinəsini ildən-ilə daha da zənginləşdirmiştir. Bu onun bir tərəfdən maarifçilik fəaliyyəti, digər tərəfdən isə elmi və bədii əsərlər üzərində apardığı tədqiqat işləri ilə bağlı olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu da ona tədqiq etdiyi əsərlərin mətnlərinin düzgün tərtib edilməsinə və onların mətnlərinə yazdığı şərhlərin elmi cəhətdən mükemmel olmasına imkan yaratmışdır.

Əbdülgəni Nuxəvi öz mətnşünaslıq fəaliyyətində tarixilik prinsipinə əsaslanaraq, «öz müəllifini» və onun yaradıcılığını imkan daxilində dərindən öyrənməyə çalışmışdır. O, müəllifin dövrünü və həyatını onun əsərinin müxtəlif dövrlərdə üzü köçürülmüş əlyazma nüsxələrini, bu əsərə yazılmış şərh və haşı-

yələri dərindən öyrəndikdən sonra, əsərin mətnini tərtib etməyə başlamışdır. Bu baxımdan onun, Şeyx Mustafa bin Həmzənin «Nətic əl-əfkar fi şərhi İzhar əl-əsrar fi-n-nəhv» (253, 83a-268a) adlı əsərinin mətni üzərində hicri 1270 (1853)-ci ildə apardığı tədqiqat işi xüsusilə diqqəti cəlb edir. Əbdülqəni Nuxəvi bu əsərin mətnini onun əlyazmaları ilə bərabər dörd ədəd çap nüsxələri əsasında tərtib etmişdir. Əsərin mətninə yazdığı geniş şərh və izahlardan, nüsxə fərqlərində görünür ki, o, bu əsər üzərində çox mükəmməl tekstoloji iş aparmışdır. Onun yazdığı şərhlərdən və ayrı-ayrı əsərlərdən verdiyi çoxlu miqdarda çıxarışlardan aydınlaşır ki, o, bu əsərin mətni üzərində işləməzdən əvvəl onun mənbələrini, Məhəmməd Pir Əli Birgəlinin «İzhar əl-əsrar fi-n-nəhv» əsərini, ona yazılmış şərh və haşıyələri mükəmməl surətdə öyrənmişdir. Bununla bərabər Əbdülqəni Nuxəvi bu əsərin tədqiqində İbn əl-Hacibin (öl.-646/1248) «əl-Kafiyə fi-n-nəhv» və buna yazılmış şərh və haşıyələri, Tacəddin əl-Əsfərainin «Lübb əl-əlbab fi 'ilm əl-ə'rəb» və buna yazılmış şərh və haşıyələri, İbn Hisəmin (öl.-762/1360) “əl-Ə'rəb an qavaid əl-ə'rəb”, buna yazılmış şərh və haşıyələri, Zəməxşərinin “əl-Mufassal fi-n-nəhv”, ona yazılmış şərh və haşıyələri, Sədəddin Bərdəinin “Hadaiq əl-də-qaiq” əsərini, Cəlaləddin Məhəmməd əl-Qəzvininin “Təlxis əl-miftəh fi-l-mə'ani və-l-bəyan” və ona yazılmış şərhləri, İsmayıllı əl-Cövhərinin “əs-Sihah fi-l-luğə” və onlarla digər əsərlərdən də istifadə etmişdir.

Xalisəqarızadənin belə mükəmməl tekstoloji tədqiqat işinə aid Yusif Muskuri Şirvaninin “Bəyan əsrar ət-talibin fi-tasavvuf”, Saçaqlızadənin “Təqrir əl-qavanin” və “əl-Valədiyyə fi-l-ədəb”, Əhmədi Təbrizinin “Əsrarnamə”, Əbdürəhman Caminin “Ləvami fi şərh əl-Qəsidət əl-xəmriyyə”, XIV əsrin Ümmi İsa adlı şairinin “Mehri və Vəfa” poemasını (244) və bir çox başqa müəlliflərin əsərlərini göstərmək olar.

Əbdülqəni Nuxəvi əsərin mətnini müəllif iradəsinə daha yaxın şəkildə hazırlamaq üçün, imkan daxilində tədqiqata əsə-

rin daha çox əlyazma nüsxələrini cəlb etməyə çalışmışdır. Birçə onu qeyd etmək kifayətdir ki, o, orta əsr yazılı abidəsi olan Məqsudinin “Möcüzname” mənzum əsərinin dilimizə tərcümə olunmuş mətnini tərtib edərkən, on ədəddən çox nüsxədən istifadə etmişdir: “Burada nüsxələr müxtəlif olmuşdur. Sonradan məlum olmuşdur ki, on nüsxə səhihdir” (249, 20b). Bu qeyd bir daha göstərir ki, alim əsərin əlyazma nüsxələrini çox diqqətlə araşdırmış və onun düzgün mətninin tərtibində bu mənbələrə əsaslanmışdır. O, əsərin əlyazma nüsxələrinin nöqsanlı olmasının səbəbini isə katiblərin az savadlı olmasında görür.

Əbdülqəni Nuxəvi mətnini tərtib edəcəyi hər bir əsərin əlyazma nüsxələrini qarşılıqlı surətdə araşdırarkən onları illərə görə qruplaşdırmışdır. O, qədim nüsxələrə daha çox üstünlük vermişdir. Görünür Əbdülqəni Nuxəvi qədim nüsxələrin müəllif dövrünə daha yaxın vaxtda yazıldığından və onun son dövrlərdə köçürülmüş nüsxələrə nisbətən daha az təhrif olunduğuunu nəzərə alaraq, qədim əlyazma nüsxələrini əsas götürmişdir. Məhz buna görə də Əbdülqəni Nuxəvi əsərin mənbələrini müqayisəli surətdə tədqiq edərkən və onların arasında meydanaya çıxan nüsxə fərqlərinə öz münasibətini bildirərkən, qədim nüsxələrə daha çox isnad etmişdir.

Çağdaş mətnşunaslıq elmində də əsasən qədim nüsxələrə üstünlük verilərək, əsas mətn kimi məhz belə əlyazmaları qəbul olunur (129, 162; 13, 14). Bu haqda akademik Ə.Ə.Əlizadə belə yazır: “Bizim tənqidin mətn tərtibindəki prinsipimiz əsas etibarilə ondan ibarət olmuşdur ki, avtoqraf nüsxələr əldə olmadıqda müəllifin yaşadığı dövərə yaxın zamanda üzü köçürürlən əlyazmaları əsas götürülmüşdür” (22, 14).

Əbdülqəni Nuxəvi Saçaqlızadənin ədəbiyyatşunaslıq elminə həsr edilmiş “Təqrir əl-qavanin” (262, 157b-186b) əsərinin mətnini araşdırarkən, müəllif nüsxəsindən köçürülmüş bir mükəmməl əlyazmasını əldə etməsinə baxmayaraq o, mətnin tərtibində onun daha iki mükəmməl nüsxəsini də araşdırmaya cəlb etmişdir. Bu da onu göstərir ki, Əbdülqəni Nuxəvi hər bir

katib nüsxəsinə təqidi yanaşmış və tərtib etdiyi mətnin bir nüsxəsilə, hətta müəllif nüsxəsindən köçürülmüş əlyazmasılə belə kifayətlənməmişdir. Lakin o, bu nüsxəyə böyük üstünlük verərək, onu birinci nüsxə adlandırmış və əsas mətn kimi digər əlyazma nüsxələrindən üstün tutmuşdur. Müəyyən səbəblərə görə birinci nüsxənin beş ay ərzində harasa başqa yerə istifadəyə aparılmasına baxmayaraq, onu digər bir əlyazma nüsxəsi ilə əvəz etməmişdir. Bu haqda o, mətnin haşiyəsində belə yazar: “Bu sətirdə birinci nüsxəni beş ay gözlədim” (262, 173b).

Xalisəqarızadə qədim nüsxələrə üstünlük versə də, onlarda olan nöqsanlı cəhətlərə biganə qalmamış, başqa nüsxələr kimi qədim nüsxələrə də təqidi yanaşmış və mövcud olan katib xətalarını islah etmişdir. Əlyazma nüsxələrinin hamısına Əbdülqəni Nuxəvinin təqidi yanaşdığını onun bütün tekstoloji fəaliyyətində müşahidə edirik. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əbdülqəni Nuxəvi əsas mətn kimi götürdüyü əlyazma üzərində düzəlişlər apararkən, mətnə öz bildiyi və başa düşdüyü kimi müdaxilə etməmişdir. O, bu təshihləri əsərin məzmununa, vəzn ölçülərinə, qrammatik qaydalara və əsərin digər nüsxələri üzərində apardığı tədqiqatlara əsasən etmişdir.

Avtoqrafları bize gəlib çatmamış hər hansı bir abidə, müxtəlif dövrlərdə üzü köçürülmüş əlyazmalar əsasında akademik nəşrə hazırlanarkən, həmin abidənin əlyazma nüsxələri arasındada olan fərqli cəhətləri, yəni nüsxə fərqləri də nəşr olunur. Nüsxə fərqlərinin verilməsi ister gələcəkdə əsər üzərində aparılacaq tədqiqat işləri, ister əsas mətnin nə dərəcədə düzgün seçildiyini əsaslandırmaq və istərsə də mətnşunas alimin elmi-təqidi mətnin tərtibində hansı prinsiplərə əsaslandığını müəyyənləşdirmək üçün çox mühüm elmi amillərdəndir. “Nüsxələrdə olan fərqləri qeyd etməyin əhəmiyyəti ondadır ki, oxucu, yaxud tədqiqatçı əsərin tərtibçi tərəfindən hazırlanan mətnlə razılışmadığı halda, istədiyi variantı götürə bilsin. Bunun əhəmiyyəti bir də ondadır ki, oxular istifadə olunmuş əlyazmaları haqqında tam təsəvvür əldə edə bilərlər” (22, 14).

Əbdülcəni Nuxəvi tərtib etdiyi mətnlərdə katiblərin imla xətalarına da xüsuslu əhəmiyyət vermiş və yeri gəldikcə onları islah edərək, ayrıca nüsxə fərqi kimi göstərməmişdir. Bununla bərabər o, mətnin mənasını dəyişməyən “ج” tipli bağlayıcıların da nüsxə fərqlərini verməmişdir. Mətndə katibin diqqətsizliyi nəticəsində yol verilmiş bu xətaları ayrıca nüsxə fərqi kimi göstərməyi lazımlı bilməmişdir. Xalisəqarızadə mətnin tərtibində Azərbaycan dilinin qədim qrafik formalarını da saxlamağa çalışmışdır. Misal olaraq aşağıdakı misraya müraciət edək: “Üzi dutub gedir tağın kənarın” (226, 62b). Bu misranın nüsxə fərqini göstərərkən alim خط (tağ) sözünün köhnə qrafikasını saxlayaraq, sonrakı (خدا) formasında göstərməmişdir.

Əbdülcəni Nuxəvi hələ XIX əsrд nüsxə fərqlərinin göstərilməsinə belə əhəmiyyət verməsinə baxmayaraq, bəzi müasir alimlər, o cümlədən İran alimi Vəhid Dəstgirdi nüsxə fərqlərinin göstərilməsini qəti elmə lazımlı olmayan bir iş hesab etmişdir. Y.E.Bertels V.Dəstgirdinin bu fikrinə qarşı çıxaraq demişdir ki, “sənədləşdirilmiş nüsxə fərqləri olduqca zəruridir və onlarsız nəşr olunmuş mətn elmi cəhətdən demək olar ki, bütün əhəmiyyətini itirir” (104, 472). Məhz buna görə də, Y.E.Bertels Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin V.Dəstgirdi tərəfindən hazırlanmış və nəşr edilmiş mətnini təqiqdi mətn hesab etməmiş və onun tədqiqatata cəlb olunmasının qeyri-mümkünlüyünü söyləmişdir. Göstərilən mülahizələr bir daha sübut edir ki, hər hansı bir klassikin əsərini ayrı-ayrı orta əsr əlyazmaları əsasında çapa hazırlayarkən, onların arasında aşkar edilən nüsxə fərqlərinin göstərilməsi mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Əbdülcəni Nuxəvi öz tədqiqatlarında bu sahəyə ciddi yanaşmışdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, alim tərtib etdiyi mətnlərdən bəzisində nüsxə fərqlərini göstərməmişdir. Bu da ondan irəli gəlir ki, o, bir əsərin mətnini tərtib etdikdən sonra, əsas mətni nüsxə fərqlərini və şərhləri göstərmədən, başqa bir məcmuəyə köçürmüştür. Buna misal olaraq Cəlaləddin Məhəmməd bin Əbdürəhman əl-Qəzvininin “Təlxis əl-miftəh fi-l-

mə'ani və-l-bəyan" adlı əsərini göstərmək olar. Əbdülfəzəni Nuxəvi bu əsərin mətnini tərtib etdikdən sonra, nüsxə fərqlərini və şərhləri göstərmədən, özünün böyük həcmli "Sədo həft rəng" adlı mətnlər məcmuəsinə daxil etmişdir.

Xalisəqarızadə mətnini tərtib etdiyi əsərin əlyazma nüsxələrindən düşmüş və ya onlara əlavə edilmiş misraları, beytləri və ayrı-ayrı parçaları göstərdiyi kimi, orada fikir ardıcılığına da xüsusi diqqət yetirərək, yerləri dəyişik dal-qabaq yazılmış misraları və beytləri də müəyyənləşdirmiş və onların düzgün variantlarını mətnin haşiyələrində yazmışdır. Belə xətalar, bəzi hallarda katibin eyni qafiyələrlə qurtaran misraları səhvən dal-qabaq salmasından, bəzi hallarda isə diqqətsizliyindən irəli gəlmişdir.

Xalisəqarızadə öz mətnşünaslıq fəaliyyətində əsərlərin ünvanlaşdırılması məsələsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. O, istər elmi əsərlərin, istərsə də bədii əsərlərin mətnləri üzərində işləyərkən onların fəsillərinin, bablarının, bölmələrinin, şerlərinin, qəsidiələrinin, hekayələrinin və s. adlarını düzgün müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Təsadüfi deyildir ki, Qasım bəy Zakirin müəsirlərinə yazdığı bir sıra mənzum məktubları və şerləri ünvanlaşdırılmadığından uzun müddət onların kimə aid olduğu mübahiseli qalmış, bəzilərinin ünvanları isə şairin çap olunmamış əsərlərində dürüst verilməmişdir (70, 26-38). Buna görə də mətnşünaslıqda ünvanlaşdırma işi ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Əbdülfəzəni Nuxəvi tərtib etdiyi mətnlərdə ünvanların dəqiq müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmiştir. O, "Əsrarnamə"nin mətni üzərində işləyərkən onun əsas mətn kimi götürdüyü qədim nüsxədə bir sıra hekayələrin adları yazılımamış və onların əvəzinə katib "hekayət" sözünü qeyd etməklə kifayətlənmişdir. Alim isə əsərin 48a, 50a, 54b və digər vərəqlərində olan hekayələrin adlarını aşağıdakı kimi bərpa etmişdir: "Hekayəti-Məcnun", "Hekayəti-Şeyx Şibli", "Hekayəti-Süfyan" və s.

Orta yüzilliklərin bir sıra təzkirəçi və alimlərinin bu və ya

digər abidə və onun müəllifi haqqında verdikləri səhv bilgilər atribusiya və atateza məsələlərini daha da mürəkkəbləşdirmişdir. Mətnşünaslıq elminin təcrübəsi göstərir ki, keçmiş yüzilliyin alımları və təzkirəçiləri də öz əsərlərində bir sıra klassik abidələrin müəllifləri haqqında yanlış məlumatlar verərək, bir müəllifin əsərini başqasına aid etmişlər. Buna görə də Əbdülqəni Nuxəvi orta əsr abidələri üzərində araşdırmaclar apararkən mətnşünaslığın bu məsələsini düzgün həll etmək üçün, mətnin məxəzələrinin və mənbələrin verdiyi məlumatların öyrənilməsində çox diqqətli olmuşdur. O, tədqiqata cəlb etdiyi əsərlərin mükəmməl mətnlərini tərtib etməyə çalışdığı kimi, bu əsərlər və onların müəlliflərinin adlarını da düzgün müəyyənləşdirməyə böyük səy göstərmişdir. Bu işdə o, əsərlərin əlyazma nüsxələrinə, Katib Çələbinin “Kəşf əz-zünun...” kimi orta əsr məxəzələrinə, təzkirələrə və digər mənbələrə əsaslanmışdır.

Yuxarıda dediklərimizə nümunə olaraq, Əbdülqəni Nuxəvinin “Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf” əsəri (279, 450b-463a) və onun müəllifinin dəqiqləşdirilməsi sahəsində apardığı tədqiqat işinə nəzər salaq. O, bu və ya digər müəlliflər və onların əsərləri haqqında məlumat verərkən çox vaxt Katib Çələbinin göstərilən əsərinə müraciət etmiş, oradan müxtəlif nümunələr və çıxışlar göstərmişdir. Lakin alim, yuxarıda adını qeyd etdiyimiz əsərin mətnini tərtib edərkən, onun müəllifinin Katib Çələbi tərəfindən düzgün göstərilmədiyini aşkar etmişdir. Katib Çələbi əsərin adını yuxarıda göstərilən kimi, müəllifin adını isə Yusif bin Abdulla bin Ömer əl-Kürdi əl-Kurani əl-Əcəmi Əbi əl-Məhsin kimi göstərmişdir (184, I, 260). Əbdülqəni Nuxəvi əsərin çoxlu miqdarda əlyazma nüsxələrinə və digər mənbələrə əsasən müəyyənləşdirmişdir ki, əsər Yusif əl-Kuraniyə yox, Yusif Muskuri Şirvaniyə mənsubdur. O, sonluqda əsər və onun müəllifi haqqında belə yazır: “Tədqiqatçıların şeyxi Mövlənə Yusif Muskuri Şirvanının yazdığı “Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf” adlı traktatı tamam oldu” (279, 463a).

Bununla bərabər Əbdülgəni Nuxəvi oradaca göstərir ki, bir çox əlyazma nüsxələrində əsərin adı “Tİfl əl-mə’ani” kimi də verilmişdir. Əsərin müqəddiməsində də qeyd edilir ki, “hətta sufizmə onu (əsəri-K.Ş.) “Tİfl əl-mə’ani” adlandırırlar”. Buradan da əsərin ikinci adının meydana gəlməsinin səbəbi aydınlaşır. Əbdülgəni Nuxəvi əsərin mənbələrinə əsaslanaraq göstərir ki, əsərin adı əlyazma nüsxələrinin bir qismində “Bəyan əsrar ət-talibin fə-t-təsəvvüf” kimi, bir qismində isə “Tİfl əl-mə’ani” kimi verilmişdir. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan bu əsərin XVII-XIX əsrlərdə üzü köçürülmüş daha altı ədəd əlyazması tədqiqata cəlb edilərkən aydın olmuşdur ki, bu əlyazmaların üçündə əsərin adı “Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf” və da-ha üçündə isə “Tİfl əl-mə’ani” kimi qeyd edilmişdir. Hətta B-2342 şifrlı əlyazmasında, mətnin haşıyəsində, bu əsərin şərhindən verilmiş çıxarışın altında “Şərh “Tİfl əl-mə’ani” yazılmışdır. Bu da göstərir ki, əsərin şərhçisi də onun adını “Tİfl əl-mə’ani” kimi qəbul etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən əlyazmaların hamisində əsərin müəllifi Yusif Muskuri Şirvani olduğu qeyd edilmişdir. Bu da Əbdülgəni Nuxəvi tədqiqatlarının tamamilə düzgün olduğunu əyani surətdə sübut edir. Digər tərəfdən tədqiqata cəlb olunmuş başqa mənbələr də bunu təsdiqləyir. A.Bakıxanov özünün “Gülüstani-irəm” adlı tarixi əsərində yazar ki, Şeyx molla Yusif Muskurinin əсли, hicri VII əsrde Mədinə şəhərindən Qarabağa, oradan da Quba vilayətinin Muskur kəndində köçüb gəlmiş ərəblərdəndir. Şeyx Yusif XV əsrə həmin kənddə anadan olmuşdur. O, ibtidai təhsil alındıdan sonra bakılı Seyid Yəhya'nın yanına getmiş və orada ondan müxtəlif elmlər üzrə mükəmməl təhsil alındıdan sonra, Seyid Yəhya ona müəllimlik hüququ vermişdir. O, Muskura qayıdaraq, öz təlimini yaymağa başlamış və sonralar bu təlimi qubalı Şeyx Məhəmmədə tapşırılmışdır. Şeyx Yusif və onun nəslili xalq içərisində böyük nüfuza və hörmətə malik olmuşdur. Onun dəfn olunduğu və övladlarının yaşadığı kənd

Şeyxlər adlanır. Onun əsərlərindən bizə çatanı, ərəb dilində yazdığı, yuxarıda göstərilən “Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf” kitabıdır. Müqəddimə və 24 fəsildən ibarət olan bu əsər insan qəlbinin bəzi sırlarını və onun əxlaqi qanunlarını şərh edir. O, XV əsrin sonunda vəfat etmişdir (99, 172). A.Bakıxanovun alım haqqında verdiyi bu məlumat bir tərəfdən geləcəkdə onun həyat və yaradıcılığının öyrənilməsində bizə dəyərli istiqamətlər verir, digər tərəfdən isə Xalisəqarızadənin tədqiqatlarının nəticələrini təsdiqləyir. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, Yusif Muskuri Şirvanının 10 fəsildən ibarət süfizmə həsr olunmuş “Silsilət əl-‘uyun” adlı daha bir əsəri də gəlib bizə çatmışdır.

Türk alimi Xeyrəddin Zirikli özünün “əl-Əlam” adlı ensiklopedik əsərində Katib Çələbinin göstərdiyi Yusif əl-Kurani haqqında yazır ki, o, sufi olmuş, əl-Əcəmi təxəllüsü ilə tanınmış və hicri 768-ci (1367) ildə vəfat etmişdir. Zirikli bir çox mənbələrə əsaslanaraq, qeyd edir ki, onun Misir qəbristanlığında məşhur bir ibadətgahı olmuş və orada da dəfn edilmişdir. Onun əsərlərinin adı isə “Reyhanat əl-qulub fi-t-təvassul ilə-l-məhbub” və “Hizb”dir (173, 317).

Bütün yuxarıda deyilənlərdən məlum olur ki, “Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf” əsəri Yusif Muskuri Şirvaniyə mənsubdur. Katib Çələbi isə səhvən onu başqa müəllifə aid etmişdir. Müxtəlif ölkələrdə nəşr olunmuş Şərq əlyazmaları kataloqlarını nəzərdən keçirərkən görürük ki, onlardan bəziləri də “Kəşf əz-zünun”a isnad edərək əsərin müəllifini düzgün yazılmışlar. O cümlədən “Türkiyə yazmaları toplu kataloqu” və “Kəşf əz-zünuna...” isnad edərək əsərin müəllifini səhvən orada olduğu kimi göstərmışdır. Brokkelman isə müəllifin adını Mövlənə Yusif kimi qeyd etməklə kifayətlənmişdir. Leyden universiteti kitabxanasının kataloqu da Brokkelmana isnad edərək, traktatın müəllifini orada olduğu kimi yazmışdır. Bütün yuxarıda deyilənlər göstərir ki, Əbdülqəni Nuxəvinin texstoloji tədqiqatları geniş və etibarlı araşdırmalara söykənmişdir.

Əbdülfəzəli Nuxəvi tərtib etdiyi mətnlərin haşiyələrində və sonluqlarında “bu səhifə beş aya tamam oldu (yəni bir səhifənin mətninin tədqiqi-K.Ş.)” (268, 50a), “çox əmək, zəhmət çəkib gördüm ələm” (241, 99a) deyərək yazdığını qeydlər də göstərir ki, onun tərtib etdiyi mətnlər böyük zəhmət və bilik hesabına uzun müddət aparılan elmi tədqiqatların məhsuludur. O, geniş diapazonlu biliyi sayəsində tərtib etdiyi mətnləri “öz müəlliflərinin” səviyyəsinədək yüksəltməyə çalışmışdır. Hətta tədqiqatçı mətnlərini tərtib etdiyi əsərlərin yeni, mükəmməl əlyazma nüsxələrini əldə edərkən, həmin əsərlərin mətnləri üzərinə bir daha qayitmış və əldə etdiyi nüsxələr əsasında onların mətnlərini daha da dəqiqləşdirmiş və zənginləşdirmiştir. Buna nümunə olaraq, Müsləhəddin Məhəmməd bin Saleh əl-Larinin “Haşiyə alə şerhi hidayət əl-hikmə” (255, 204b-285b) əsərini göstərmək olar.

Əlbəttə, müxtəlif dövrlərdə üzü köçürülmüş bir əsərin əlyazma nüsxələrinə əsasən tərtib olunmuş mətnin tam surətdə müəllif iradəsinə uyğun olduğunu söyləmək qeyri-mümkündür. Buna görə də sonradan əldə olunmuş qiymətli əlyazmaları ilə əvvəlki nəşri yenidən işləmək bir tərəfdən mətni zənginləşdirir, digər tərəfdən isə müəllifin əsərdə irəli sürdüyü fikirlərin və ideyaların daha da aydınlaşdırılmasına böyük kömək göstərir. Bununla da deyə bilerik ki, Əbdülfəzəli Nuxəvi tərtib etdiyi mətnlərin daha düzgün, daha mükəmməl, müəllif iradəsinə daha yaxın olması üçün böyük səy göstərərək, əlində olan bütün imkanlardan istifadə etmişdir. Bunu biz alimin tərtib etdiyi mətnlərin haşiyələrində yazdığını qeydlərdən də görürük: “Tutuşdurma və təshih imkan və bacarıq daxilində bütünlükə başa çatdırıldı” (255, 254b-mətnin haşiyəsində).

Xalisəqarızadə heç vaxt tərtib etdiyi mətnlərin tam düzgünlüyü haqqında hökm verməmiş, onların nə dərəcədə düzgün və kamil olduğunu gələcək nəslin müzakirəsinə təqdim edir: “Əlavələri və fərqli cəhətləri müzakirə üçün mətnin haşiyələrində yazımaqla təshih və tutuşdurma başa çatdı” (268,

839-mətnin haşiyəsində).

Əbdülgəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin tekstoloji tədqiqatı cəlb etdiyi əsərlərdən biri də XI əsrin dəyərli poeziya abidəsi olan “Mehri və Vəfa” məsnəvisidir. İsa təxəllişli şair tərəfindən qələmə alınmış, xalqımızın ən erkən anadilli poeziya nümunələrinən olan bədii ədəbiyyat abidəsidir. Ədəbiyyatımızın və dilimizin ən erkən dövrlərini öyrənmək baxımından son dərəcə böyük əhəmiyyət kəsb edən bu əvəzsiz poeziya nümunəsi dövrümüzədək iki katib əlyazmasında gəlib çatmışdır. Məsnəvinin B-7768 şifrəli əlyazması Əbdülgəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin tərtib etdiyi topluya daxil edilmişdir. Məsnəvinin bu əlyazmadakı mətni alim tərəfindən tədqiq edilərək, onun mükəmməl bir nüsxəsi yaradıldıqdan sonra, göstərilən şifr altında saxlanılan əlyazma toplusuna daxil edilmiş və tədris prosesində bir qiraət vasitəsi kimi istifadə edilmişdir. Bu nüsxə Əbdüldəqəni Nuxəvinin tərtib etdiyi ən dolğun mətnlərdən biridir.

Əbdülgəni Nuxəvinin yazılı abidələr üzərində apardığı tekstoloji araşdırılardan biri də, Qurani-Kərimin təfsirini əhatə edən Şeyxzadənin “Haşiyə alə ənvar ət-tənzil və əsrar ət-təvil” əsərinin mətninə həsr edilmişdir. Alim bu əsərin hər bir səhifəsindəki mətnin üzərində aylarla araşdırımlar aparmış, onun mümkün qədər düzgün mətnini tərtib etmək məqsədilə abidənin çoxlu miqdarda müxtəlif əlyazma nüsxələrinən istifadə etməklə bərabər, eyni zamanda tədqiqata ayrı-ayrı orta əsr mənbələrini də cəlb etmiş və tərtib edilmiş mətnə əlyazmanın kənarlarında aşkar etdiyi nüsxə fərqlərini, geniş şərh və izahatlar yazmışdır. Tədqiqatçılar haqlı olaraq Əbdülgəni Nuxəvi tərəfində hazırlanmış göstərilən əsərin bu nüsxəsini dövrünün elmi-tənqidi mətni kimi qiymətləndirmişlər.

Göstərilən misallar Əbdülgəni Nuxəvinin yazılı abidələrin mətnləri üzərində apardığı tədqiqatların səviyyəsini göstərməklə bərabər, həm də bu mətnlər üzərində aparılan elmi araşdırımların gedişini işıqlandırır. Klassik mətnşünaslıqda bu və

ya digər abidə üzərində aparılan tekstoloji tədqiqatın gedişi və mərhələləri tərtib edilmiş mətnin haşiyələrində və sonluğunda yazılmış müəyyən cümlələrlə ifadə olunmuşdur. Həmin cümlələr Əbdülqəni Nuxəvinin araşdırığı mətnlərdə də öz əksini tapmışdır. Onlar aşağıdakılardır: “Tutuşdurma başa çatdı”, “Tutuşdurma və təshih başa çatdı”, “Tutuşdurma və təshih bu-rayıa çatdı”, “Tutuşdurma və təshih imkan və bacarıq daxilində başa çatdırıldı”. Klassik mətnşünaslıqda abidələrin mətnləri üzərində aparılan tekstoloji araşdırımaların gedişini işıqlandıran belə cümlələr və ifadələr coxdur.

Xalisəqarızadənin tərtib etdiyi əsərlərin mətnləri öz mükəmməliyi ilə müasir elmi-tədqiqat işlərində özünü doğruldur. Belə ki, hal-hazırda alimlərimiz tərəfindən onun tərtib etdiyi əsərlərin mətnləri elmi tədqiqatlarda ən mükəmməl və düzgün nüsxələr kimi istifadə olunur. Bunlara nümunə olaraq Əhmədi Təbrizinin “Əsrarnamə”, Ümmi İsa təxəllüslü şairin «Mehri və Vəfa», Sədəddin Sədulla əl-Bərdəinin “Hədaiq əd-dəqaiq...”, Saçaqlızadə Məhəmməd əl-Mərəşinin “əl-Vələdiyyə fi-l-ədəb”, İbrahim əl-Ərəşinin “Haşiyə alə şərh əl-ənmuzəc fi-nəhv”, Cəlaləddin əl-Qəzvininin “Təlxis əl-miftəh fi-l-mə’ani və-l-bəyən”, Cəlaləddin Məhəmməd bin Əbdülqəni əl-Ərdəbiliinin “Şərh əl-ənmuzəc fi-n-nəhv” və digər əsərləri göstərmək olar.

C.V.Qəhrəmanov tərəfindən giriş və sözlükə faksimilesi nəşr olunmuş Əhmədi Təbrizinin “Əsrarnamə” əsərinin müqəddiməsində M.S.Sultanov, Əbdülqəni Nuxəvinin bu əsərin mətni üzərində apardığı mətnşünaslıq işini yüksək qiymətləndirərək yazar: “Oxuculara təqdim olunan həmin əsər (“Əsrarnamə” - K.Ş.) çapda olarkən Azərbaycan EA Respublika Əlyazmalar fonduna Azərbaycan dilində “Əsrarnamə” əsərinin yeni bir əlyazması daxil oldu. Bu əlyazması iki cəhətdən son dərəcə əhəmiyyətlidir. Əvvəla, o tam və mükəmməl olub, Nuxali alim Əbdülqəni Əfəndi tərəfindən daha başqa bir əlyazma nüsxəsi ilə tutuşdurulmuş və islah edilmişdir. Digər tərəfdən

məlum oldu ki, bizim nəşrə təqdim etdiyimiz birinci əlyazmasının əvvəlindən cəmi 6 vərəq, daha doğrusu 11 səhifə düşməsdür..." (74, 7-8).

Məhz Əbdülgəni Nuxəvinin başqa nüsxələrlə tutuşdurulub, katib xətaları islah edilmiş və nüsxə fərqləri göstərilmiş "Əsrarnamə" əsərinin əlyazma nüsxəsi əldə edildikdən sonra, onu bütöv və nöqsansız nəşr etmək, mübahisəli fikirləri aydınlaşdırmaq mümkün olmuşdur. Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində müəyyən etmişik ki, alimin tərtib etdiyi "Əsrarnamə" əsərinin mətni, yuxarıda deyildiyi kimi iki yox, dörd, bəlkə də daha çox nüsxə əsasında hazırlanmışdır. Çünkü o, mətnin tərtibində istifadə etdiyi və şərti mətnşünaslıq işarələri ilə göstərdiyi mükəmməl nüsxələrdən başqa, yoxlama nüsxələr kimi tədqiqata cəlb etdiyi digər əlyazmalara şərti işarələr verməmişdir. Həmin nüsxələrdən verdiyi variantların yanında ancaq "nüsxə" sözünü yazımaqla kifayətlənmişdir. Mətndə belə variantlara çox rast gəlirik. Bu Əbdülgəni Nuxəvinin bütün mətnşünaslıq fəaliyyətinə xas olan xüsusiyyətdir. Beləliklə də, Əbdülgəni Nuxəvi Xalisəqarızadə Azərbaycan şairləri və alimlərinin, eləcə də Şərq müəlliflərinin yaratdıqları mədəniyyət abidələri üzərində apardığı tekstoloji araşdırımlarla mətnşünaslığın müstəqil bir elmi sahəyə çevrilməsində, onun metod və üsullarının yaradılmasında böyük xidmətlər göstərmişdir.

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində tənqidi fikrin inkişaf etdirilməsində görkəmli şərqsünas alim Mirzə Kazım bəyin xidmətləri əvəzsizdir. O, elmin müxtəlif sahələrinə həsr edilmiş abidələr və mövzular üzərində apardığı rəngarəng araşdırımlar sayəsində zəngin və çoxşaxəli elmi irs yaratmışdır. Onun elmi yaradıcılığı nəinki Şərqdə, Rusiyada, hətta Avropa ölkələrində yüksək qiymətləndirilərək, müxtəlif mükafatlara layiq görülmüşdür. Alimin yaradıcılığı hər cür təəssübkeşlik və subyektivlikdən uzaq olaraq, elmi-tənqidi metoda söykəndiyi üçün, dünya şərqsünləri tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir. O, mətnşünas alim kimi öz tekstoloji fəaliyyətində də-

rin və kompleks araşdırılmalara söykənərək, ümumiləşdirilmiş nəticələrə gəlmış və tərtib etdiyi mətnləri imkan daxilində müəllif iradəsinə yaxın şəkildə hazırlamağa çalışmışdır. Bunun nəticəsidir ki, onun tədqiqatları böyük uğurlar qazanmışdır. “Onun, ilk mənbələrin dərində öyrənilməsi və ümumiləşdirilməsi bazası üzərində öz nəticələrini əsaslandırmağa çalışması-nı qeyd etmək diqqətəlayiq olardı” (142, 89).

Mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi formallaşmasında, onun elmi əsasları və metodologiyasının yaradılmasında Mirzə Kazimbəyin xidmətləri olduqca böyükdür. O, orta əsr yazılı abidələrinin mətnləri üzərində aparılan araşdırımlar zamanı müasir mətnşünaslıq elminin söykəndiyi metod və prinsiplərlə səsleşən üsullara əsaslanmışdır. Onun mətnşünaslıq sahəsində apardığı araşdırımların elmi dəyəri ondan ibarətdir ki, o, müraciət etdiyi yazılı abidələrin əlyazma mənbələrini və onunla bağlı ayrı-ayrı məxəzlərin verdiyi məlumatları kompleks şəkil-də tədqiq edərək, onlara həmişə tənqidi yanaşmış, doğrunu səhvдən, həqiqəti uydurmadan ayırmaga çalışmışdır. “Göründüyü kimi, Mirzə Kazimbəy əlyazma mənbələrini istifadə edərək, ancaq göstərilən əlyazmanın məzmununa olduqca tənqidi yanaşmamış, həm də onun salamatlıq dərəcəsi ilə bağlı məsələləri, eləcə də verilmiş tarixi faktların kamiliyyini öyrənmişdir... Mirzə Kazimbəyin yaradıcılığında mənbələrin dəqiqlik, hərtərəfli tədqiqi və faktların vicdanla öyrənilməsi böyük və layiqli yer tutur” (142, 91).

Mirzə Kazimbəy ədəbiyyat, tarix, folklor abidələri mətnlərinin araşdırılmasında həmişə elmi-tənqidi metoda əsaslanmış və onların mümkün qədər həqiqətə uyğun şəkildə elmi mətnlərini tərtib etməyə çalışmış, bu metoda riayət etməyərək, mənbələrin öyrənilməsində müəyyən əyintilərə yol verən alimləri tənqid etmişdir. Mirzə Kazimbəy tekstoloji tədqiqata cəlb etdiyi əsərlərin mətnlərinə böyük məsuliyyət hissi ilə yanaşaraq, onun mətnini ən qədim və mötəbər nüsxələr üzərində böyük əmək və bilik hesabına aparılan dərin araşdırımlar əsasın-

da tərtib etməyə çalışmışdır. Bu alimin klassik irsə göstərdiyi böyük məhəbbətdən və Şərq mədəniyyətinin ən kamil bilicisi və tədqiqatçısı olmasından irəli gəlirdi. Mirzə Kazımbəyin yazılı abidələrin mətnləri üzərində apardığı yüksək elmi səviyyəli araşdırmaları yalnız rus şərqşünasları tərəfindən yox, eyni zamanda Avropa alımları tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmiş, dövrünün tanınmış elm və mədəniyyət xadimi kimi böyük nüfuz qazanmışdır. Bu elm və maarif fədaisinin həyat və yaradıcılığı A.Rzayev tərəfindən böyük əmək və bilik hesabına tədqiq edilərək, dəyərli bir monoqrafik əsər yazılmış və nəşr etdirilmişdir. Bununla yanaşı A.Rzayev görkəmli alimin əsərlərini toplayaraq bir ciddə çap etdirmişdir. Lakin mətnşünaslığın bir elmi sahə kimi inkişaf mərhələlərini və formallaşmasını, onun metod və üsullarının yaradılmasını öyrənmək baxımından, indiyədək araşdırılmasına böyük ehtiyac duyulan Mirzə Kazımbəyin mətnşünaslıq fəaliyyəti ayrıca öyrənilməmişdir.

Təsadüfi deyildir ki, ədəbiyyatşünaslarımız indiyədək Mirzə Kazımbəyin mətnşünaslıq fəaliyyətinin tədqiq olunmasına böyük təəssüf hissi ilə qeyd etmişlər. "...A.Bakixanovun, Mirzə Kazımbəyin və S.Vəlibəyovun "Dərbəndnamə" üzərində apardıqları tədqiqat hər şeydən əvvəl bu əsərin dili-miz, ədəbiyyatımız və tariximiz üçün əhəmiyyəti, onun filoloji dəyəri ilə bağlıdır. Digər tərəfdən bu abidə ilə bağlı ötən yüzillikdə milli filoloqlarımızın tədqiqatları XIX əsr Azərbaycan elmi fikrinin inkişaf tarixini, elmi laboratoriyasını və metodoloji prinsiplərini izləmək baxımından da maraqlıdır" (45).

Hətta bəzi çağdaş ədəbiyyatşunas alımlar onu Azərbaycan mətnşünaslıq elminin beşiyi başında duran ilk mətnşünas hesab etmişlər: "Ümumiyyətlə, Şərq yazılı abidələrinin ("Dərbəndnamə", "Qisseyi-Yusif", "Məhəmmədiyyə", "Səbatü-l-acizin" və s.) üzərindəki tədqiqat işi Mirzə Kazımbəyin dövrünün görkəmli mətnşünaslarından olduğunu və müəyyən mənada Azərbaycan tekstologiyasının beşiyi başında dayandığını söyləməyə əsas verir" (45).

Mirzə Kazimbəyin mətnşunaslıq metod və prinsiplerinin öyrənilməsi və mətnşunas alim kimi onun fəaliyyətini tam genişliyi ilə işıqlandırmaq üçün, şübhə yoxdur ki, onun elmi irsinə, yəni elmi mətnlərini tərtib etdiyi yazılı abidələrə, “Dərbəndnamə”, “Qisseyi-Yusif”, “Məhəmmədiyyə”, “Səbat əl-acizin”, “Müxtəsər əl-viqayə”yə və onlara yazdığı şərhlərə müraciət etmək lazımdır. Alimin tekstoloji fəaliyyətinin tədqiqat obyekti seçilmiş yazılı abidələr müxtəlif Şərq dillərində olduğu kimi, onların həsr olunduğu elm sahələri də müxtəlifdir. Onun tekstoloji tədqiqatları folklor və bədii ədəbiyyat abidələri ilə yanaşı tarix, islam hüquqşunaslığı və ilahiyyat elmlərinə dair əsərləri əhatə etmişdir. Bütün bunlar Mirzə Kazimbəyin Şərq, müsəlman mədəniyyətinə dərindən yiyələnmiş, geniş diapazonlu bir şəxsiyyət olduğunu göstərir. Mirzə Kazimbəy elmi mətnini tərtib və nəşr edəcəyi əsərin, hər şeydən önce ayrı-ayrı kitabxanalarda və şəxsi kolleksiyalarda saxlanılan ən qədim və ən mükəmməl əlyazma nüsxələrini axtarmağa və əldə etməyə çalışmışdır. O, heç zaman mətnini tədqiq və nəşr edəcəyi əsərin bir nüsxəsi ilə kifayətlənə bilməzdi, çünkü, yuxarıda deyildiyi kimi, istənilən orta əsr yazılı abidəsinin katib nüsxələri müxtəlif xarakterli təhriflərə uğradılmışdır. Bunu da Mirzə Kazimbəy gözəl bilirdi ki, bir nüsxəyə söykənən aşaşdurma uğurlu tədqiqat işi ola bilməz və tədqiqatçıya heç bir nüfuz və şöhrət qazandırmaz. Ubeydullah Sədrə-Şəriə’nin “Müxtəsər əl-viqayə” əsərinin əlyazma nüsxələri ilə bağlı o, belə yazar: “Yalnız burada deyəcəyəm ki, indiyədək hələ heç kəs tərəfindən nəşr olunmamış bu əsərin, minlərlə əlyazmalar içərisində onun ən düzgün nüsxəsi kimi göstərilməsi mümkün olan bir dənə də əlyazmasını tapmaq mümkün deyildir; cüzi ehmalçı və ehtiyatsız təşəbbüsün fövqəladə həssaslığı alımların və fəqihlərin lənətlərini mənim üzərimə yağıdırardı” (117, 244).

Mirzə Kazimbəy Kazanda ayrı-ayrı orta əsr yazılı abidələrinin hər hansı bir nüsxəsinə söykənərək, onları çap etdirən na-

şirləri tənqid etmiş və onların nəşrlərinin xətalar və təhriflərlə dolu olduğunu göstərmişdir. O, "Muxtəsər əl-viqayə" əsərinin nəşrinə yazdığı müraciətdə göstərir ki, Kazan naşirlərinin kobud xətalar və müəyyən nöqsanlarla çap etdirdikləri abidələr kimi "Muxtəsər əl-viqayə" əsərinin də hər hansı bir əlyazma nüsxəsini seçib onun əsasında nəşr etdirmək qeyri-mümkündür. Alim qeyd edir ki, Kazanda bir nüsxə əsasında çap olunmuş "Yusif və Züleyxa", "Səbat əl-acizin" və başqa əsərlərin nəşrləri də belə təhriflərə məruz qalmışdır. Bütün yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək, Mirzə Kazimbəy hər hansı bir əsərinancaq müxtəlif əlyazma nüsxələrinə söykənən dərin araşdırmlar sayəsində tərtib olunmuş elmi mətnini etibarlı hesab etmişdir. O, tekstoloji tədqiqata imkan daxilində çoxlu əlyazma nüsxələri cəlb etməyə çalışmışdır. Əldə etdiyi hər yeni əlyazmadan sonra tərtib etdiyi mətni yeni əlyazma nüsxəsi ilə müqayisəli şəkildə yenidən nəzərdən keçirmişdir. Məhz "Dərbəndnamə" abidəsinin mətnini tərtib edərkən də belə olmuşdur. Mirzə Kazimbəy "Dərbəndnamə"nin elmi mətninin tərtibində əsərin altı mükəmməl nüsxələrinə söykənmişdir. Alim tekstoloji fəaliyyətində əsərlərin əlyazma nüsxələri ilə yanaşı, həmin əsərlərə yazılmış şərhlərin əlyazmalarından da istifadə etmişdir. Yuxarıda deyildiyi kimi şərhlərdə əsərlərin tam mətnləri verildiyindən onlar da Mirzə Kazimbəy tərəfindən elmi mətnlərin tərtibinə cəlb edilmişdir. O, "Muxtəsər əl-viqayə" traktatının mətnini tərtib edərkən, əsərin çoxlu miqdarda əlyazmaları ilə yanaşı, ona həsr edilmiş beş ədəd müxtəlif müəlliflərin şərhlerinin əlyazmalarından da faydalananmışdır. Bu da onun tekstoloji tədqiqatlarının imkan daxilində daha mükəmməl və etibarlı olmasına yardım göstərmişdir. O yazar ki, "Muxtəsər əl-viqayə" abidəsinə həsr edilmiş şərhlərdən yeddiisi ona məlumdur. Bu şərhlərdən isə beş ədədinin əlyazma nüsxələrini əldə etmişdir.

Mirzə Kazimbəy tekstoloji tədqiqata cəlb etdiyi "Dərbəndnamə"nin əlyazma nüsxələrini əldə etdikdən sonra, hər

şeydən öncə əsərin tədqiqi və nəşri tarixini öyrənməyə, onun müəllifinin və yazılıma tarixinin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində araşdırmlara başlamış və öyrənmişdir ki, Azərbaycan tarixi və dilinin ən dəyərli abidələrindən olan “Dərbəndnamə” hələ XVIII əsrən etibarən dünya alimlərinin böyük marağına səbəb olmuşdur. XVIII əsrə, yəni 1726-ci ildə, Rusiya Xarici işlər kollegiyasının arxivində saxlanılan və 1722-ci ilin avqust ayında Dərbənd naibi İmanqulu xan tərəfindən İran yürüşünə çıxmış I Pyotra təqdim edilmiş “Dərbəndnamə”nin dəyərli bir əlyazma nüsxəsi üzərində akademik M.Bayer işləyərək, onun bir qismını latin dilinə tərcümə etmiş və mürqəddimə ilə “De muro Caucaso” (“Qafqazşunaslıq”) adlı öz traktatlarının birində nəşr etdirmişdir. M.Bayerin “Dərbəndnamə” üzərində apardığı işdən təqrübən yüz il sonra, yəni XIX əsrə bu abidə yenidən alimlərin nəzər-diqqətini özünə cəlb etmişdir. 1829-cu ildə fransız şərqşünası Y.Klaprot “Dərbəndnamə”nin bir fəsli ni fransız dilinə tərcümə etmiş, tanınmış rus şərqşünası O.İ.-Senkovski və görkəmli Azərbaycan şairi və alimi A.Bakıxanov isə bu abidənin tərcümə edilməsi və mükəmməl nəşrinin hazırlanması üzərində işləməyə başlamışlar. 1829-cu ildə A.Bakıxanovun etdiyi tərcümədən ayrı-ayrı hissələr “Тифлисские ведомости” qəzetində çap edilərək, qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan alimi bu tərcüməni “Dərbəndnamə”nin hicri 1099 (1687-1688)-cu ildə üzü köçürülmüş nüsxəsinə əsaslanı da, onun mətnini abidənin daha iki Azərbaycan və fars nüsxələri ilə müqayisəli şəkildə tutuşdurmuş və tərcüməni abidənin bu nüsxələri əsasında həyata keçirmişdir (146;147). Bununla yanaşı qəzet onu da bildirir ki, əsərin tərcüməsi tezliklə başa çatdırılacaq və onun mətni tam şəkildə nəşr ediləcəkdir. “Тифлисские ведомости” qəzetinin verdiyi bilgilərdən aydın olur ki, A.Bakıxanov “Dərbəndnamə”ni rus dilinə tərcümə etməklə yanaşı, müxtəlif nüsxələr əsasında onun elmi mətnini tərtib etmək istəyirmiş. Lakin məlum olmayan səbəblər ucundan A.Bakıxanovun bu niyyəti baş tutmamışdır. «Тифлисские ве-

домости» qəzetində «Dərbəndnamə» dən çap olunmuş tərcümələrdən başqa, A.Bakıxanovun bu dəyərli tarixi abidə üzərinde sonrakı illər ərzində apardığı araşdırmaşların taleyi ilə bağlı əlimizdə olan mənbələrdən bir məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır. A.Bakıxanovdan sonra bu abidənin tədqiqi və tərcüməsi ilə Mirzə Kazimbəy məşğul olmağa başlamışdır.

Mirzə Kazimbəy M.Bayer və Y.Klaprotun “Dərbəndnamə” ilə bağlı araşdırmaşları və tərcümələri ilə dərindən tanış olundan sonra, onların gəldikləri nəticələrlə kifayətlənməyərək, əsərin yaranma tarixi, kimin sifarişi və hansı dildə yazılması, müəllifi ilə bağlı, orta əsr məxəzələri əsasında dəqiq və hərtərəfli araşdırmaşlar aparmağa başlamışdır. Bununla əlaqədar o, belə yazar: “Dərbəndnamə”nin, Krımin Girey xanlarından birinin əmrilə Məhəmməd Abavi adlı bir nəfər tərəfindən türk dilində yazıldığı haqqında Bayerin söylədiyi mülahizələrin mahiyətinə tam şəkildə etibar etməklə bərabər, biz, onun bu mülahizəsində Krım xanlarından hansını nəzərdə tutduğunu və Abavinin Dərbənd haqqında traktatının hansı dövrdə meydana gəldiyini araşdırmaşlıq” (117, 228).

M.Kazimbəy A.Bakıxanovla görüşlərində “Dərbəndnamə” ilə bağlı çox fikir mübadilələri etmiş və ona məlum olan nüsxələr haqqında ətraflı məlumat almışdır. O, M.Bayer və Y.Klaprotun bu abidə üzərində apardıqları işləri tənqidi surətdə diqqətlə öyrəndikdən sonra, onları dəyərləndirməklə yanaşı, nöqsanlarını da göstərmüşdür. Mirzə Kazimbəy “Dərbəndnamə”nin meydana gəlməsi və yazıya alınması ilə bağlı araşdırmaşlarda M.Bayerin verdiyi məlumatata əsaslanmışdır. Belə ki, M.Bayerin, “Dərbəndnamə” Krımin Girey xanlarından birinin əmrilə Məhəmməd Abavi Ağdaşı tərəfindən türk dilində yazılmışdır məlumatına əsaslanaraq, geniş və dəqiq tarixi araşdırmaşlar aparmış və bu araşdırmaşların nəticəsi olaraq, belə qənaətə gəlmişdir ki, M.Bayerin dediyi Krım xanı 1577-1588-ci illər ərzində hökmranlıq etmiş Məhəmməd Girey II Semiz olmuşdur. Bununla da bu dəyərli abidənin XVI yüzilliyin sonlarında

meydana gəldiyini söyləmişdir. "Beləliklə, biz müsbət surətdə təsdiq edə bilərik ki, Bayer xan ("Dərbəndnamə"nin yazılışını əmr etmiş Krimin Girey xanı-Ş.K.) deməklə Semiz Məhəmməd Girey xanı nəzərdə tutmuş və "Dərbəndnamə" traktatı ilk dəfə təqribən XVI əsrin sonunda meydana gəlmişdir» (117,-230).

Bununla bərabər, Mirzə Kazimbəy, «Dərbəndnamə»nin xanın qardaşı Qazan təxəllüsü ilə şerlər yazmış və elmə böyük həvəs göstərmiş Qazi Gireyin sifarişi ilə Məhəmməd Abavi tərəfindən qələmə alınmasını da şübhə altına almır. O,hətta, bir sıra hallarda mətnini tədqiq etdiyi əsərin həsr olunduğu elmi sahənin tarixi inkişaf yolunu da tam şəkildə işıqlandırmağa çalışmışdır. Bunun nəticəsində də onun istər tərtib etdiyi elmi mətnlər, istərsə də bu mətnlərə yazdığı əhatəli və müfəssəl şərhler elm aləmində böyük maraqla qarşılanmış və ona böyük nüfuz qazandırmışdır. Alim «Müxtəsər əl-viqayə» traktatını tekstoloji araşdırımlara cəlb edərkən islam hüquqsünaslığının, Məhəmməd əleyhissələminin dövründə başlayaraq, onun yaranma tarixini və inkişaf mərhələlərini işıqlandırmış, islam hüququnun yaradılmasında və inkişaf etdirilməsində müstəsna yeri olan ayrı-ayrı hüquqsünaslar və hüquqsünaslıq məktəbləri, xüsusən hənəfilik məktəbi haqqında bilgilər vermiş, müxtəlif xarakterli hüquq istilahlarını şərh etmişdir. "Müxtəsər əl-viqayə" traktatı kimi böyük şöhrət tapmış islam hüququ abidəsinin elmi mətninin tərtibində ona geniş, elmi müqəddimənin yazılışında və ümumiyyətlə islam hüququnun tarixi keçmiş haqqında ətraflı bilgilərin verilməsində Mirzə Kazimbəy çoxsaylı elmi ədəbiyyata söykənmişdir. Alimin özünün yazdığı kimi, bu əsərin tədqiqində onun üçün ən başlıca məxəzlər "Müxtəsər əl-viqayə" traktatına yazılmış şərhlər olmuşdur. Ona məlum olan yeddi şərhdən beşinin əlyazması alimin sərəncamında olmuş və bu əlyazmalardan əsərin mətninin tərtibində ən mötəbər mənbələr kimi istifadə etmiş, onların hər biri haqqında elmi mətnə yazıdı müqəddimədə geniş şərh vermişdir. Bununla

yanaşı Mirzə Kazımbəy bu abidə üzərində apardığı araşdırma-larda onlarla islam hüquqşunaslığına dair mənbələrə söykənmişdir. Alim yazdığını müqəddimədə, -“Yuxarıda mənim göstərdiyim beş şərhdən başqa, mən öz izahlarımı bir də aşağıdakı müəlliflərdən əxz etmişəm”, -deyərək 15 nəfər alimin və onlarıın əsərlərinin adlarını göstərmişdir (117, 298). Bununla yanaşı müqəddimədə Katib Çələbinin “Kəşf əz-zünun...” tipli məxəzlərdən və ayrı-ayrı orta əsr lügətlərindən də istifadə etdiyini qeyd edir. Bütün deyilənlər göstərir ki, alimin ayrı-ayrı orta əsr abidələrinin mətnləri üzərində apardığı araşdırmaları, kompleks şəkildə həyata keçirdiyi əsaslı tədqiqatlara söykənmişdir. Bunu biz istər “Müxtəsər əl-viqayə” əsərinin elmi mətni, istərsə də “Dərbəndnamə”, “Məhəmmədiyyə” və alimin tədqiq etdiyi digər abidələr haqqında da deyə bilərik. Mirzə Kazımbəy “Dərbəndnamə”nın mətnini tədqiq edərkən, abidənin əlyazma nüsxələri ilə yanaşı araşdırmağa əsərin mövzusu ilə bağlı orta əsrlərin ən məşhur tarixi traktatlarından beş ədədini də istifadə etmişdir. Həmin traktatları araşdırmałara cəlb etməklə istər “Dərbəndnamə”nın düzgün mətninin tərtib edilməsi, istər abidənin müəllifinin müəyyənləşdirilməsi, istərsə də tərtib olunmuş elmi mətnə şərh və izahların yazılıması sahəsində yüksək səviyyəli tədqiqatlar aparmağa nail olmuşdur. Deyilənlər öz əyani əksini onun tədqiq etdiyi əsərlərin elmi mətnlərində və onlara yazdığı müqəddimələrdə tapmışdır.

Yuxarıda göstərilən araşdırmałarı apardıqdan sonra, Mirzə Kazımbəy tədqiqata cəlb etdiyi əsərin mətninin əlyazma mənbələrini öyrənməyə başlamışdır. Əsərin mətninin əlyazma mənbələri isə, onun müxtəlif yüzilliklərdə ayrı-ayrı katib və xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş əlyazma nüsxələrində ibarətdir. Əsərin mətninin əlyazma mənbələri üzərində tədqiqatçının apardığı araşdırmałar, onun apardığı işin ən məsuliyyətli və mühüm, bəlkə də ən çətin mərhələsidir.

Şərq, o cümlədən Azərbaycan klassikləri əsərlərinin müəllif nüsxələri müxtəlif səbəblər ucundan gəlib dövrümüzə çat-

madığından, mətnşunas alim öz araştırmalarını əsərin orta əsr katib nüsxələri əsasında qurmali olur. Katib nüsxələrinin isə hansı təhriflərə məruz qaldığını nəzərə alsaq, bu zaman əsərin mətninin əlyazma mənbələri üzərində aparılan araştırmaların nə qədər çətin və məsuliyyətli bir iş olduğunu təsəvvür etmək çətin deyildir. Mirzə Kazimbəy imkan daxilində bu işin öhdəsindən uğurla gəlmışdır. O, əsərin, uzun axtarışlar sayəsində ayrı-ayrı kitabxanalardan və şəxsi kolleksiyalardan əldə edə bildiyi əlyazma nüsxələri üzərində apardığı müfəssəl tədqiqatlar sayəsində əsərin hər bir əlyazma nüsxəsinin başqları arasında yerini müəyyənləşdirmişdir. Yəni hansı nüsxələrin daha mükəmməl, daha etibarlı və daha az təhriflərə uğradığını müəyyənləşdirməklə, tərtib edəcəyi elmi mətn üçün əsas nüsxəni seçmişdir. Buna görə də o, əldə etdiyi əlyazma nüsxələrində mətnlərin kamilliyyinə, nöqsanlı cəhətlərinə və tədqiqat üçün toplanmış materialın kifayət dərəcədə olmasına və onların hamısına eyni dərəcədə tənqidi yanaşılmasına mətnşunaslığın ən mühüm məsələləri kimi xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

Alim öz mətnşunaslıq fəaliyyətində qədim nüsxələrə üstünlük vermişdir. O, “Müxtəsər əl-viqayə” əsərinin əlyazma nüsxələri üzərində apardığı araştırmalardan sonra onun elmi mətni üçün əsas nüsxə kimi qədim əlyazmasını seçmişdir. O, yalnız əsas nüsxələrin seçilməsində yox, həm də nüsxə fərqlərini göstərəndə və onları şərh edəndə də qədim əlyazmalardan verilən variantlara daha inamlı yanaşmışdır. Alimin “...birinci sözə mən üstünlük verdim, ilk önce ona görə ki, mən onu qədim nüsxələrin çoxunda tapdim...” (117, 295), “Müxtəsərin şərhlərinin əlyazmalarının və qədim nüsxələrinin çoxunda mən onları tapdim” (117, 296) deməsi göstərir ki, o, qədim nüsxələrin daha az təhrifə uğradığını və onların mətnlərinin müəllif iradəsinə daha yaxın olduğunu nəzərə almışdır.

Mirzə Kazimbəy əvvəlcə əsas mətn kimi seçdiyi qədim nüsxəni “Müxtəsər əl-viqayə” əsərinin çoxlu miqdarda başqa nüsxələri ilə müqayisəli surətdə araştırmış və nüsxələr arasın-

da aşkar etdiyi fərqli cəhətləri əsas nüsxəsinin haşiyələrində qeyd etmişdir. Bundan sonra isə “Müxtəsər əl-viqayə” traktatına yazılmış şərhlərdən beşinin əlyazmalarını tədqiqata cəlb etmişdir. Belə ki, şərhlərin əlyazmalarını da əsas nüsxə ilə tutuşduraraq, üzə çıxardığı nüsxə fərqlərini də onun haşiyələrində göstərmişdir. Bununla əlaqədar o, belə yazır: “Müxtəsərin mənim tərəfimdən seçilmiş bir qədim və düzgün nüsxəsini çoxlu miqdarda başqa nüsxələri ilə tutuşduraraq, bütün lazımı variantları qeyd etdim. Sonra, yuxarıda mənim göstərdiyim beş şərhin mətnlərini də (qədim nüsxə ilə-K.Ş.) tutuşdurdum və onların da fərqli cəhətlərini öz nüsxəmdə göstərdim” (117, 295).

Mirzə Kazimbəy mətnləri üzərində tekstoloji tədqiqatlar apardığı abidələrin anadilli nüsxələri ilə yanaşı onların başqa Şərqi dillərinə edilmiş tərcümələrini də araşdırılmalara cəlb etmişdir. O, Azərbaycan mətnşünaslığı tarixində, tərcümə abidələrini tekstoloji tədqiqatlara cəlb edən ikinci alimdir. Belə həllərə biz çağdaş mətnşünaslıq elminin təcrübəsində də təsadüf edirik. Buna nümunə olaraq, Sə'dinin “Gülüstan” əsərinin elmi-tənqidli mətnini göstərmək olar (144). “Gülüstan” əsərinin kifayət qədər orta əsr əlyazma nüsxələrinin olmasına baxmayaq, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi tanınmış şərqşünas alim R.Əliyev bu əsərin elmi-tənqidli mətnini tərtib edərkən Süruri, Şam’ı və Sudi kimi XVI yüzilliyin görkəmli türk filoloqlarının əsərə yazdıqları şərhlərinin əlyazma nüsxələri ilə yanaşı, “Kitabi-Gülüstannameyi-şeyx Sə’di” adı altında XV əsrda türk dilinə edilmiş bir tərcüməsini də tekstoloji tədqiqata cəlb etmişdir.

Mirzə Kazimbəy “Dərbəndnamə” abidəsinin mətni üzərində tekstoloji araşdırımlar apararkən, alim onun anadilli nüsxələri ilə yanaşı, fars dilinə tərcümə edilmiş, Rusiya Elmlər Akademiyasının Asiya muzeyində və Sankt-Peterburqdə İmperiya ümumi kitabxanasında saxlanılan əlyazmalarından da istifadə etmişdir. O, abidənin anadilli əlyazmaları və tərcümə nüsxələri

üzərində apardığı dəqiq və müfəssəl araşdırmałara söykənərək belə bir nəticəyə gəlmışdır ki, əsərin Dərbənddən ona göndərilmiş anadilli əlyazması, Əliyar İbn Kazım tərəfindən əsərin fars dilinə edilmiş tərcüməsindən təkrarən Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş nüsxəsidir. Mirzə Kazimbəy abidənin Dərbənd nüsxəsi ilə Sankt-Peterburqdakı İmperiya ümumi kitabxanasında saxlanılan fars tərcüməsinin dil xüsusiyyətlərini, müştərək ifadələrini, əsərin başqa anadilli nüsxələrində olmayan ərəb və fars tərkibli sözlər, ifadə və parçalarını, mətnlərin hər ikisində olan oxşarlığı və müştərək istilahları müfəssəl şəkildə şərh edərək yuxarıda irəli sürdüyü fikri elmi şəkildə əsaslaşdırılmışdır. Bununla da, tədqiqatçı mətnşunas alim abidənin meydana gəlmə tarixinin və onun mətninin əlyazma mənbələrinin öyrənilməsinə böyük əmək və bilik sərf etmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Mirzə Kazimbəy tekstoloji araşdırmałara cəlb etdiyi elmi ədəbiyyatı öz tədqiqatlarında göstərməklə və onların bəziləri haqqında hətta qısa şəhrlər verməklə yanaşı mətnin tərtibində istifadə etdiyi başlıca əlyazma mənbələri, yəni abidələrin orta əsr əlyazmaları haqqında da gələcək tədqiqatçılara məlumat verilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Alim həmin əlyazmaların hansı kitabxanalarda və şəxsi kolleksiyalarda saxlandığını qeyd etmiş, onların hər biri haqqında müxtəsər məlumatlar verilməsini lazımlı bilmişdir. Alim, "Dərbəndnamə"nin araşdırılmasında və tərcüməsində hansı kitabxanaların əlyazma nüsxələrindən istifadə etdikləri haqqında bilgilər vermədiklərinə görə Bayer və Klaprotu günahlandırılmışdır.

İstər elmi mətnin, istərsə də onunla bağlı verilən bilgilərin hansı məxəzələrə söykəndiyini göstərmək məqsədilə tekstoloji tədqiqata cəlb olunmuş abidənin əlyazma nüsxələri haqqında hər bir mətnşunas alimin məlumat verməsini Mirzə Kazimbəy zəruri bir məsələ hesab etmişdir. "Dərbəndnamə"nin tədqiqilə bağlı,-"Artıq Dərbənddə eşitdiyim rəvayətdən başqa "Dərbəndnamə"nin daha beş türk nüsxəsi vardır ki, onlar haqqında

öz fikrimi deyə bilərəm” (117, 234), - yazan tədqiqatçı alim araşdırılarda istifadə etdiyi nüsxələrin elmi şərhini vermiş və hər bir əlyazmanın saxlandığı kitabxanaların adlarını göstərmişdir. Onun elmi mətnə yazdığı müqəddimədə verdiyi bilgilərə görə “Dərbəndnamə”nin tədqiqində o, Berlin Kayzer kitabxanasının, Paris Kral kitabxanasının, Sankt-Peterburqun İmperiya Ümumi kitabxanasının əlyazmalarından və Dərbənddən Mirzə Kazimbəyə göndərilmiş əlyazmasından istifadə etmişdir. Alim yazır ki, bu əlyazma nüsxələri bir-birindən fərqlənir, bəzən isə elə ciddi fərqlər meydana çıxır ki, onları müxtəlif əsərlər kimi qəbul etmək olar, lakin diqqətlə araşdırıldıqda, onların arasındaki eyniyyət müəyyənləşir və fərqli cəhətlər isə orta əsr əlyazmalarında məlum səbəblər ucundan meydana gəldiyi aydın olur.

Şərqi əlyazma abidələrinin öyrənilməsi sahəsində yüksək nəzəri və əməli bilgilərə yiylənən Mirzə Kazimbəy orta əsr abidələrinin əlyazmalarında yol verilmiş təhriflər, dəyişmələr, ixtisarlar, əlavələr və başqa nöqsanlı cəhətləri meydana gətirən amillərin müəyyənləşdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. O, tekstoloji tədqiqata cəlb etdiyi orta əsr yazılı abidələrinin ayrı-ayrı yüzilliliklərdə üzü köçürülmüş əlyazma nüsxələri üzərində apardığı müqayisəli araşdırmalar sayəsində aşkar etdiyi nüsxə fərqlərini diqqətlə öyrənərək, onları doğuran başlıca amilləri müəyyənləşdirmiş və aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmışdır:

1. Ərəb əlifbasının çətinlikləri, katiblərin diqqətsizliyi və savadsızlığı ucundan baş vermiş təhriflər. Mirzə Kazimbəyin fikrincə müsəlman Şərqində elə bir orta əsr əlyazması yoxdur ki, bu səbəblər ucundan təhriflərə uğradılmamış olsun. “Mən tam şəkildə təsdiq edə bilərəm ki, istənilən müsəlman ölkəsində, bu nöqsanın bu və ya digər miqdarda aşkar edilməməsi mümkün olmayan bir dənə də olsun,-istər ərəb, istər fars, istərsə də türk,-əlyazması tapmaq mümkün deyildir” (117, 231).

Mirzə Kazimbəy orta əsr əlyazmalarında yol verilmiş təh-

riflərin bir qisminin ərəb əlifbasının çətinlikləri ucundan meydana gəldiyini demiş, həmin çətinlikləri göstərmmiş, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi ilə bağlı M.F.Axundovun irəli sürdüyü fikri müdafiə etmiş və onun nöqsanlı tərəflərini tənqidi surətdə göstərmüşdür. Ərəb əlifbasının çətinlikləri ilə bağlı o, 1832-ci ildə "Yeddi planet" kitabına yazdığı müraciətdə belə deyir: "Bəzən bir sözün mənasını tapmaq üçün onun üzərində iki saat çalışmalı olmuşam, çünkü hərflərinin nöqtələrini dəyişməklə sözlərin mənaları da dəyişir" (118, V).

Katiblərin diqqətsizliyi ucundan orta əsr mətnlərində yol verilmiş təhrifləri açıqlamaq məqsədilə o, Məhəmməd Füzulinin «Qələm olsun...» sözləri ilə başlayan və katiblərin əlində şikayətlərini ifadə edən məşhur misralarını nümunə gətirərək şərh etmişdir. Bu da görkəmli alimin həm də doğma mədəniyyətə, onun zəngin poeziyasına bağlılığını və onu dərindən öyrəndiyini göstərir.

2. Dini zəmində yaranmış təhriflər. Tədqiqatçı alim yazır ki, orta əsr əlyazmalarında, xüsusən dini kitablarda və islam tarixinə dair traktatlarda yaradılmış təhriflərin bir qismi dini faktorla bağlı olmuşdur. Belə ki, müxtəlif dini cərəyanlara və təriqətlərə mənsub olan katiblər köçürükləri əsərlərin mətnlərində «öz xeyirlərinə» istədikləri dəyişiklikləri etmişlər.

3. Abidə başqa Şərq dillərinə tərcümə edilərkən yol verilmiş təhriflər. Orta əsr tərcümə abidələrinə yaxşı bələd olan mətnşunas alim, keçmiş yüzilliklərin tərcüməçilərinin orijinal-lara olduqca sərbəst münasibət bəsləyərək, tərcümədə onların mətnlərini istədikləri kimi dəyişdirdiklərini qeyd etmişdir. Bunu nəticəsində də orijinalın mətni tərcümədə təhrif olunmuşdur. Mirzə Kazimbəy «Dərbəndnamə» abidəsinin tədqiqinə yuxarıda deyildiyi kimi onun fars dilinə və fars dilindən təkranın Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş nüsxələrini də cəlb edərək, onların üzərində apardığı müqayisəli araşdırırmalar nəticəsində bu qənaətə gəlmışdır.

4. Bir bölgədə yaradılmış abidənin başqa bölgələrin türk

dili ləhcələrinə uyğunlaşdırılması. Mirzə Kazimbəy türkdilli yazılı abidələr üzərində apardığı araşdırmalara əsaslanaraq belə qənaətə gəlmışdır ki, bir bölgədə yaradılmış əsər türk dünəyinin başqa-başqa bölgələrində üzü köçürürlərək çoxaldılan zaman onun dili və stilinin həmin bölgələrin ləhcələrinə uyğunlaşdırılması nəticəsində mətnlərdə müəyyən təhriflərə yol verilmişdir.

Yuxarıda deyilənlər sübut edir ki, Mirzə Kazimbəy tekstoloji araşdırmalara cəlb etdiyi və elmi mətnini hazırlayacağı əsərin hərtərəfli öyrənilməsinə və mükəmməl bir nəşr kimi həyata keçirilməsinə yüksək səviyyəli tədqiqatçı-mətnşunas alim kimi yanaşmışdır. O, «Müxtəsər əl-viqayə» abidəsinin tekstoloji tədqiqi ilə bağlı belə yazır: «...burada «Müxtəsərə» yazılış şərhləri diqqətlə oxumaq, geniş «Hidayəti» və ondan ixtisas edilmiş «Müxtəsər»in əsası kimi «Viqayət»i aydın şəkildə araşdırmaq lazımlı idi; bir sözlə, burada hüquqsünaslığı kamil şəkildə öyrənmək lazımlı idi» (117, 294).

Alim qeyd etdiyi kimi, tekstoloji tədqiqata əsərin əlyazma nüsxələri ilə yanaşı, eyni zamanda onun elmi sahəsi və dövrü ilə bağlı orta əsr məxəzlərini də cəlb etmişdir. Bununla da o, əsəri yarandığı dövrdən və bəhs etdiyi elmi sahədən təcrid olunmuş şəkildə öyrənməmişdir. Bu da onun tədqiqatlarının bütövlüyündə və kamilliyində özünü göstərmişdir. Buna görə Mirzə Kazimbəyin hazırladığı və nəşr etdirdiyi mətnlər dünya alımları tərəfində yüksək qiymətləndirilmişdir.

Mirzə Kazimbəy nəinki tekstoloji tədqiqata cəlb etdiyi əsərin mövzusu ilə bağlı orta əsr mənbələrini dərindən öyrənmiş və müqəddimədə bəzilərinin geniş şərhini vermiş, həm də əsərin müəllifinin həyat və yaradıcılığını, onun dövrünün alim və ədibləri ilə əlaqələrini, eləcə də müəllifin tədqiq edilən əsərinin mövzusu ilə bağlı elmi traktatlar və bədii ədəbiyyat nümunələri yaratmış sələflərinin yaradıcılıqlarını da araşdırmış və nəşrə yazdığı şərhlərdə bunları ətraflı şəkildə işıqlandırmışdır. Bütün bunlar alimin «Dərbəndnamə», «Müxtəsər əl-viqayə

yə», «Məhəmmədiyyə» və tekstoloji tədqiqata cəlb etdiyi başqa əsərlərə yazdığı şərhlərdə müşahidə olunur. Bu da onun nəşrlərinin və nəşrə hazırladığı elmi mətnlərin etibarlı araşdırırmalara söykəndiyini göstərir. Eyni zamanda Mirzə Kazıimbəyin yazdığı şəhərlər və izahlar bir tərəfdən mətnşünaslıq elminin inkişaf mərhələlərini, digər tərəfdən isə alimin özünün elmi mətn tərtibində istifadə etdiyi metod və prinsiplərin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Alimin tədqiq və nəşr etdiyi ayrı-ayrı əsərlərə yazdığı müfəssəl elmi şəhərləri onun, yüksək səviyyəli mətnşünas tədqiqatçı kimi yaradıcılıq laboratoriyasına nur səpələyir. Bu nürun işığında Mirzə Kazıimbəyin mətnşünaslıq metod və prinsipləri aydın görünür.

Beləliklə də, Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə və Mirzə Kazıimbəy özlərinin rəngarəng və məhsuldar yaradıcılıqları ilə Azərbaycan mətnşünaslığının bir elmi sahə kimi formalasmasında və onun nəzəri əsaslarının yaradılmasında böyük rol oynayaraq, onun gələcək inkişafı üçün etibarlı zəmin yaratmışdır.

II fəsil

Mətnşünashığın başlıca obyekti və onu meydana gətirən əsas amillər

2.1. Əlyazma kitabı

Tekstoloji araşdırmalarının başlıca tədqiqat obyekti, uzun yüzilliklər boyu katib və xəttatların gərgin əməyinin məhsulu kimi geniş yayılmış əlyazma kitabları olduğundan, hər şeydən öncə əlyazma kitab sənətinin yaranma və inkişaf mərhələləri araşdırılmalıdır. Bununla yanaşı klassik mətnləri nüsxədən-nüsxəyə köçürərək çoxaltmış və dövrünün bir növ «nəşriyyatları» rolunu oynamış katiblərin, xəttatların, ayrı-ayrı alim və ziyanlıların, eləcə də başqa kitabçıların işi ilə yaxından tanış olmaq, onların yaradıcılıq laboratoriyasını dərindən öyrənmək lazımdır. Orta yüzilliklərdə yaradılmış, katib və xəttatlar tərəfindən üzləri köçürülrək geniş coğrafi ərazidə yayılmış mədəniyyət abidələrindən har hansı birinin tarixi mətni bərpa edilərkən, mətnşunas həmin əsərin ayrı-ayrı yüzilliklərdə köçürülmüş nüsxələri arxasında dayanan qədim kitabçıları təsəvvür etməli, onların iş prinsipini və şəraitini, hansı ədəbi, fəlsəfi və dini cərəyanlara mənsub olduğunu, ümumi səviyyəsini və abidələrin köçürülməsində güddükləri məqsədləri bilməlidir. Mətnşunas kitabçıların psixologiyasına nüfuz etməli, onların mətnlərdə sərbəst, yaxud qeyri-sərbəst şəkildə yol verdikləri təhriflərin səbəblərini öyrənməlidir. Ümumiyyətlə tədqiqatçı hər bir katibin, yaxud xəttatın fərdi xüsusiyyətlərini nə qədər dərindən öyrənərsə, onun tərtib edəcəyi mətn bir o qədər etibarlı olar. Hər bir kitabçı köçürdüyü məndə özünə xas xüsusiyyətlərdən irəli gələn təhriflər və dəyişmələr etmiş, məndə öz fərdi izlərini buraxmışdır.

Bəşər tarixində mədəniyyətin meydana gəlməsi və inkişafı

yazı və onunla birlikdə əlyazma kitabıının yaranması ilə sıx bağlıdır. Müxtəlif ölkələrdə ayrı-ayrı dövrlərdə meydana gəlmiş yazı və əlyazma kitabı elmin, maarifin yayılmasına və insan zəkasının inkişafına əsaslı təkan vermiş başlıca qüvvə olmuşdur. «Kitab mədəni irsin, xalqın mənəvi sərvətinin qiymətli bir hissəsi» (57, XIII) olmuşdur. Hər bir xalqın orta yüzilliklərdə yaratmış olduğu maddi-mədəniyyət abidələri arasında əlyazma kitabı ən şərəfli yerlərdən birini tutur.

Əsrlər boyu insan zəkasının məhsulu kimi meydana gəlmiş və XX yüzilliyyədək böyük inkişaf mərhələləri keçmiş əlyazma kitabları bəşəriyyətin böyük tarixi yolundan, əcdadlarımızın təcrübələrindən söz açaraq bu günü nəsilləri düşündürür və gələcəyə istiqamətləndirir. Hələ orta əsrlərdə Şərqiñ görkəmli mütəfəkkirləri mədəni tərəqqidə yazılı abidələrin roluunu yüksək qiymətləndirmişlər. Hər bir xalqın işıqlı zəkalarının yaratmış olduğu mənəvi irs insan cəmiyyətinin arzu və isteklərini, fikir və düşüncələrini, mübarizə və qayğılarını, qələbə və məhrumiyətlərini, eləcə də insanın, onu əhatə edən təbiətin sırlarını öyrənməyə və dərk etməyə doğru yönəldilmiş axtarışlarını və kəşflərini eks etdirən zəhni sərvətdir. Bu sərvət yüzilliklər boyu damla-damla toplanaraq, bir ümmana, mənəvi sərvət ümmanına çevrilmişdir. Onun hər bir daması (kitabı) keçmiş çağların ədəbiyyatının, tarixinin və elminin, ümumiyyətlə, mədəniyyət tarixinin ayrı-ayrı mərhələlərini işıqlandıran sönməz məşəldir. Mənəvi irsin mövzusu insan və onu əhatə edən həyat və təbiətlə bağlıdır. Bu bağlılıqla əlaqədar, istər ölkəmizin hüdudları daxilində, istərsə də onun xaricində Azərbaycan xalqının övladları tərəfindən yaradılmış zəngin mənəvi irs ümumdünya mədəniyyətinin ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. “Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı mənəvi sərvətlər xəzinəsində böyük və şərəfli yerlərdən biri kitaba məxsusdur. Xalqın bədii, elmi, fəlsəfi dühasını eks etdirən, onun həyat və mübarizə, sosial və mədəni tərəqqi yolunu işıqlandıran milli Azərbaycan kitabı “mögüzələr möcüzəsi”

(M.Qorki) olan ümumdünya kitab mədəniyyətinin qiymətli tərkib hissəsidir” (56, 42).

Şərqiñ müsəlman ölkələrində, eləcə də Azərbaycanda əlyazma kitabı ayrı-ayrı sənət sahiblərinin, daha doğrusu kitab nəşri başlananadək uzun yüzilliklər boyu “nəşriyyat” rolunu oynamış katib, xəttat, müzəhhib, rəssam və cildçilərin böyük və gərgin əməyi sayəsində yaradılmışdır. Orta yüzilliklərdə həmin sənət sahibləri hökmədarların himayədarlığı ilə yaradılmış ayrı-ayrı saray kitabxanalarında, mədrəsələrdə, müxtəlif təlim ocaqlarında, məscidlərdə və evlərdə, eləcə də xüsusi kitabxanalarda fəaliyyət göstərmişlər. Beləliklə, Azərbaycan əlyazma kitabı ən qədim dövrlərdən başlayaraq XX yüzilliyyə qədər uzun və keşməkeşli bir yol keçmişdir.

Azərbaycan əlyazma kitabı mövzu və məzmun baxımından çoxşaxəli və zəngin olduğu kimi onun yaranma tarixi də çox qədimdir. Orta yüzilliklərin ayrı-ayrı məxəzlərindən bizi məlum olan, Azərbaycan ərazisində yaradılmış ilk yazılı abidə “Avesta”dır. İslamaqədərki əlyazma kitabının ən dəyərli nümunəsi olan, 21 kitabda toplanmış 815 fəsildən ibarət bu abidə ilk dəfə əhəmənilər dövründə (b.e.ə. VI yüzilliyn sonu-b.e.ə.V əsrin axırı), sonuncu dəfə isə Sasanilərin hökmranlığı illərində sistemə salınaraq, yazıya alınmışdır. Nizami Gəncəvi özünün “İskəndərnamə”sində yazır ki, “...İskəndər atəşpərəstlərin hikmətlə dolu kitablarını yunan dilinə çevirməyə fəman verir” (24, 12). Qobustan qayaları və başqa daşüstü yazılar, şəkillər və təsvirlər, Mingəçevirdəki Alban yazıları və epiqrafik abidələr də qədimdən Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş yazılı abidələrdəndir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsi də xalqımızın mədəniyyət tarixində yaradılmış ən qədim kitab incilərindəndir. Müdriklik və hikmət xəzinəsi olan “Oğuznamə” də kitab mədəniyyətimizin ən qədim nümunələrindəndir. “Eramızın VI əsrində “Oğuznamə”nin kitab halında olması haqqındaki tarixi məlumat onun daha əvvəlki dövrə aid olduğunu söyləməyə haqq

verir; belə bir tarixi məlumat vardır ki, XIII əsrə Misirdə məmlük bəylərinin oxuduğu bir "Oğuznamə" kitabının qırağında VIII əsrin birinci yarısında yaşamış, əslən Azərbaycan-dan olan görkəmli sərkərdə Əbu Müslümün belə bir qeydi varmış ki, bu kitab mənə ulu babam Buxtu xandan qalıbdır. Başqa bir "Oğuznamə" isə IX əsrin ilk illərində fars dilindən ərəb dilinə tərcümə edilmişdir" (41, 5).

Göstərilən abidələrlə yanaşı, eləcə də 52 hərfdən ibarət olan Alban əlifbasında kitablar yazılması haqqında verilən bilgilər göstərir ki, hələ qədim Azərbaycanda kitab mədəniyyəti öz dövrünə görə yüksək səviyyədə olmuşdur.

VII yüzillikdə islam dininin qələbəsindən sonra meydana gələn, Qərbdə İspaniyadan tutmuş, Şərqdə Çinə qədər uzanan və özündə ayrı-ayrı xalqları birləşdirən böyük Ərəb Xilafəti bu xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının mədəniyyət tarihində yeni bir eranın başlangıcını qoydu. İslam dini və qüdrətli Ərəb Xilafəti göstərilən böyük ərazinin xalqlarını və ölkələrini özündə heç də mexaniki surətdə birləşdirməmiş, əksinə onların taleyində dərin və kəskin dönüş yaratmışdır. Sosial münasibətlər və sosial təşkilat formaları yenidən qurulmuş, müxtəlif xalqlara mənsub olan mədəniyyət ənənələri bir məcraya yönəlmüşdür.

İ.Y.Kraçkovski, X.A.Gibb, İ.P.Petruşevski, Y.E.Bertels, M.Mahmudov kimi rus, Avropa və Azərbaycan şərqsünaslarının yazdığı kimi, ümumərəb mədəniyyətinin yaradılmasında Ərəb Xilafətinə daxil olan xalqların, o cümlədən Azərbaycan və başqa türkdilli xalqların və farsların böyük xidmətləri olmuşdur. Bu xalqların qabaqcıl ziyanlarının ərəb alim və ədibləri ilə yanaşı apardıqları məhsuldar elmi və ədəbi fəaliyyəti nəticəsində coxtərəfli zəngin mədəni irs yaradılmışdır. Bu zəngin irsin yaradılmasında Azərbaycan xalqının öz payı vardır. "Bütün deyilənlər belə bir möhkəm əqidə yaradır ki, ərəbdilli orta əsr ədəbiyyatı müxtəlif xalqların birgə səyi nəticəsində yaranmış, inkişaf etmiş və formalasmış qiymətli mədəni irsdir.

Bu ırsın əsas yaradıcılarından biri də Azərbaycan xalqı olmuşdur” (46,5).

Azərbaycan Xilafətin tərkibinə daxil edildikdən, ərəb dili və qrafikası hökmran mövqe tutduqdan sonra, ölkəmiz öz mədəniyyətinin yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu dövrdən başlayaraq anadilli ədəbiyyatımızla yanaşı ərəbdilli poeziyamız da inkişaf edir, bununla da kitab mədəniyyətimiz yenidən özünün çiçəklənmə dövrünə doğru ilk addımları atmağa başlayır. VII əsrin ikinci yarısından başlayaraq, Azərbaycan ədibləri və alimləri öz əsərlərini ərəb dilində qələmə almağa başlayırlar. Əlyazma kitab mədəniyyəti inkişaf etdikcə zəngin kitabxanalar yaranır, ədəbi və elmi məclislər təşkil olunur, dini mübahisələr eşidilirdi.

Ərəbdilli ədəbiyyatla yanaşı anadilli bədii və elmi ırs də zaman-zaman inkişaf edərək zənginləşirdi. “Oğuzname” sübut edir ki, IX-XII əsrlərdə-Azərbaycanda ərəb və fars dillərinin zorakı yazılı dil hüququnu ələ keçirdiyi bir vaxtda, hətta çox-çox əvvəller oğuz dili ədəbi-bədii fəaliyyətdə olmuş, zəngin bəşəri mündərəcəsi, ictimai-tarixi kəsəri, yüksək ədəbi-estetik səviyyəsi ilə seçilən ədəbiyyat yaratmışdır” (23, 15).

Ərəb əlyazma kitabı ənənələrinin təsirilə Azərbaycanda yeni tipli kitab mədəniyyəti yaranmağa başladı. İslamın müqəddəs kitabı Qurani-Kərim müsəlman ələmində kitab mədəniyyətinin yaradılmasında və inkişafında böyük rol oynadığı kimi, kitabların quruluşuna da təsir göstərmişdir. Buna görə də müsəlman şərqində əlyazma kitabı ümumərəb-islam ənənələri zəminində inkişaf etməyə başladı. Lakin sonrakı yüzilliklərdən etibarən Azərbaycanda olduğu kimi başqa müsəlman ölkələrində də özlərinin kitab ənənələri yaranmağa başladı.

Əlyazma kitablarının sürətli inkişafi ilə əlaqədar kitabxanalar və kitab satışı üzrə dükənlər da meydana gəlirdi. Katiblərin sayının və kitaba tələbatın artması ilə bağlı kitab satışı üzrə dükənlər çoxalır, sonralar isə kitab satışı üzrə bazarlar yaranır-dı. Şəhərlərin müəyyən küçələrində və bazarlarında kitab satışı

təşkil edildiyi kimi, həmin yerlərdə katiblərin, xəttatların, rəssamların və cildçilərin emalatxanaları da fəaliyyət göstərmişdir. Onlar həmin emalatxanalarda birbaşa sifarişlər qəbul edərək, orada da yerinə yetirilmişlər. Kitab dükənlərində və bazarlarında əlyazma kitabları ilə yanaşı yazı ləvazimatlarının (qələm, kağız, qamış, mürəkkəb, mürəkkəbqabı, qələmdan, qələm bıçağı, firça və s.) da satışı təşkil olunarmış. “Türkiyənin şəhərlərinin çoxunda əlyazma kitablarının satışı üzrə ticarət dükənləri var imiş. XVII əsrədə İstanbulda onların sayı 50 olmuşdur. Bu dövrə və sonrakı yüzilliklərdə də müəyyən küçələrdə və bazarlarda ayrılmış yerlərdə kitab ticarəti aparılmışdır. Adətən tacirlərin dükənlərinin ətrafında katiblər, cildçilər, əlyazma müzəhhibləri, mürəkkəb və pero hazırlayan ustalar, kağız satanlar və s. yerləşdirilərmiş” (115, 471).

Ərəb tarixçisi əl-Yaqubinin (XI əsrin II yarısı) verdiyi bilgilərə görə yalnız Bağdad şəhərində yüzə qədər kitab dükənləri olmuşdur. Həmin dükənlər “Suq əl-verraqin” (“Katiblər bazarı”) adlanan xüsusi küçədə yerləşibmiş. A.A.Semyonov yazır ki, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində də Orta Asiya şəhərlərində belə kitab dükənlərindən ibarət “rastayı-kitabsürüşən” adlanan sıralar olmuşdur. Bütün Şərqi ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanın Təbriz, Qəzvin, Ərdəbil, Marağa, Şəki, Gəncə, Şamaxı, Bakı və s. kimi mədəniyyət mərkəzlərində də belə kitab emalatxanaları və dükənləri az olmamışdır.

Avropa və Rusiyada əlyazma kitabının yaradıcıları olan katib və xəttatların əsas tərkibləri rahiblər, fəaliyyət göstərdikləri yerlər isə monastr və kilsələr olduğundan onların köçürüdükləri abidələrin əsas hissəsi dini xarakterli kitablardan ibarət olmuşdur. Misal kimi göstərmək olar ki, XI əsrədə cənubi İtaliyada köçürülmüş əlyazmaların ancaq 3%-i dünyəvi əsərlər olmuşdur. Onun da 2%-i qrammatika və leksikoqrafiyanı, yalnız 1%-ini qədim müəlliflər təşkil etmişdir (91, 20).

Yaxın və Orta Şərqdə isə dövrünün hökmədar və zənginləri öz saraylarında rəssamlıq və xəttatlıq məktəbləri, emalatxana-

lar və zəngin kitabxanalar yaratmaqla, şairləri və alımları, kabitləri və xəttatları, rəssamları, musiqiçiləri və başqa mədəniyyət xadimlərini saraylara dəvət edərək, onlara hamilik göstərməklə, elmin müxtəlif sahələrinə dair, -bədii ədəbiyyat, ədəbiyyatşunaslıq, tarix, fəlsəfə, tibb, riyaziyyat, nücum və s., - əsərlərin yazılımasını və köçürülməsini sıfariş etməklə, eləcə də poeziya və aşiq məclisləri, musiqi bayramları keçirməklə elmin, kitab mədəniyyətinin və incəsənətin inkişafına böyük təsir göstərmişlər. Şərqiň böyük düħası Nizami Gəncəvinin beş poeması, eləcə də onlarla başqa klassiklərin elmi və bədii əsərləri, dünyanın ən böyük və zəngin kitab xəzinələri və müzeylərini bəzəyən, olduqca ince zövqlə, bədii tərtibatla hazırlanmış və incəsənət əsəri səviyyəsinə qədər yüksəldilmiş nəfis əlyazmaları belə yaranmışdır. Bununla yanaşı saraylarda keçirilən poeziya və musiqi məclisləri də geniş intişar tapmışdı. Bu məclislərdə saray şairləri öz şerlərini, ozanlar el dastanlarını, xalq nağıllarını və rəvayətlərini oxuyar və danışarmışlar. "Xəsrən etibarən Azərbaycanda saray ədəbiyyatı inkişaf edir. Saray ədəbiyyatında dini mövzularla bərabər, dünyəvi mövzular da mühüm yer tuturdu. Ölkədə baş verən tarixi hadisələr, ayrı-ayrı hökmədarların tərifi bu ədəbiyyatın əsas mövzusunu genişləndirir, dünyəvi ədəbiyyatın inkişafına kömək edirdi" (5, 58).

Bu hal bütün müsəlman ölkələrində mövcud olan hökmədarların, şahzadələrin və əyanların saraylarında bir ənənəyə çevrilmişdi. "Bir sıra orta çağ müəlliflərinin - Dust Məhəmməd Hərəvi, Qazi Əhməd Qumi, Mustafa Əli Çəlebi, İskəndər Münşi Türkmen və s. əsərlərindən görünür ki, XV-XVII yüzilliklərdə o dövrün ayrı-ayrı hökmədarlarının və onların valilərinin, eləcə də şahzadələrinin sarayları kalliqrafiya, təsviri incəsənət, musiqi və poeziya mərkəzləri olmuşdur. Feodal zadəganları təsviri incəsənət və kalliqrafiyanı, poeziya, musiqi və vokal-rəqs incəsənətini eyni dərəcədə qiymətləndirmişlər. Kalliqrafiya və təsviri incəsənət hökmədarların özlərinin də sevimli

məşguliyəti olmuşdur” (122,4).

Orta əsrlərdə əlyazma kitab mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində böyük şöhrət tapmış Təbriz, Marağa, İstanbul, Ərdəbil, Qəzvin, Bağdad, Herat, Şiraz, İsfahan, Buxara, Səmərqənd və başqa şəhərlərdəki xəttatlıq və miniatür məktəblərində Şərqi, o cümlədən Azərbaycan kitab sənətinin ən mahir ustaları işləmiş və əlyazma kitab mədəniyyətinin ən nadir incilərini yaratmışlar. Həmin əlyazma inciləri demək olar ki, dünyanın bütün qitələrinə yayılmışdır. Azərbaycan əlyazma kitabı da yalnız öz kənən coğrafi ərazisində məhdudlaşaraq qalmamış, dünyanın London, Paris, Nyu-York, Kembri, Drezden, Vatikan, Belqrad, Praqa, Moskva, S.Peterburq, Daşkənd, Tbilisi, Qahirə, Dəməşq, Bağdad, Tehran, İstanbul, Kərəçi, Kabul, Dehli və onlarla başqa mədəniyyət mərkəzlərinin kitabxana və muzeylərində, eləcə də şəxsi kolleksiyalarda özünə şərəflə yer tutmuş, Avropa, Asiya, Amerika və Afrika qitələrindəki şərqsünas alımların tədqiqat obyektine çevrilmişdir.

Ayri-ayrı yüzilliklərdə şairlər, ədiblər və alımlar tərəfindən yaradılmış mədəniyyət abidələrini çoxaldaraq yaymış və kitab mədəniyyətinin ölməz nümunələrini dövrümüzədək gətirib çatdırmış katiblərin, xəttatların, rəssamların və başqa sənət adamlarının fəaliyyəti həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Orta əsrlərdən bu günədək onların sənətinə həsr edilmiş cild-cild əsərlər yazılmışdır. Bu sənətlə nəinki adı adamlar, hətta hökmardalar və şahzadələr də məşgül olmuş və bu sənətə dərin-dən yiyələnməyə çalışmışlar. Qazi Əhməd özünün “Kalliqraf və rəssamlar haqqında traktat” adlı əsərində yazır ki, Kəmaleddin Behzad Heratdan Səfəvilər sarayına gələrkən, ustad Sultan Məhəmməd Şah İsmayııl Xətainin kitabxanasında gənc Təhmasibə təsviri incəsənəti öyrədirdi (119, 182-183). Bu baxımdan “Şah İsmayıılın oğlu Bəhram Mirzənin və nəvəsi İbrahim Mirzənin adları tarixdə xüsusi yer tutur. Bəhram Mirzə bir xəttat, şair, rəssam və musiqiçi kimi dövrünün tanınmış şəxsiyyətlərindən idi. Onun çox zəngin kitabxanasında zəmanəsinin gör-

kəmli şair, rəssam, xəttat və başqa sənətkarları fəaliyyət göstərirdi. Şahzadə İbrahimin kitabxanasında dövrünün ən qüdrətli sənətkarı - xəttat Rüstəm Əli, onun oğlu Mühib Əli, Ələsgər Müsəvvir və başqaları cəmlənmişdi. Bu kitabxanada üç min cild kitab vardır” (37, 6-7).

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində bir sıra şair və alimlər də katiblik və xəttatlıq sənətilə məşğul olmuşlar. “Mirzə Şəfi Vazeh Azərbaycan kitabının inkişafında həm bir alim, müəllif, şair, həm də bir xəttat kimi iştirak edirdi. Onun xətti ilə 1848-ci ildə Tiflisdə yazılmış Mirzə Adığözəlin “Qarabağnamə”si Leningrad Şərqşünaslıq İnstitutunda saxlanılır” (56, 47). Mirzə Şəfi Vazeh də dərs deyərkən tələbələrin gözəl xətt ilə yazmasına böyük əhəmiyyət vermişdir. Mirzə Fətəli Axundov kalliqrafiya üzrə öz təlimini ondan almışdır (14, 377). Bir sıra hallarda isə bütöv bir ailənin bütün üzvləri kitab “nəşri” ilə məşğul olmuşlar. Belə ki, evdə arvad-katib, ər-miniatürist rəssam, qız-əlyazma kitabının tərtibatçısı, oğul isə cildçi kimi fəaliyyət göstərmişdir (91, 23). Əlyazma kitabının təşəkkül tapmasında və tərəqqisində belə ailələr az olmamışdır.

XIX əsrin görkəmli ədəbiyyatşunas alimi və kitabşünası Əbdülcən Nuxəvi Xalisəqarızadə və onun övladlarının da əlyazma kitab mədəniyyətimizin inkişafında əməkləri əvəzsizdir. Əbdülcən Nuxəvi geniş ensiklopedik biliyə yiylənən alim və maarifçi müəllim olmaqla bərabər həm də gözəl, peşəkar katib olmuşdur. Əsasən nəsx və nəstəlik xətt nümunələri ilə onun qələmindən çıxmış hər bir əlyazma kitabı böyük sənətkarlıqla yazılmış və xüsusi estetik zövqlə tərtib edilmişdir. Hal-hazırda Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan 300-dən çox adda Azərbaycan və başqa Şərq klassikləri əsərlərinin əlyazmaları Əbdülcən Nuxəvinin ecazkar qələminin məhsuludur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç də bu onun qələmindən çıxmış əlyazmaların hamısı deyildir. Onun qələmindən çıxmış neçə-neçə yazılı abidələr gəlib bizə çatmamışdır. Alimin əli ilə köçürülmüş

və hal-hazırda Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazma kitabları və topluları, eləcə də bir sıra tarixi sənədlər öz elmiliyi, bədii tərtibatı, mədəniyyət tariximizin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətliliyi ilə fərqlənir. Yalnız B-733 şifrəli əlyazma toplusuna humanitar və təbiət, eləcə də ilahiyyat elmlərinin müxtəlif sahələrinə həsr olunmuş 107 əsərin Əbdülqəni Nuxəvi tərəfindən tədqiq olunmuş metnləri daxil edilmişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə müəllimlik etdiyi Əlican bəy Nuxəvinin xüsusi mədrəsəsində xəttatlığı bir fənn kimi tədris etmiş və bu fənnə dair "Məcmə xoş xətt" adlı dərslik də yazmışdır. Alimin bu dərs vəsaiti dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. Lakin tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, o bu dərs vəsaitinə ərəb qrafikası əsasında Şərqdə vüsət tapmış ayrı-ayrı xətt nümunələrini daxil etmiş və onların hər birinə ayrıca izahatlar yazıbmış. Alimə görə gözəl və səliqəli yazı stilinin xarakterinə və inkişafına müsbət təsir göstərən, insanda yaxşı həyatı vərdişlər yaranan bir amildir. Əbdülqəni Nuxəvi yuxarıda deyildiyi kimi xəttatlığa bir fənn kimi xüsusi əhəmiyyət vermişdir. O, yazdığı kitablarda əsasən nəsx, nəstəlik, təliq və başqa xətt nümunələrindən istifadə etmiş və onları heç kəsə bənzəməyən, sərf özünə xas bir üslubda, yüksək incəlik və gözəlliklə yazımışdır. Alim hər hansı bir əsərin üzünü köçürərkən müxtəlif rəngli mürəkkəblərdən və ayrı-ayrı qələmlərdən məharətlə istifadə etmişdir. Belə ki, əsərin mətnini həmişə qara mürəkkəblə yazsa da, onun bölmələrinin, fəsillərinin, mövzularının və s. adlarını ayrı-ayrı rəngli mürəkkəblərlə, nisbətən iri şriftlərlə yazımişdır. Bu da onun əlyazmalarına xüsusi estetik gözəllik verməklə bərabər, həm də oxucunun əlyazmadan istifadə etməsini xeyli asanlaşdırır. Bu və ya digər əsərin Xalisəqarızadə tərəfindən köçürülmüş əlyazmasından istifadə edərkən, oxucu onun istənilən bölməsini, fəslini və ya mövzusunu asanlıqla tapmaq olur. Nümunə olaraq göstərmək olar ki, o, B-733 və M-64 şifrələri altında mühafizə edilən əl-

yazma toplularının yazılmasında ancaq qara və qırmızı mürəkkəblərdən istifadə etmişsə, B-769 və B-612 şifrlili əlyazma məcmuələrinin hər birinin yazılmasında beş müxtəlif rəngli mürəkkəbdən faydalananmışdır. Bu mürəkkəblərin əksəriyyətini özü hazırlamış və onların bəzilərinin hazırlanma qaydalarını və reseptlərini B-5545 şifrlili əlyazma toplusunda qeyd etmişdir.

Yuxarıda göstərildiyi kimi Əbdülqəni Nuxəvi əsərlərin üzünün köçürülməsində müxtəlif ölçülü qələmlərdən istifadə etmişdir. Belə ki, bəzi əlyazmalarını adı ölçülü şriftlərlə yazdıgı halda, bəzi əlyazmalarını isə, kağıza qənaət məqsədilə adı gözlə oxunması çox çətin olan xırda, narın və incə xətt ilə köçürmüştür. Bunlara misal olaraq M-64 və B-612 şifrlili əlyazma toplularını göstərmək olar. Bu topluların hər birinə daxil edilmiş əsərlərin mətnləri olduqca xırda şriftlərlə yazılmasına baxmayaraq, onlar çox oxunaqlı və aydınlardır.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarizadə katiblik sənətini özünün yeganə oğlu Abdullaya da öyrətmüşdür. Abdulla da öz növbəsində Azərbaycan əlyazma kitabının inkişafında az iş görməmişdir. Onun qələminin məhsulu olan və hazırda Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan B-542, B-115, B-1355, B-1477, B-2345, B-2348 və başqa əlyazmalarından aydın olur ki, o, mahir katib olmaqla bərabər, həm də dərin bilikli bir alim kimi tanınmışdır. Demokrat yaziçi Rəşid bəy Əfəndiyev ərəb dili üzrə öz təhsilini Abdullanadan almışdır. Sonralar katiblik sənətini Abdullanın oğlanları Nur Məhəmməd və Molla Baba davam etdirmişlər. Xüsusən Molla Baba mahir xəttat və rəssam olmuşdur. Nur Məhəmməd isə dövrünün qabaqcıl ziyalısı kimi tanınmışdır.

Azərbaycan kitab mədəniyyətinin inkişafında xüsusi xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biri də Mir Möhsün Nəvvabdır (1833-1919). O, xalqımızın mədəniyyət tarixinə şair, filoloq, rəssam, xəttat və musiqişünas kimi daxil olmuşdur. O, elmi və bədii yaradıcılığı ilə yanaşı, kitabçılıq işinə böyük maraq gəs-

tərmiş, əlyazma kitab mədəniyyəti ənənələrimizin davam etdirilməsində və litoqrafiya üsulu ilə kitab çapçılığı sahəsində diqqətəlayiq fəaliyyət göstərmışdır. O, Şuşada qiraətxana, “üsuli-cədid” məktəbi, mətbəə və cildxana açmışdır. M.M.-Nəvvab mahir rəssam olduğundan öz xətti ilə köçürdüyü əlyazma kitablarını bədii tərtibatla hazırlayaraq, onları müxtəlif Şərqi ornamentləri ilə bəzəmiş və əsərlərin süjetləri ilə bağlı miniatürlər çəkmişdir. Onun bədii tərtibatla hazırladığı belə əlyazma kitablarından biri “Bəhrü-l-həzən” (“Qəm dəryası”) adlı yazılı abidədir. 1964-65-ci illərdə o, bu əlyazma kitabı üzərində işləyərək, onu ornamentlərlə bəzəmiş və əsərin süjeti ilə bağlı bir sıra miniatürlər çəkmişdir. Onun nəfis xətlə yazdığı əlyazmaları və şəxsi mətbəəsində litoqrafiya üsulu ilə çap etdirdiyi kitabların bədii tərtibatı XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təsviri sənət və kitab tərtibatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Alimin əlyazmalarının və litoqrafiya üsulu ilə çap etdirdiyi kitabların bir qismi hal-hazırda Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanır.

Orta çağlarda katiblik o qədər şərəfli və təqdir olunan bir sənət növü olmuşdur ki, onunla neinki yalnız peşəkarlar, hətta bir sıra ədiblər və ziyalılar da məşğul olmuş və “katib” sözünü özlərinə təxəllüs kimi qəbul etmişlər. Onlara nümunə olaraq, bütün Şərqdə, eləcə də Avropada böyük şöhrət tapmış “Kəşf əz-zünun an əsəmi əl-kutub və-l-funun” əsərinin müəllifi Katib Çələbi adı ilə məşhur olmuş Hacı Xəlifə və “Kitəbu-l-əğəni” adlı çoxcildli antalogiyanın müəllifi Əbu-l-Fərac əl-İsfahani əl-Katib və onlar kimi neçə-neçə tanınmış ədibləri göstərmək olar. Hökmdarlardan kifayət qədər məvacib alan və saraylarda fəaliyyət göstərən bu sənət adamları bütün bilik və bacarıqlarını səfərbər edərək, şahların sıfariş etdikləri hər bir əlyazma kitabı üzərində illərlə işləməli olmuşlar. Sıfariş olunmuş kitab istər məzmun baxımından, istərsə də tərtibat baxımından hökmdarların adına və onların saray kitab xəzinələrinə layiq

olmalı idi. Sifariş olunmuş belə kitablar öz tərtibatı, kalliqrafik xətti, miniatürləri və bədii cildləri ilə başqalarından fərqlənməli, təkrarsız incəsənət abidəsi səviyyəsinə qədər yüksəldilərək, kitab xəzinəsinin əvəzsiz incilərinə çəvrilməli idi. Buna görə də “Əlyazma kitabı gərgin çoxcəhətli bir əməyin” (57, XX) məhsulu kimi meydana gəlmişdir.

A.Y.Qaziyev yazır ki, “Feodal cəmiyyətinin hökmranlıq edən hissəsinin nümayəndələri əlyazma kitabının bədii tərtibatına böyük fikir verirdilər-mahir xəttatlar, rəssamlar tərəfindən uzun müddət ərzində yaradılan bahalı əlyazmaların əsas sifarişçiləri məhz hökmdarlar, şahzadələr və əyanlar olmuşlar. Əlyazma və miniatürlü bədii tərtibatlı kitabların yaradılmasında iştirak edən bütün sənətkarlar ştatı adətən saray kitabxanalarında olan emalatxanalarda yerləşirmiş. Bu sənətkarlar eyni zamanda sex təşkilatlarında birləşərək, fərdi qaydada da işlər görmüşlər” (122,3-4;121, 22). Budaq Qəzvini özünün “Cavahir əl-əxbər” (h.984-mil.1576-cı ildə yazılıb) əsərində yazır ki, müasiri görkəmli xəttat Qasım Padişah “adətən gündə beş beyt yazardı” (161, 110b). Qazi Əhməd Qumi özünün “Gülüstani-Hünər” əsərində yazır ki, Buxara xanı Abdul-Əzizin (1645-1680) sifarişi ilə saray xəttatı Hacı Yadqar Hafizin “Divan”ını yeddi ilə başa çatdırmışdır. Eyni zamanda Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin Londonda saxlanılan bir nəfis tərtibatlı nüsxəsi haqqında da demək olar. Səfəvilərin saray kitabxanası üçün hazırlanmış bu nüsxə üzərində Təbriz miniatür məktəbinin məşhur xəttatı Mövlənə Nizaməddin Şah Mahmud Nişapuri və görkəmli bədii təsviri incəsənət ustalarından beş nəfəri,-Sultan Məhəmməd, Ağa Mirik, Mirzə Əli, Müzəffər Əli və Mir Səid Əli, - dörd il bu əlyazma kitabı üzərində işləməli olmuşlar. Əlyazmanın sonluğunda yazdığını görə Şah Mahmud Nişapuri Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin əlyazmasına hicri 946-ci ilin cumadə-s-səni ayında (oktyabr-noyabr 1539-cu il miladi) başlamış və hicri 949-cu ilin şəvvəl ayında (yanvar-fevral 1543-cü il miladi) tamamlanmışdır. Şah birinci Təhmasibin sa-

ray kitabxanasında “Qızıl qələm” ləqəbilə şöhrət tapmış Şah Mahmud və yuxarıda adları çəkilən beş rəssamın Nizami “Xəmsə”sinin göstərilən əlyazması üzərində apardıqları birgə, çoxillik gərgin və səmərəli əməkləri sayəsində orta əsr Azərbaycan əlyazma kitabının şah nüsxələrindən biri yaradılmışdır. Burada yazılı abidənin mətni, bədii kalliqrafik xətti, miniatürleri, bəzək hissələri, kağızı və s. bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olub, bir-birini tamamlayır. Təsadüfi deyildir ki, bu əlyazmanın öyrənilməsinə istər Azərbaycanda, istərsə də xarici ölkələrdə bir neçə tədqiqat işləri həsr olunmuşdur. Bəzi hallarda isə əlyazma kitab sənətinin ən mahir ustaları, hökmədarların sıfariş etdikləri əlyazma abidələri üzərində bir neçə onilliklər boyu işləməli olmuşlar. Budaq Qəzvininin verdiyi məlumatə görə, 1537-ci il tarixli Firdovsinin “Şahnamə” əsərinin məşhur əlyazma nüsxəsi şah Təhmasibin sıfarişi ilə hazırlanmış və bu nüsxə üzərində saray kitabxanasında fəaliyyət göstərən emalatxananın katib və xəttatları 30 il işləməli olmuşlar.

Əlyazma kitab mədəniyyəti tarixindən belə misallar çox göstərmək olar, lakin elə yuxarıda verdiyimiz nümunələr ümumi təsəvvür yaradır və aydın olur ki, istər ümumi istifadə məqsədilə, istərsə də şahların, bəylərin, xanların və başqa mənsəb sahiblərinin sıfarişilə hazırlanmış hər bir yazılı abidə böyük zəhmət və əmək sayəsində meydana gəlmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bədii tərtibatla hazırlanmış əlyazma kitablarının kalliqrafik xətt nümunələrinə sərf olunmuş əmək və vaxt heç də rəssamların miniatürlərə sərf etdikləri müddətdən və zəhmətdən az olmamışdır. Digər tərəfdən heç də bütün katiblər və xəttatlar bir əsərin köçürülməsinə illərlə vaxt sərf etməmişlər, yəni daha sürətli yazan xəttatlar da olmuşdur. Bir gün ərzində beş-altı yüz, min, min beş yüz, hətta iki min beyt yazan xəttatlar da olmuşdur.

Saraylarda fəaliyyət göstərən və Azərbaycan əlyazma kitablarının təkrarsız nümunələrini yaradan sənət adamları ilə yanaşı, bu sahədə məscid hücrələrində, məktəb və mədrəsələr-

də, eləcə də fərdi şəkildə evlərdə fəaliyyət göstərmiş katib və xəttatlar da az iş görməmişlər. Əlyazma kitab mədəniyyətinin inkişafında və zənginləşdirilməsində, eləcə də onun geniş xalq kütləsi arasında yayılması onların xidmətləri əvəzsizdir. Onlar fərdi şəkildə, yaxud öz müəllimlərinin rəhbərliyi altında hazırladıqları tədris vəsaitlərinə ayrı-ayrı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini, şair və alimlərin qısa həcmli əsərlərini, yaxud onların ixtisarla verilmiş variantlarını daxil etmişlər. Hal-hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstytutunda istər Azərbaycan, istərsə də başqa müsəlman Şərqi ölkələrinin mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi baxımından son dərəcə dəyərli olan yüzlərlə belə əlyazma məxəzləri saxlanılır. Dərs vəsaiti kimi məktəb və mədrəsələrdə, eləcə də ayrı-ayrı müəllimlər və ziyanlılar tərəfindən hazırlanmış həmin əlyazma kitablarına bədii ədəbiyyata, poetikaya, dilçiliyə, fəlsəfəyə, məntiqə, tarixə, riyaziyyata, astronomiyaya, islamşünaslığa və başqa elm sahələrinə aid Azərbaycan və digər Şərqi müəlliflərinin əsərləri daxil edilmişdir. Şərqdə və dünyada böyük şöhrət tapmış klassiklərin əsərləri ilə yanaşı, hələ elmi və bədii irsləri az öyrənilmiş, yaxud heç öyrənilməmiş İbrahim əl-Ərəsi əş-Şəkəvi, Əhməd Təbrizi, Vahid Təbrizi, Cəlaləddin Məhəmməd bin Əbdürəhman əl-Qəzvini, Hənəfi Məhəmməd əl-Qarabağı ət-Təbrizi, Hüseyn əl-Ərdəbili əl-Xalxali, Cəmaləddin Ərdəbili, Şihabəddin Sührəverdi, Müniəddin Əbu Nasr Əhməd bin Əbdürəzzəq ət-Təntəranı əl-Marağı, Nəcməddin Qəzvini, Yusif Muskuri Şirvani, İsa Məğribi Təbrizi və başqaları kimi alim və ədiblərin əsərlərinə həmin əlyazmalarında xüsusi yer verilmişdir. Eləcə də məhz bu dərsliklərin sayəsində bir sıra müəlliflərin əsərlərinin yeganə nüsxələri gəlib dövrümüzə çatmışdır. Odur ki, məktəb və mədrəsələrdə tərtib edilmiş əlyazma kitabları öz sadəliyi ilə saray kitabxanalarında hazırlanmış bədii tərtibatlı nəfis yazılı abidələrdən fərqlənsə də, bu mədəniyyət ocaqlarının mənəvi irsimizin qorunub saxlanılmasında və tədrisində xidmətləri əvəzsizdir. Məktəb və mədrə-

sələrdə işləyən kitab sənətkarları dərsliklərlə yanaşı müxtəlif şairlərin və alimlərin ayrı-ayrı əsərlərinin nüsxədən-nüsxəyə köçürüülərək yayılmasında da az iş görməmişlər.

Katiblərin, xəttatların, rəssamların, cildçilərin və başqa sənət adamlarının kitabçılıq üzrə fəaliyyət göstərdikləri yerlər (saraylar, mədrəsələr, dükənlər, evlər və s.) müxtəlif olduğu kimi, onların iş şəraiti də bir-birindən fərqli olmuşdur. Saraylarda köçürülmüş əlyazmaların kağızları və başqa materialları daha keyfiyyətli növlərdən olmuşsa, mədrəsələrdə, xüsusi dükən və evlərdə yazılmış kitabların materialları adı növlərdən olmuşdur. Ona görə də, dövrümüzədək gəlib çatmış əlyazmaları arasında, saraylarda köçürülmüş kitabların ümumi vəziyyəti o birilərindən çox yaxşıdır. Adı əlyazmaları həm də lazımi şəraitdə və binalarda saxlanılmadığından cildləri və vərəqləri rütubətdən saralılmış, ayrı-ayrı həşəratların təsiri, eləcə də daha çox istifadə nəticəsində dağlımış və xarab edilmişdir.

Əlyazma abidələri üzərində aparılan araşdırımlar göstərir ki, orta yüzilliklərdə əlyazma kitabının köçürülməsi işi əsas iki üsulla həyata keçirilmişdir:

Birinci üsul- Bu halda peşkar, yaxud həvəskar katib və xəttat seçdiyi əsərin mətnini müəllif nüsxəsindən, ya da katib əlyazmasından, heç kəsin köməyi olmadan başqa bir nüsxəyə köçürür. Bəzi hallarda katib və xəttat əsərin mətnini köçürüb, başa çatdırdıqdan sonra, köçürdüyü nüsxəni köçürülən nüsxə ilə yoxlayaraq, buraxılan xətaları islah etmişdir.

İkinci üsul - Bu halda müəllim, şeyx, yaxud alim öz tələbələrinə, üzü köçürülcək əsərin mətnini imla edir, onlar isə yazırlar. Bir əsərin bir neçə nüsxəsi lazıim gəldikdə, yaxud tələbələr katiblik sənətinə öyrədilərkən bu üsuldan istifadə edilmişdir. Bu üsul adətən mədrəsələrdə və məscidlərdə tətbiq olunmuşdur. Eyni zamanda, müəllimlərin hazırladıqları dərs vəsaitlərini çoxaltmaq və tələbələrin ehtiyaclarını təmin etmək lazıim gəldikdə bu üsuldan istifadə etmişlər. Bu zaman katiblərin sayı tələb olunan nüsxələrin sayına bərabər olmalı idi. Üzü

köçürülen əsərin, yaxud dərsliyin mətni başa çatdırıldıqdan sonra, köçürülmüş nüsxələr köçürülen nüsxə ilə müqayisəli şəkildə, müəllimin rəhbərliyi altında yoxlanılmışdır.

Katib və xəttatların bir qismi deyildiyi kimi, şahların və zadəganların saraylarında köçürdükləri əlyazmaların müqabiliində aylıq, yaxud illik maaş almışlar. Hətta bəzi şahlar xüsusi sıfariş etdikləri hər bir əlyazma kitabı üçün, katiblərə və xəttatlara ayrıca mükafat vermişlər. Onların digər qismləri üçün isə kitabçılıq əsas gelir mənbəyi olmuşdur. Bu qəbildən olan katiblər və xəttatlar köçürdükləri əsərlərin əlyazmalarını dükan və bazarda sataraq, onun pulu ilə yaşamışlar. Həvəskar katiblər və alimlər isə xoşlaşıqları, yaxud onlara lazımlı olan əsərlərin üzlərini köçürərək, öz kolleksiyalarında toplamışlar.

Katiblik işi nə qədər şərəfli peşə olsa da, bir o qədər də çətindir. Bu peşə katib və xəttatdan böyük səbr və zəhmət, yüksək səviyyəli bilik və bacarıq, gərgin və diqqətli əmək və s. tələb edirdi. Odur ki, əlyazma kitablarının sonluqlarında katiblərin və xəttatların yazdığı qeydlər bunu əyani surətdə əks etdirir:

*Çox əmək, zəhmət çəkib gördüm ələm,
İndi uş təmmət deyib saldım qələm* (221).

“Ərəb xəttatı əd-Dəkkən yuxuda öldüyünü və cənnətə düşdüyünü görür. Cənnətə ayaq qoyan kimi arxası üstə yerə sərildim, ayağımı-ayağımın üzərinə aşırıb qışqırdım: “Allah, çox şükür ki, nəhayət yazmaq əzabından azad oldum” (174, 12).

Yaxud onlar şəraitlerinin pisliyindən şikayətlənmişlər:

*Bunu yazdım qış idi,
Qələmim qamış idi.
Oxuyan məzur tutsun,
Əlim üzümüş idi* (57, XXI).

Göstərilən misallardan da aydın olur ki, katiblər və xəttatlar bu gün istifadə edilən mətbəə avadanlığını əvəz edərək, gecə-gündüz miz arxasından durmadan yazmış, elmimizin, tariximizin və ədəbiyyatımızın yüzilliklər boyu keçdiyi yolun nurlu abidələrini çıxaldaraq, geniş yayımlmışlar. Onlar günəşin şahmar istiliyində və qışın şaxtalı günlərində də, bütün həyatlarını həsr etdikləri bu şərəfli sənətdən ayrılmamışlar. Onlar bu əzab-əziyyətin qarşısında yazdıqları kitablar üçün heç də böyük təmənnada olmamışlar. Onlar bunu köçürdükləri kitabların sonluqlarında belə ifadə etmişlər:

*Təmənna katibə sizdən duadır,
Günahi əfv edən bari xudadır.
Tamam oldu kitabin intihası,
Təmənnadır katibə xələt bahası.
Əgər göndərilsə bir xələt bahası,
Gedər onun qəlbinin qarası (205, IIb).*

Əlyazma kitabları tərtib olunma üsullarına əsasən aşağıdakı növlərə ayrılır:

Əlyazma nüsxəsi

Orta yüzilliklərdə hər hansı bir əsərin – qəsidiə, poema, məsnəvi, roman, hekayə, povest, dastan, nağıl, elmi traktat və s. – mətni köçürülmüş əlyazma kitabına həmin əsərin əlyazma nüsxəsi deyilir. Bir sıra hallarda müəyyən bir əsərin mətni köçürülmüş əlyazma kitabında mətnin kənarlarına həmin əsərə başqa bir müəllifin yazdığı şərhi və yaxud haşiyənin, yaxud da əsərin müəllifinin başqa bir əsərinin mətninin yazıldığı hallarına da təsadüf olunur.

Əlyazma toplusu

Orta yüzilliklərin katib və xəttatları, eləcə də filoloqları müəyyən məqsədlərlə müxtəlif müəlliflərin ayrı-ayrı əsərlərini bir və ya bir neçə cilddən ibarət kitablara köçürərək əlyazma topluları yaratmışlar. Belə toplulara ayrı-ayrı şairlərin şeirləri, yaxud yazıçıların nəşr əsərləri, yaxud da alimlərin elmi əsərləri daxil edilmişdir. Bəzi hallarda isə bir əlyazma toplusunda həm nəzm, həm nəşr, həm də elmi əsərlərə təsadüf olunur. Tədris məqsədilə tərtib olunmuş əlyazma toplularına çox da böyük həcmli olmayan dərsliklər də köçürülmüşdür.

Təzkirə

Yaxın və Orta Şərqdə ayrı-ayrı filoloq və tarixçilər tərəfindən tərtib edilmiş təzkirələr ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumatları əsərlərindən nümunələri, eləcə də müxtəlif xarakterli hadisələri əhatə edən əlyazma ktbalarıdır. Təzkirələr orta yüzilliklərin ədəbiyyat tarixini öyrənmək baxımından dəyərli məxəzələr hesab edilir.

Külliyyat

Hər hansı bir yazıçının, yaxud şairin və yaxud da alimin bütün əsərlərini əhatə edən əlyazma kitabına külliyyat deyilir.

«Divan»

Orta yüzilliklərdə bu və ya başqa Yaxın və Orta Şərq klassikinin lirik əsərlərini əhatə edən əlyazma kitabı «Divan» adlandırılmışdır. «Divan»lar adətən başlıq və bəsmələ (bismil-lahir-rəhmanir-rəhim) ilə başlayır. Bundan sonra isə «münacat» və «nət» gəlir. Şair münacatda Allah-Təalanı, nətdə isə Allah-Təalanın Elçisi, peyğəmbərlərin sonuncusu Məhəmməd sala-

vatullahi vəsf edir. Bir sıra hallarda isə şair öz divanına nəşrlə müqəddimə olaraq «dibaçə» də yazmışdır. Buna misal olaraq, Məhəmməd Füzulinin «Divan»ını göstərmək olar. Bunun ar- dınca klassik ənənəyə əsasən şeirlərin qafiyələrinin, yaxud rə- diflərinin bitdiyi hərflərə müvafiq divanın mətni tərtib edilir. Divana daxil edilən şeirlər adətən aşağıdakı ardıcılıqla verilir: Qəsidələr, qəzəllər, tərcibəndlər, tərkibəndlər, mürəbbələr, müxəmməslər, müsəddəslər, saqinamələr, rübai'lər və başqa janrlarda yazılmış şeirlər.

«Cüng»

Ədəbiyyat həvəskarları tərəfindən tərtib edilmiş «cünglə- rə» tərtibçinin bədii zövqünə uyğun ayrı-ayrı şairlərin əsərlə- rindən seçmələr daxil edilmişdir. Cünglərə daxil edilmiş şeir- lər ayrı-ayrı müəlliflərdən seçmələr şəklində verilmiş nümunə- lər olsa da, bəzi hallarda cügün müəyyən bir janrda (məsələn: qəzəl, qəsida, rübai) yazılmış şeirləri əhatə etdiyi də müşahidə olunur. Bir sıra bayazabənzər cünglərdə şeirlərlə yanaşı lətifə- lər, müxtəlif xəstəliklərin müalicəsi üçün dərmanlar nüsxələri, maddeyi-tarixlər, xatirələr və başqa xarakterli yazılar da qeyd edilmişdir. Müəyyən bir şairin şeirlərindən seçmələri əhatə edən cünglər də vardır.

Əlyazma kitabları üzərində aparılmış araşdırımlar və bir sıra məxəzlər göstərir ki, bu və ya digər müəllifin əsəri yeni nüsxəyə köçürülrək onların bəzilərində titul vərəqi ağ bura- xılmış, əsərin köçürülməsi başa çatdırıldıqdan sonra, titul vərə- qində əsərin ünvanı yazılmışdır. Belə əlyazmalarda əsərin ün- vanı, mətnin yazılmışında istifadə edilmiş xətt növündən fərq- lənən başqa, daha gözəl və kalliqrafik xətt növü ilə, iri şriftlər- lə yazılmışdır. Bu da ondan irəli gəlir ki, bəzi şeyxlərin, peşə- kar katiblərin köçürdükləri əlyazmaların ünvanının yazılması, gözəl kalliqrafik xətti olan katiblərə, yaxud tələbələrə tapşırılmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kitabın ünvanı bəzi

hallarda titul vərəqində yox, birbaşa, əsərin mətninin birinci səhifəsinin yuxarı hissəsində yazılır. Bədii tərtibatlı kitablarda əsərin ünvanı adətən müxtəlif Şərq ornament və naxışları içərisində qeyd edilir. Bir sıra hallarda kitabın ünvanı ilə birlikdə həmin əsərə yazılmış şərhlər və haşiyələrin adı və müəllifi, eyni zamanda əsərin müəllifinin doğum və ölüm tarixləri də göstərilir. Bəzən isə katib titul vərəqəsində müəllifin tam adını yazmadan, onun təxəllüsünü yazımaqla kifayətlənmişdir. Bununla bərabər, titul vərəqində, əlyazmanın kimin kolleksiyasına daxil olduğu, yaxud hansı kitabxanada vəqf olunduğu qeyd edilir və vəqf kitabxanasının, yaxud kolleksiya sahibinin möhrü vurulur. Əsərin mətni adətən bəsmələ, yəni بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ «Bismi-l-lahi ər-rəhman ər-rəhim» sözləri ilə başlayır. Elmi əsərlərdə əsasən bəsmələdən sonra həmd və təsliyə gəlir. «Əmmə bəd» ifadəsindən sonra, əsərin müəllifi və adı, əsərin mövzusu hansı sahəyə həsr olunduğu, onun yazılmamasında hansı məxəzlərdən istifadə edildiyi, əgər əsər kiminsə xahişi və ya sıfarişi ilə yazılıbsa onun adı və s. məlumatlar qeyd edilir. Burada bəzi hallarda mətndə istifadə edilmiş şərti işarələrin və ixtisarların şərhi də verilir. Müqəddimə başa çatdırıldıqdan sonra, əsərin I fəsli başlayır.

Əsərin fəsilləri, babları, kitabları və onların adları nisbətən iri şriftlərlə, çox hallarda isə rəngli mürəkkəblərlə yazılır. Şərh və haşiyələrin mətnlərində istifadə olunmuş أقول، قوله قال (dedi, onun dediyi, mən deyirəm) tipli sözər də nisbətən iri şriftlərlə, çox hallarda isə rəngli mürəkkəblərlə qeyd edilir. Mətndə şərh olunan cümlə, ifadə və sözər də üstündən rəngli mürəkkəbə xətt çəkilir. Bununla yanaşı mətndə istifadə edilmiş şərti tekstoloji işarələr də əsasən rəngli mürəkkəblərlə göstərilmişdir. Mətnin kənarlarında buraxılmış ağ haşiyələrdə əsərlə bağlı şərhlər və izahlar, mətn başqa nüsxələrlə müqayisəli surətdə tədqiq olunubsa nüsxə fərqləri, hətta bəzi hallarda əsərin fəsilləri də qeyd edilir. Bununla yanaşı oraya həm də əsərin özünə yazılmış şərh və ya haşiyənin mətnləri, ayrı-ayrı

klassiklərin əsərlərindən parçalar, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri də yazılır. Bir sıra hallarda isə, şairin "Divan"ının haşiyələrinə onun başqa böyük həcmli əsərlərinin mətni köçürülmüşdür. Buna nümunə olaraq, Mahmud Nişapurinin əli ilə köçürülmüş və Özbəkistan EA Şərqşünaslıq İnstitutunda saxlanan Şah İsmayıл Xətai "Divan"ının əlyazmasını göstərmək olar. Divanın haşiyəsinə şairin "Dəhname" məsnəvisinin mükəmməl mətni yazılmışdır (267).

Əlyazma kitabının bütün səhifələrində sətirlərin uzunluğu və sayı adətən eyni olmur. Əlyazmanın vərəqləri yazıklärkən əsasən xətlənməmişdir. Yalnız böyük ölçülü kitablar və Quran yazılarında səhifələr iplə xətlənərmiş. Əsər köçürülrək, başa çatdırıldıqdan sonra, ona sonluq yazılır. Sonluqda adətən əsərin və müəllifin adı, katibin adı və köçürülmə tarixi (söz və ya rəqəmlə, əbcəd hesabi, yaxud sərvə xətti ilə) və yeri (şəhər, kənd, mədrəsə, məscid və s.) yazılır. Əgər katib əsəri hansı müəllimin, yaxud alimin rəhbərliyi altında yazıbsa onun adını da qeyd edir. Bununla yanaşı əgər mətn bir neçə katib tərəfindən yazılsısa o da göstərilir.

Klassiklərin lirik əsərlərini əhatə edən divanların mətnləri isə başlıq və bəsmələdən sonra, klassik ənənəyə əsasən son hərflərə müvafiq tərtib olunur, adətən əvvəlcə münacat, nət, daha sonra isə qəsidələr, qəzəllər, tərcibəndlər, tərkibbəndlər, mürəbbələr, müxəmməslər, müsəddəslər, saqinamələr və s. janrlarda yazılmış şerlər verilir, onlar bir-birindən (və həmçinin onundur) ifadəsi, yaxud "tərcibənd", "rūbai" və s. sözləri, yaxud da məqtə beytləri ilə (şairin təxəllüsü verilən qoşa misralarla) ayrılır və adətən çərçivəyə alınmış iki sütündə yazılır. Divanların dibaçə ilə başlayan nümunələrinə də təsadüf olunur. Əgər hər hansı bir əsərin katib nüsxəsi başqa bir şəxs tərəfindən onun digər əlyazmaları ilə tutuşdurularaq, mətni üzərində tekstoloji iş aparılıbsa, bu zaman həmin şəxs əsərə ayrıca ikinci sonluq yazmış, orada öz adını və mətn üzərində nə vaxt, yəni hansı tarixdə və hansı üsulla mətnşünaslıq işi

aparması haqqında məlumat verir. Katib və xəttat əsəri köçürməyə başlayanda mətni ayrı-ayrı vərəqlərə yazmışdır. Bu vərəqlər bir-birinə qarışmasın deyə onların səhifələnməsi lazımlıydı. Şərq əlyazma kitab sənətində rəqəmlə səhifələnmə üsulu olmamışdır. Bu üsul yalnız XIX əsrin bir sıra katibləri tərəfindən tətbiq olunmuşdur. Orta yüzilliklərdə isə əlyazmaları Şərq üsulu ilə səhifələnmişdir. Belə ki, əlyazmanın bütün vərəqlərində sol səhifədəki mətnin birinci sözü, sağ səhifədəki mətnin axırında haşiyədə qeyd edilir. Beləliklə də, hansı səhifənin, yaxud vərəqin hansı səhifənin, yaxud vərəqin ardına gəldiyi aydın olur.

Bədii tərtibatlı əlyazma kitablarında mətn köçürüldükdən sonra, əlyazması rəssamların və müzəhhiblərin sərəncamına verilmiş, önlər əsərin süjetləri ilə bağlı, ağ buraxılmış vərəqlərdə miniatürlər çəkmiş, ünvanları və başlıqları, eləcə də mətnin haşiyələri müxtəlif naxış, ornament və ayrı-ayrı təsvirlərə bəzədilmiş, mətndə sətirlərin araları qızıl suyuna, yaxud kinovara alınmışdır. Ayrı-ayrı əlyazma kitablarına və toplularına bir sıra hallarda fohrist (mündəricat) da yazılmışdır. Fohrist çağdaş dövrdə olduğu kimi kitabın sonunda yox, əvvəlində verilmişdir. Bundan sonra, əsərin köçürülmüş mətni səhifələrlə bir-birinin ardına düzülərək, cildlənir. Azərbaycan əlyazma kitablarının cildləri əsasən kartondan və karton üzərinə çəkilmiş dəridən ibarətdir. Bu əlyazmaların cildlərinin bir qismi basma və möhürləmə üsulları ilə həndəsi fiqurlar, kalliqrafik yazılar və bitki təsvirləri ilə bəzədilmişdir. Cildlərin bir qisimində, sol üzündə dilə bənzər əlavə hissə (kitabın qalınlığından çox olan) düzəldilmişdir ki, o bir tərəfdən kitabı dağılmaqdan qorumuş, digər tərəfdən isə oxucu mətni qiraət edərkən ondan müəyyənləşdirici bir vəsait kimi istifadə etmişdir.

Azərbaycan əlyazma kitablarında əsasən Yaxın və Orta Şərqdə (Səmərqənd, Bağdad, Dəməşq, Təbriz və s. şəhərlərdə) istehsal olunmuş kağızlardan istifadə olunmuşdur. Son yüzilliklərdə yazılmış əlyazmalarında isə rus və Avropa kağızlarına

da təsadüf edilir. Əsərlərin köçürülməsində isə müxtəlif maddələrdən hazırlanmış rəngarəng mürəkkəblərdən istifadə edilmişdir. Əlyazma kitablarındakı mətnlər demək olar ki, həmişə qara mürəkkəblə yazılmışdır. Yazı ləvazimatları isə qamışdan düzəldilmiş müxtəlif növ qələmlərdən, qələm bıçağından, qələmdandan, mürəkkəb qabından, pambıq lifindən, silgidən və s. ibarət olmuşdur. Azərbaycan əlyazma kitablarının yazılımasına əsasən nəsx, nəstəlik, təliq, şikəstə, süls, reyhani, divani, rüqa, mühəqqiq, touqi və s. xətt nümunələrinən istifadə olunmuşdur. Elmi əsərlər əsasən nəsx xətti ilə yazılmışdır.

Azərbaycan əlyazma kitabı elmi və tərtibat baxımından rəngarəng olduğu kimi, paleoqrafik xüsusiyyətləri baxımından da çox zəngindir. Əlyazmaların paleoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması bir tərəfdən Azərbaycan kitab və yazı mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından, digər tərəfdən isə klassik Azərbaycan mətnşünaslığının qaynaqlarını işıqlandırmaq baxımından böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. «... paleoqrafiya əsas etibarilə mətnşünas tarixçilərin, ədəbi mətnşünasların və dil tarixini tədqiq edən dilçilərin tələbatını ödəməyə xidmət edir. Dilçi üçün tədqiq edilən əlyazma özü əsasdır, çünkü bir qayda olaraq onu əlyazmanın məzmunu deyil, sözlərin yazılışı maraqlandırır və bu yazılışı təhlil etməklə dilçi dil faktlarını aşkara çıxarıır» (2, 39). Gələcəkdə bu istiqamətdə ayrıca tədqiqat işi aparmaq, əlyazma kitablarının paleoqrafik xüsusiyyətlərini daha dərindən öyrənmək və Azərbaycan paleoqrafiyasını yazmaq, çağdaş elmimizin ən ümddə məsələlərindəndir. Bu baxımdan M. Adilovun «Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri» tədqiqat əsəri xüsusi maraq doğurur (2).

2.2. Azərbaycan kitabxanaları

Orta yüzilliklərin işıqlı zəkalarının elmin müxtəlif sahələrinə həsr etdikləri əsərləri, eləcə də şairlərin və yazıçıların ya-

ratdıqları poeziya və nəşr nümunələri katiblər və xəttatlar tərəfindən zaman-zaman çoxaldılaraq geniş yayılmışdır. Saraylarda, mədrəsələrdə, məscidlərdə, evlərdə və başqa yerlərdə «nəşr» edilən bu yazılı abidələr ayrı-ayrı xəzinələrdə, kitabxanalarında və şəxsi kolleksiyalarda toplanaraq, tarixin keşməkeşli yollarından keçmiş və nəsildən-nəslə verilərək, dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, qədim mədəniyyət tarixinə yiylənən Azərbaycanın Təbriz, Qəzvin, Ərdəbil, Həmədan, Şəki, Gəncə, Naxçıvan, Marağa, Şərnaxı, Bakı, Qəbələ və başqaları kimi böyük mədəniyyət mərkəzlərində köçürüülərək çoxaldılmış saysız-hesabsız əlyazma kitablarının və həmin mərkəzlərdə yaradılmış kitab xəzinələrinin, kitabxanalar və şəxsi kolleksiyaların hamısı gəlib zəmanəmizə çatmadır. Həmin xəzinələrdə toplanan hər bir yazılı abidənin mədəniyyət tarixində öz yeri və öz işığı vardır. Bu əlyazma kitablarında xalqımızın bəşəriyyətə verdiyi şəxsiyyətlərin (şairlərin, yazıçıların, ədiblərin, filosofların, hüquqşünasların, təbiblərin, astronomların, riyaziyyatçıların və başqa elm sahələrində fəaliyyət göstərmiş alimlərin) əsərləri, eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri toplanmışdır. Həmin şəxsiyyətlərin nəinki əsərlərinin müəllif nüsxələri, hətta onların yaratdıqları bize məlum olan və məlum olmayan mədəniyyət abidələrinin, orta yüzilliklərdə katib və xəttatların gərgin və şərəfli əməyi sayəsində çoxaldılaraq geniş yayılmış nüsxələrinin böyük əksəriyyəti dövrümüzədək gəlib çatmamışdır. Hətta onlardan bəzilərinin heç bir əlyazmasını da əldə etmək mümkün olmamışdır. Onların haqqında yalnız ortaçağ məxəzlərində verilmiş bilgilər qalmışdır. Dünyamızın ayrı-ayrı bələləri, onları uzun yüzilliklərin keşməkeşli yollarında məhv edərək, sonrakı nəsilləri belə bilik xəzinəsindən faydalana maq imkanından məhrum etmişdir. «Yanğın və daşqınlar, zəlzələ və müharibələr şəhərləri və ciçəklənən əyalətləri udmuş vulkan püşkürmələri, formasiya və dinlərin dəyişməsi, barbarların basqını, dini və siyasi fanatizm kitabıları tələf etmişdir. Lakin onları tamamilə məhv edə bilmə-

mişdir» (108, 5).

Öz kitab xəzinəsinin zənginliyi və qədimliyi baxımından bütün dünyada məşhur olmuş qədim İskəndəriyyə və Nəsirəddin Tusinin Marağa kitabxanası, eləcə də qədim və orta yüzliliklərin başqa kitab xəzinələri bu fəlakətlərin qurbanı olmuşdur. Azərbaycan xalqının mədəniyyət abidələri, o cümlədən yazılı abidələri qədim dövrlərdən başlayaraq əsrimizədək belə fəlakətlərə daha çox düşər olmuş, beləliklə də, Azərbaycan kitab xəzinəsi böyük tələfata məruz qalmışdır.

Bu gün mədəniyyət tariximizin araşdırılmasında və öyrənilməsində istinad etdiyimiz, xalqımızın işıqlı zəkalarının yanratmış olduğu yazılı abidələrə və bu abidələri çoxaldaraq, geniş yaymış və ayrı-ayrı kitab xəzinələrində toplayaraq, nəsil-dən-nəslə vermiş kitabçılara və mənəvi sərvətin öyrənilməsinin və təbliğinin keşiyində durmuş insanlara borcluyuq. Çağdaş dövrdə elm və ədəbiyyat sahəsində əldə etdiyimiz uğurlar keçmişdə yaradılmış bünövrənin üzərində yüksəlir.

Bu kitabxanalarda ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərinin əlyazmalarının toplanması ilə yanaşı, eyni zamanda orada mətnlərin köçürülməsi, onların ayrı-ayrı kitablarda bədii tərtibatla hazırlanması və tədqiqi, kitabların mühafizəsi, təbliği və bərpası həyata keçirilmişdir. Odur ki, mətnşünaslığın araşdırılması üçün, bu mətn evlərinin müəyyənləşdirilməsi və öyrənilməsi olduqca zəruridir.

Əlyazmalardan ibarət kitabxanalar və kolleksiyalar adətən Azərbaycanın müxtəlif mədəniyyət mərkəzlərindəki hökmdar saraylarında, mədrəsələrdə, məscidlərdə, eləcə də alımların, ziyalıların və kitab həvəskarlarının evlərində yaradılırdı. Əgər ilk ərəb kitab xəzinəsinin, Əməvilər sülaləsinin birinci xəlifəsi Müaviyə bin Əbu Süfyan (661-680) tərəfindən VII yüzillikdə inşa edildiyini və artıq VIII-IX yüzilliklərdə Azərbaycanın Həmədan şəhərində Əbu-l-Vəfa İbn Sələminin kitabxanası kimi zəngin bir kitab xəzinəsinin yaradıldığını nəzərə alsaq, bu zaman Azərbaycanda əlyazma kitabının inkişafı haqqında aydın

təsəvvür yaranır.

Yazılı mənbələrdən bizə məlum olan ən qədim Azərbaycan kitabxanalarından biri Həmədan şəhərində Əbu-l-Vəfa İbn Sələməyə məxsus böyük kitab xəzinəsi olmuşdur (169;47;11). Aparılan araşdırılmaların nəticəsi göstərir ki, bu kitabxana təqribən VIII-IX əsrлərdə yaradılmışdır. Əbu-l-Vəfa İbn Sələmə adlı bir şəxsə məxsus olan bu zəngin kitabxana haqqında ilk yazılı məlumatə Azərbaycan alimi və şairi Xətib Təbrizinin (1030-1109) əsərlərində rast gəlirik. Xətib Təbrizi bu kitabxana haqqında, orta əsr ərəb ədəbiyyatının ən görkəmli simalarından biri Həbib bin Avs Əbu Təmmam (796-843) tərəfində yazılmış “əl-Həmasə” adlı şerlər məcmüsünə yazdığı şərhin mütqəddiməsində məlumat vermişdir. Zəngin irsə yiyələnən ərəb ədəbiyyatının 300 illik tarixi ərzində, yəni Cahiliyyə dövründə və islamın meydana gəldiyi ilk illərdə yazüb-yaratmış 500-dən çox ərəb söz sənəti ustalarının şerlərini əhatə edən “əl-Həmasə” adlı poeziya antologiyasını Əbu Təmmam yuxarıda adı çəkilən Əbu-l-Vəfa İbn Sələmənin zəngin kitabxanasının əlyazmaları əsasında yazmışdır.

Əbu Təmmam yaradıcılığına, xüsusən də onun “əl-Həmasə” adlı poeziya antologiyasına müraciət və şərh edən orta əsr ərəb filoloqları bu toplunun yazılmış səbəblərini ayrı-ayrı yönümdə şərh etmişlər. Antologiyanın harada yazılması məsələsinə gəldikdə isə, onların hər biri, Xətib Təbrizinin “əl-Həmasə”yə yazdığı şərhin mütqəddiməsində bu haqda verdiyi məlumatı təkrar etmiş və yalnız ona müəyyən mülahizələr əlavə edərək, bu məsələyə öz münasibətlərini bildirmişlər. Xətib Təbrizinin verdiyi məlumatə görə Əbu Təmmam böyük mükafat əldə etmək məqsədilə Xorasan hakimi Abdullah İbn Tahir İbn Hüseynə həsr etdiyi mədhiyyəni ona təqdim etmək üçün Xorasana gəlir. Lakin şairin ümidi boşça çıxır. Belə ki, Əbu-l-Fərəc İsfahani özünün “Kitab əl-əğənə” (“Mahnilar kitabı”) adlı çoxcildli şerlər toplusunda yazır ki, hökmdar İbn Tahir şairi olduqca soyuq qarşılıyır və mükafat kimi isə ona yalnız

1000 dinar pul verməyi əmr edir. Hökmdardan incimis vüqarlı şair Əbu Təmmam yerə atılmış mükafatı götürməyərək, 1000 dinar pulu hökmdarın yanindaca xidmətçi oğlana vermişdir (169,4-5; 149,392).

Əbu Təmmam İbn Tahir tərəfindən ona göstərilən etimadsızlıq nəticəsində bədbin əhval-ruhiyyə ilə geri İraqa qayıdar-kən, Həmədan şəhərində qiymətli və nadir əlyazma kitablarının böyük həvəskarı olan Əbu-l-Vəfa İbn Sələmə adlı bir nəfərin evində qonaq olur. Elə bu zaman Həmədanda yağan güclü qar nəticəsində bütün yollar bağlanır. Odur ki, Əbu Təmmam, onu İraqa aparacaq yollar qar laylarından azad olub, açılan qədər İbn Sələmənin evində qalmalı olur. Şair zorən Əbu-l-Vəfa İbn Sələmənin evində qaldığı müddət ərzində vaxtını əsasən onun, nadir və dəyərli əlyazmalarından ibarət zəngin kitabxanasında keçirir və həmin kitabxananın əlyazmaları üzərində apardığı araşdırımlar nəticəsində, onu özünün poetik irsindən daha çox şöhrətləndirmiş və məşhurlaşdırılmış “əl-Həmasə” və digər şerlər toplusunu tərtib etmişdir. Bu qiymətli toplu şairi poeziya aləmində o qədər şöhrətləndirmişdir ki, o dövrlərin ziyalıları və kitabsevərləri çox vaxt onu öz adı ilə yox, sadəcə olaraq “Sahib əl-Həmasə” (“Həmasə”nın sahibi”) kimi adlandırmışlar. Xətib Təbrizi bu şerlər toplusunu şairin öz poeziyası ilə müqayisə edərək, belə bir nəticəyə gəlir ki, Əbu Təmmam özünü bir şair kimi daha bariz şəkildə öz poetik irsindən çox tərtib etdiyi “əl-Həmasə” adlı şerlər toplusunda göstərmüşdir.

Xətib Təbrizinin verdiyi bilgilərə görə Əbu Təmmam Əbu-l-Vəfa İbn Sələmənin zəngin kitabxanasındaki əlyazmaları əsasında beş şerlər məcməsi tərtib etmişdir. “Əl-Həmasə” antalogiyası ilə bərabər “Vəhşiyat” da bu toplular arasında olmuşdur. Elm aləmində çox vaxt “əl-Həmasə” toplusunu “əl-Həmasə əl-kubra” (“Böyük həmasə”), “Vəhşiyat” adlı məcməni isə “əl-Həmasə əs-suğrə” (“Kiçik həmasə”) kimi adlandırmışlar.

Əbu-l-Vəfanın kitabxanasının son dərəcə zəngin olmasına nəticəsidir ki, Əbu Təmmam, 300 illik qədim ərəb poeziyası tarixinin tam və kamil mənzərəsini eks etdirən və ona Ərəb ədəbiyyatı tarixində böyük şöhrət qazandıran “əl-Həmasə” və başqa antologiyalarını yarada bilmışdır. “Əl-Həmasə” qədim ərəb poeziyasının öyrənilməsində son dərəcə qiymətli və əvəzolunmaz bir məxəz kimi Əbu Təmmamin ölümündən sonra işiq üzü görse də, bu əsər ərəb dünyasında sürətlə yayılaraq, orta əsr şair və filoloqlarının stolüstü kitabına çevrilmişdir. Ərəb ədəbiyyatı belə əsərlərin meydana gəlməsi üçün, şübhəsiz ki, hər şeydən önce Əbu-l-Vəfanın şəxsi kitabxanasına borcludur. Əbu Təmmamdan sonra çoxlu ərəb şair və filoloqları tərəfindən həmin mövzuda müxtəlif antologiyalar yaradılsa da “əl-Həmasə”nın səviyyəsinə yüksələ bilməyib, onun kölgəsində qalmışdır.

Azərbaycan alimi Xətib Təbrizi “əl-Həmasə”nın sonrakı taleyi haqqında belə yazır: “...”əl-həmasə” Sələmə ailəsinin kitabxansında qaldı. Bu ailə kitabın üstündə əsir, vəziyyətləri dəyişənə qədər onu heç kəsə göstərməmişlər. Əbu-l-Əvazıl adlı Deynurlu bir kişi Həmədana gələrək, onu alıb, İsfahana aparır. Ədiblər arasında ona tələbat artı (yəni onların çox xoşuna gəldi) və onlar bu əsərdən başqa yerdə qalan bütün kitabları bəyənmədilər. Kitab onların arasında məşhur oldu və tanındı. Alımların sonrakı nəsilləri də onu bəyəndi” (169,4).

Deyilənlərdən aydın olur ki, görkəmli ərəb şairi Əbu Təmmam Həmədanda qaldığı müddət ərzində, İbn Sələmə kitabxanasının əlyazma kitabları əsasında yaratmış olduğu “əl-Həmasə” adlı ən məşhur əsərini özü ilə aparmamış, bu zəngin kitab xəzinəsinə və onun yaradılmasında böyük əmək və vəsait sərf etmiş İbn Sələməyə böyük hörmət və ehtiram əlaməti olaraq, öz avtoqraf nüsxəsində bu mənəvi sərvət xəzinəsinə hədiyyə etmişdir. İbn Sələmə, mütəfəkkir şairin bu əsərini ona verilmiş ən dəyərli yadigar, yaxud ona etimad edilmiş bir əmanət kimi kənar gözlərdən, hətta elm və ədəbiyyat aləmindən belə gizlə-

yərək, heç kəsə göstərməmişdir. Yalnız bu ailənin iqtisadi vəziyyəti ağırlaşmış, kasıbladıqda, illər boyu əzizləyə-əzizləyə saxladıqları “əl-Həməsə” toplusunu satmalı olmuşlar. Tədqiqatçıların yazdığı kimi, ancaq bundan sonra, yəni müəllifinin ölümündən sonra əsər işq üzü görərək, alımların istifadəsinə verilmiş və tezliklə geniş yayılıraq, böyük şöhrət tapmışdır. Xətib Təbrizinin verdiyi bilgilərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Əbu-l-Vəfa İbn Sələmənin ailəsi kasıbladığından bu zəngin kitab xəzinəsində olan əlyazmaları yavaş-yavaş satmağa başlamış və beləliklə də bu kitabxana get-gedə əriyərək yox olmuşdur. Odur ki, Əbu Təmmam kimi görkəmli bir şəxsiyyətin “əl-Həməsə” əsərinin yaranması ilə bağlı olmuş bir kitab xəzinəsinin sonrakı taleyi haqqında heç bir məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır. Deyilənlər göstərir ki, hələ islamın ilk yüzilliklərində Azərbaycanda kitab mədəniyyəti sürətlə inkişaf etmiş, yalnız ərəb elminin və ədəbiyyatının ən dəyərli yazılı abidələrini yox, həm də bütün islam dünyasında yaradılan əsərlərin nadir nüsxələrini əhatə edən İbn Sələmənin zəngin kitabxanası kimi o dövrlərdə fəaliyyət göstərən elm ocaqları çox olmuşdur.

IX yüzillikdən sonrakı dövrlərdə başqa Şərqi ölkələrində olduğu kimi Azərbaycan mədəniyyətində də yeni bir dirçəliş və çıçəklənmə dövrü başlamışdır. IX-XV əsrlərdə Azərbaycanın Təbriz, Marağɑ, Şamaxı, Qəzvin, Şəki, Ərdəbil, Gəncə, Naxçıvan, Bakı və başqa mərkəzi şəhərlərində yeni-yeni elm və mədəniyyət ocaqları meydana gəlir, onlarla da birlikdə əlyazma kitab sənətinin inkişafına xüsusi şərait yaradılırdı. Azərbaycanın göstərilən mədəniyyət mərkəzlərində kitabçılıq işinin inkişafı ilə bağlı ayrı-ayrı mədrəsələrdə, məscidlərdə və saraylarda kitabçılıq işi inkişaf etdirilərək, kitabxanalar və kitab kolleksiyaları yaradılmağa başlayırdı.

XI-XII yüzilliklərdə təbabət, astronomiya, coğrafiya, tarix və fəlsəfə sahəsində çalışan Azərbaycan alımları böyük şöhrət qazanmışlar. Yaqtı Həməvi Bərdə şəhərindən çıxmış Məkkî

İbn Əhməd əl-Bərdəi, Səid İbn Əluru əl-Əzdi, Əbdüləziz İbn əl-Həsən əl-Bərdəi kimi böyük alımlerin adını çəkir. Məvrənnəhr və Xorasana səyahət etmiş Məkkı “o qədər çox kitab tərtib etmişdir ki, hətta əqlə gətirmək olmaz” (9a, 170-171). Qədim və zəngin tarixə yiylənən və təqribən 1000 il Şirvan Azərbaycan dövlətinin ana şəhəri olmuş Şamaxı bu dövrlərdə böyük inkişaf mərhələsi keçmiş, orada poeziya, ədəbiyyat, tibb, astronomiya, fəlsəfə, memarlıq, hüquq və başqa elm sahəlerinin tərəqqisi yolunda ciddi addımlar atılmışdır. «XII əsr-də Şamaxıda artıq yüksək inkişaf tapmış elmi cəmiyyətlər var idi. Bu cəmiyyətlərin üzvləri ölməz əsərlər yaratmış və dünya şöhrəti qazanmış görkəmli alımlar olmuşlar. Əsasən Şamaxıda yazıl-yaratmış bu görkəmli şəxsiyyətlər haqqında yazılı məməxəzlərdə qorunub saxlanılmış bilgilər şəhərin elmi və mədəni həyatını öyrənməyə imkan verir» (113, 73).

Göstərilən yüzilliklər ərzində Şamaxı Azərbaycan və dünya mədəniyyəti tarixinə Kafiyəddin Ömər Osman oğlu kimi təbib və filosof, Əbu Bəkr Məhəmməd kimi hüquqsünas, Fəzli Fəridəddin Şirvani və Fələki Şirvani kimi astronomlar, Xaqani, Fələki, İzzəddin Şirvani, Zülfüqar Şirvani, Bədr Şirvani və başqaları kimi şairlər və mütəfəkkirlər vermişdir. Şamaxıda inşa edilən məktəb və mədrəsələr, saray kitabçıları, ədibləri və şairləri əlyazma kitab sənətinin tərəqqisinə böyük təsir göstərmişdir. Şəhərdə yaradılmış “Dər əl-ədəb” (“Ədəbiyyat evi”) (113, 73) adlı akademiya elmin və mədəniyyətin, o cümlədən kitabçılıq işinin inkişafında həllədici rol oynamışdır. Bu akademianın nəzdində böyük kitabxana yaradılmış, orada, yuxarıda adları çəkilən alımlar və mədəniyyət xadimləri yetişmişlər. Bununla yanaşı “Şirvan sarayında ədəbi bir məclis də yaradılmışdır və bu məclisin başında məlik əş-şüəra vəzifəsini daşıyan Əbü-l-Üla Gəncəvi dururdu” (5,67;111,226). Şirvan sarayında hökmardarların himayəsi altında yaradılmış ədəbi məclisi, kitabçılıq emalatxanalarını nəzərə alsaq, deyə bilerik ki, Şamaxı sarayında da böyük kitab xəzinəsi olmuşdur. Bütün

bunlar da elmin və mədəniyyətin inkişafına, hər şeydən öncə isə kitabçılığın tərəqqisinə zəmin yaratmışdır. Bunu həmin dövrde Şamaxıda yaradılmış başqa kitabxanalar da sübut edir. Məxəzlərin verdiyi bilgilərə görə Şamaxı şəhərində yaradılmış ən zəngin kitabxanalardan biri də Xaqani Şirvaninin əmisi, dövrünün məşhur təbibi və filosofu Kafiəddin Ömər Osman oğluna mənsub olmuşdur. Xaqani əmisinin müəllimliyi ilə elmin və ədəbiyyatın sırlarınə məhz bu kitabxanada varid olmuşdur. Xaqani əmisinin müəllimliyi ilə elmin və ədəbiyyatın sırlarınə məhz bu kitabxanada varid olmuşdur. Şair əmisi Kafiəddin Ömər Osman oğlunun tərifinə yazdığı şərində bu haqda ətraflı məlumat verərək yazır:

*Gördü ki, bələdəm hər nişanaya,
Apardı bir böyük kitabxanaya (33, 67).*

Əgər onun müxtəlif elm sahələrində dövrünün məşhur alimi olduğunu və Xaqaniyə “sərf-nəhv, nücum, tibb, hikmət, fiqh, ədəbiyyat elmlərini” (5, 84) tədris etdiyini nəzərə alsaq, bu zaman onun kitabxanasının zənginliyini təsəvvür etmək heç də çətin deyildir. Kafiəddin kimi Şamaxının başqa alim və ədiblərinin də belə kitabxanaları olduğunu söyləmək olar. Şamaxının ən zəngin kitab xəzinələrindən biri də XVI yüzillikdə Buqur qalasında yaradılmış kitabxana olmuşdur (113, 110). Bu kitabxanada uzun bir dövr ərzində Şamaxıda və Azərbaycanın başqa mədəniyyət mərkəzlərində yaradılmış ən nadir və nəfis əlyazmaları toplanıbmış. S. Onullahi yazır ki, burada olan kitabların böyük eksəriyyəti peşəkar xəttat və rəssamlar tərəfindən bədii tərtibatla hazırlanmış əlyazmaları olmuşdur (69). Hər şeydən öncə Şamaxı xəttatlıq və rəssamlıq məktəbinin peşəkarlıq səviyyəsini, eləcə də ümum Azərbaycan kitab mədəniyyətini Buqurt qalasındaki kitabxanada toplanmış əlyazmaları I Təhmasibin yürüşü zamanı qalanın ən qiymətli əşyaları, o cümlədən göstərilən kitabxananın kitabları da müsadirə edi-

lərək aparılmışdır.

Şamaxıda yaradılmış, göstərilən zəngin kitab xəzinələri zaman-zaman dövrünün təbii fəlakətləri, yadelli işgalçıların hücumları və XX yüzilliyyin əvvəllərində milli düşmənlərimiz tərəfindən şəhərdə törədilən qırğınlar zamanı məhv edilmişdir. Odur ki, respublikamızın ayrı-ayrı bölgələrində yazılı abidələri əldə edərək, Əlyazmalar İnstitutunda toplayarkən, böyük kitabçılıq ənənələri olan bu şəhərdən çox az əlyazma əldə etmək mümkün olmuşdur. Azərbaycanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncə şəhərində də belə əlyazma kitab xəzinələri az olmamışdır. Yalnız XI-XII əsrlərdə Gəncə torpağının bəşəriyyətə verdiyi Ömər Gənci, Əbu-l-'Əla' Gəncəvi, Qivami Mütərrizi Gəncəvi, Məhsəti Gəncəvi, Nizami Gəncəvi kimi mütəfəkkirlər yetişdirdiyini nəzərə alsaq, bu zaman Gəncədə elmin və mədəniyyətin, o cümlədən kitabçılıq sənətinin nə dərəcədə inkişaf etdiyini aydın təsəvvür etmək olar. Böyük Nizaminin “İskəndərnâmə” əsərindəki aşağıdakı misralar bunu sübut edir:

*İskəndər haqqında heç bir əsərdə,
Məlumat görmədim yiğcam bir yerdə.
Sözlərlə dolmuşdu xəzinə içi,
Ancaq hər nüsxə bir dağınıq inci.
Hər köhnə nüsxədən əsas olaraq,
Onu öz şerimlə bəzədimancaq.
Ən qədim tarixi əsərlərdən mən,
Yahudi, nəsrani, pəhləvilərdən
Ən incə sözləri əlimə saldım,
Qabığı ataraq məgzini aldım.
Müxtəlif dillərdən yiğdim çox sözlər,
Bunlardan düzüldü yazdığını əsər (64, 54).*

Nizami bir neçə misra ilə yiğcam şəkildə Gəncədə kitab mədəniyyətinin inkişaf səviyyəsi ilə bağlı aydın təsəvvür yara-

dır. Gəncə kitabxanalarında, bəlkə də şairin öz kitabxanasında nəinki XI-XII əsrlərin əlyazmaları, hətta daha “köhnə nüsxələr”in olduğu məlum olur. Bu da şəhərdə yaradılmış əlyazma kitab sənətinin dərin kökləri olduğunu göstərir. Bu kitabxana- ların xəzinələri məhəlli kitablarla yanaşı yəhudi, ərəb, nəsrani, yunan, pəhləvi və başqa dillərdə yazılmış əlyazmaları ilə də zəngin olmuşdur. “Makedoniyalı Fateh və antik dövr yunan filosofları-Fales, Əflatun, Sokrat, Aristotel və s. haqqında iki cilddən ibarət möhtəşəm bədii abidə yaratmış bir düha bu baxımdan olan məxəzlərin müəyyən qismi ilə həmin dillərdə də tanış ola bilərdi. Pəhləvicə materialları isə yəqin elə orijinalda oxumuşdur” (4, 9 -10).

Gəncə kitabxanaları haqqında orta yüzilliklərin ayrı-ayrı məxəzləri də bilgilər verir. Yaqut əl-Həmavinin verdiyi məlumat görə həmin dövrlərdə Gəncədə “Dər əl-kutub” (“Kitablar evi”) adlı böyük kitabxana olmuşdur. Bu kitabxananın xəzinədəri isə Həddad İbn Bəkrən Əbu-l-Fadl ən-Naxçıvanı imiş (189, IX, 289). Böyük dühalar yetişdirmiş Gəncədə bu heç də yeganə kitab xəzinəsi olmamışdır. Burada da yüzilliklər boyu zəngin kitab mədəniyyəti və onunla birlikdə böyüklü-kiçikli çoxlu kitab xəzinələri və ayrı-ayrı kolleksiyalar yaradılmışdır, lakin arasıkəsilməz müharibələr və təbii fəlakətlər həmin mədəniyyət ocaqlarını amansızcasına məhv emişdir. XIII əsrin əvvəllerindən başlayaraq, Azərbaycanın Ərdəbil, Beyləqan, Gəncə, Şamaxı və başqa şəhərləri kimi Marağa da əldən-ələ keçərək, müharibə meydanlarına çevrildiyinə görə şəhərin iqtisadiyyatına və mədəniyyətinə böyük zərbə vurmuş, onu tənəzzülə uğratmışdır. Nəhayət şəhər Elxanilər dövlətinin paytaxtına çevrildikdən sonra, onun mədəni və iqtisadi həyatında yeni inkişaf mərhələsi başlamışdır. Yeni-yeni binalar, elm və mədəniyyət mərkəzləri yaradılırdı. Get-gedə şəhər ticarət və sənətkarlıq mərkəzinə çevrilirdi. Bu dövrdə Marağada yaradılan ən böyük elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri də Marağa rəsədxanası olmuşdur. Nəsirəddin Tusinin rəhbərliyi altında Ma-

rağा şəhərinin qərb tərəfindəki bir təpənin üzərində, 1259-cu ildə rəsədxananın tikintisinə başlanmış və başa çatdırıldıqdan sonra, onun nəzdində zəngin bir kitabxana yaradılmışdır. Nəsimirəddin Tusinin yaratdığı həmin kitabxananın zənginləşdirilməsi üçün Bağdad, Hələb, Dəməşq və başqa şəhərlərə, eləcə də Misirə və digər ölkələrə, rəsədxana üçün kitab alıb gətirmək məqsədilə adamlar göndərilmişdir. Nəsimirəddin Tusinin özü də Xorasan və İraqa etdiyi səfərlər zamanı oradan çoxlu əlyazma kitabları və astronomiyaya dair alətlər alaraq, Marağa rəsədxanasına gətirmiştir.

Çindən tutmuş İspaniyaya qədər böyük bir ərazinin bu rəsədxanada çalışan alimləri tərəfindən yazılmış əsərlər Marağa kitabxanasını daha da zənginləşdirmiştir. "Yuxarıda adı çeki-lən tarixçi Rəşidəddinin göstərdiyinə əsasən Marağa rəsədxanasında 100 nəfərdən çox alım və başqa işçi varmış və bunların çoxu Nəsimirəddin Tusinin tələbələri olmuşlar" (49a, 59). Rəsədxana fəaliyyətə başladığı ildən ömrünün sonuna dək, yəni 1274-cü ilədək, 15 il bütün Qərbdə və Şərqdə məşhur olmuş bu elm və mədəniyyət mərkəzinə rəhbərlik etmiş Nəsimirəddin Tusi, Marağa kitabxanasını zəngin əlyazma xəzinəsinə çevirmişdir. Tarixçilərin yazdığını görə bu kitabxanada 400000 cilddə, elmin müxtəlif sahələrinə dair əlyazması olmuşdur. Sayını göstərməsə də Nəsimirəddin Tusinin özü də, rəsədxanada böyük bir kitab xəzinəsi yaradıldığı haqqında məlumat vermişdir.

Öz mədəniyyət tarixinin zənginliyi və qədimliyi baxımından yalnız Şərqi ölkələrində deyil, bütün dünyada şöhrət tapmış Təbriz Azərbaycanın ən böyük mərkəzi şəhəri olmuşdur. Qədim zamanlardan əslimizdək Təbrizdən çıxmış Əbu Nəsr Mənsur İbn Mumkan Təbrizi, Nizami Təbrizi, Əbülməhasin Hüseyn İbn Əli Təbrizi Xətibi Urməvi, Əli İbn Hibbətullah Təbrizi, Xətib Təbrizi, Fəxrəddin Əbulfəz'l İsmayıll İbn əl-Müsənnə, Mahmud İbn Ilyas, Əbu Abdallah Məhəmməd İbn Namvar Təbrizi, Şəmsəddin Übeyd Təbrizi, Əssar Təbrizi, Şah

Qasim Ənvar, Cəfər Təbrizi, Əli Hafız Təbrizi, Sultan Məhəmməd, Saib Təbrizi, Qövsi Təbrizi və başqaları kimi onlarla görkəmli elm, mədəniyyət və incəsənət xadimləri bu şəhəri bütün dünyada şöhrətləndirmişlər. Onların işiqli zəkalarının məhsulu kimi meydana gəlmiş əsərlər Azərbaycan kitab mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdır.

XIII əsrin II yarısından etibarən Təbriz şəhəri sürətlə inkişaf edərək, nəinki Azərbaycanın, həm də yaxın və orta Şərqi ən böyük ticarət və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Şəhər XIII əsrin sonu XIV əsrin əvvəllərində, yəni Qazan xanın (1295-1304) hökmənliyinin ilk illərində, o vaxtadək özünün görünməmiş inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Bu dövrlərdə Təbrizin özündə və ətraf hissələrində salınan yeni-yeni şəhərcik və məhəllələrdə müxtəlif elm və mədəniyyət mərkəzləri yaradıldı. Belə mərkəzlərdən biri də Təbrizin Şam adlanan ətraf hissəsində tikilmiş Şam Qazan, yaxud Şənbə-Qazan olmuşdur (139;218). Bu şəhərcikdə ayrı-ayrı elm və tədris ocaqları, böyük kitabxanalar, xəttatlıq və rəssamlıq emalatxanaları, eləcə də başqa sənət sahələri fəaliyyət göstərmişdir. Həmin tədris ocaqlarında və kitabxanalarda yerli alim və sənətkarlarla yanaşı, başqa ölkələrdən gəlmiş elm və mədəniyyət xadimləri və kitab sənəti üzrə mahir ustalar da işləmişlər.

Qazan xan özünün islahata dair fərmanlarının, qanun kitablarının və başqa dövlət sənədlərinin gələcək tarix və nəsillər üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onları mühafizə edib saxlamaq məqsədilə “Beyt əl-qanun” adlı (“Qanun evi”) kitabxana tikdirmişdir. Qazan xan imzaladığı fərmanların və dövlət sənədlərinin əslini burada saxlayır, vilayətlərə isə surətini göndərmiş. Vilayətlərə göndərilən fərmanların surətləri xarab olarkən, hər bir kəs kitabxanaya müraciət edərək, əсли ilə orada tanış ola biləmiş. Qazan xan göstərilən “Beyt əl-qanun”dan başqa ildən-ilə çoxalan və geniş yayılan əlyazma kitablarının saxlanması və istifadə edilməsi üçün daha bir xəzinə, “Beyt əl-kutub” (“Kitablar evi”) adlı kitabxana inşa etdirmişdir.

Qazan xanın veziri, görkəmli alim və dövlət xadimi Fəzullah Rəşidəddinin (1247-1318), XIV əsrin əvvəllerində Təbrizin şimal-şərq hissəsində inşa etdiriyi universitet-akademiya şəhərciyi də Təbrizin ən böyük mədəniyyət mərkəzlərindən olmuşdur. Bürclü qala divarları ilə əhatə edilmiş və onun öz adı ilə Rəşidiyyə (Rəb-i Rəşidi) adlandırılmış şəhərcikdə 24 karvansara, 1500 dükan, təqribən 300000 yaşayış evi, mədrəsələr, 60000 kitab fondu olan kitabxana, məscidlər, yun parça və kağız karxanası, müxtəlif emalatxanalar və s. olmuşdur (139;8). Rəşidəddinin kitabxana və emalatxanalarında Təbrizin kitab sənətkarları ilə yanaşı başqa ölkələrdən dəvət olunmuş xəttatlar, rəssamlar, bədii cildlər hazırlayan ustalar və başqa kitab sənətkarları da işləmişlər. Bu kitabxanada Şərqiñ görkəmli klassiklərinin əsərləri ilə yanaşı Rəşidəddinin “Cəmi ət-tavarix” əsərinin üzü də bədii xətt nümunələri ilə köçürülüüb, miniatür və Şərqiñ ornamentləri ilə bəzədilərək nəfis nüsxələri hazırlanmış və eyni zamanda başqa dillərə tərcümə edilərək, Şərqiñ ölkələrində yayılmışdır.

Rəşidəddinin yaratdığı bu mənəvi sərvət xəzinəsi heç də ancaq emalatxanalarda yaradılan əlyazmaları hesabına zənginləşməmişdir. Bu kitabxanaya müxtəlif ölkələrdən, o cümlədən İrandan, Çindən, Hindistandan müxtəlif elm sahələrinə dair çoxlu kitablar gətirilmiş və buna xüsusi vəsait ayrılmışdır. Bu böyük xəzinənin kitablarını qoruyub saxlamaq və onların salamatlığını təmin etmək üçün emalatxanalarda əlyazmaların islahı və təmiri üzrə xüsusi işlər aparılmışdır. Alimin kitab xəzinəsi bir növ ümumi kitabxana kimi başqalarının üzünə açıq olmuşdur. Belə ki, bu kitabxanadakı əlyazmalarının üzlərinin kənar katib və xəttatlar tərəfindən köçürüülərək aparılmasına icazə verilibmiş (6, 83). Rəşidəddinin kitabxanası haqqında məlumat vermiş ortaçağ tarixçiləri yazırlar ki, onun kitabxanasında olan əlyazmaları siyahıya alınmış və həmin siyahı “Camei-təsani-fi-Rəşidi” adlandırılıbmış.

Kitabxanalarla bərabər Rəşidiyyədə xalqın maariflənməsi

üçün tikilmiş müxtəlif elm ocaqları, o cümlədən məktəb və mədrəsələr fəaliyyət göstərmişdir. Burada yetimlər üçün də ayrıca mədrəsə var imiş. Rəsədxananın nəzdində fəaliyyət göstərən mədrəsədə müxtəlif elm sahələri tədris olunarmış. Bu elm və mədəniyyət ocaqlarında fəaliyyət göstərən alim və Qur'an hafızlarının ehtiyaclarına xüsusi qayğı göstərilmiş. Alimlər küçəsi adlanan yerdə, Rəşidiyyənin elm və mədəniyyət ocaqlarında işleyən 400 nəfər alime, fəqihə və gözəl ədəbiyyat bilicilərinə, Rəşidəddin türbəsindəki kitabxanalarda çalışan 200 nəfər Quran hafızlarının daimi yaşayış evləri tikilibmiş. Ümumiyyətlə onların bütün ehtiyacları ödənilirmiş.

Yazılalar olsun ki, Rəşidəddinin yaratdığı bu böyük elm və mədəniyyət ocaqlarının aqibəti onun öz hayatı kimi çox faciəli olmuşdur. Rəşidəddin Olcaytu xanı zəhərləyib öldürməkdə təqsirləndirilərək edam edilmişdir. Bundan sonra isə onun yaratdığı kitabxanalar, emalatxanalar və başqa elm ocaqları dağdırılmışdır. Bununla da Təbrizdə kitab sənətinin inkişafı sahəsində müəyyən müddət dərğünluq olmuşdur. Təbrizdə əlyazma kitabının inkişafı sahəsində yeni dirçəliş mərhələsi yalnız on ildən sonra, yəni 1328-ci ildə Rəşidəddinin oğlu Qiyasəddin Əbu Səidin vəziri təyin edildikdən sonra başlamışdır. Öləkənin istər iqtisadi, istərsə də mədəni həyatında atasının yolunu və ənənələrini davam etdirən Qiyasəddin tezliklə dağdırılmış kitabxana və emalatxanaların fəaliyyətini bərpa etmişdir. Bununla da onun vəzirlilik etdiyi cəmi səkkiz il ərzində (1328-1336) Təbrizdə əlyazma kitabının inkişafı sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Təəssüflər olsun ki, Qiyasəddinin bu xeyir-xah fəaliyyəti o qədər də uzun sürməyərək, atası kimi onun təleyi də faciəli olmuşdur. O, 1336-ci ildə edam edildikdən sonra, Təbrizin Rəşidiyyədə olan kitabxana və emalatxanaları ikinci dəfə qarət edilərək dağdırılmışdır. Bununla da Azərbaycan əlyazma kitabının inkişafı yolunda Rəşidəddin ənənələrinə son qoyulmuş, onun yaratdığı elm ocağı həmişəlik söndürülmüşdür. Bununla da Təbrizdə kitab mədəniyyətinin inkişaf

mərhələsində 20 illik tənəzzül olmuşdur. Yalnız sultan Uveyzin hökmənlüyü illərində (1358-1374) Təbriz əlyazma kitabının yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Rəşidəddinin tikdirdiyi şəhərcik isə 1651-ci ildə Təbrizə üz vermiş fəlakət, yəni zəlzələ nəticəsində dağılmışdır. Beləliklə də, orta yüzilikdə elmimizin və mədəniyyətimizin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmış bu mərkəzdən xarabaliqdan başqa bir şey qalmamışdır. Yadelli işgalçılardan biri-birinin ardınca etdikləri hücumlar nəticəsində kəndlərimiz və şəhərlərimiz dağdırılmış, maddi-mədəniyyət abidələrimizə öldürəcü zərbələr endirilmiş, elm və təhsil ocaqları, o cümlədən kitabxanalar məhv, yaxud ən azı qarət edilmişdir. Bunun nəticəsində də xalqımızın işıqlı zəkalarından bəzilərinin yaratdığı mədəniyyət abidələri gəlib dövrümüzə çatmamışdır.

Yadelli işgalçılardan ölkəmizə yürüşləri nəticəsində elm və mədəniyyət ocaqları dağıdırılmaqla bərabər, onların bəziləri talan edilərək aparılmışdır. “Yadellilərin talanına məruz qalan maddi və mənəvi sərvətlərimizin qaynaqlarından biri də milli memarlığımızın nadir incilərdən sayılan Şeyx Səfi məqbərəsi olmuşdur. Bu nadir memarlıq kompleksinin ilk tikililəri XIV əsrde salınmışdır. Ərdəbildə Səfəviyyə dərviş ordeninin və Səfəvilər sülaləsinin banisi Şeyx Səfiəddin İshaq Ərdəbiliinin (1252-1334) məzarı üstündə onun oğlu Şeyx Sədrəddin Musanın (1302-1392) əmri ilə XIV əsrə azərbaycanlı memar Əvəz Məhəmməd oğlu tərəfindən türbə ucaldılır” (52; 9, 487-488).

Ayrı-ayrı mənbələrin verdiyi bilgilərə görə Şeyx Səfi kompleksinin on yeddi hissəsindən birini təşkil edən “Çinixana”da böyük və zəngin bir kitabxana olmuşdur. 1828-ci ilin 25 yanvarında general P.P.Suxtelinin başçılığı ilə çar ordusu Ərdəbil şəhərini istila etdikdən sonra, Azərbaycan xalqının bu zəngin kitab xəzinəsi qarət edilib, Rusiyaya aparılmışdır.

Uzun əsrlər boyu Yaxın və Orta Şərqi, eləcə də Azərbaycanın ən görkəmli katib, xəttat, rəssam və digər kitab sənətkar-

larının gərgin əməyinin məhsulu kimi meydana gəlmiş elm və mədəniyyət xadimləri əsərlərinin ən nəfis və nadir əlyazma nüsxələri məhz bu kitabxanada toplanmış. Bu kitabxana başqa Şərqi xalqları ilə yanaşı Azərbaycan mədəniyyət tarixi ilə bağlı çoxlu miqdarda əlyazmaları ilə olduqca zəngin olmuş. Odur ki, Şeyx Səfi kitabxanasının aparılması üçün tərtib olunmuş layihədə, rus və onların havadarlarını əsasən Zaqqafqaziyanın, xüsusən Azərbaycanın tarixinə dair kitablar maraqlandırır. “Elə bu zaman (Abbas Mirzənin ordusu geri qovulduğandan sonar - Ş.K.) Qafqazda rus ordusunun baş komandanı və Qafqazın baş hakimi general-feldmarşal İ.F.Paskeviç (1782-1856) Peterburqdan baş qərargah rəisi general İ.I.Dibiçdən (1785-1831) çox məxfi bir əmr alır. Peterburq universitetinin profesorу şərqsünas O.İ.Senkovski baş qərargah rəisi qraf Dibiç “İran kitabxanalarında saxlanan nadir Şərqi əlyazmalarının alınması haqqında bir layihə” təqdim etmişdir. Bu layihədə göstərilirdi ki, Qafqazın qədim tarixinə, xüsusən də Azərbaycan tarixinə aid olan əlyazma və kitabları seçilsin, hansı vasitə ilə olursa olsun Peterburqa gətirilsin” (52).

Peterburqa göndərmək üçün Şeyx Səfi kitabxanasından qarət edilərək Tiflisə gətirilmiş əlyazmaların fəhristinin tərtibi işi A.Bakıxanova tapşırılmış və həmin abidələrin kataloqu hazırlanmışdır. Ayrı-ayrı məxəzlərin verdiyi bilgilərdən aydın olur ki, bu əlyazmaları arasında Şərqi görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin əsərləri ilə yanaşı Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixinə dair çoxlu kitablar olmuşdur. Bu kitablar sonralar xalqımızın düşmənləri tərəfindən məhv edilmişdir. Beləliklə də, Şeyx Səfi kitabxanasından olan əlyazmaların bir qismi məhv edilmiş, bir qismi isə Peterburqa aparılmışdır. Həmin əlyazmaları hal-hazırda Saltikov-Şedrin adına Peterburq Dövlət kitabxanasının əlyazmaları fondunda saxlanılır. Qarət edilmiş Şeyx Səfi türbəsindəki kitabxananın bir sıra abidələri isə “İrani-Basitan” muzeyində, Berlin və Vatikan Apostol kitabxanalarında saxlanılır. Şeyx Səfi türbəsinin kitabxanası yer-

ləşən Çinixana qismi 1934-cü ildə Rza şah Pəhləvinin məmurları tərəfindən yenidən qarət edilmişdir. Qarət edilmiş əşyaların bir qismi şah sarayına aparılmış, bir qismi isə Tehrandakı Qədim İran muzeyinə verilmişdir. Beləliklə də, Azərbaycan xalqının ən böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biri yadellilər tərəfindən vəhşicəsinə darmadağın edilmişdir.

XV yüzilliyədək Azərbaycan xalqının yaratmış olduğu zəngin elmi və bədii irsi XVI yüzillikdə, o vaxtadək görünməmiş dərəcədə inkişaf edərək, özünün ən ali zirvəsinə yüksəlmışdır. XVI yüzilliyin əvvəllərindən etibarən Səfəvilər dövlətinin təşəkkül tapması, böyük dövlət xadimi, sərkərdə və şair Şah İsmayııl Xətainin elmə, ədəbiyyata və incəsənətə göstərdiyi qayğı və himayədarlığı nəticəsində Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərində, xüsusən dövlətin siyasi və mədəni mərkəzi olan Təbrizdə yeni bir yüksəliş dövrü başlamışdır. XV-XVI yüzilliklərdə Azərbaycan ədəbiyyatının Kişvəri, Həbibi, Şah İsmayııl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Bədr Şirvani, Həqiqi və başqa klassikləri yetişmiş, dastanlar və aşiq poeziyası sürətlə inkişaf etmiş, tərcümə ədəbiyyatının ən parlaq nümunələri yaradılmış (60), yeni-yeni elmi traktatlar meydana gəlmiş, memarlıq və incəsənət, xüsusən miniatür və xəttatlıq sənəti və onlarla birlikdə əlyazma kitab sənəti görünməmiş dərəcədə inkişaf etdirilmişdir.

Mərkəzləşdirilmiş Səfəvilər dövlətinin meydana gəlməsilə əlaqədar olaraq yalnız Yaxın və Orta Şərqdə yox, bütün dündəada böyük şöhrət tapmış Təbriz miniatür rəssamlıq məktəbi yaradılmışdır. Bununla birlikdə isə Azərbaycan əlyazma kitabı sürətlə inkişaf etməyə başlamış və kitab mədəniyyətimizin ən nadir inciləri yaradılmışdır. Bu kitabxanada ustad Sultan Məhəmmədin rəhbərliyi altında Mir Müsəvvir, Mirzə Əli Təbrizi, Mir Seyid Əli, Müzəffər Əli, Səyavuş bəy, Sadiq bəy Əfşar və başqları kimi yerli istedadlı sənətkarlar nəslİ ilə yanaşı, başqa ölkələrdən Kəmaləddin Behzad, Şeyxzadə İsfahani, Heydərəli Turbeti, Şah Mahmud Nişapuri kimi mahir rəssam və xəttatlar

da dəvət edilmişdir. Səfəvilər saray kitabxanasında yaradılmış miniatür və ornamentlərlə, müxtəlif təsvirlər və qızıl suyu ilə son dərəcə yüksək sənətkarlıqla bəzədilmiş və müxtəlif bədii xətt növləri ilə yazılmış Firdovsi, Nizami, Hafiz, Sədi, Cami, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əlişir Nəvai, Şah İsmayıł Xətai və başqa klassiklərin əsərlərinin ən nəfis, incəsənət əsəri səviyyəsinə nədək yüksəldilmiş əlyazmaları hal-hazırda dünya əlyazma kitab xəzinələrinin və muzeylərinin misilsiz incilərinə çevrilmişlər. Səfəvilərin saray kitabxanası Azərbaycan əlyazma kitab mədəniyyətinin ən zəngin və ən qiymətli xəzinələrindən biri olmuşdur.

1548-ci ildə Şah Təhmasib Səfəvilər dövlətinin mərkəzini Təbrizdən Qəzvinə köçürərkən saray kitabxanası və emalatxanalar da oraya aparılmışdır. 1598-ci ildə isə I Şah Abbasın hökmənliyi dövründə ölkənin paytaxtı və onunla bərabər uzun illər boyu Təbrizdə və Qəzvində yaradılmış zəngin kitab xəzi nəsi Qəzvindən İsfahana köçürülmüşdür. Beləliklə də Yaxın və Orta Şərqdə böyük şöhrət qazanmış “Hindistanda, Türkiyədə, Orta Asiya və İranın özündə rəssamlıq məktəblərinin əsasını qoymuş” (69, 208) Təbriz miniatür məktəbinin fəaliyyətinə son qoyulmuş oldu. Bu məktəbin sənət sahiblərinin bir qismi İstanbula, bir qismi İsfahana, bir qismi Orta Asiyaya, bir qismi isə Hindistana getmişlər.

Azərbaycan elminin və kitab mədəniyyətinin inkişafında Şah İsmayıł Xətainin övladları da az iş görməmişlər. Onun oğlu Bəhrəm və nəvəsi İbrahim Mirzə dövrünün qabaqcıl ziyanlılarından olmuşlar. Müxtəlif elmlərə yiyələnməklə bərabər, onlar kitab sənətinə də böyük maraq göstərmiş və saraylarında zəngin kitabxanalar yaratmışlar. Bu kitabxanalarda dövrünün mahir sənətkarları işləmişlər. İbrahim Mirzənin kitabxanasında üç min cild kitab olmuşdur. Təəssüflər olsun ki, İbrahim Mirzənin bu zəngin kitabxanasında saxlanılan, dəyəri heç bir ölçüyə gəlməyən bədii tərtibatlı əlyazma kitablarının və orta əsr təsviri incəsənətinin nadir nümunələri olan miniatürlerin əksə-

riyyəti, şahzadənin 23 fevral 1577-ci ildə faciəli ölümündən sonra, ruhi xəstəliyə tutulmuş arvadı Gövhərsultan bəyim tərəfindən tələf edilmişdir. Bu incilər xəzinəsindən yalnız az miqdarda əlyazma kitabları gəlib zəmanəmizə çatmışdır.

Təbrizdə yaradılmış kitabxanalardan biri də XVII əsrin ikinci yarısında yaşamış dövlət xadimi, Təbrizin bəylərbəyi Uğurlu xan Ziyad oğlu Müsahibə məxsus olmuşdur. Dövrünün qabaqcıl ziyalısı olmuş Uğurlu bəy yaratmış olduğu zəngin kitabxanada Şərqi elm və mədəniyyət xadimləri əsərlərinin də-yərli əlyazmalarını toplamışdır. Hal-hazırda Tehran universitetinin Mərkəzi kitabxanasında saxlanılan və Uğurlu xan Ziyad oğlunun kitabxanasına məxsus olan, Ə.Səfərli tərəfindən ilk dəfə aşkar edilərək, tədqiqata cəlb edilmiş Məsihinin “Vərqa və Gülşə” əsərinin əlyazması İstanbul kağızına yazılmış və qızıl suyu ilə xətlənmiş çox dəyərli bir abidədir. Elmə və ədəbiyyata yüksək qiymət vermiş və poeziya həvəskarı olmuş Uğurlu xana şairlər şerlər ithaf etmişlər. Həmin şerlərdən birini də Əlican Qövsi Təbrizi yazmışdır. “XVIII yüzilliyin təzkirəcisi Mirzə Tahir Nəsrabadi Uğurlu bəy haqqında belə söyləyir ki, Uğurlu bəy ilə şah Səfi arasında ziddiyyət baş verdiyi üçün, şah Səfi onun gözlərini çıxartmış və bütün əmlakını da müsadirə etdirmişdir” (73, 79).

Ə.Səfərlinin fikrincə Uğurlu bəyin əmlakı ilə bərabər onun kitabxanası da müsadirə olunmuş və kitablar saray kitabxanasına aparılıraq, orada mühafizə edilmişdir. Məsihinin “Vərqa və Gülşə” əsərinin yuxarıda qeyd etdiyimiz əlyazmasına axırıncı Səfəvi hökmdarı şah Süleymanın möhürünnü vurulması deyilən fikrə aydınlıq gətirir. Lakin əlyazmanın sonunda, bu əlyazmanın Məhəmməd Hatəmi Kəhdəminin oğlu Hüseynqulu xan tərəfindən hicri 1163 (1749-50)-cü ildə Moskva-dan alınaraq, Tehrana gətirilməsi haqqında verilmiş qeyd Uğurlu bəyin kitabxanasının taleyi haqqında bəzi mülahizələr yürütütməyə imkan verir. Ya Uğurlu bəyin kitabxanası müsadirə edilərkən, onun kitablarının bir qismi ayrı-ayrı əllərə düşmüş,

Yaxud da həmin əlyazmalar saray kitabxanasından oğurlanaraq satılmışdır.

Yadellilər tərəfindən dağıdılmış milli kitab xəzinələrimizdən biri də Axırkələkdə yerləşən “Əhmədiyyə” kitabxanası olmuşdur. Azərbaycan türklərinin maariflənməsi üçün Əhməd paşa tərəfindən bina edilmiş türk məktəbi, yaxud akademiya kompleksində yaradılmış kitabxana və məscid onun öz adı ilə “Əhmədiyyə” kitabxanası və məscidi adlandırılmışdır (146; 98,270-278 və 320-321). Əhməd paşanın xeyirxah əməyi sayəsində yaradılmış bu elm ocağında türk, ərəb və tək-tək hallarda isə fars dillərində müxtəlif elmlər tədris olunurmuş. Bu akademiyada fəaliyyət göstərmiş kitabxana da onun tələbələrinə xidmət etmiş və oraya toplanan kitabların (əlyazmaların) hamısı vəqf edilmişdir. Kitabxana yeddi xəzinədən ibarət olub, əsasən elmi əsərləri və tədris prosesində istifadə etmək üçün orta yuzulliklərdə tərtib edilmiş dərslikləri əhatə etmişdir.

1828-1829-cu illərdə Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı, general N.N.Rayevskinin qoşunları tərəfindən Axırkələk şəhəri zəbt edildikdən sonra, A.Bakıxanov polkovnik N.N.Murovlyovla birlikdə hərbi qənimət kimi Əhməd paşanın göstərilən elm ocağında yaradılmış kitabxanasının ən qiymətli əlyazmalarının aparılması haqqında sərəncam almışlar (98, 270-278). 1828-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında A.Bakıxanov həmin kitabxanadan 148 ədəd elmi baxımdan daha əhəmiyyətli əlyazma kitablarını və Quranın iki nadir nüsxəsini seçərək, onların rus və ərəb qrafikalarında siyahısını tərtib etmişdir. Polkovnik N.N.Muravyov A.Bakıxanovla birlikdə “Əhmədiyyə” kitabxanasından nəfis əlyazma abidələrini seçərkən, onlara bu işdə kömək göstərən axırkələkli Əfəndi ilə N.N. Muravyov arasında olmuş dialoq haqqında “Tiflisskiye vedomosti” qəzeti belə yazır: “Hücumla Axırkələk şəhərini alarkən, bizim üçün qiymətli qənimət hesab edilən “Əhmədiyyə” məscidinin kitabxanası haqqında rəhbərlik bilən kimi mənə və əlahəzrət qraf Paskeviç-İrvanskının sərəncamında olan tərcüməçi Abbasqu-

luya yeddi kitab xəzinəsində yerləşən əlyazmalara baxılmasını və onların sistemli siyahısının tərtib edilməsini tapşırıdı.

Biz bu işə 70 yaşılı hörmətli ağsaqqal, axirkələkli Əfəndini də cəlb etdik. Əlyazmaları seçərkən, nəzərimi yumru top mərmişisi cəlb etdi. Bu mərmi hücum zamanı kitabxananın qalın divarlarından birini deşərək, üzbez divara dəyib, elm məbədinin ortasına düşmüdü. Mərmini götürüb Əfəndinin yanına gətirdim.

“Mərhəmətli ağsaqqal, bu məktub hansı kateqoriyaya daxil edilməlidir”, - deyə təbəssümlə soruştum.

Mənim sözlərimlə ifadə edilmiş kədərli təəssüratdan qoçanın alnı qırış-qırış oldu. O, mərmini götürüb, bir neçə dəfə o yan-bu yana çevirərək, məğrur Axirkələgin məğlub edildiyinə görə ağır-agır köksünü ötürdü və mənə cavab verdi: -“Onu bu dünyanın dönüklüyü haqqında xatirələr kateqoriyasına yazın” (146).

A.Bakıxanovun Axirkələk “Əhmədiyyə” kitabxanasından seçilmiş əlyazmalara tərtib etdiyi siyahı və bu zəngin kitab xəzinəsi o dövrün bir sıra ziyalılarının nəzər-diqqətini cəlb etmiş və onun əlyazmaları haqqında bir sıra məqalələr yazılmışlar. Onlara nümunə olaraq, P.Sankovskini və F.Şarmuanı göstərmək olar. Beləliklə, dilçilik, ədəbiyyatşunaslıq, poeziya, poetika, fəlsəfə, tarix, təbabət, riyaziyyat, astronomiya, ilahiyyat, islam hüquqşunaslığı və başqa elm sahələrini əhatə edən bu zəngin elm ocağındaki yazılı abidələr yadelli işgalçıların top-tüfənginə hədəf olmuş, onların bir qismi qarət edilərək Peterburqa aparılmış, yerdə qalan kitabların isə bir qismi ayrı-ayrı əllərə düşmüş, bir qismi isə məhv edilmişdir. Bununla da xalqımızın maariflənməsi sahəsində onilliklər boyu fəaliyyət göstərmiş daha bir elm ocağı həmişəlik olaraq söndürülmüşdür.

Xəzinəsinin zənginliyi və yazılı abidələrinin nadirliyi baxımından Ərdəbil şəhərindəki Şeyx Səfi məqbərəsindəki kitabxana ilə müqayisə olunan Axirkələk “Əhmədiyyə” kitab xəzinəsindən ayrı-ayrı əllərə düşmüş yazılı abidələrdən biri də, qə-

baqda haqqında ətraflı məlumat verəcəyimiz, XIX əsrin böyük alimi, pedaqoqu və kitabşünası Əbdülgəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kitabxanasına daxil olmuşdur. Bu kitab Şərqi böyük mütəfəkkiri Əbu Əli İbn Sinanın “əl-İşarət və-t-tənbihət fi-l-məntiq və-l-hikmə” adlı fəlsəfi traktatına, Azərbaycan xalqının mütəfəkkir alimi Nəsirəddin Tusinin yazdığı mükəmməl şərhin əlyazmasıdır.

Hal-hazırda Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan və 194 vərəqdən ibarət olan bu böyük həcmli nadir nüsxənin köçürülmə tarixi olmasa da paleoqrafik məlumatlarına görə XIII ərin sonu - XIV ərin əvvəllərinə aid etmək olar. Əsərin mətni nöqtələri qoyulmamış nəsx xətti ilə yazılmışdır. Əlyazmanın titul vərəqində edilmiş qeyddən aydın olur ki, kitab hicri 1167-ci (1753-54)-ildə Axirkələk “Əhmədiyyə” kitabxanasında vəqf olunmuş və kitabxananın möhürü vurulmuşdur. Həmin vərəqdə yazılmış başqa qeyddən isə məlum olur ki, əlyazması Axirkələk “Əhmədiyyə” kitabxanasında vəqf edilməmişdən əvvəl Məhəmməd bin Xəlifə bin Abdulla adlı bir nəfərin kolleksiyasında olmuşdur. Nəsirəddin Tusinin göstərilən əsərinin bu nadir və Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan yeganə nüsxəsi “Əhmədiyyə” kitabxanası qarət edilərək dağıdıldıqdan sonra, Əbdülgəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin kitabxanasına daxil olmuşdur. Əbdülgəni Nuxəvi əlyazmanın titul vərəqində yazır ki, bu kitabı pul ilə almışdır. Lakin kimdən və haradan aldığıni qeyd etməmişdir.

Əbdülgəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin əlyazmaları üzərin-də apardığımız araşdırmalardan aydın olmuşdur ki, onun A.Bakıxanovla yaxın dostluq və yaradıcılıq əlaqələri olmuşdur. Əbdülgəni Nuxəvi tədris üçün dərs vəsaitlərinin yazılıması və tərtib edilməsi sahəsində gərgin elmi-pedaqoji fəaliyyət göstərməklə yanaşı, dövrünün qabaqcıl maarifçiləri ilə görüşərək, tədris ocaqlarının qarşısında duran problemlərin həlli yollarını onlarla müzakirə etmişdir. Bu problemlərdən biri də yeni tipli dərsliklərin yazılıması məsəlesi idi. Məktəb və mədrəsələr-

də, eləcə də digər elm ocaqlarında belə dərs vəsaitlərinə böyük ehtiyac duyulurdu. Əbdülqəni Nuxəvi özünün yazdığı və tərtib etdiyi dərs vəsaitləri ilə yanaşı, müasirləri tərəfindən yazılan dərslikləri də izləmiş və onlardan tədris prosesində istifadə etmişdir. Onun nəzər-diqqətini cəlb etmiş belə dərsliklərdən biri də A.Bakıxanovun fars dili qrammatikasına həsr etdiyi “Qanuni-Qüdsi” adlı kitab olmuşdur. Alim bu dərslikdən həm fars dilini öyrənərkən, həm də sonralar pedaqoji fəaliyyətə başlayarkən istifadə etmişdir. Bununla bərabər o, 1843-cü ildə A.Bakıxanovla görüşərkən əsər haqqında öz tənqidü qeydlərini müəllifə demiş və A.Bakıxanov onun bu iradları ilə razılaşmışdır (196, 41a).

Yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, haqqında danışılan, Nəsiməddin Tusinin “Şərh el-İşarət və-t-tənbihət fi-l-məntiq və-l-hikmə” əsərinin “Əhmədiyyə” kitabxanasına mənsub olan əlyazmasını Əbdülqəni Nuxəvi güman ki, A.Bakıxanovun özündən və ya başqa bir şəxs-dən əldə etmişdir. Bu əsərin “Əhmədiyyə” kitabxanasında olmuş daha bir nüsxəsi S.Peterburqa göndərilmiş və A.Bakıxanovun tərtib etdiyi siyahıda 48-ci sıra sayı altında qeydə alınmışdır (98, 273). Görünür əsərin S.Peterburqa aparılmış əlyazması daha nəfis nüsxə olmuşdur. Beləliklə, öz zənginliyi və əlyazma incilərinin nadirliyi baxımından Ərdəbildəki Şeyx Səfi məqbərəsində olan kitabxana ilə müqayisə edilən Axırkələk “Əhmədiyyə” kitabxanası dağlıqlaraq, əlyazma kitab mədəniyyətimizə daha bir saqlamaz yara vurulmuş və daha bir elm ocağı yox edilmişdir.

Rus çarizminin böyük maneələrinə baxmayaraq XIX əsrin sonlarında bir sıra Azərbaycan ziyalılarının böyük səyi nəticəsində ayrı-ayrı şəhərlərdə ümumi kitabxana və qiraətxanalar açılmağa başlamışdır. Belə qiraətxanalardan birincisi 1894-cü ildə N.Nərimanov tərəfindən Bakıda açılmışdır. N.Nərimanov bu haqda iftixarla belə yazdı: “Bakıdakı ictimai fəaliyyətim 1894-cü ildə iki ucuz kitabxana qiraətxanası açmağırla başla-

mişdir” (27, 43). “Nərimanov qiraətxanası” Azərbaycanda kitabxanaçılığın inkişafına böyük təsir göstərmiş və ondan sonra biri-birinin ardına Quba, Nuxa, Şuşa və Yelizavetpol ümumi kitabxanaları yaradılmışdır. Vətən övladlarının maariflənməsi naminə xalqımızın qabaqcıl ziyalılarının gördükleri bu xeyir-xah və nəcib işlər nəinki ancaq Azərbaycan əyalətlərində, hətta ayrı-ayrı türk məmləkətlərində də eks-səda doğurmuşdur. “Tərcüman” qəzeti bu xüsusda belə yazırıdı: “Kazanlılar və baxçasaraylılar Qafqazdan nümunə götürsə pis olmaz. Vaxtı hər hansı bir qiraətxanada keçirmək, yeməkxana və ya qəhvəxanada cəfəngiyat danışmaqdan xoşdur” (84).

Ümumi kitabxana və qiraətxanaların yaradılması ideyasını ayrı-ayrı ziyalılar irəli sürsələr də onların yaradılmasında və maliyyə baxımından təmin olunmasında el-obada tanınmış şəxslərin və müəyyən mənsəb sahiblərinin böyük yardımı olmuşdur. Bu xüsusda “Tərcüman” qəzeti “Qarabağdan məktub” adlı xəbərində Şuşada açılmış ümumi qiraətxana haqqında belə yazar: “Qiraətxana fransız dili müəllimi Əhməd bəy Ağayevin irəli sürdüyü fikrə əsasən yaradılsa da onun meydana gəlməsində knyaz Usmuyev, doktor Mehmandarovun, prins Fətəli Mirzənin və Zeynal Əli bəy Vəzirovun çox böyük köməkləri olmuşdur. Qiraətxananın açılmasına Qarabağ qazisi Məhəmməd Ağa Haqverdiyevin də böyük mənəvi yardımı olmuşdur” (85).

Yuxarıda göstərilən qiraətxanalar içərisində 1895-ci ildə Qubada açılmış ümumi kitabxana xüsusilə fərqlənmişdir. Qurbanın məktəb müəllimi, dövrünün cəfakesə maarifçisi Mirzə Məhəmmədəli Qasımovun təşəbbüsü ilə yaradılmış bu qiraətxana haqqında “Tərcüman” qəzetində məlumat verilmişdir: “...şəhər (Quba - Ş.K.) məktəbinin müəllimi Mirzə Məhəmmədəli Qasımov 1895-ci il iyunun 14-də Qubada kitabxana-qiraətxana açmışdır. Təntənəli açılışda ziyalılar, din xadimləri, qəza hakimləri, idarə məmurları və başqaları da iştirak etmişlər. Kitabxana 21 adda dövri mətbuat alır. 13-ü türk və fars dil-

lərindədir... Kitabxanaların aldığı qəzet və jurnalların XIX əsrin müxtəlif onilliklərində mətbuatda verilmiş siyahısını əsas götürsək, deyə bilərik ki, Quba kitabxanasında kitabı olmayan klassik az imiş” (90).

Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə M.M.Qasımov, “Qiraətxaneyi-islamiiyyə” adlandırılmış bu kitabxananı Azərbaycan və başqa Şərqi xalqları klassiklərinin əlyazmaları və qədim çap kitabları, eləcə də Rus və Şərqi dillərində nəşr olunan dövri mətbuatla ildən-ilə zənginləşdirərək, böyük xəzinəyə çevirmişdir. “Tərcüman” qəzeti bu mədəniyyət ocağını, Bakıda cəmi dörd il fəaliyyət göstərmiş və “şübhəli siyaset ocağı” (27, 43) kimi 1898-ci ildə çar hökuməti tərəfindən bağlanmış N.Nərimanov qiraətxanasından sonra, o dövrde Azərbaycanın ikinci böyük kitabxanası hesab etmişdir. “O, (M.M.Qasımov – Ş.K.) öz kitabxanasını zəruri ədəbiyyat və mətbuatla çox zənginləşdirmişdir... XIX əsrin son illərinin mətbuatından öyrənirik ki, “Qasımov kitabxanası” fondunun zənginliyi, kütləvi tədbirləri, oxucularla sıx əlaqəsi kimi göstəriciləri ilə Qafqazın nüfuzlu kitabxanalarından biri olmuşdur. Bu mədəniyyət ocağı 18 min nəfərlik Quba əhalisi ilə yanaşı, ətraf kəndlərin sakinlərinə də xidmət göstərmişdir” (90).

XX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanın başqa mənəvi sərvət xəzinələri kimi bu kitabxananın da başının üstünü qara buludlar almış və erməni daşnaklarının vəhşiliyi nəticəsində məhv edilmişdir. 1918-ci ilin aprel ayında Qubaya gəlib, özünü Quba uyezдинin komissarı elan etmiş və həbsə alınmış 200-ə qədər erməni quḍurlarını azadlığa buraxmış bolşevik partiyasının nümayəndəsi David Qelovaniya qarşı xalq üsyən qaldırır, onu 187 nəfər silahlı əsgərləri və həbsdən azad etdirdiyi erməni quḍurları ilə birlikdə vuruşa-vuruşa şəhərdən qovmuşlar. Bolşeviklər qubalılara divan tutmaq məqsədilə iki həftədən sonra oraya top, pulemyot və tüfənglərlə yaxşı silahlandırılmış ordu göndərirlər. İki mindən ibarət olan bu cəza qüvvələrinin tərkibi Şaumyanın rəhbərliyi ilə o zamankı komissar Karqanov

tərəfindən tam şəkildə daşnak ermənilərindən təşkil edilmiş, onlara komandan isə tanınmış daşnak qulduru Amazasp, komissar isə başqa bir daşnak Venunts təyin edilmişdir.

Amazasp 1 may 1918-ci ildə səhər tezdən Quba şəhərini mühasirəyə alaraq, şəhəri top, pulemyot və tüfənglərdən intensiv atəşə tutmuşlar. Həmin gün şəhər erməni cəza qüvvələrinin əlinə keçdikdən sonra qocaları, qadınları və uşaqları min cür vəhşilik və qəddarlıqla öldürmüşlər. Ermənilərin bu vəhşiliyi Quba və onun 122 müsəlman kəndini əhatə etmişdir. Bu kəndlər yandırılaraq darmadağın edilmişdir. Milli düşmənlərimiz dinc əhalini vəhşicəsinə qırmaqla bərabər həm də maddi-mədəniyyət abidələrinə də amansız zərbələr endirmişlər. Bu basqın zamanı qədim məscidlər, mədəniyyət abidəleri, kitablar və kitabxanalar yandırılaraq məhv edilmişdir. Yuxarıda haqqında danışdığımız Mirzə Məhəmmədəli Qasımovun yaratdığı zəngin kitabxana da erməni vəhşiliyinin qurbanı olmuşdur. Ermənilər XX yüzilliyin birinci yarısında istər çar Rusiyası və istərsə də sovet dövrlərində Azərbaycanın müxtəlif şəhər və bölgələrində xalqımızın uzun yüzilliklər boyu yaratmış olduğu maddi-mədəniyyət abidələrimizə öldürücü zərbələr vurmaşlar.

1920-ci ildə müstəqil Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti devrilərək bolşeviklər hakimiyəti ələ keçirdikdən sonra, xalqımızın qabaqcıl ziyanlarına və mübariz vətənpərvər övladlarına qarşı yönəldilmiş repressiyalarla yanaşı mədəniyyətimizə qarşı da hücumlar başlamışdır. Bu hücumların ən dəhşətlisi və ən faciəlisi xalqımızın maddi -mədəniyyət abidələrinə qarşı törədilmiş vəhşiliklər olmuşdur. Azərbaycan xalqının zengin mədəniyyətinin darmadağın edilməsinə yönəldilmiş bu vəhşiliklər nəticəsində Bakıda, Şamaxıda, Şəkidə, Gəncədə, Naxçıvanda və yurdumuzun digər şəhər və rayonlarında, milli mədəniyyət abidələrimizin tərkib hissəsini təşkil edən məscidlər yerlə yeksan edilmiş, anbarlara və idman saraylarına çevrilmişdir. Dünya mədəniyyətinə ölməz əsərlər vermiş Azərbaycan zəkalarının yaratdığı mənəvi irsin məhvinə doğru yönəldilmiş cina-

yət yuxarıda göstərilən hücumların ən dəhşətlisi olmuş və xalqımıza sağlamaz yaralar vurmuşdur. «Quran»a və islam dininə qarşı mübarizə şüarı altında, ərəb əlifbasi ilə yazılmış bütün kitablar, orta əsr əlyazmaları qadağan edilərək, uzun yüzilliliklər boyu xalqımızın bu əlifbada yaratmış olduğu zəngin mənəvi irsə və onunla birlikdə şair, ədib və alimlərin əsərlərinə, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə, kitab mədəniyyətimizin əvəzedilməz orta əsr incilərinə, təsviri miniatür incəsənətinə və s. «ölüm hökmü» elan edilmişdir. Beləliklə də, Azərbaycanın bütün şəhərlərində, rayon mərkəzlərində və kəndlərdə «hökm» yerinə yetirilməyə başladı.

Bolşevik rejiminin Azərbaycanda apardığı repressiyaların “qurbani” olmuş mənəvi sərvət xəzinələrimizdən biri də, XIX əsrin fədakar maarifçisi, alim və kitabşünası Şəmsəddin Əbdülqəni Nuxəvi Məhəmməd Əfəndi oğlu Xalisəqarizadənin (1817-1879) kitabxanası olmuşdur. Bu kitabxananın əsası Əbdülqəni Nuxəvinin ulu nənəsi Xalisə qarşı Hacı Bayram qızı tərəfindən qoyulmuşdur. Xalisə qarşı yaxşı təhsil almış, dövrünün müdrik, şair təbli ziyahlarından biri olmuşdur. O, Azərbaycan kitab sərvətinin toplanmasında və vətən övladlarının maarifləndirilməsində böyük əmək sərf etmişdir. Xalisə qarının yaxınları, onun mal-dövlətini kitablara sərf etdiyinə görə onu tənbeh edərək, övladları üçün sərvət toplamasını məsləhət biləndə Xalisə qarşı onlara belə cavab vermişdir: “Mən elə bir sərvət toplayıram ki, o yalnız mənim yox, həm də elimizin bütün uşaqları üçün gərəkli olacaqdır. Bu sərvət sizin dedikləriniz daş-qəşlərdən daha qiymətli və gərəkli incilərdir” (78, 20).

Xalisə qarşı el ədəbiyyatına, xüsusən də aşiq yaradıcılığına böyük həvəs göstərmüşdür. Bütün ömrü boyu soraqlaşaraq ağızlardan və ayrı-ayrı kitablardan çoxlu miqdarda aşiq şerləri, atalar sözləri və bayatılar toplamış, onları öz xətti ilə böyük bir əlyazma məcmuəsinə yazmışdır. Məcmuənin son qisminə isə öz şerlərini əlavə etmişdir. Sonralar bu məcmuəyə “Xalisə qarının kitabı” adı verilmişdir. Bu məcmuə şagirdlərin sevimli

qiraət kitabı olmuşdur. Xalisə qarşı 80 ildən çox ömür sürmüş, bütün şüurlu həyatını kitab sərvətimizin toplanmasına, mühabizəsinə, vətən övladlarının təlim-tərbiyəsinə və biliklə silahlanmasına həsr etmişdir. Onun vəfatından sonra, topladığı əlyazmalar kolleksiyası ırsən Əbdülpənə Nuxəviyə keçmişdir. O, gözünün nuru və işgüzər iti qələmilə, əqlinin və zəkasının hikmətilə, xalqına qarşı olan alovlu məhəbbətin odu ilə, yuxusuz gecələrinin və istirahətsiz gündüzlərinin hesabına, ulu nənəsin-dən ırsən ona keçmiş kitaba olan məhəbbətin gücü ilə kiçik bir kolleksiyani böyük bir mənəvi sərvət xəzinəsinə çevirmiş və bununla da özünə ölməz abidə qoyub getmişdir.

Əbdülpənə Nuxəvi Xalisəqarızadənin bütün şüurlu həyatı kitab mədəniyyətimizin toplanması, qorunub saxlanması, inkişafı, təbliği və yayılması ilə bağlı olmuşdur. Alimin yaratmış olduğu zəngin kitabxana Azərbaycan klassikləri ilə yanaşı Şər-qin ən görkəmli mütəfəkkirlərinin əsərlərini əhatə edən böyük bir xəzinə olmuşdur. Bu xəzinə istər Azərbaycan, istərsə də başqa Şərqi xalqlarının mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi üçün olduqca dəyərli məxəzlər vermişdir.

Əbdülpənə Nuxəvi hələ gənc yaşlarından kitaba böyük həvəs göstərərək, mədrəsələrdə dərslikləri ilə yanaşı bir sıra əsərlərin üzünü köçürüb, kitabxanasına gətirməyə, sonralar isə kitabları ayrı-ayrı adamlardan pul ilə alıb toplamağa başlamışdır. Onlara nümunə olaraq, hal-hazırda Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda onun kitabxanasından saxlanılan yüzlərlə əlyazma kitablarını göstərmək olar. Alim ali təhsil alarkən, həm də Şərqi ölkələrində səfərdə olarkən Şəkiyə böyük miqdarda əlyazma və qədim çap kitabları gətirmiştir. Həmin kitablardan bizə gəlib çatanların titul və rəqələrində İstanbulda, İskəndəriyyədə, Qahirədə, Məkkədə, Mədinədə və başqa şəhərlərdə Əbdülpənə Nuxəvi tərəfindən alındığı qeyd edilmişdir. Digər tərəfdən isə o, özündə iki və daha çox nüsxəsi olan əsərləri, başqa kitab həvəskarları ilə özündə olmayan kitablarla dəyişdirməklə də öz kitabxanasını

zənginləşdirmiştir. Bununla bərabər, bir sıra maarifpərvər adamlar alimin yaratmış olduğu bu elm ocağına hədiyyə kimi çoxlu miqdarda kitablar vermişlər. Bu da ondan irəli gəldirdi ki, Əbdülqəni Nuxəvi bu kitabxanani özü üçün yox, xalq üçün yaratmış və onların istifadəsinə vermişdir.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarizadə öz kitabxanasını zənginləşdirməkə yanaşı, orada olan kitabların uçotuna və mühafizəsinə xüsusi diqqət yetirmiştir. O, kitabxanadan oxucuların istifadəsinə verilən əsərlərin və onların müəlliflərinin adlarını, əsərin cildini, əlyazma, yaxud çap kitabı olduğunu, oxucunun adını, əgər oxucu Şəkidən yox, başqa kənd və əyalətlərdəndir-sə, həmin kəndin, yaxud əyalətin adını oxucunun adının yanında qeyd etmişdir (363). Oxucu istifadə üçün götürdüyü kitabı geri kitabxanaya qaytarıldıqdan sonra, Əbdülqəni Nuxəvi həmin oxucunun adının üstündən xətt çəkmişdir. Əgər kitabxana dəfətərində hər hansı bir oxucunun adı qaralanmayıbsa, deməli o, istifadə üçün götürdüyü əsəri daha kitabxanaya qaytarılmamışdır. Alim bəzi oxucuların kitabı səliqə ilə oxuyub mühafizə etmədiyindən, onları bərbad hala saldıqlıdan, itirərək geri qaytarmadığından şikayətlənmışdır. Buna görə də o, öz oxucularından kitabı sevməyi, mühafizə etməyi və qorumağı, onu nadan əlinə verməməyi xahiş etmişdir: "Hər kim alır bu kitabı əlinə, lütf edib xoşça tuta, həm sakına. Verməyə nadan əlinə heç bunu, qoymaya, hifz edə çəkina" (206, 184b).

Əbdülqəni Nuxəvi, oxucular tərəfindən istifadə prosesində xarab olmuş və dağılmış əlyazma kitablarının bərpasına da xüsusi diqqət yetirmiştir. O, xarab olan vərəqlərin bərpası ilə yanaşı, həm də mətnlərin bütövlüyünü qoruyub saxlamışdır. Belə ki, vərəqlərin bərpa olunan hissələrinə əsərin mətnini, eləcə də haşıyələrdəki qeydləri olduğu kimi köçürmüştür.

Əbdülqəni Nuxəvinin yaratdığı bu elm ocağı xalqımızın maariflənməsində mühüm rol oynadığı kimi, kitab mədəniyyətimizin qorunub saxlanmasında və təbliğində də az işlər görməmişdir. Kitabxanada toplanmış və müxtəlif elm sahələrinə, -

bədii ədəbiyyata, ədəbiyyatşunaslığa, tarixə, dilçiliyə, poetikaya, fəlsəfəyə, məntiqə, astronomiyaya, riyaziyyata, islam hüquqşunaslığına, ilahiyyat elmlərinə və s., - həsr edilmiş və müxtəlif yüzilliklərdə yazılmış və çap edilmiş əlyazma və qədim çap kitabları, eləcə də müxtəlif xarakterli sənədlər oxuculara, eləcə də tədris və öyrənilmək üçün dövrünün ziyalılara və müəllimlərinə müvəqqəti olaraq verilsə də onların başqalarına satılması qəti qadağan idi. Hətta Rusiyada səfərdə olan böyük fransız yazılıcısı Aleksandr Duma (1802-1870) Şəkiyə gələrkən Əbdülqəni Nuxəvinin kitabxanasını ziyarət etmiş və oradan bir sıra əlyazma kitablarını alaraq, Fransaya aparmaq üçün xeyli ciddi-cəhd göstərmişdir. A.Düma kitabxanadan seçdiyi bir neçə bədii tərtibatlı nəfis əlyazmalarını Əbdülqəni Nuxəvidən heç bir pula ala bilməyəcəyini görüb, Şəki tacirləri-nə müraciət edir. Şəkinin nüfuzlu tacirləri kitabların bütün məsuliyyətini öz üzərinə götürərək, dillərindən Əbdülqəni Nuxəviyə təsdiqlənmiş rəsmi sənədlər verirlər ki, həmin əlyazmaları istifadə edildikdən sonra sahibinə qaytarılacaqdır. Bundan sonra alim razılaşmış, lakin həmin əlyazmalar arasında "Qorqudun kitabı" adlandırılmış əsərin aparılmasına icazə verməmişdir. Şübhəsiz ki, A.Dümanın apardığı əlyazmaları bir daha kitabxanaya qaytarılmamışdır.

Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin bizə gəlib çatmış əlyazma kitablarından və kitabxana dəftərindən məlum olur ki, onun kitab xəzinəsində Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Seyyid Mahmud Şəbüstəri, Şah İsmayıł Xətai, Məhəmməd Füzuli, Əhmədi Təbrizi, Şəms Təbrizi, Saib Təbrizi, Yusif Məddah, Sulu Fəqih, Şihabəddin Sührəverdi, Nəsirəddin Tusi, A.Bakıxanov, Cəlaləddin Qəzvini, Sibəveyh, Zəməxşəri, Firuzabadi, Əlişir Nəvai, Uluğ bəy, Biruni, Katib Çələbi, İsmayıł Cövhəri, Cəlaləddin Rumi, Firdovsi, Hafız, Sədi, İmrulqeyhs, Kə'b bin Zuheyr, Mütənəbbi, İbn Xaldun, İbn Sina, Fərabi və onlarla başqa Şərq klassikləri əsərlərinin müxtəlif dövrlərdə üzləri köçürülmüş qiymətli əlyazma nüsxələri olmuşdur. Bununla yana-

şı alimin kitabxanasında şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri və tərcümə abidələri də az olmamışdır. Əbdülqəni Nuxəvinin yaratmış olduğu bu zəngin mənəvi sərvət xəzinəsinin ancaq bir qismi gəlib zəmanəmizə çatmışdır. Bu kitabxananın bir qismi ayrı-ayrı əllərə düşmüş, bir qismi mal damında və evlərin məxfi guşələrində gizlədilmiş, böyük bir qismi isə XX əsrin 20-30-cu illərində mənəvi irsimizə qarşı bolşevik rejiminin və bolşevik cildinə girmiş erməni daşnaklarının apardığı “qırğınlar” nəticəsində amansızcasına məhv edilmişdir. Alimin nənəsi və onun özü tərəfindən uzun bir dövr ərzində yaradılmış və övladları tərəfindən daha da zənginləşdirilmiş belə bir xəzinənin məhv edilməsi mədəniyyətimizin tarixi inkişaf yollarının tədqiqi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən yüzlərlə əlyazma abidələri və məxəzləri gəlib bizə çatmamışdır.

Əbdülqəni Nuxəvinin kitabxanası dağdırılmışdan əvvəl oradan V.Xuluflu və S.Mümtaz bir sıra əlyazmaları aparmışlar. Deyilən şifahi məlumatlara görə Əbdülqəni Nuxəvinin kitabxanasında olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazmasını S.Mümtaz aparmışdır. Bu əsərin müəllifi 1971-1976-cı illər ərzində Qəbələ, Şəki, Qax, Zaqatala və Mingəçevir bölgələrində, eləcə də Bakıda apardığı axtarışlar nəticəsində bu kitabxana-dan yüzlərlə əlyazma və qədim çap kitabları əldə edərək, Əlyazmalar İnstитutunda Əbdülqəni Nuxəvinin kolleksiyasını da-ha da zənginləşdirilmişdir. Hal-hazırda onun kitabxanasından Əlyazmalar İnstитutunda iki minə yaxın əlyazma və qədim çap kitabları, eləcə də bir sıra tarixi sənədlər saxlanılır. Onun kitabxanasından əldə etdiyimiz əlyazmaları Azərbaycan elmini və ədəbiyyatını dərindən öyrənmək üçün, əvəzsiz məxəzlərdir.

Totolitar bolşevik rejiminin apardığı qırğınlar nəticəsində qorxu insanların iliyinə işlədiyinə görə, hər adam evində olan kitabları gizlətməyə cəsarət etməmişdir. Kitabların bir qismi evlərdən toplanaraq, tonqallarda yandırılmış, digər qismi isə ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən gecələr gizləcə çaylara tökülmüş, qəbristanlıq və meşələrdə basdırılmış, mal damlarında, salamat

qalmış məscidlərin əlçatmaz yerlərində, pirlərdə gizlədilmiş, iki divar arasına düzülərək hörülmüşdür. Zəngin mədəniyyətimizə qarşı aparılan sui-qəsdir əsas qayəsi 1929-cu ilə qədər yaradılmış mənəvi irsi tamamilə məhv etmək və beləliklə də, xalqın tarixi keçmişinin üstündən bir qara xətt çəkmək, onun kimliyini şübhə altına alınmaqdan ibarət olmuşdur. Bu xüylərlə yaşayan cəlladlar bilmirdilər ki, Azərbaycan zəkalarının yaratdığı ölməz abidələr intişar baxımından, başqa xalqlarda olduğu kimi, öz coğrafi ərazisi ilə məhdudlaşmamış, Avropa, Asiya və Afrika ölkələrində geniş yayılıraq, sevilə-sevilə oxunmuş, araşdırılmış və həmin ölkələrin yazarlarının yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir. Demək olar ki, Avropa və Asiya qitələrinin bütün mədəniyyət mərkəzlərində yerləşən kitabxana və müzeylərdə Azərbaycan xalqının mədəniyyət abidələrinə rast gəlirik. Hətta, bu abidələr Atlantik okeanını keçərək, Amerikaya da getmişdir.

Uzun illər boyu rayonlarda apardığımız arxeoqrafik ekspedisiyalar zamanı qocaman sakinlərin o dövrlərdə mənəvi irsimizin başına gətirilən faciələrdən danışarkən dəhşətə gəlir və mədəniyyət tariximizə nə qədər böyük zərbə endirildiyini dərk edirik. Bu faciənin nəticəsidir ki, orta əsr məxəzlərində haqqında bilgilər verilmiş neçə-neçə Azərbaycan yazarlarının əsərləri indi heç yerdə tapılmır, onları İranın, Türkiyənin, Pakistanın, Hindistanın, İraqın, Suriyanın, Misirin, Tunisin, İngiltərənin, Fransanın, İtaliyanın, Vatikanın, Yuqoslaviyanın, Almanıyanın, Macarıstanın, İsveçin və başqa ölkələrin əlyazma xəzinələrində və müzeylərində axtarırıq. Azərbaycan şairləri, ədibləri və alımları əsərlərinin yüzlərlə orta əsr əlyazmaları yuxarıda göstərilən ölkələrin kitabxanalarında mühafizə olunur.

Mənəvi irsimizin başına gətirilən faciənin şahidləri yaşı nəsl içərisində az deyildir. Onlardan biri də Azərbaycan MƏA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun yaradıcılarından biri, tanınmış alim, şair, tərcüməçi və klassik Şərq ədə-

biyyatının güzel bilicisi Məmmədağa Sultanovdur. O, 1930-cu illerin dəhşətlərindən və orta əsr yazılı abidələri ilə bağlı əhvalatlardan həyəcansız danişa bilmirdi. Məmmədağa müəllim mənəvi sərvətimizə qarşı töredilən «soyqırım» haqqında aşağıdakıları danişdi: «1930-cu illərdə deyirdilər ki, ərəb əlifbası əksinqılıb əlifbadır, onunla yazanlar xalq düşmənləridir. Odur ki, həmin əlifba ilə yazılmış kitablar məhv edilməli, ona rəğbat göstərənlər isə proletariatın düşmənləri kimi həbs olunmalıdır. Böyük qorxu içərisində yaşayan xalqın bir qismi, öz canlarını cəlladların əlindən qurtarmaq üçün evlərində olan kitabları könüllü təhvil verir, onlar isə həmin kitablardan tonqal qalayırlar. Xalqın kitabı böyük məhəbbətlə sevən digər qismi isə şəxsi kolleksiyalarında olan mədəniyyət abidələrini yaxın gələcəkdə geri qaytarmaq ümidiylə meşə və qəbristanlıqlarda basdırılmış, salamat qalmış məscid və mal damlarında gizlətmış, iki divar arasına düzərək hörmüş, bəziləri isə suya tökmüşlər. Beləliklə də, xalqımızın mənəvi irsinə verilmiş «ölüm» hökmü bu tərzdə yerinə yetirilmişdir.

Həmin illər Ağdaş rayonunun ağsaqqallarından biri, kitabları xilas etmək üçün, etibar etdiyi ayrı-ayrı adamlara məsləhət görür ki, möhkəm tabutlar düzəldib, kitabları ona doldursunlar və ağızını bərk bağlayıb, ölü adı ilə qəbristanlıqda basdırınsınlar. Belə də edirlər. Mal damlarında və evlərin məxfi yerlərində gizlədilmiş kitablar, qabaqcadan düzəldilmiş tabutlara doldurularaq, yaxın gələcəkdə geri qaytarmaq ümidiylə, yasin oxuya-oxuya qəbristanlıqda basdırılmışlar. Stalinin ölümündən sonra (artıq o zaman Azərbaycan Elmlər Akademiyasının nəzdində Respublika Əlyazmalar Fondu yaradılmışdı), Ağdaşdan bizə xəbər göndərdilər ki, qəbristanlıqda çoxlu kitablar basdırılıb. Gəlin onu aparin. O zamanlar artıq təqaüdə çıxmış və rayonlardan əlyazmaların toplanmasında bizə yaxından kömək edən Mirzə Muxtar Əfəndizadə mənim xahişimlə oraya getmiş və həmin qəbirlərin yerini bilənlərin köməyilə qazıb, çürümüş tabutları çıxararaq, salamat qalmış əlyazmaları toplayıb gətir-

mişdi. İndi institutumuzun xəzinəsində saxlanılan cildləri çürüb dağınık, rütubətdən və sudan kənarları, eləcə də bütün vərəqləri saralmış, ayrı-ayrı vərəqləri dağınık əlyazmaları, 1930-cu illərdə verilmiş «ölüm» hökmündən sonra o dünyani «gözlərilə» görmüş və «sağalmaz yaralarla» xilas olmuş abidələrimizdəndir.

Mirzə Muxtar Şamaxı səfərindən də çox həyəcanlı qayıtmışdı. O, bələdçilərin köməyi ilə Şamaxıda baxımsız qalmış məscidin damında çoxlu əlyazmaların gizlədildiyini öyrənərkən çox sevinmiş, lakin onun sevinci dərin ürək ağrısı ilə nəticələnmişdir. Orada olan əlyazmalarının böyük əksəriyyəti damdan axan yağış, qar sularının, istinin, soyuğun təsirindən tamam çürümüş, əl dəyən kimi oxalanıb tökülmüşdür. Mirzə Muxtar burdan yarı salamat az miqdarda əlyazması əldə etmişdir.

1958-ci ildə, Əlyazmalar fondumuz hələ Nizami adına Ədəbiyyat muzeyinin binasında yerləşərkən oraya Gədəbəy-dən bir qoca kişi və qadın gələrək, orta əsr əlyazmalarını doğrudanmı topladığımızı və pulla aldığımızı soruşdular. Bunun doğru olduğunu öyrəndikdən sonra, qoca kişi dedi ki, 1930-cu illərdə mən və mənimlə birlikdə bir neçə nəfər qorxudan evlərimizdə olan kitabları axşam şər qarışan vaxtı gizlincə aparıb meşədə nişanlanmış ağacların altında basdırıq. İndi orada böyük bir kitab xəzinəsi var. Bu xəzinənin yerini bilənlərdən birçə mən qalmışam. Kişi söz verdi ki, kitabları tezliklə gətirəcəkdir. Bu söhbətimizdən iki həftə sonra həmin kişi bir maşın dolusu əlyazması və qədim çap kitabları gətirdi. Çürümüş kitablara həyəcansız və ürək ağrısız baxmaq mümkün deyildi. Bir maşın əlyazma kitabından ancaq 50 ədədi ələ gəldi. Qalan hamısı çürümüşdü.

1950-ci illərdə içəri şəhərdə uçan bir divarın arasından tökülen çoxlu miqdarda əlyazmalarından heç birini xilas etmək mümkün olmayışdır. Azərbaycan xalqının mənəvi irsi ilə yanaşı, Dağıstan xalqlarının yaratmış olduqları mədəniyyət abi-

dələri də beləcə «ölüm» hökmünə məhkum olunmuşdu. Dağıştandan bizim instituta gəlmiş neçə-neçə ağsaqqal qocalar, 1930-cu illərdə qorxudan əlyazmaları yapıcılara büküb, quyularda gizlətdiklərindən danışırdılar».

Ölkəmizdə yer və çörək verdiyimiz namərd ermənilər zaman-zaman torpaq iddiası ilə xalqımıza arxadan zərbə vurmuş və xalqımızın qırğınlara düşər edilməsində hər cür imkan və üsullardan istifadə etmişlər. İstər XX əsrin ilk onilliklərində, istərsə də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduğdan sonra onlar xalqımıza qarşı töredilən qırğınlar və repressiyalarda ciddi fəaliyyət göstərməklə yanaşı mənəvi irsimizin məhv edilməsi istiqamətində də amansız cinayətlər törətmişlər.

Mir Möhsün Nəvvab özünün «1905-1906-cı illər erməni-müsəlman davası» adlı əsərində belə yazır: «Hicri 1294/1877-cü ildə rus-osmanlı müharibəsində rus dövlətinin ordu başçılarından bir neçəsi erməni tayfasından idi. Həmin ermənilər Qars şəhərini tutarkən düşmənciliklə nə qədər müsəlman kitabları və Qurani-Şərif əllərinə keçirdisə yandırırdılar» (63, 12).

M.Sultanov danışındı ki, «1930-cu illərdə Dağlıq Qarabağda yerləşən bir pirdə çoxlu miqdarda əlyazma kitabları gizlədildiyi haqqında 1960-ci ilin əvvəllərində bizi xəbər verdilər. Biz soraqlaşa-soraqlaşa gedib həmin piri tapdıq, lakin orada heç bir kitaba rast gəlmədik. Yerli əhali arasında apardığımız sorğudan aydın oldu ki, bir neçə il əvvəl burada olan kitabların hamısını ermənilər yığış «Matenodarana» (Ermənistən əlyazmalar institutu) aparıblar. Həmin kitabların aqibəti hələ indiyədək heç kəsə məlum deyildir».

1920-30-cu illərdə mənəvi irsimizə qarşı aparılan bu amansız «qırğınlar»da bolşevik qiyafəsinə girmiş erməni daş-naqları xüsusi rol oynamışlar. Bununla da, mənəvi irsimizə sağlamaz «yaralar» vurmuşlar. 1991-ci ildə Əlyazmalar institutuna gəlmiş Dadaşov Tahir dedi ki, Şüvəlan kəndində köhnə evi uçurarkən divarların arasından kitablar töküldü. Həmin ki-

tablar 1930-cu illerdə hörükler arasında gizlədilibmiş. Təəssüflər olsun ki, həmin kitablardan heç biri ələ gəlməmiş, hamısı çürüyüb dağılmışdır.

XX əsrin 20-30-cu illərində mənəvi irsimizə qarşı aparılan bu «qırğınlar» ancaq Şimali Azərbaycanda deyil, eyni zaman da Qərbi Azərbaycanda və Borçalıda da eyni dərəcədə şiddetlə olmuşdur. Qərbi Azərbaycanın Masis (keçmiş Uluxanlı) rayonundan olan Məmmədov Cavid bu dövrlərdə orada olan hadisələrlə bağlı aşağıdakılari danışdı: «Atam, Məmmədov Həsən bizə danışındı ki, qardaşım Azərbaycan ziyalılarından olmuşdur. O, orta məktəbdə müəllimlik edir və xalqımızın savadlanması üçün böyük əmək sərf edirdi. Onun əlyazma və əski çap kitablarından ibarət böyük bir kolleksiyası var idi. 1937-ci ildə qardaşım «xalq düşməni» elan edilərək, represiyaya məruz qaldıqdan sonra, onun kitablarının bir qismini mal tövləsinin divarları boyu düzərək, üstündən hörük çəkdik. Kitabların qalan hissəsini isə Zəngi çayına tökdük».

Xalqımızın mədəniyyət tarixinə yönəldilmiş bu qərəzli hücumlar və vəhşiliklər mənəvi irsimizi qoruyub saxlayan və təbliğ edən ayrı-ayrı kitabxanalar və şəxsi kolleksiyalar vardan yox edilmişdir. Həmin kitabxanalar sırasına Bəhmən Mirzə Qacarın (1811-1884) şəxsi kolleksiyasını da aid etmək olar. Bəhmən Mirzə şer və sənəti sevən, yüksək təhsil almış bir şəxs olmuşdur. O, Rusiya tabeliyini qəbul etdikdən sonra, yaşamaq üçün Şuşa şəhərinə gəlmiş, M.F.Axundovla əlaqə yaratmış, Xurşid Banu Natəvanın ailəsi ilə yaxın olmuşdur. Deyilənə görə o, Təbrizdən Şuşaya gəldiyi zaman 95 dəvə yükü əlyazma və qədim çap kitabı gətiribmiş. Bu kitabxananın bir qismi Bəhmən Mirzənin ölümündən sonra onun oğlu Xanbabanın sağlığında ayrı-ayrı əllərə düşmüş, əsas hissəsi isə sonralar məhv edilmişdir. Son dərəcə nadir və qiymətli əlyazma abidələri ilə zəngin olan bu kitab xəzinəsindən ayrı-ayrı əllərə keçmiş müxtəlif kitablar salamat qalmış və sonralar həmin kitablar Əlyazmalar institutuna gətirilmişdir. Hal-hazırda Bəhmən

Mirzənin kitabxanasından Əlyazmalar İnstytutunun əlyazmalar xəzinəsində mühafizə olunan abidələrin eksəriyyəti Əşrəf Qarabağının böyük əməyi sayesində toplanmışdır.

Bu dəhşətli faciənin «qurbanı» olmuş kolleksiyalardan biri də Qafqaz müsəlmanlarının atası ləqəbini almış, elmə və mədəniyyətə böyük maraq göstərmiş, Bakı vilayət qazisi, Bakı ruhani şəx məclisinin sədri Axund Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadənin (1853-1938) kitabxanası olmuşdur. 1904-cü ildə o, Quranın təfsirinə həsr etdiyi 3 cildlik Azərbaycan dilində «Kəşfü-l-həqaiq» və «Səlib müharibəsi» adlı əsərlərini, eləcə də ayrı-ayrı illərdə tanınmış ərəb yazıçısı Cinci Zeydanın dörd ədəd tarixi romanını Azərbaycan dilinə tərcümə edərək çap etdirmişdir. 1930-cu illərdə «İran kəndlərinin halı, yaxud Təbrizdə gördüklərim» adlı əsərinin əlyazması «Azərnəşr»dən yoxa çıxmışdır. Mircəfərzadənin qızı Əliyyə xanımın dediklərinə görə, atası 1937-ci ilin dekabr ayında həbs edildikdən sonra, onun zəngin kitabxanası Mərdəkanda NKVD-nin həyətində yandırılmış, onun özünün çap olunmamış əsərlərinin, tərcümələrinin və digər materiallarının əlyazmaları isə bir kisəyə doldurularaq xilas edilmiş və qazının qohumlarından birinin evində gizlədilmişdir. Həmin qohumu isə NKVD-nin «qulaqlar»ından xofa gələrək, həmin əlyazmaları 1940-cı illərdə məhv etmişdir. Axund Mir Məhəmməd Mircəfərzadə ilə bərabər Salman Mümtaz, V.Xuluflu və neçə-neçə digər Azərbaycan ziyanlılarının özləri ilə bərabər onların yaratdığı və topladığı kitablara da ölüm hökmü verilmişdir.

Yuxarıda göstərilən fəlakətlər Azərbaycan mədəniyyət tarixinə böyük və sarsıcı zərbələr endirərək minlərlə tarixi abidələrimizin, o cümlədən əlyazma kitablarının və sənədlərinin məhvinə səbəb olsa da, onların bir qismi xalqımız tərəfindən qorunmuş və dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Hal-hazırda istə Azərbaycanın, istərsə də dünyanın müxtəlif əlyazma xəzinələrində və müzeylərində saxlanılan və araşdırılan bu yazılı abidələrin bir qismi müəlliflərin öz dövrlərində, bir qismi isə son-

rakı yüzilliklarda ayrı-ayrı katib və xəttatlar tərəfindən köçürülmüş nüsxələrdir. Onların arasında görkəmli Azərbaycan klassiklərinin yaratdığı əsərlərin böyük əksəriyyətinin avtoqrafları yoxdur. Belə olan halda istər Azərbaycan, istərsə də başqa Şərqi xalqlarının kitab mədəniyyəti tarixinin inkişaf mərhələlərini araşdırarkən ortaya belə bir sual çıxır. Doğrudanmı orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış görkəmli mütəfəkkirlərin avtoqraflarının hamısı təbii fəlakətlərin, barbarların, müharibələrin və s. qurbanı olmuşdur?

Orta əsrlərin əlyazma kitabları üzərində aparılan araşdırımlar belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, Şərqi, o cümlədən Azərbaycanın klassiklərindən böyük əksəriyyətinin avtoqraflarının zəmanəmizdək gəlib çatmamasının səbəbi heç də həmişə təbii fəlakətlər və müharibələr yox, tamamilə başqa səbəblər olmuşdur. Hələ öz sağlığında böyük şöhrət tapmış Əbulqasim Firdovsi (940-1030), Ömər Xəyyam (1048-1123), Xaqani Şirvani (1120-1199), Nizami Gəncəvi (1141-1209), Hafız Şirazi (1325-1390), Əbdürəhman Cami (1414-1492), Əlişir Nəvai (1441-1501), Şah İsmayıł Xətai (1487-1524), Məhəmməd Füzuli (1498-1556) və başqaları kimi Şərqi görkəmli mütəfəkkirlərinin yaradıcılığı dövrünün hökmədarlarının, eləcə də saray kitabxanalarında işləyən, elm və poeziya vurğunu olan peşəkar sənət adamlarının diqqətini özünə cəlb etmişdir. Bu klassiklərin bir qismi, dünya şöhrəti qazanmış ölməz əsərlərini hökmədarların sıfarişi ilə yazmış, yaxud onlara həsr etmiş, bir qismi isə şahların dəvəti və himayədarlığı ilə sarayda yazıb-yaratmışdır. Belə klassiklərin əsərləri şahlara və hökmədlərə müəllif nüsxələrində yox, saray xəttatlarının və rəssamlarının birgə hazırladıqları bədii tərtibatlı əlyazma kitablarında təqdim olunmuş və gələcəkdə həmin əsərlərin çoxaldılaraq yayılmasında bu nüsxələr əsas götürülmüşdür. Bədii tərtibatla hazırlanın həmin nəfis əlyazma nüsxələri orta əsr şah saray kitabxanalarını zənginləşdirən nadir incilərə çevrilmişdir. Dövrümüzdək gəlib çatmış və hal-hazırda Avropa və Asiya,

eləcə də Amerika və Afrika qitələrində yerləşən ölkələrin mədəniyyət mərkəzlərində fəaliyyət göstərən kitabxana və müzeylərində saxlanılan nadir incəsənət əsəri səviyyəsinədək yüksəldilmiş, onlarla bədii tərtibatlı nəfis əlyazma nüsxələri, yuxarıda göstərildiyi kimi şahların sifarişilə saray kitabxanalarında olan xəttatlıq və rəssamlıq məktəblərində yaradılmışdır.

Sultan Hüseyin Baykaranın vəziri olmuş və sarayda yaşayıb-yaratmış, Şərqiñ mütəfəkkir şairi Əlişir Nəvai irsini dərin-dən araşdırmış, tanınmış özbək alimi Həmid Süleyman öz tədqiqatları nəticəsində belə qənaəət gəlmışdır ki, Əlişir Nəvainin əsərləri, Şərqdə böyük şöhrət tapmış Herat miniatür məktəbində, Kəmaləddin Behzad kimi görkəmli rəssamin rəhbərliyi altında, istedadlı xəttat və rəssamlar tərəfindən ayrı-ayrı nüsxələrə köçürülrək, bədii tərtibatla müxtəlif divanları və ayrı-ayrı əsərləri yaradıldığına görə, onun avtoqrafları çox gürman ki, şairin öz dövründəcə məhv edilmişdir. Həmid Süleymanın fikrincə Nəvai öz əsərlərini ayrı-ayrı kağızlara yazdıqdan sonra, üzərində apardığı düzəliş, dəyişmə və qeydlərlə birlikdə qaralama, yəni ilk müəllif variantı kimi yüksək səviyyəli katib, xəttat və rəssamların sərəncamına vermiş, onlar isə bu mətnə müəyyən düzəlişlər verməklə yanaşı, əsərləri ayrı-ayrı bədii xətt növləri ilə köçürmüş, rəssam və müzəhhiblər əlyazmanı Şərq ornamentləri ilə bəzədikdən və süjetlərlə bağlı miniatür-lər çəkdikdən sonra cildə alınmışdır. Beləliklə də, şairin belə nəfis nüsxələri hazırlanlığına görə onun avtoqraflardan ibarət ayrı-ayrı əlyazma kitablarının yaradılmasına ehtiyac qalmamışdır.

Sənətə və sənətkarlığa dərin hörmət bəsləyən və himayədarlıq göstərən görkəmli Azərbaycan şairi və hökmdarı Şah İsmayıllı Xətai Təbrizdə öz sarayında kitab incəsənəti ustalarını, - xəttatları, rəssamları, müzəhhibləri, cildçiləri və başqa sənət adamlarını, - toplayaraq, böyük bir miniatür və kitabşünaslıq məktəbi yaradmışdı. Başda tanınmış rəssam Sultan Məhəmməd olmaqla bu məktəbdə işləyən yerli sənətkarlardan başqa oraya

qonşu ölkələrdən Kəmaləddin Behzad, Şeyxzadə İsfahani, Heydər Əli Turbeti, Şah Mahmud Nişapuri, Hüseyn Qəzvini və başqları kimi Şərqdə böyük şöhrət tapmış rəssam, xəttat və ornamentçi-qızıl suyu çəkən ustalar da dəvət olunmuşdu.

Yaxın və Orta Şərqdə ən məşhur rəssamlıq məktəblərindən biri kimi böyük şöhrət tapmış, kitab qrafikası üzrə yüksək səviyyəli sənətkarları olan Səfəvilər sarayının hökmədarı və lírik şairi Şah İsmayıł Xətai heç də ayrı-ayrı əsərləri və divanının avtoqraflardan ibarət müxtəlif əlyazmalarının yaradılması haqqında çox yəqin ki, düşünməmişdir. Göstərildiyi kimi belə bir miniatür məktəbi olan şairin yaratdığı mədəniyyət abidələrinin bədii xətt nümunələri ilə köçürülrək, nəfis tərtibatla hazırlanmasında və ayrı-ayrı cildlərdə toplanmasında ən mahir və istedadlı sənətkarların işlədiyini aydın təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir. Hal-hazırda şairin əsərlərinin dünya kitabxana və muzeylərində saxlanılan bədii tərtibatlı nəfis əlyazma nüsxələri də buna əyani nümunədir. Saray kitabxanasında Xətai əsərlərinin bədii tərtibatlı ilk katib nüsxələri hazırlanıqdan sonra, şairin, çox güman ki, ayrı-ayrı vərəqlərdə yazılmış və qaralama şəklində olan ilk müəllif nüsxəsinin saxlanılmasına ehtiyac qalmamışdır.

Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, sərayıarda fəaliyyət göstərmiş, hökmədarların sifarişilə yazmış, yaxud əsərlərini onlara həsr etmiş klassiklərin yaradıqları mədəniyyət abidələrinin saray kitabxanaları üçün hazırlanan mətnləri gələcəkdə bu abidələrin çoxaldılmasında əsas nüsxə kimi istifadə edildiyindən, həmin abidələrin avtoqrafları müəlliflərin öz dövrlərində məhv edilmiş, yaxud lazıim gəlmədiyindən itib-batmışdır. Çox güman ki, buna görə də bir sıra görkəmli klassiklərin avtoqrafları gəlib zəmanemizə çatmamışdır.

2.3. Əlyazma kitablarında yol verilmiş katib təhrifləri

Orta əsr klassiklərinin yaratmış olduqları elmi və ədəbi

abidələr müxtəlif ölkələrə, ayrı-ayrı ədəbi məktəblərə, fəlsəfi cərəyanlara və dini təriqətlərə mənsub olan katib və xəttatlar, hətta filoloqlar tərəfindən əsrlər boyu üzləri köçürülrək çoxaldılar kən onların mətnləri müxtəlif xarakterli təhriflərə məruz qalmışdır. Orta əsr klassikləri əsərlərinin mətnləri üzərində araşdırımlar aparan hər bir tədqiqatçı alim hər şeydən onçə araşdırıldığı əsərin əlyazma mənbələrini müqayisəli surətdə tutuşturmalı, onlarda olan fərqli cəhətləri üzə çıxartmalı, əsərin ayrı-ayrı əlyazma nüsxələrində meydana gəlmiş bu fərqli cəhətləri, yaxud təhrifləri doğuran səbəbləri müəyyənləşdirməlidir. Çünkü abidələrdə yol verilmiş xətaların, yaxud dəyişmələrin səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi və onların düzgün variantlarının bərpası tədqiq olunan mətnin tarixinin öyrənilməsi istiqamətində aparılan ən düzgün üsuldur. Mətnlərdə yol verilmiş xətaları və dəyişmələri üzə çıxarmaq o qədər də çətin olmasa da, onları doğuran səbəbləri üzə çıxarmaq və onların düzgün variantlarını elmi sübutlar və dəlillərlə müəyyən və təsdiq etmək mətnin tədqiqinin ən çətin məsələlərindəndir. Bu məsələlərin düzgün həlli üçün hər şeydən onçə araşdırılan əsərin əlyazma nüsxələrini köçürmüş ayrı-ayrı katib və xəttatların şəxsiyyətləri, hansı dini təriqətə, ədəbi və fəlsəfi cərəyanlara mənsub olduqları öyrənilməlidir, çünkü hər bir əlyazma nüsxəsində yol verilmiş təhriflərin arxasında müəyyən bir şəxs, yəni katib, yaxud xəttat dayanır. Mətnlərdə yol verilmiş bir çox təhriflər məhz bu sənət sahiblərinin marağı və mövqeyindən irəli gəlmişdir. Odur ki, orta əsr abidələrində yol verilmiş müxtəlif xarakterli təhriflər və onları doğuran səbəblərin öyrənilməsi elmi baxımdan ən ciddi məsələlərdəndir.

Katib və xəttatlar orta əsr mətnlərində yol verdikləri müxtəlif xarakterli təhriflər nəticəsində ayrı-ayrı klassik abidələrin biri-birindən fərqlənən müxtəlif redaksiyalarının əmələ gəlməsinə səbəb olmuş və həmin abidələrin, müasir tədqiqatçı alimlər tərəfindən mətnlərinin düzgün, müəllif iradəsinə uyğun şəkildə bərpa olunması yolunda böyük çətinliklər, bəzən isə həl-

ledilməz problemlər yaratmışlar. Bunun nəticəsidir ki, Əmir Xosrov Dəhləvi, Məhəmməd İbn Hinduşah Naxçıvani, Əlişir Nəvai, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi, Əbdürrəhman Cami və başqaları kimi Şərqiñ görkəmli mütefəkkir şairləri hələ öz sağlıqlarında əsərlərinin üzünü köçürən katiblərin və xəttatların mətnlərində yol verdikləri çoxlu miqdarda təhrifləri və özbaşınalıqları görüb, bu kitab sənətkarlarının əlindən şikayətlənmişlər (96, 5-8; 276, 1a-37a). Məhəmməd Füzuli öz şikayətini mənzum şəkildə belə ifadə etmişdir:

*Təbbət yadə katibin lau ləhu mə xaribət,
Məmurrətun ussısət bil-elmi və-l-ədəbi.
Ərda min əl-xəmri fi ifsadi-nüsxətihi,
Təsdəzhiru-l-eybə təgəyirən min əl-inəbi.*

(«Şil olsun o katibin əlləri ki, o olmasayı ədəbiyyat və elm ilə qurulmuş olan abadan ölkələr dağıdılmazdı. Fasidlikdə onun nüsxəsi (varlığı) çaxırdan da müfsidədir.

Məhəmməd Füzuli qeyd edir ki, katib və xəttatlar əsərlərin üzünü bədii xətt nümunələri ilə köçürərək, sözlərə gözəllik versələr də, onların mənalarını ciddi təhrif etmişlər. Bununla da onların qələmi maarif evini dağınan külüngə çevrilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq şair öz fikrini belə ifadə etmişdir:

*Bad sərgəştə bəsani-qələm an bisərü pa,
Ki, bùvəd tişeyi-bünyani-məarif qələməş.
Ziyəti-surəti-ləfzəst xətəş, leyk ci sud,
Pərdeyi-şahidi-mənist səvadi-rəqəməş (28, 46-47).*

(“O adam qələm kimi avara olsun ki, onun qələmi maarif binasının külüngüdüür. Xətti ləfzin surətində bəzəkdir. Lakin nə fayda, yazısının qaralığı, məna gözəlinə pərdədir»).

Orta əsr klassiklərinin əllərindən şikayətləndikləri katib və xəttatların hamısı adı sənət sahibləri olmamış, onlardan bir ço-

xu ədəbiyyat və mədəniyyət tarixini gözəl bilən, şair təbli dövrünün sayılın ziyahlarından olmuşdur. Adətən belə katib və xəttatlar saraylara dəvət olunaraq, hökmdarların himayəsi altında onların sifarişlərinə əsasən saray kitabxanaları üçün, müxtəlif xətt nümunələri ilə bədii tərtibatlı əlyazma kitablarının hazırlanmasında böyük fəaliyyət göstərmişlər. Orta əsr məxəzələrinin verdiyi məlumatlara görə, adətən saray kitabxanalarında işləmək üçün katib və xəttatlar seçilərkən, onların ayrı-ayrı xətt nümunələri ilə gözəl yazmalarını yoxlamaqla bərabər, həm də ümumi dünyagörüşlərini, dili, ədəbiyyatı və mədəniyyəti necə bilmələrini də öyrənirilmişdir. Hətta onlardan bəziləri sonralar dövrünün tanınmış alimləri və şairləri olmuşlar. Bütün bunlara baxmayaraq, saraylarda fəaliyyət göstərmiş yüksək səviyyəli xəttatların orta əsr mətnlərinə daxil etdikləri təhriflər heç də başqa katiblərin təhriflərindən az olmamışdır. Bunu dövrümüzə gəlib çatmış əlyazmaların həm özləri, həm də klassiklərin verdiyi məlumatlar göstərir.

Səfəvilərin saray kitabxanasının ən məşhur və dövrünün böyük şöhrət tapmış, Şərq ədəbiyyatı və mədəniyyətini gözəl bilən şair təbli Şah Mahmud Nişapuri də Səfəvilərin saray kitabxanası üçün, özünün misilsiz bədii xətti ilə yaratdığı əlyazma incilərində az təhriflər etməmişdir. Buna nümunə olaraq, yuxarıda haqqında məlumat verdiyimiz və hazırda Londonda olan Nizami «Xəmsə»sinin nadir əlyazmasını göstərmək olar. Şair təbli xəttat Nizami kimi görkəmli bir klassikin əsərlərinə əlavələr və dəyişmələr etməkdən çəkinməmişdir (120, 14). Orta əsr poeziya nümunələri üzərində tekstoloji araşdırmalar aparan bəzi çağdaş alımlar belə qənaətə gəlmişlər ki, bu qəbildən olan katiblər və xəttatlar üzünü köçürdükləri əsərlərin mətnlərində məqsədyönlü dəyişikliklər apararkən bəzən hətta müəlliflərin özlərindən də qüvvətli söz, ifadə, misra, beyt, təşbeh, istiarə və sair bədii ifadə vasitələri tapıb işləmişlər.

Katiblərin və xəttatların orta əsr klassiklərinin əsərlərində yol verdikləri təhriflərə və özbaşınalıqlara görə onların əllərin-

dən yalnız həmin əsərlərin müəllifləri yox, həm də əlyazma kitablarına tarixin yaddaşları və xalqın mədəniyyət abidələri kimi baxan, onların mətnlərini hər cür kənar müdaxilədən qoruyan dövrünün müdrik şəxsləri, alımları və bəzi katibləri də şikayətlənmiş və onları əlyazma kitablarına belə münasibət bəsləməkdən çəkindirməyə çalışmışlar. Onlar bu şikayətlərini əlyazma kitablarının sonluqlarında və haşiyələrində yazdıqları qeydlər və mənzum parçalarla ifadə edərək, sonra həmin əsərin mətnini köçürücək katibləri diqqətli olmağa, mətnə təhriflər daxil etməməyə çağırmışlar. Misal olaraq aşağıdakı mənzum parçaaya müraciət edək:

*Qələm fəryad edir, ağlar mürəkkəb,
Məni nadan əlinə salma ya rəbb* (207).

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, istər saray kitabxanalarında, istərsə də mədrəsələrdə, məscidlərdə, şəxsi evlərdə və başqa yerlərdə fəaliyyət göstərərək, əlyazma kitab mədəniyyətinin inkişafında həlliədici rol oynamış katib və xəttatlar klassik mətnlərdə demək olar ki, eyni dərəcədə təhriflərə yol vermişlər. Odur ki, bədii tərtibatlarla hazırlanmış gözəl əlyazma kitablarının mətnləri, öz nöqsanları baxımından, heç də adı tərtibatlı kitabların mətnlərindən fərqlənməmişdir. Məhz buna görə də, müəllif nüsxəsi bizə gəlib çatmamış hər hansı orta əsr müəllifinin istənilən katib və xəttat tərəfindən üzü köçürülmüş əsərinin bir nüsxəsinə əsasən onu tədqiq və nəşr etmək mümkün deyildir. Görkəmli rus şərqşünası Y.E.Bertels «Nizami» monoqrafiyasında bu haqda belə yazır: «Tənqidi mətn tərtib edilmədən Nizami yaradıcılığını öyrənmək üçün aparılan tədqiqatların heç biri müvəffəqiyyətlə başa çatdırıla bilməz, çünkü bu cür tədqiqatların hamısı, hər şeydən əvvəl, bu və ya başqa misranın, yaxud müəyyən bir epizodda irəli sürülən fikrin həqiqətən həmin şairə aid olub-olmadığına, onun müəyyən məqsədlər üçün sonradan əlavə edilib-edilmədiyinə, quraşdırılıb--

quraşdırılmadığına müəyyən (yüz faiz olmasa da) şübhə yaradacaqdır» (104, 458).

Ayri-ayrı amillərin təsirilə klassik mətnlərdə yol verilmiş müxtəlif xarakterli təhriflər filologiya elmləri sırasında yeni bir elmi sahənin,-mətnşünaslığın,-meydana gəlməsində başlıca rol oynamış və onun qarşısına, klassiklərin yaradıcılıqlarını tədqiq etməzdən əvvəl, onların əsərlərinin müəllif iradəsinə uyğun düzgün mətnlərini tərtib etmək kimi ciddi bir problem qoymusdur. Böyük elmi əhəmiyyət kəsb edən bu problemin həlli də ədəbiyyat və mədəniyyət tarixinin düzgün işıqlandırılması deməkdir. Bu və ya digər əsərin avtoqrafi olmadıqda müəllif iradəsini (yüz faiz olmasa da) əks etdirə biləcək mətni tərtib etmək üçün, tədqiqatçı hər şeydən öncə müəllifin mühiti-ni, onun müasirlərini, yaradıcılığını dərindən öyrənməli və əsərin əsas məxəzləri olan üzü ayri-ayrı katib və xəttatlar tərefindən müxtəlif yüzilliklərdə köçürülmüş əlyazma nüsxələrini müqayisəli surətdə dərindən araşdırmalı, həmin nüsxələrdə olan nöqsan və təhrifləri müəyyən etməli və əsas mətn kimi ən mükəmməl və nisbətən az təhrif olunmuş nüsxəni seçməlidir. Əsərin əlyazmalarında olan təhrifləri daha düzgün müəyyən-ləşdirmək üçün, tədqiqatçı, imkan daxilində əsərin üzünü köçürmüş katiblərin və xəttatların yaşadığı və işlədiyi bölgəni, onun tərcüməyi-halını (əgər məxəzlərdə onun haqqında məlumatlar verilirsə), ədəbi, fəlsəfi cərəyanlara və dini təriqətlərə mənşəbiyyətlərini öyrənməlidir. Bir sıra hallarda isə orta əsr klassikləri yazmış olduqları əsərlərin üzərinə yenidən qayıda-raq, onları redaktə etmiş və daha da təkmilləşdirmişlər. Odur ki, orta əsr mətnlərini araşdırın tədqiqatçılar bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməli və araşdırıcıları əsərin redaksiyalarını müəyyən etməlidirlər. Əks təqdirdə onlar nəinki müəllif iradəsinə uyğun mətn hazırlamış olar, əksinə müəllif mətnini təhrif edə bilərlər. Buna görə də mətnşünas alimin ən məsuliyyətli və çətin araşdırımları mətnin əlyazma məxəzlərinin, yəni əlyazma nüsxələrinin düzgün və elmi əsaslar üzrə öyrənilməsi

ilə bağlıdır. «Mətnin əlyazma məxəzlərinin öyrənilməsi-bu mətnşunas işinin ən mühüm mərhələlərindən biridir» (137, 20).

Orta əsr mətnlərində yol verilmiş təhriflər və onları doğuran amillərin bütöv şəkildə müəyyənləşdirilməsi və şəhəri bu elm sahəsinin ən mühüm məsələlərindən biri olduğundan və onların indiyədək kompleks şəkildə araşdırılmadığından, onların tədqiqi mətnşunaslıq elminin nəzəri problemlərinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir sıra hallarda, müəyyən sifarişləri yerinə yetirmək, yaxud yaşamaq üçün pul əldə etmək məqsədilə bəzi orta əsr katibləri və xəttatları yazılı abidələrin dilini bilmədikləri halda belə onların üzlərini köçürməli olmuşlar. Bu zaman katiblər və xəttatlar ərəb əlifbasını bilməklə kifayətlənərək, bazarın tələbatına uyğun olaraq, onlardan tələb olunan müxtəlif Şərq (ərəb, fars və türk) dillərində yazılmış və ayrı-ayrı sahələrə həsr edilmiş əsərlərin üzlərini köçürməli olmuşlar. Onlar əsərin dilini və məzmununu, eləcə də onun imla qaydalarını bilmədən, sadəcə olaraq, mexaniki şəkildə köçürərək, həmin əsərin yeni bir əlyazma nüsxəsini yaratmışlar. Buna görə də belə hallarda həmin katiblər köçürmə prosesində çoxlu xətalara və təhriflərə yol vermişlər. İstanbul şəhərindəki Milli kitabxanada mühafizə olunan, türk xalqlarının ölməz abidəsi Mahmud Kaşqarinin «Divanilügət ət-türk» («Türk dilinin lügəti») adlı əsərinin katibi Məhəmməd bin Əbu Bəkr bin Əbu-l-Fəth əs-Savi əd-Dəməşqi tərəfindən avtoqrafdan üzü köçürülmüş nüsxəsi belə nöqsanlara və təhriflərə məruz qalmışdır. L.V.Dmitriyeva yazır ki, «Bura-xılmış çoxlu miqdarda səhvlərə əsasən belə mühakimə yürütülmək olar ki, o, görünür türk dillərini bilmirmiş, ərəb dilinə isə zəif iyələnibmiş» (116, 418-419).

Katib əs-Savi əd-Dəməşqi tərəfindən yaradılmış bu nüsxənin, dəfələrlə yenidən yazılmış, diqqətlə redaktə edilmiş və Abbasilər xəlifəsi əl-Müqtədiyə təqdim olunmaq üçün hazırlanmış mükəmməl avtoqraf nüsxəsindən köçürüldüyünü nəzə-

rə alsaq, bir daha əmin olarıq ki, katib ərəb və türk dillərini yaxşı bilmədiyindən bu qədər xətalara yol vermişdir. L.V. Dmitriyevanın qeyd etdiyi kimi, əgər katibin əs-Savi nisbəsinə nəzər yetirsək, onun İranlı, yəni fars olduğunu söyləmək olar (116, 419). Hətta bir sırə orta əsr yazılı abidələrinin, o cümlədən turkdilli əlyazmalarının sonluğunda dili yaxşı bilmədiyini, yalnız şəxsi marağı, yaxud satmaq üçün köçürüdüyüünü katiblər özləri yazaraq, etiraf etmişlər. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində saxlanılan və Azərbaycan dilində olan «Hətəm Tai» dastanının əlyazmasını milliyyətcə fars Məhəmməd İbrahim vələd Kərbəlayi Nəsir Həmədani köçürmüştür. O, əlyazmanın sonluğunda qeyd edir ki, indiyədək türkçə nə oxumuş, nə də yazmışam. Türkçə ilk dəfə yazıram. Odur ki, əgər müəyyən səhvlərə yol vermİŞMSə məni bağışlayın. «Hətəm Tai» dastanını xoşladığım üçün köçürməyi qərara aldım (233, 88b).

Görkəmli Azərbaycan alimi Mirzə Kazimbəy «Dərbəndnamə» yazılı abidəsinin elmi-tənqidi mətnini tərtib edərkən araşdırımıya cəlb etdiyi beş nüsxədən ikisi Sankt-Peterburqdakı İmperiya Ümumi kitabxanasında saxlanılan əlyazmaları olmuşdur. Bu əlyazmalardan birinin üzünü, Mirzə Kazimbəyin xahişi ilə onun alim dostu rus şərqşünası doktor B.A.Dorn (1805-1881) çıxararaq, ona vermişdir. «Dərbəndnamə»nın B.A.Dorn tərəfindən köçürülmüş nüsxəsi 1829-cu ildə bir rus zabiti tərəfindən yazılmışdır. Əlyazmanın katibi mətnin sonluğunda belə bir qeyd etmişdir: «Bu kitab, xristian təqvimilə 1829-cu ilin aprel ayında Tiflis şəhərində, sonsuz səxavət sahibi olan Allahın köməyilə başa çatdı. Bunu ikinci dərəcəli topoqraf Mixail Saracov yazdı» (117, 232-233).

Görkəmli şərqşünas alim V.V.Bartold «Kitabi-Dədə Qorqud»un Drezden nüsxəsini köçürümiş katib haqqında 1893-cü ildə belə bir fikir söyləmişdir ki, katib abidənin bu nüsxəsini köçürərkən çox güman orada bir sırə sözləri və qrammatik formaları başa düşməmişdir (101, 44). Bu göstərilən nümunələrin

sayını artırmaq da olardı, lakin deyilənlərə əyani sübut kimi bu misallar bizə kifayətdir. Orta əsr əlyazmalarını köçürən belə katiblərin, yəni köçürdüyü abidənin dilini, imla qanunlarını, qrammatik qaydalarını və s. zəif bilən, yaxud bilməyən nəsixlərin onların mətnlərində hansı təhriflərə yol verə biləcəklərini təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir. Bununla yanaşı katiblər qədim imla qanunlarını, yaxud dildə işlədilmiş və sonralar tədricən arxaizmə çevrilmiş sözləri bilmədiklərindən, yaxud köçürdükləri əsərləri öz dövrlərinin oxucuları yaxşı anlaşın deyə mətnə müdaxilə edərək, qədim söz və ifadələri daha müasirləri ilə əvəz etmiş, yaxud da abidənin dilini yerli ləhcəyə uyğunlaşdırmış və beləliklə də əsərin mətnində təhriflərə yol vermişlər. Klassik mətnlərdə belə hallara tez-tez təsadüf olunur. Bu hal orta əsr yazılı abidələrinin ayrı-ayrı nüsxələrində, o cümlədən «Kitabi-Dədə Qorqud»un əlyazmalarında özünü daha aydın şəkildə göstərmişdir. Çağdaş tədqiqatçılar abidənin Vatikan və Drezden nüsxələrini qarşılıqlı surətdə araşdıraraq, onların bir-birindən fərqli cəhətlərini elmi əsaslarla üzə çıxarmış, sözlərin başlangıcında «m» samitinin «b» və «t» samitinin isə «d» samitilə əvəz olunmasına və başqa xüsusiyyətlərinə görə belə nəticəyə gəlmişlər ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un Drezden nüsxəsi Azərbaycan dilinə, Vatikan nüsxəsi isə daha çox Osmanlı türklərinin dilinə uyğun gəlir (157; 119). Ə.Dəmirçizadə də «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanını dilçilik baxımından hərtərəfli araşdırıldıqdan sonra məhz həmin qənaətə gəlmiş və linqvistik baxımdan dastanın Drezden nüsxəsinin tamamilə Azərbaycan dilinin məhsulu olduğunu söyləmişdir. Buradan da aydın olur ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un Drezden nüsxəsi Azərbaycandan olan katib, Vatikan nüsxəsi isə türkiyəli katib tərəfindən köçürüldüyündən, onlardan hər biri dastanın dilinə və bəzi hallarda mətnin özünə müdaxilə edərək, türk dilinin yerli ləhcələrinə uyğunlaşdırmağa çalışmışlar. Hətta mətndə olan bir sıra söz və ifadələri, eləcə də əsərdə işlədilmiş məsəlləri dəyişdirmişlər. Məsələn nişan mərasimi ilə bağlı el

arasında işlədirilən «Oğlansan, qızsan?» məsəli Drezden nüsxəsindən fərqli olaraq, Vatikan nüsxəsində dəyişdirilərək, «Qurdsan, qoyunsan?» kimi verilmişdir. Belə dəyişmələrə dastanın Vatikan nüsxəsində çox təsadüf olunur (112, 12). Katiblər və xəttatlar tərəfindən bu və ya digər abidənin yerli ləhcələrə uyğunlaşdırılma hallarına yalnız «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında yox, həm də klassiklərin əlyazmalarında da təsadüf edirik. Buna nümunə olaraq, Nəsiminin, Füzulinin, Xətainin və başqa Azərbaycan klassiklərinin Türkiyədə və Orta Asiyada köçürülmüş əlyazmalarını göstərmək olar. Bu hal nəinki orta əsrlərdə, hətta çağdaş nəşrlərdə də özünü göstərir.

Yuxarıda göstərildiyi kimi klassik abidələrdə nəinki məsəllər dəyişdirilmiş, hətta şairlərin əsərlərində bir sıra Azərbaycan sözləri və ifadələri ərəb və fars tərkibli söz, ifadə və təşbehlərlə əvəz edilmiş, bununla da, yalnız müəlliflərin iradəsinə müdaxilə olunmamış, eyni zamanda onların dilinə və stilinə müəyyən təsir göstərilmiş, axıcı poetik dilləri ağırlaşdırılmışdır. Poeziya abidələrində katiblər tərəfindən inversiyaların pozulması nəticəsində də müəyyən təhriflərə yol verilmişdir. Elm aləminə yaxşı məlumdur ki, görkəmli Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı türk xalqlarının ədəbiyyatına böyük təsir göstərmişdir. Odur ki, onun poetik irsi yalnız Azərbaycanda yox, eləcə də Türkiyədə və Orta Asiyada sevilə-sevilə oxunub öyrənilmişdir. Türk dünyasının onlarla şairləri Füzulinin təsirilə çoxlu poeziya nümunələri yaratmış, onun qəzəllərinə nəzirə və xüsusən böyük miqdarda təxmislər (30) yazmışlar. İstanbullu Bağı Əfəndinin Füzuli qəzəllərinə yazdığı təxmislərin birində şairin «Şəbi-hicran yanar canım, tökər qan çeşmi-giryənim» bəytini «Şəbi-fırqət yetər canım, tökər qan çeşmi-giryənim» kimi verərək, yaşadığı bölgənin ləhcəsinə uyğunlaşdırmışdır. Verilən nümunədən aydın olur ki, türk şairi Bağı Əfəndi Füzuli misralarındaki bəzi sözləri dəyişdirərək, yaşadığı bölgədə daha çox işlənilən, eyni mənalı başqa bir sözlə əvəz etmişdir. Beləliklə də o, Füzuli qəzəllərini

məhəlli ləhcəyə uyğunlaşdırmağa çalışmışdır.

Azərbaycan klassikləri əsərlərinin tənqidini mətnini tərtib edərkən aydın olur ki, katiblər və xəttatlar klassiklərin əsərlərinin üzünü köçürərkən orada yazı və imla qaydalarını dəyişirək öz dövrlərinin yazı qanunlarına uyğunlaşdırmışlar. Şah İsmayıllı Xətai əsərlərinin tənqidini mətnini tərtib etmiş Ə.Məmmədov bu haqda belə yazır: «XVI əsrin ikinci yarısından başlayaraq XVII, XVIII, XIX əsrlərdə «Divan»ı köçürən katiblər nəinki ayrı-ayrı sözləri öz dövrünün imla qaydalarına tabe etmiş, hətta şair (Xətai-Ş.K.) tərəfindən Azərbaycan dilində yaradılan sadə təşbeh, istixarə və cinasları dəyişdirərək, başqa sözlə desək, interpalyasiyaya yol verərək, fars və ərəb sözləri ilə əvəz etmişlər» (53, 21). Bu hal demək olar ki, orta əsr Azərbaycan klassikləri əsərlərinin uzun yüzilliklər boyu müxtəlif katib və xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş bütün əlyazma nüsxələrinə xas olan xarakterik xüsusiyyətlərdir.

Şərqi klassikləri əsərlərinin ayrı-ayrı yüzilliklərdə üzü köçürülmüş əlyazmalarında yol verilmiş təhriflərə bais olmuş ən başlıca səbəblərdən biri də ərəb əlifbası olmuşdur. Ərəb əlifbasının çətinlikləri ucundan katiblər və xəttatlar heç bir qərəzli məqsəd güdmədən, köçürdükləri mətnlərdə müxtəlif xarakterli təhriflər etmişlər. Yazılış forması baxımından tamamilə bir-birinin eyni olan və bir-birindən yalnız nöqtələrilə fərqlənən ərəb hərflərinin yazı prosesinində mexaniki surətdə, təsadüfən bir hərfin üzərində nöqtənin qoyulması unudularsa, yaxud bir nöqtə əvəzinə iki və ya üç nöqtə əvəzinə bir, yaxud iki nöqtə qoyularsa və ya nöqtə hərfin üstündə yox, altında, yaxud əksinə altında yox, üstündə qeyd edilərsə, sözlərin və onlarla birlikdə misranın, beytin, yaxud cümlənin mənası dəyişir və ya mətndə anlaşılmazlıq yaranır.

Ərəb yazısının bu çətinlikləri və onunla bağlı mətnlərində meydana gəlmiş təhriflər haqqında istərsə orta əsr alimləri, katibləri və xəttatları, istərsə də orta əsrin yazılı abidələrini aşdırıran çağdaş tədqiqatçılar həmişə yazmışlar. Bununla da, ərəb

yazısının gösterilən çətinlikləri üzündən keçmiş yüzilliklərdə Azərbaycan dilində yazılmış abidələrin müxtəlif növ təhriflərə məruz qalmasıla yanaşı, eyni zamanda onların fonetik tərkiblərinin, eləcə də orfoepik normalarının aydınlaşdırılmasına xeyli əngəl törətmüşdür (42, 23). Orta əsrlərdə üzü köçürülmüş əsərlərin ayrı-ayrı əlyazmalarını araşdırarkən, ərəb qrafikasının təbiətindən doğan təhriflərə tez-tez təsadüf olunur. Məsələn, bir nöqtənin artıq və ya əskik, hərfin altında yox üstündə, yaxud əksinə qoyulması nəticəsində بز (biz) əvəzinə بير (bir), انا (ana) əvəzinə اتا (ata), خان (xan) əvəzinə جان (can) kimi oxunmuşdur. Bir hərfin düşməsi, yaxud bir hərfin yerinə başqası yazılması ilə

ضرافت (zarafat) əvəzinə ظرفت
صغمزم (sığmazam) əvəzinə سغمزم
كذمك (gəzmək) əvəzinə گزمک
قران (qudran) əvəzinə قد ران
كولليب (kövrəlib) əvəzinə küvləyib,
ساز (saz) əvəzinə آز (az) və s. kimi təhrif olunub.

Oxşar sözlərdə edilmiş xətalar:

شقيق (şəqi') əvəzinə شقيق (şəni'),
نempt (nemət) əvəzinə نempt (niqmət),
محبـت (məhəbbət) əvəzinə محبـت (möhənət),
گوز كوره (güzgüdə) əvəzinə گوز كوره (göz görə)

kimi dəyişdirilməsi və başqa imla xətaları nəticəsində mətnlərdə müxtəlif təhriflərə yol verilmişdir.

Ərəb əlifbasının təbiətindən doğan çətinliklər nəticəsində orta əsr mətnlərində katiblər tərəfindən yol verilmiş imla xətaları haqqında Füzuli poetik dil və lokonik şəkildə belə yazmışdır:

«Qələm olsun əli ol katibi-bəd təhririn,
Ki, fəsadi-rəqəmi surumuzu şur eylər,
Gah bir hərf süqutilə qılır nadiri nar,

Gah bir nöqtə qüsurılıq gözü kor eylər» (28, 46).

Şair yuxarıda göstərilən təhriflərə aid misalları bu dörd məsrada məharətlə ifadə etmişdir.

Göstərilən bir neçə misaldan aydın görünür ki, mətndə bir nöqtənin düşməsi, yaxud artıq qoyulması sözlərin mənalarının dəyişməsinə və bununla da mətnin təhrif olunmasına nə qədər böyük təsir göstərmış və klassik mətnləri araşdırın mətnşünas alımlar qarşısında nə dərəcədə böyük, mürəkkəb və bəzən də anlaşılmaz problemlər yaratmışdır. Ərəb qrafikasının çətinlikləri üzündən yuxarıda göstərilən təhriflər yalnız türkdilli abidələrdə yox, həm də farsdilli və ümumiyyətlə ərəb əlifbası ilə yazan başqa müsəlman Şərqi xalqlarına mənsub olan klassik mətnlərdə də baş vermişdir.

Əbdürrəhman Caminin «Fatihat əş-səbəb» adlı divanının elmi-tənqidî mətnini tərtib etmiş Əfsahzod ərəb əlifbasının göstərilən çətinlikləri ucundan şairin müxtəlif yüzilliliklərdə üzü köçürülmüş divanının əlyazmalarında katiblərin diqqətsizliyi ucundan nöqtələrin düzgün və ya heç qoyulmaması, eləcə də tələffüzü ilə biri-birindən fərqlənən eyni səslər ifadə edən hərfərin dəyişdirilməsi nəticəsində böyük miqdarda təhriflərin və mübahisələr doğuran müxtəlif problemlərin yaranmasına səbəb olduğunu qeyd etmiş və divanın elmi-tənqidî mətninə yazdığı ön sözdə deyilən təhriflərə dair çoxlu miqdarda müxtəlif xarakterli misallar göstərmişdir (97, 17).

Ərəb əlifbasının bu çətinliklərindən heç də yalnız Azərbaycan, fars, yaxud qeyri ərəb xalqlarının klassikləri və onların əsərlərinin mətnləri üzərində araşdırımlar aparmış alımlar yox, həmdə orta əsr poeziyasını tədqiq edən ərəb alımlarının özləri də şikayətlənmiş və klassik poeziyanın başlıca daşıyıcıları olan əlyazma kitablarında katib və xəttatların bais olduqları xətaların, təhriflərin və dəyişmələrin bir çoxlarının məhz ərəb əlifbasına xas olan çətinliklərdən irəli gəldiyini söyləmişlər. Ərəb alimi Əbdo Əzzam görkəmli Azərbaycan alimi Xətib

Təbrizinin, ərəb ədəbiyyatının məşhur novator şairi Əbu Təmmamın (796-843) divanına yazdığı şərhin mətni üzərində uzun müddət araşdırımlar apararaq, onun elmi-tənqidî mətnini nəşrə hazırladıqdan sonra, belə qənaətə gəlmışdır ki, katiblər bu əsərin üzünü köçürüb çoxaldarkən, ərəb əlifbasının yuxarıda göstərilən çətinlikləri üzündən mətnlərdə çoxlu təhriflərə yol vermişlər. Məhəmməd Əbdo Əzzam bu haqda nəşr etdiirdiyi Xəbib Təbrizinin göstərilən əsərinin elmi-tənqidî mətninin müqəddiməsində belə yazar: «Beləliklə, bir sıra ərəb hərfərinin bir-birinə oxşamaları, katiblərə çoxlu miqdarda xətalara yol vermələrinə imkan yaratmışdır» (171, 14).

Ərəb qrafikasının çətinliklərindən irəli gəlmış təhrif və xətalardan klassik irsi öyrənən və araşdırılan ədəbiyyatşunas, alımlar qarşısında böyük problemlər yaratmış, ayrı-ayrı mədəniyyət abidələrinin mətninin düzgün müəyyənləşdirilməsində böyük əngəllərə səbəb olmuşdur. Bu qəbildən olan çətinliklər özünü türkdilli yazılı abidələrdə daha qabarlıq şəkildə göstərmişdir, çünkü ərəb qrafikası türk dillərində demək olar ki, saitlərin, bəzəki hallarda isə samitlərin də, fonetik tərkibini ifadə etmir (115, 414). Ərəb əlifbasında sait səslər yazılmadığından (uzun saitlərdən başqa) bir sözü müxtəlif variantlarda oxuyub, müxtəlif mənalar vermək olar. Məsələn: ات bu sözü at, it, ət kimi, اج sözünü aç, iç, uc, üç, کل sözünü gəl, göl, gül, kül, sözünü qaş, qış, qos, quş və bunun kimi çoxlu miqdarda başqa sözləri mətndə müxtəlif cür oxuyub, müxtəlif mənalar vermək olar. Klassik abidələrin mətnləri üzərində araşdırımlar aparan alımlar arasında bu qəbildən olan sözlərin bu və ya digər şəkil-də oxunması və onların mənalarının düzgün əsaslandırılması ətrafinda ixtilaflı fikirlər meydana gəlmışdır. Türk xalqlarının müştərek dastanı olan «Kitabi-Dədə Qorqud»un əlyazmalarında belə hallara daha çox təsadüf olunur. Abidənin Drezden nüsxəsində olan, Vatikan əlyazmasında isə buraxılmış چقدی sözü tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür oxunmuş və müxtəlif cür mənalandırılmışdır. Orxan Şaiq və V.V.Bartold «çıxdı»

kimi, Məhəmməd Erkin və H.Arası «çaxdı», Ş.Cəmşidov isə «çoquddu» kimi oxumuşlar (112; 157; 101).

Klassik abidələrin üzünü köcürən katib və xəttatlar, eləcə də bəzi ziyalılar mənsub olduqları fəlsəfi cərəyanların və dini təriqətlərin mənafeyini, eləcə də ictimai-siyasi düşüncələrini əldə rəhbər tutaraq, orta əsr mətnlərinə bir sıra təhriflər daxil etmişlər. Britaniya muzeyində mühafizə edilən çoxsaylı türk-dilli yazılı abidələr sırasında Qövsinin də «Divan»ı vardır. Ç.Rio həmin abidələrə tərtib etdiyi kataloqda Qövsi «Divan»ının əlyazmasından bəhs edərkən orada Həzrət Əlinin mədhinə həsr olunmuş misraların mövcudluğundan bəhs edir. Şairin «Divan»ının İstanbul nüsxəsində isə belə misralara təsadüf olunmur. Bu da onu göstərir ki, Qövsi «Divan»ının İstanbul nüsxəsini yazmış katib sünnü olduğundan öz məzhəb təəssüb-keşliyində çıxış edərək, şairin əsərlərində məqsədyönlü təhrif yol vermişdir.

Belə hallara klassiklərin əlyazmalarında az təsadüf olunmur. Orta əsr abidələrində dini motivlərlə bağlı təhriflərin əksəriyyəti üç sədaqətli ərəb xəriflərinin və dördüncü xərifə Əli İbn Əbu Talib və başqa imamların adları ilə bağlı olmuşdur. Çox zamanlar mətnləri köcürən və şia məzhəbinə mənsub olan katiblər üç xərifənin, -Əbu Bəkr, Ömer və Osmanın adları ilə bağlı olan hissələri mətndən çıxarmış, yaxud imam Əlinin və başqa imamların adları ilə əvəz etmişlər. Sünnü məzhəbinə mənsub olan xəttatlar isə onların əksini yazmışlar. Beləliklə də, əsərlərin mətnlərinə müəllifin iradəsinə uyğun olmayan təhriflər daxil edilmişdir. Dini zəmində klassiklərin əsərlərində edilmiş dəyişmələr, əlavələr və ixtisarlar müxtəlif xarakterli təhriflər olmuşdur. Əlican Qövsinin «Olan yerdə» rədifli qəzəlinin axırıncı beytində katib tərəfindən açıq-aydın dini zəmində təhrifə yol verilmişdir. Həmin qəzəlin axırıncı beyti Qövsi «Divan»ının bir nüsxəsində belə verilmişdir:

امید م وار شهیدی کربلا دن بیر نظر قوی

صف محشرده هر يخشى يمان ممتاز او لان يرده (123, 128)

*Ümidim var şəhidi-Kərbəladan bir nəzər Qövsi,
Səffi-məhşərdə hər yaxşı-yaman mümtaz olan yerdə.*

Divanın başqa bir nüsxəsində isə «şəhidi Kərbəladan» ifadəsi əvəzinə «qiyamət sahibindən» (123, 128-129) sözləri verilmişdir. «Divan»ın nüsxələri tutuşdurularaq, araşdırılan zaman ikinci variantın daha düzgün və məntiqi olduğu aydınlaşır, yəni şair ulu Tanrıya müraciət edərək, ümidiini ona bağlayır.

Mirzə Kazımbəy öz tekstoloji tədqiqatlarının nəticəsi olaraq belə qənaətə gəlmışdır ki, orta çağlarda ayrı-ayrı Şərq klassiklərinin yaratdıqları istər elmi, istər bədii, istərsə də dini əsərlərdə yol verilmiş təhriflərin və dəyişmələrin bir qisməni dini zəmində, yəni İslam dininin iki qolunu təşkil edən sünnlük və şəliklə bağlı meydana gəlmışdır (117, 232). Dini təəssübkeşliyi əldə rəhbər tutaraq, klassiklərin əsərlərini təhrif edənlərlə yanaşı, siyasi və milli düşüncələrə əsasən də şairlərin əsərlərində əlavələrə və dəyişmələrə yol verilmişdir. Bu baxımdan Nizami Gəncəvinin doğum yeri ilə bağlı «İskəndərnamə» əsərinə orta çağlarda edilmiş əlavələr buna əyani sübutdur. «Şair əsərlərində dönə-dönə Gəncəni doğma vətəni adlandırmışdır. Bəzi İran müəllifləri «İqbalməmə»dəki sonralar başqaları tərefində artırılmış beytlərə əsaslanaraq şairin İranın Qum vilayətində olduğunu iddia etmişlər» (73a, 80). Bu əlavələr və orta-çağ məxəzələrinin verdiyi yanlış məlumat nizamışunas çağdaş tədqiqatçılar arasında böyük mübahisələrə səbəb olmuş və onun doğulduğu yerin Qum vilayəti olması haqqındaki fikir rədd edilmişdir. Bununla bərabər orta əsr təzkirələri hətta şairin guya Kivami adlı şair qardaşı olduğunu və Nizami ilə birlikdə Mutarrizi soyadını daşıdlılarını göstermişdir. Nizamının əsərlərində Kivami adlı şair qardaşı olması haqqında heç bir məlumat vermədiyini və başqa dəlilləri əsas götürən Y.E.Bertels Dövlətşah Səmərqəndinin bu fikrinin əsassız olduğunu

söyləmişdir (104, 99-100). Bütün yuxarıda göstərilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Nizaminin əsərində edilən təhriflər və onun əslilə bağlı verilmiş saxta bilgilər hər vəchlə onun əslən Qumlu (İranlı) olduğunu, Gəncəyə sonradan köçüb gəldiyini əsaslandırmışa və onun azərbaycanlı yox, məhz fars mənşəli olduğunu göstərməyə xidmət etmişdir. Belə təhriflərə yalnız Nizami Gəncəvi yaradıcılığında yox, başqa Azərbaycan şairlərinin əsərlərində də az təsadüf olunmır. Şah İsmayıл Xətaiinin «Dəhnəmə»sində də bu xarakterli dəyişmələrə rast gəlirik. Şah Mahmud Nişapurinin xətti ilə köçürülmüş, hazırda Daşkənddə saxlanılan «Dəhnəmə»nin əlyazmasında şair çox mühüm bir məsələyə toxunaraq yazır:

چون حسن ایله یم شه خراسان
هم خسرو تبریز تخت ایران (267, 57a)

«Burada aydın göründüyü kimi, şair Təbriz, başqa sözlə, Azərbaycan hökmdarı, İran taxtinin varisi və Xorasanın şahı adlandırmaqla bütün Səfəvilər dövlətinin hüdudlarını göstərməyə çalışmışdır» (54, 26). Şah İsmayıл Xətai əsərlərinin ən qədim və mükəmməl nüsxəsində verilmiş bu beytin ikinci misrası müəllifin sonrakı dövrlərdə köçürülmüş bir sıra əlyazmalarında aşağıdakı şəkildə dəyişdirilmişdir:

هم خسرو ملک تخت ایران (54, 26)

Bununla da, köçürən katib siyasi məqsəd güdərək, Xətai əsərindəki «Təbriz» adını «mülk» sözü ilə əvəz etmişdir.

Milli təəssübkeşliyi və siyasi məqsədləri əldə rəhbər tutan nəinki ortaçağ katibləri və alımları, hətta bəzi çağdaş tədqiqatçılar belə, bu və ya digər klassikin əsərində müəyyən təhriflərə yol verməkdən, yaxud onun milli mənsubiyyəti haqqında qeyri-obyektiv fikir söyləməkdən çəkinməmişlər. Əməvilər dövründə yazıb-yaratmış, ərəbdilli Azərbaycan poeziyasının gör-

kəmli nümayəndəsi İsmayıł bin Yasər haqqında ortaçağ müəllifləri, o cümlədən Əbu-l-Fərac İsfahani, Məhəmməd ibn İmrən əl-Mərzubanı, Abdullah ibn Quteybə, Məhəmmədəli Tərbiyət (183, 173) kifayət qədər məlumat vermişdir. Hələ IX yüzyillikdə görkəmli ərəb filoloqu İbn Quteybə tərəddüd etmədən, İsmayıł bin Yasərin əslən Azərbaycandan olduğunu göstərmışdır. Buna baxmayaraq, çağdaş ərəb alimi Əhməd Əmin və fars tədqiqatçısı Zəbihullah Səfa (176, 20) onu, heç bir əsasları olmadan fars şairi adlandırmışlar. Bu da onların Azərbaycanın bir hissəsi hesab etmələrindən irəli gəlmişdir. Məhz belə bir yanlış siyasi təsəvvürün nəticəsidir ki, Misir alimi Əbd ən-Noim Həsəneyn Y.E.Bertelsin “Nizamini Azərbaycan şairi hesab etməkdə təqsirləndirərək qəzəblə bildirir ki, Bertels siyasi məqsədlər xatırınə Azərbaycanı İrandan ayırmaga çalışmışdır. Ərəb alımlarının nə qədər yanlış mövqə tutduqlarını bu fakt aydın şəkildə sübut edir. Buna görə də Əhməd Əminin İsmayıł ibn Yasəri, onun ardınca da Musa Şəhvəti və Əbu-l-Abbas əl-Ə’ma kimi köklü Azərbaycan şairlərini fars kimi qələmə verməsi qəribə və təsadüfi bir hal kimi qəbul oluna bilməz” (46, 53).

Əlyazma kitab sənətkarları kimi, Şərqiñ görkəmli poeziya, elm, musiqi, təsviri incəsənət xadimlərinin böyük bir qismi ayrı-ayrı hökmдарların saraylarında fəaliyyət göstərmış və onların himayədarlığı və sıfarişləri sayəsində, indi bizə məlum olan, Şərqiñ məşhur ədəbiyyat, elm və incəsənət şedevrləri yaradılmışdır. Saraylarda yaşayıb-yaratmış müəlliflərin elm və mədəniyyətin inkişafında böyük rolları olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı saray şairlərinin və başqa sənət adamlarının orada yaşayıb-yaratmaları o qədər də asan olmamış, arası kəsilməyən fitnə-fəsadlar, intriqalar onlara rahatlıq verməmiş, hətta onların bəziləri üçün bu həyat faciə ilə başa çatmışdır. “Saray həyatı, onun mürəkkəb intriqaları ilə saray mədhiyyə şairi üçün asan deyildi. Çox orta əsr şairlərinin taleyi çətin, bəzən isə faciəli olmuşdur” (149, 100).

Şirvanşahlar sarayındakı fitnə-fəsadların, haqsız hücumlarının nəticəsi idi ki, Xaqani Şirvani sarayı tərk etmək fikrinə düşərkən, hətta bu fikirdən müəllimi və qayınatası Əbü'l-Üla belə daşındırıa bilməmiş, şair iki dəfə həbsə düşmüştür. "Firudin öldürüldükdən sonra, şairə yaxın olanların çoxu yeni hökmərlə dil tapmaq üçün yollar axtararkən, Xaqanını öz amaclarına qurban vermiş, Şirvanşah Axsitanı şairə qarşı qaldırmışlar" (40, 333). Buna görə də Xaqani qəfəsə salınmış aslan kimi çırpındı.

*Mən mənə yaradan tutiyəm, əfsus!
Şirvan qəfəsində olmuşam məhbəs... (34, 39).*

deyə şair, nəhayət, saray həyatını tərk edə bilmışdır.

Sarayda daha böyük şöhrət tapmış, hökmərlərin sıfarişilə möhtəşəm ədəbiyyat abidələri yaratmış və hökmərlərin nəzərində yüksəlmiş şairlərin, onların rəqibləri tərəfindən nüfuzdan salınması üçün, onların əsərlərinə qərəzli əlavələr və ya təhriflər daxil etmiş, yaxud onların adından hökmərlərlə qarşı həcvlər yazmışlar. Bununla da bu və ya digər şairin əsərlərində ona məxsus olmayan parçalar, şerlər, həcvlər meydana gəlmış və həmin əlavələr orta əsr katibləri tərəfindən onların bədii irsinə daxil edilmişdir. Hələ öz sağlıqlarında böyük şöhrət tapmış Xaqani, Məhsəti Gəncəvi və başqa klassikləri hökmərlərin gözündən salmaq və nüfuzlarına mənfi təsir göstərmək məqsədilə əsərlərinə qərəzli əlavələr etmişlər, onların adından şəxsiyyətlərinə toxuna biləcək həcvlər, parnoqrafik şerlər yazıb yayımlışlar, eləcə də onların əsərlərinə hökmərlərin qatı düşmənləri olan şəxslərin adını daxil etmişlər. Beləliklə də, bütün bu təhriflər və əlavələr klassiklərin əsərlərində böyük mübahisələrə səbəb olan çoxsaylı ziddiyyətli fikirlər yaratmışdır. Bu hal yalnız Azərbaycan ədəbiyyatına yox, bütün Şərqi poeziyasına xas təhriflər və əlavələr olmuşdur. Hələ islamaqədərki ərəb poeziyasının tanınmış şairi ən-Nəbiğa əz-Zubyanini sarayda

nüfuzdan salmaq üçün rəqibləri onun adından Hira hökmdarı 5-ci Ən-Nu'mana qarşı kəskin həcv yazmışlar (149, 100). Eynilə, görkəmli fars şairi Firdovsinin adından Sultan Mahmud Qəznəviyə qarşı yazılmış həcv də bu zəmində meydana gelmişdir. Bu həcvin müəllifləri həcvin yazıılma səbəbilə əlaqədar belə bir əfsanə uydurmuşlar ki, guya sultan "Şahnamə" poeması üçün, Firdovsiyə vəd etdiyindən az mükafat verdiyindən, şair bu həcvi yazmışdır. Bununla yanaşı həmin həcvin inandırıcı olması və onun həqiqiliyinə, yəni Firdovsiyə mənsubluğununda şübhə yeri qoymamaq üçün, həcvin müəllifləri oraya, "Şahnamə"nin ayrı-ayrı yerlərindən, tamamilə başqa hədislərə və şəxslərə aid olan ayrı-ayrı beytləri daxil etmişlər (145, 97). Hətta tədqiqatçılar müəyyənləşdirmişlər ki, həmin həcvdə ərəb şairi Əbu-l-Qasim əd-Dinavarinin şerlərindən tərcümələr də verilmişdir. İndiyədək bu həcvin müəllifi ilə bağlı elmi mübahisələr davam edir və onun həqiqi müəllifinin kim olduğu mübahisəli qalır. Bir sıra Avropa və rus şərqşünasları, eləcə də bəzi İran alımları (105, 178-180) bu həcvin müəllifinin Firdovsi olduğunu göstərmişlər. Lakin K.I.Çaykin, A.A.Starikov, A.T.Tahircanov və başqaları bu həcvin Firdovsi yox, Sultan Mahmudun düşmənləri tərəfindən yazıldığını söyləmişlər. Y.E.Bertels Sultan Mahmudu xəsislikdə günahlandırılmaga heç bir əsas olmadığını söyləyərək yazır: "Mahmudu, yuxarıda deyilənlərlə əlaqədar xəsislikdə ittiham etməyə və onu İranlıların və taciklərin düşməni hesab etməyə heç bir əsas yoxdur. Mahmudun siyasi düşmənləri tərəfindən yazılmış bədnam həcvdə ifadə edilən ittiham və təhqirlərə o, layiq deyildir" (105, 189-190).

Əgər Sultan Mahmudun sarayında fəaliyyət göstərmiş böyük miqdarda şairlər ordusunu, onun ilk dəfə Unsuriyə "Məlik əş-şu'ara" ("Şairlər məliki") rütbəsini verdiyini, şairləri əliaçıqlıqla mükafatlandırdığını nəzərə alsaq, bizim fikrimizcə, bu həcv Sultan Mahmuda düşmənləri tərəfindən yazılmışdan çox, Firdovsinin parlaq istedadının və böyük şöhrətinin kölgə-

sində kiçilərək görünməz olan şair rəqibləri tərəfindən, onu hökmədarın və başqalarının nəzərində nüfuzdan salmaq məqsədilə yazılmışdır.

Nizami Gəncəvinin fitri istedadı qarşısında kölgədə qalan saray şairləri də onun nüfuzuna mənfi təsir göstərməyə və şairi hökmədarların gözündən salmağa çalışmışlar. "Təmtəraqlı El-dəgizlər sarayında güman ki, neçə-neçə saray şairləri güzəran sürürdülər. Saray şə'səsi, dəbdəbələr yaradıcı həyata qədəmlərini yenicə qoyan gənc şairi (Nizamini-Ş.K.) özünə cəlb edə bilərdi. Mükəmməl təhsil görmüş, nadir istedadada malik şairin imkanları var idi. Kim bilir bəlkə Nizami ilk başlanğıcda bu təşəbbüsədə olmaq belə istəmişdir... Əsərlərində tez-tez vara, mənsəbə, şan-şöhrətə satılan saray şairlərinin tənqidini ilə qarşılaşırıq. Güman sarayda da uydurma tərif və şişirtmələrlə günərini keçirən məddahlar Nizaminin şəxsində özlərinin böyük rəqiblərini görür, hər cür vasitə ilə onu dövlət adamlarının gözündən salmağa çalışırdılar» (4, 13).

İndi isə Nizaminin misralarına nəzər salaq:

*Hər çə kohəntər bətərənd in gürüh
Hiç nə çoz bang ço banuye kuh
An ke tora dide bud şirxar,
Şire to zəhriş bovəd naqovar.
Dər kohən insaf nəvan kəm bovəd
Pire həvaxahə cavan kəm buvəd (4, 13; 133, 194).
(Bu zümrə qocaldıqda daha pis olur,
Dağdan gələn əks-sədadan başqa bir şey deyildir.
Səni südəmər görüb
Südünü acı zəhər bilirlər,
Köhnələrdə insaf az olar.
Cavanlara havadar çıxan qoca az tapılar).*

Nizaminin misralarına söykənərək, R.Azadənin söylədiyi fikir göstərir ki, gənc şairlə saray məddahları arasında müəyy-

yən toqquşma olmuşdur. Görünür Nizaminin saraya gələ bilmək ehtimalını və onun poeziya zirvəsinin kölgəsində görünməz təpələrə çevriləcəklərini düşünən məddahlar, onu hər vəchlə ləkələməyə və nüfuzdan salmağa çalışmışlar. R.Azadənin gəldiyi nəticə bizim, Firdovsiyə qarşı yazılmış həcvlə bağlı söylədiyimiz mülahizəni təsdiq edir.

Bununla əlaqədar daha bir Azərbaycan mütefəkkirinin, Füzulinin yaradıcılığına müraciət etmək yerinə düşərdi. Onun poeziya dəryasında boğulan «damla» şairlər, onun paxılılığını çəkir, ona qarşı qərəzli mövqedə dururdular. Bu haqda şair «Hədiqətü-s-süəda» tərcümə əsərinin dibaçasında yazır ki, Allah mənim səndən başqa ümidi və köməyim yoxdur. Ətrafım mənə həsəd aparanlarla doludur. Onlar mənə hücum etdikcə mənə kömək ol. «Sən hər şeyə qadırsən» (29, 26).

Şair özünü belə rəqiblərdən, onların fitne-fəsadlarından, hücumlarından qorunması və hifz edilməsi üçün Allahdan yardım diləyir. Bütün bunlar bir daha göstərir ki, böyük dühaların poetik səviyyəsinə yüksələ bilməyən, ancaq şan-şöhrət və mənsəb xülyaları ilə yaşayan istedadsız şairlər onlarla ə davət və kin-küdürütlə rəqabət aparmış, onlara və əsərlərinə qarşı qərəzçilik etmişlər.

Klassik poeziyanı araşdırın çağdaş tədqiqatçılar belə bir qənaətə gəlmişlər ki, bir sıra şairlərin əsərlərində yol verilmiş təhriflərə görə onların özləri də günahkardır, çünkü çağdaş tədqiqatçıların fikrincə onların bəzisi əsərlərinin üzlərini köçürən katiblərə, orada xoşlarına gəlməyən sözləri, ifadələri və s. istədikləri kimi düzəltməyə icazə verdiklərdən, təhriflərin bir qismi bunun nəticəsində meydana gəlmişdir. Nizami Gəncəvinin «Sirlər xəzinəsi» əsərində verilmiş aşağıdakı misralara müraciət edək:

هر سخنی کزاد بش د و ریست
د ست بر او مال که دستور پست
(133, 244; 187, 178)

«Kitabın sonu» adlı əsərin axırıncı başlığında deyilmiş bu misralar R.Əliyevin filoloji tərcüməsində belə səslənir:

*Ədəb (çərçivəsindən) uzaqlaşan bir söz görsən,
Onu əzişdir at, çünkü belə məsləhət bilirəm* (65, 185).

Bu mənzərə Füzuli divanına yazılmış müqəddimədə daha da aydınlaşır. Füzuli katiblərə müraciət edib, əsərlərinin surətini düzgün köçürməyi onlara tapşırısa da (13, 6), Nizami kimi o da əsərini köçürən katiblərə sərbəst hərəkət edərək, mətndə müəyyən düzəlişlər etməyə icazə vermişdir. Bizim fikrimizcə Nizami, Füzuli və başqa şairlər heç də əsərlərinin üzünü köçürən, az savadlı, poeziyanı dərindən bilməyən, ümumiyyətlə, hər katibə və xəttata belə sərbəst hərəkət etməyə icazə verə bilməzdi. Çünkü Nizami əsərlərində müəyyən düzəlişlər etmək dərin bilik, geniş dünyagörüşü və poetik istedad tələb edir. Belə ki, şairin yaratdığı ölməz abidələrdə, xüsusən «Sirlər xəzinəsi» əsərində müxtəlif elmi sahələr, o cümlədən poetika, tarix, riyaziyyat, astronomiya, tibb, ilahiyyat ilə bağlı coxsayılı istilahlar verilmişdir. Onun əsərlərində müxtəlif rəvayətlərə, əfsanələrə, miflərə, fəlsəfi görüşlərə, tarixi hadisələrə, Quran ayələrinə işarə edən misralar, beytlər, söz və ifadələr də az deyildir. Nizami özünün yaratdığı hikmətli sözlərlə bərabər, atlalar sözləri və məsəllərdən də tez-tez faydalananmışdır (18, 14). Coxşaxəli elmi biliklərlə çarpzlaşmış və fitri istedadla qələmə alınmış belə ali səviyyəli poetik əsərlərdə düzəlişlər etmək heç də hər katibin, yaxud xəttatin işi deyildi. Füzulinin fars dilində yazdığı divanının dibaçosundə deyilən aşağıdakı sözlərə də diqqət yetirək: «Bu, fars qəzəlləri divanını tərtib etdim ki, həm kamil müdəqqiqlər onun üstüörtülü gözəl məzmunundan həzz alınlар, həm də sadəcil zəriflər onun ziyaflətindən öz paylarını götürsünlər» (231, 5a).

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu icazəni onlar bütün katib və xəttatlara yox, məhz onların divanlarını, külliyyat-

larını və ayrı-ayrı əsərlərini şah saray kitabxanaları üçün avtoqrafdan köçürən və onların əsərlərinin ilk nüsxəsini yaradan, poeziyanı gözəl bilən istedadlı və savadlı xəttatlara vermişdir. Xəttatlar isə öz hökmdarının mövqeyindən və zövqündən çıxış edərək, eləcə də mənsub olduğu dini məzhibin və fəlsəfi cərəyanın mənafeyinə uyğun olaraq, bu və ya digər əsərdə ayrı-ayrı sözləri, ifadələri, hətta misraları dəyişmiş, bununla da mətn-də çoxlu təhriflərə yol vermişlər. Örnək olaraq, Nizami «Xəmsə»sinin yuxarıda göstərilən, Səfəvilərin saray kitabxanası üçün yaradılmış nüsxəsinin mətnini göstərmək olar: «Bir çox xəttatlar kimi Şah Mahmud da şairlik qabiliyyətinə malik olmuş və üzünü köçürdüyü ədəbi əsərin mətninə bəzi əlavələr və beytlər şəklində dəyişmələr daxil etmiş lakuna yol vermişdir. 7-ci şəkildəki miniatür üzərindəki Nizami mətnindən bir parçası, V.Dəstgirdinin nəşr etdirdiyi tənqidi mətnindəki həmin parça ilə müqayisə etdikdə biz buna əmin oluruq. Təəccübüllü deyildir ki, hətta Səfəvi hökmdarı üçün hazırlanmış əlyazma nüsxəsində də lakun və nüsxə fərqləri vardır. Bu çox zaman xəttatın surətlərin simalarını təməraqlı coşğun stilə təsvir etməyə, tez-tez Nizami lirizmini qəhrəmanlıq planında verməyə cəhd göstərməsindən irəli gəlmişdir» (120, 14-15).

Göstərilən örnəkdən aydın olur ki, xəttatlar köçürdükləri əsərləri saray və hökmdarın əhval-ruhiyyəsinə, zövqünə uyğun şəklə salmağa çalışmışlar. Klassiklərin əsərlərində edilmiş təhriflər ancaq onların dövrləri ilə məhdudlaşmamış, sonrakı yüzilliliklərdə də xəttatlar tərəfindən mətnlərdə aparılan «cərrahiyə» işləri davam etdirilmişdir. Beləliklə də bu və ya digər şairin əsərinə müraciət edən hər bir katib və xəttat mətndə öz izini qoyub getmişdir.

Şübhə yoxdur ki, klassiklərin avtoqraflarından ilk nüsxə-lər şahlar üçün köçürülrək, saray kitabxanalarında fəaliyyət göstərən, xüsusi təlim almış, şair təbli ən istedadlı xəttatlar seçilmişdir. Buna görə də şairlər, onların əsərlərinin ilk nüsxələrini yaradan poeziyanı gözəl bilən belə xəttatlara öz əsərlərin-

də düzəlişlər etməyə icazə vermişlər. Hətta, Həmid Süleyman belə fikir yürüdür ki, çox güman Əlişir Nəvai əsərlərinin axırıncı redaksiyası Sultan Hüseynin ədəbi məclisində edilmişdir (151, 19). Həmid Süleyman bu fikri şairin əsərləri üzərində apardığı dərin araşdırırmalar nəticəsində və onun aşağıdakı misraları əsasında söyləmişdir:

ای نوایی خرد نضمینک غه اصلاح ایستا سانک
شاه غازی دین جهاندا خرد دا نراق یوق کیشی
(151, 19) (*Ey Nəvai, əgər öz incə nəzmini (poeziyani) islah etmək
istəsən,*
*Sah Qazi (Sultan Hüseyin) kimi dünyada gözəl bilici
yoxdur*).

«Şairin məlumatlarından aydın olur ki, onun bütün şerləri böyük olmayan hissələrlə şairlər arasında müzakirə olunmuş və bir növ Sultan tərəfindən təsdiq olunurmuş. Sultan Hüseynin belə «redaksiyası» nəticəsində, Sultana xoş gəlməyən qəzəllərin müəyyən hissəsi yəqin «Xazoyin əl-məəni”yə daxil edilmədiyini güman etməyə bizim hər cür əsasıımız vardır” (151, 19).

Bununla da belə qənaətə gəlmək olar ki, Qətran Təbrizi, Fələki Şirvani, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Zülfüqar Şirvani, Arif Ərdəbili, Qazi Burhanəddin, Kışvari, Süruri, Şahi, Həbibə və başqaları kimi saraylarda yaşayıb-yaratmış şairlərin əsərləri və ayrı-ayrı şahların sifarişi ilə yazılmış poeziya nümunələri hökmдарların ruhuna, zövqünə və tələbinə uyğun şəkilə salınaraq, onlarda müəyyən düzəlişlər, əlavələr və ixtisarlar edilmişdir. Görünür, Əlişir Nəvai kimi yuxarıda adları çəkilən Azərbaycan klassikləri də öz əsərlərinin şahların zövqünə uyğun olması, onlar tərəfindən yaxşı qarşılanması və mükafatlandırılması üçün, xəttatların mətnlərdə müəyyən düzəlişlər etmələrinə icazə vermək məcburiyyəti qarşısında qalmışlar.

Ortaçağ mətnlərinin araşdırılmasında ortaya çıxan ciddi

problemlərdən biri də insan adları, terminlər və coğrafi adlarla bağlıdır. Katiblər yazılı abidələri yüzilliklər boyu çoxaldarkən onlar bir tərəfdən bilməməzlik ucundan, digər tərəfdən mexaniki surətdə və məqsədyönlü təhriflərə yol verdiklərindən onları çox zaman düzgün oxumamış və bununla da istər şəhərin, istər yerin, istərsə də şəxsin adı təhrif olunmuş, bəzən isə həmin təhrif olunmuş coğrafi ada görə şairi qeyri ölkəyə, yaxud qeyri millətə mənsub etməyə çalışmışlar. Nümunə olaraq Nəsiminin M-188/5225 şifrləli divanına müraciət edək. Bu nüsxənin üz qabığında qeyd edilmişdir ki, əlyazma hicri 1113 (1701)-cü ildə Təbrizdən əldə edilmişdir. Burada Təbriz şəhərinin adı «تبریز» -Tövriz kimi yazılmışdır, yəni Cənubi Azərbaycanda xalq arasında deyildiyi kimi qeyd edilmişdir. Əlyazmanın sonunda isə katib طوس -da məskən saldığını qeyd edir. Əslində isə bu Tus yox, Tavus kimi oxunmalıdır. Bu sözün ərəb qrafikası ilə yazılış forması (طوس) təhrif olunmuşdur (42, 37-38). Bir sıra hallarda xüsusi və coğrafi adlarda o qədər dolaşıqlıq yaratmışlar ki, onların tilsimini açmaq qeyri-mümkün olmuşdur. Bu, xüsusən, mənbələrdə haqqında heç bir məlumat verilməyən qədim, xarici adlar və istilahlarla bağlı olduğda onların müəyyənləşdirilməsi daha böyük çətinlik yaratmışdır. Ə.Əlizadə bu problemlə əlaqədar belə yazar: “Türkmonqol qrupuna daxil olmayan xalqların dilində tələffüz edilməsi haqqında dəqiq məlumat olmadığından bir sıra türk-monqol mənsubiyyətli xüsusi adların, terminlərin və coğrafi adların, başqa əlyazmalar üzrə bütün variantlarını göstərmək şərtiylə, onların, əsas əlyazmalarında olduğu şəkildə saxlanması qərara alınmışdır” (138, 4).

Xüsusi adların təhrifinə Nizami Gəncəvinin əsərlərinin əlyazmalarında da çox təsadüf olunur. Xüsusən çox nadir hallarda təsadüf olunan, ədəbi əsərlərdə olduqca az rast gəlinən xüsusi adlar daha çox çətinliklər yaratmışdır (104, 466). Ona görə də Nizaminin əsərlərində verilmiş və poeziyada nadir hallarda rast gəlinən sözləri hər katib özü bildiyi kimi dəyişmiş və

bununla da onlar təhrif olunaraq, müxtəlif şəkillərə salınmışdır. Bir neçə misala müraciət edək:

در ابخار کردست عالی نژاد

که از رزم رستم نیارد بیاد (132,XXXV hissə, 68-ci beyt)
(Abxaziyada əslî-nəcabətli pəhlivan var,
O, Rüstəmin vuruşlarını xatırlamır).

“Abxaz” sözü “Şərəfnamə”nin əlyazma nüsxələrində انخا ر (انخار) variantlarında verilmişdir. Yaxud Mameşan adı ayrı-ayrı əlyazmalarda مشان (مشان)، ماشیان (ماشیان)، رود شان (رود شان) kimi verilmiştir (132, XXXV hissə, 80-ci beyt).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un tədqiqatçısı M.Erqin abidənin Vatikan nüsxəsinin nöqsanlarından yazarkən orada qeyd edir ki, hətta xüsusi isimlər bir neçə formada (variantda - Ş.K.) yazılmışdır (157, 66).

Bu və ya başqa klassikin əsərləri mətnşunaslıq baxımından araşdırıllarkən tədqiqatçılar, adətən, onların ayrı-ayrı əlyazma nüsxələrində olan əlavələrə, ixtisarlara, dəyişmələrə, ciddi fərqlərə və müxtəlif xarakterli təhriflərə görə katib və xəttatları ittiham edirlər. Lakin bir məsələ nəzərə alınmalıdır ki, Şərqi bir sıra klassikləri özlerinin gənclik dövrlərində yazdıqları və tərtib etdikləri əsərləri və divanları kamillik yaşına çatarkən yenidən nəzərdən keçirmiş, müəyyən düzəlişlər etmiş, yeni şerləri ilə daha da zənginləşdirmişlər. Bununla da şairin əvvəl yazmış olduğu və tərtib etdiyi əsərin, yaxud divanın yeni redaksiyası meydana gəlmişdir. Odur ki, ortaçaq mətnləri araşdırıllarkən bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilməsi və tədqiq olunan əsərin fərqli əlyazmaları onun sonrakı redaksiyaları olub-olmaması müəyyənləşdirilməlidir. “Təessüflər ol-sun ki, əlyazma tədqiqatçıları, əsərlərin bir sıra hallarda güman edilən redaksiyalarının izlərinin axırıcı nüsxələrdə üzə çıxarılması əvəzinə, yalnız yazı xətlərinə görə yox, həm də ciddi fərqlərə görə hər şeydən öncə katibləri günahlandırırlar” (116,

413).

Şərqi Nizami Gəncəvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Əbu-l-Əla' əl-Mürri, Cəlaləddin Rumi və başqa mütəfəkkir şairləri öz əsərlərini redaktə etmişlər. İndiyədək Əlişir Nəvainin beş müəllif və qeyri-müəllif redaksiyaları müəyyənəşdirilmişdir (95, 11; 104, 232; 116, 413-414; 165; 3). Bununla da, klassiklərin hər hansı əsərinin ayrı-ayrı əlyazma nüsxələrində fərqli cəhətlərin meydana gəlməsində istər müəllif, istərsə də qeyri-müəllif redaktəsinin rolu az olmamışdır.

Bütün şüurlu həyatını əlyazma kitabının çoxaldılaraq yarılmışına həsr etmiş sənət adamları üçün katiblik və xəttatlıq yeganə gəlir mənbəyi olduğundan, onlar ömürlərinin sonundak bu çətin və şərəflı sənətdən ayrıla bilməmişlər. Hətta, qocalaraq gözlerinin nuru zəifləyəndə belə öz sənətlərindən ayrıla bilməyib, bu sahədə fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. Onların gözlerinin görmə qabiliyyətinin və yaddaşlarının zəifləməsi nəticəsində köçürdükləri mətnlərdə çoxlu xətalara və təhriflərə yol vermişlər. Hətta bəzi hallarda köçürməyə başladıqları əsəri sona çatdırı bilmədiklərindən onların işini övladları, yaxud başqa katiblər davam etdirməli olmuşlar. Bəzən bir əsəri nəinki iki katib, hətta üç katib yazmalı olmuşdur. Bunun nəticəsində də mətn çoxlu miqdarda təhriflərə məruz qalmışdır. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İstututunda saxlanılan Əbu-l-Xeyr Nasirəddin Abdullah bin Ömer əl-Qazi əl-Beyzavinin «Əsrar ət-tənzil və əsrar ət-tə'vil» əsərinin I hissəsini əhatə edən əlyazması (197) hicri 1195 (1780-81)-ci ildə Sədi bin Əbdürrəhman bin Şeyxzadə ər-Rafî'i tərəfindən köçürülmüşdür. Katib əsərin sonluğunda belə yazar: “Haşıyələrsiz bu şərhi, çoxlu başqa işlərlə yanaşı qocalıq dövründə gözlərimin nuru zəifləyərkən, mükəmməl nüsxədən yazdım. Ey mömin qardaşlar, mətndə yol verilmiş çoxlu təhrif və xətlər üçün məni qınamayın” (197, 466a).

Katib mətndə yol verdiyi təhrif və xətlərini heç də gizlətməyərək oxucuya etiraf etmiş və bununla da oxucunun əsəri

öyrənərkən diqqətli olmasını məsləhət görmüşdür. Bu xətaların olmasını da özünün qocalığı və bununla yanaşı çoxlu başqa işlərlə də məşğul olması ilə əlaqələndirmişdir. Görünür katib bu əlyazma ilə yanaşı paralel başqa əsərlər də köçürürmüş, yaxud digər yaradıcılıq işilə məşğul olurmuş. Yəqin Sədi bin Əbdürrəhman öldüyüündən əlyazma üzərində onun işini oğlu Əbdülqəni davam etdirmişdir. Əbdülqənidən sonra isə onların bu əlyazması üzərində apardıqları işi katibin nəvəsi Əbdürrəhman başa çatdırılmışdır. Əbdürrəhman əlyazmanın sonluğunda yazır ki, Əbdürrəhman bin əl-Hac Əbdülqəni əfəndi bin əl-Hac Sə-di əfəndi ər-Rafi'i haşiyəni əvvəldən axıra kimi yazdı və bu cildi əvvəldən axıra kimi bəzi sevimli tələbələrinə tədris etməklə bərabər, əsərin mətnində yol verilmiş xətaları imkan daxilində islah etdi. Lakin əlində olan nüsxə imkan vermədiyindən, yəni onun vasitəsilə düzəldilməsi mümkün olmadığından bir sıra mövzularda olan xətalar necə vardısa eləcə də qalmışdır (197, 466a). Əlyazmanın haşiyələrində verilmiş nüsxə fərqləri və Əbdürrəhmanın qeydləri də göstərir ki, Sə-di əfəndi görmə qabiliyyətinin zəifliyindən əsərin mətnini çoxlu təhriflərə uğratmışdır.

Bir sırə hallarda isə erkən orta əsrlərdə üzü köçürülmüş əsərlərin əlyazmaları pis şəraitdə saxlandığından, yaxud təbii fəlakətlərə düşər olduğundan müəyyən hissələri dağılmışdır. Belə əlyazmaları köçürüldüyü tarixdən bir neçə yüz il sonra əsərin başqa nüsxəsi əsasında bərpa edilərkən, əsərin mətninə bir əlyazma nüsxəsi hüdudunda daha çox təhriflər daxil edilmişdir. Şərqi böyük dühləsi Əbu Əli İbn Sinanın “əl-Qanun fi-t-tibb” əsəri bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da geniş yayılmışdır. Həmin əsərin Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan 3-cü kitabı (242) pis şəraitdə saxlandığından onun 249a-293a vərəqlərini əhatə edən hissəsi dağılmışdır. Əlyazmasının titul vərəqində göstərilmiş hicri 987 (1579)-ci il tarixindən və paleoqrafik məlumatlarından aydın olur ki, həmin nüsxə XVI əsrin əvvəl-

lərində, yaxud bir qədər ondan erkən tarixdə yaradılmışdır. Bu nüsxə başa çatdırıldıqdan sonra, əsərin mətni onun daha iki nüsxəsi ilə tutuşdurularaq, nüsxə fərqləri qırmızı və qara mürəkkəblərlə mətnin haşiyələrində qeyd edilmişdir. İbn Sinanın göstərilən əsərinin bu dağılmış əlyazmasını hicri 1269 (1850-51)-cu ildə İsfahanda Məhəmmədqulu Qayıbov əldə etmiş və həmin ildə də bu nüsxənin dağılmış hissəsini başqa bir nüsxə əsasında bərpa etmişdir. Adətən istər katiblər, istərsə də ziyalılar xarab olmuş qədim əlyazmalarının kağız və mətnlərini bərpa edərək, əsərin mətnində və haşiyələrində edilmiş qeydləri və işarələri olduğu kimi yeni bərpa olunan vərəqlərə köçürümlüşlər. Qayıbovun bərpa etdiyi hissənin isə nə mətnində, nə də haşiyələrində heç bir qeyd və ya nüsxə fərqləri yazılmamışdır. Bu da onu göstərir ki, həmin hissə tamamilə dağılıb tələf olduğundan, mətnin bir qismi əsərin başqa bir nüsxəsi əsasında bərpa edilmişdir. Bərpa olunmuş hissənin vərəqləri də XIX əsrдə istehsal olunmuş kağızdır. Əlyazmasına belə bir sonluq yazılmışdır: “Üçüncü kitab, hicri 1269 (1850-51)-cu ildə İsfahanda məxluqların ən yazığı Məhəmmədqulu İbn əl-mərhum Həsən əl-Qarabağının əli ilə başa çatdı” (242, 293a).

Sonluğun aşağısında isə, üzərində “Məhəmməd Qulu İbn Həsən” adı həkk olunmuş möhür vurulmuşdur. Beləliklə, əsərin bir əlyazmasında, onun müxtəlif katiblər tərafından ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş dörd nüsxəsi birləşdirilmişdir.

Bəzi hallarda isə klassiklərin divanlarının əlyazmaları, onların müxtəlif yüzilliklərdə ayrı-ayrı katiblər və xəttatlar tərafından üzü köçürülmüş nüsxələri əsasında yeni əlyazmaları yaradılmış və bununla da əsərin bir əlyazmasına birdən bir neçə katibə məxsus olan təhriflər nüfuz etmişdir. Belə hallara orta əsr yazılı abidələrində az təsadüf olunmur. Nəsimi “Divan”ının elmi-tənqidi mətnini tərtib edərək, C.Qəhrəmanov tədqiqatca cəlb etdiyi M-227 şifrəli əlyazması üzərində apardığı dərin araşdırmlar sayəsində müəyyənləşdirilmişdir ki, şairin “Divan”ının bu nüsxəsi ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş əl-

yazmaları əsasında tərtib olunmuşdur. “Əlyazması ayrı-ayrı dövrlərdə yazılmış nüsxələrdən köçürüldüyü və müxtəlif xarakterli olduğu üçün bir çox şerlərdə naqışlıq, çatışmamazlıq nəzərə çarpır... «A» nüsxəsinin təsvirindən bu nəticəyə gəlmək olar ki, əlyazmasının əvvəli və sonu XVI əsrə, orta hissələri isə XVII əsrin ortalarında yazılmışdır. Burada biz 4 xətt növü və 3 çeşidli kağız görürük” (42, 22-23).

Bu əlyazmasına Nəsimi təxəllüsü ilə yazıb-yaratmış başqa bir şairin məsnəvisi də yazılmışdır. Bununla da ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş əlyazmaların bütün nöqsan və təhrifləri olduğu kimi Nəsimi «Divan»ının göstərilən nüsxəsinə nüfuz etmişdir.

Aparılan araşdırmlar göstərir ki, klassik ədəbiyyatda mənimsəmə halları da olmuşdur. Az tanınmış şairlər, yaxud çox da istedadlı olmayan qələm sahibləri görkəmli şairlərin ayrı-ayrı fikirlərində və şerlərində bir qədər dəyişmələr etməklə onların ayrı-ayrı əsərlərini öz adına çıxmışlar. «Hiss edilir ki, hələ ilk gəncliyindən Nizami ilə saray məddahları arasında gərgin mənəvi toqquşma olmuş, şair bu qismə ikrəh bəsləmişdir. Onların arasında bəzən şairin fikrini, şerini mənimsəyib öz adına çıxanlar, hələ bu harasıdır, ona qara yaxanlar da tapılır» (4, 13-14). Bu haqda Nizami «Xosrov və Şirin» poemasında belə yazar:

*Ço əbr əz-bəhre-mən piraye puşənd
Ze pəs dozdəndo dər pişəm foruşənd (66, 778; 4, 14).
(Bulud tək mənim dənizimlə geyinirlər,
Arxadan oğurlayıb, qabağimdaca satırlar).*

«Leyli və Məcnun» poemasında isə poeziya ogrularını kəskin misraları ilə ifşa etmişdir. Bununla əlaqədar o, belə yazar:

*Bu qarın otaran duzsuz şairlər
Sayəmdə dünyani vasib yedilər.*

*Şikari tutmağa aslan gərəkdir,
 Tülkünün işi də müftə yeməkdir.
 Mənim öz nəfsimə yeməyimdənsə,
 Qoy məndən yesinlər verib səs-səsə.
 Paxıl! Göz yumaraq açıq nemətə,
 Saqqız çeynəyirsən girib xəlvətə.
 Ey mənim yazımın oğrusu insan,
 Qarşında kölgətək çox alçalırsan...
 Qapımin oğrusu haqq əvəzinə,
 Mənim qeybətimi danışır yenə.
 Evin sahibini görən oğrular,
 Haray qopardaraq deyir: «Oğru var» (67, 60-61).*

Bədii ədəbiyyatımızın və söz sənətimizin ən zəngin qollarından birini də, əsrlər boyu xalqın kollektiv əməyi sayəsində yaradılmış və inkişaf etdirilmiş şifahi xalq ədəbiyyatı təşkil edir. Xalqın arzu və istəklərini, məişət və görüşünü, adət və ənənələrini, bayram və matəm mərasimlərini, uğurlarını və uğursuzluqlarını, mübarizəsini və məhəbbət dolu dünyasını, elmini və təfəkkür tərzini, tarix və coğrafiyasını əks etdirən bu xəzinənin hər bir incisi mədəniyyət tariximizin canlı şahidləri və ölməz abidələridir. Bu abidələr həm də, əsrlər boyu klassik poeziyamızın korifeylərini qidalandıran ilham çeşmələri olmuşdur. «Xaqaniyə də, Nizamiyə də əsər yazmaqdə yol göstərib kömək edən, Xətainin əlindən tutan, hətta Füzuliyə də ilham və təxəllüs verən odur» (7, 6). Bu abidələrin hər biri uzun yüzilliklər boyu ozanların və aşıqların, eləcə də folklor bilicilərinin yaddaşlarında dolaşa-dolaşa nəsləndən-nəslə verildikcə onlarda, ölkənin ayrı-ayrı bölgələrində müxtəlif əlavələr, dəyişmələr və ixtisarlar edilmiş və bunun nəticəsində də onların nəinki yeni-yeni redaksiyaları, hətta, bir-birindən fərqlənən variantları meydana gəlmüşdir. Son dövrlər folklor nümunələrinin fəal şəkildə toplanaraq, oxucu kütləsinə və elm aləminə təqdim olunmuş nəşrlərində bu özünü daha qabarlıq şəkildə

göstərir. Yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq folklor nümunələrində dəyişmələr daha ciddi olduğundan, qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının, nağılların, atalar sözlerinin, bayatıların və s. bir-birindən ciddi şəkildə fərqlənən qolları və variantları folklor araşdırmaçıları sayəsində üzə çıxarılmışdır (10; 7; 86; 35; 19; 12; 68). «Koroğlu» dastanının nəinki Azərbaycandakı, eləcə də türk və qeyri-türk xalqları arasındaki müxtəlif variantları elm aləminə məlumdur. «Asiyada və ümumiyyətlə Şərqdə elə bir guşə tapmaq olmaz ki, bu ad (Koroğlu adı) orada məşhur olmasın. Siz onu hətta Bessarabiyada, Moldaviyada belə eşidirsiniz... Bir sıra xalqlarda bu eposun həm də «Qaraoğlu», «Koroğlu», «Qurqulu» və s. variantları əmələ gəlmışdır» (88, 14).

Məhəbbət dastanlarından isə yalnız «Qurbani-Pəri» dastanının biri-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən üç (87, 16), «Abbas – Gülgəz» dastanının isə yeddi (87, 19) variantı olması, onların zaman-zaman nə qədər dəyişdirildiyinə dəlalət edir.

S.Əlizadə folklorumuzun ən qədim qaynaqlarından olan «Oğuznamə»dəki hikmətli sözlərin (23, 10) Sofiyada nəşr olunmuş «Türk ata sözləri» (89) kitabındaki variantlarını aşağıdakı şəkildə vermişdir (birinci nümunələr «Oğuznamə»dəndir):

Ac əsnər, aşiq gərinur-Ac esner, tok gerinir (s.10).

*Ağlama ölü üçün, ağlağıl dəli üçün-Ağlama ölü için,
ağla diri için (s.13).*

Az söylə, uz söylə-Ay söylə, öz söylə (s.24).

*Yol bilməzsən, yola get-Yola bilməzsən, yola get
(s.135).*

Başqa nəşrlərdəki atalar sözlərindən:

«Bəxtini buzda sina, oğulda, qızda sina».

Başqa variantı: «Bəxtini qozda sına, oğlunu qızda sına». Müxtəlif variantlı bayatılar daha çox yayılmışdır:

«*Sirin çayın qəndiyəm,
Zülfərin kəməndiyəm,
Aləm tufana getsə,
Gözlərinin bəndiyəm*».

Başqa variantı:

«*Sirin çayın qəndiyəm,
Zülfünün kəməndiyəm,
Dünyanı sel aparsa,
Gözlərinin bəndiyəm*».

Daha bir misal:

«*Ulduzlar sayrişanda,
Qəlb-qəlbə qarişanda,
Çətin olur ayrılmak,
Göz-gözə alışanda*».

Başqa variantı:

«*Arı bal sarı şanda,
Baldan kam ali şanda,
Çətin olur ayrılıq,
Göz-gözə alışanda*» (12).

Folklorun bütün janrlarından belə misallar çox göstərmək olar. Folklor nümunələri yalnız şifahi şəkildə yayıldığı dövrlərdə yox, həm də orta çağlarda yazıya alındıqdan sonra da onlara müəyyən əlavələr edilmişdir. Buna görə də, folklor abidələrimizin əsaslı şəkildə mətnşunaslıq baxımından öyrənilməsi ədəbiyyatşunaslıq qarşısında duran ən mühüm problemlərin-

dəndir.

Yuxarıda deyilənlərdən çıxış edərək, orta yüzilliklərin katib və xəttatlarının köçürdükleri abidələrin mətnlərində yol verdikləri təhrifləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Köçürdüyü abidənin dilini, imla qanunlarını, qrammatik qaydalarını və s. zəif bilən, yaxud bilməyən katib və xəttatların mətnlərdə yol verdikləri təhriflər.

2. Katib və xəttatların dil tarixini və arxaizmləri yaxşı bilməmələri üzündən müəllifin dilini müasirləşdirmələri ilə yol verdikləri təhriflər.

3. Azərbaycan klassikləri əsərlərinin Türkiyədə, Orta Asiyada və başqa ölkələrdə köçürülmüş əlyazma nüsxələrində müəllifin dilinin yerli ləhcələrə uyğunlaşdırılması üzündən meydana gəlmiş təhriflər.

4. Köçürürlən mətnlərdə Azərbaycan dilinə xas olan söz və ifadələrin ərəb və fars tərkibli söz, ifadə, istixarə, cinas və təşbehlərlə əvəz edilməsi nəticəsində yol verilmiş təhriflər.

5. Klassiklərin öz dövrlərinə xas olan yazı və imla qaydalarının dəyişdirilərək, katiblərin köçürdükleri dövrlərin yazı qaydalarına uyğunlaşdırılması üzündən yaranmış təhriflər.

6. Klassik poeziyada az istifadə edilməmiş inversiyaların katib və xəttatlar tərəfindən pozulması yaranmış təhriflər.

7. Ərəb əlifbasının çətinlikləri üzündən meydana gəlmiş təhriflər.

8. Klassik abidələrin üzünü köçürən katib və xəttatlar, eləcə də bəzi filoloqlar mənsub olduqları fəlsəfi və ədəbi cərəyanların, dini təriqətlərin mənafeyini, eləcə də ictimai-siyasi düşüncələrini əldə rəhbər tutaraq, onların mətnlərinə daxil etdikləri təhriflər.

9. Milli düşüncülərə və siyasi məqsədlərə əsaslanaraq, klassik abidələrdə əlavələrə və dəyişmələrə yol verməklə yaradılmış təhriflər.

10. Saray intriqaları ilə bağlı klassiklərin əsərlərinə daxil edilmiş qərəzli təhriflər.

11. Məşhur klassikləri hökmdarların yanında nüfuzdan salmaq məqsədilə onların adından hökmdara qarşı yazılmış həcvlər.
12. Bəzi klassiklər əsərlərinin üzünü köçürən katib və xəttatlara orada müəyyən düzəlişlər etməyə icazə vermələri nəticəsində yaranmış təhriflər.
13. Saraylarda fəaliyyət göstərən katib və xəttatların köçürdükləri əsərləri öz hökmdarlarının zövqünə, ruhuna və mövqeyinə uyğunlaşdırımları ilə yaranmış təhriflər.
14. Yer, xalq və insan adlarının katib və xəttatlar tərəfindən düzgün oxunmaması, yaxud məqsədyönlü şəkildə dəyişdirilməsi üzündən meydana gəlmiş təhriflər.
15. Klassik abidələrdə istər müəllif, istərsə də qeyri-müəllif redaksiyaları nəticəsində yaranmış ixtilaflar.
16. Katib və xəttatların qocalaraq gözlərinin görmə qabiliyyətinin və yaddaşlarının zəifləməsi ilə bağlı köçürdükləri mətnlərdə yol verdikləri təhriflər.
17. Bir əsərin bir neçə katib tərəfindən köçürülməsi nəticəsində meydana gəlmiş təhriflər.
18. Orta yüzilliliklərdə pis şəraitdə saxlandıqından, yaxud təbii fəlakətlərə düşər olduğundan dağılmış əlyazma abidələrinin mətnlərini başqa nüsxələr əsasında bərpa edilərkən əsərin mətninə bir əlyazma hüdudunda daha çox təhriflərin daxil edilməsi.
19. Müxtəlif yüzilliliklərdə ayrı-ayrı katib və xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş bir əsərin müxtəlif əlyazmaları əsasında onun yeni bir əlyazma nüsxəsinin yaradılması nəticəsində əsərin bir əlyazmasına birdən bir neçə katibə məxsus təhriflərin daxil edilməsi.
20. Katib və xəttatların diqqətsizliyi ucundan yol verilmiş müxtəlif xarakterli təhriflər.
21. Mətnin köçürüldən əlyazmasının xəttinin aydın olmamasından, yaxud çoxlu istifadə üzündən bəzi hissələr xarab olduğundan, yaxud da arxaizmləri yaxşı bilmədiyindən mətni

köçürən katibin, yaxud xəttatın onu düzgün oxuya bilməməsi nəticəsində meydana gəlmış təhriflər.

2.4. Tərcümə abidələrində yol verilmiş təhriflər

Mədəniyyət tariximizdə klassiklərimizin yaratdıqları orijinal əsərlərlə yanaşı, tərcümə abidələri də xüsusi yer tutur və orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı qollarından birini təşkil edir. Azərbaycan alımları, şairləri və filoloqları tərəfdən həyata keçirilmiş bu tərcümə abidələrinin bir qismi yüksək sənətkriliqlə dilimizə çevrilərək, orijinal əsər səviyyəsinədək yüksəldilmişdir. Bu tərcümə ədəbiyyatının böyük əksəriyyətini bədii tərcümələr əhatə edir. Bu da keçmiş yüzilliklərdə Azərbaycanda bədii tərcümənin daha çox yayıldığı göstərir. Əsr-lər boyu əsasən ərəb və fars dillərindən dilimizə çevrilmiş tərcümə abidələri bir tərəfdən xalqımızı başqa müsəlman şərqi xalqlarının ədəbiyyat və mədəniyyət inciləri ilə yaxından tanış etmiş, həmin ədəbiyyatlarla qarşılıqlı əlaqə yaratmış, orta əsr mədəniyyət abidələrimizi zənginləşdirmiş, digər tərəfdən isə ədəbi dilimizin inkişafında ciddi rol oynamışdır. Azərbaycan xalqının görkəmli zəkaları tərcümə ədəbiyyatının mədəniyyət tarixində oynadığı bu rolunu nəzərə alaraq, onu kifayət qədər yüksək dəyərləndirmiş və öz əsərlərində onun əhəmiyyətindən bəhs etmişdir. Hələ XII yüzillikdə tərcümənin əhəmiyyətindən bəhs edən ulu Nizami özünün “İskəndərnâmə” əsərində İskəndərin dili ilə belə deyir:

*İstər Rum elində, istər Yunanda,
Dünya dillərində nə var cahanda,
Buyurdu tərcümə edilsin bütün
Bilik xəzinəsin doldurmaq üçün (64, 430).*

Mədəniyyət tariximizin öyrənilməsi baxımından böyük el-

mi əhəmiyyətə yiylənən bu tərcümə abidələri uzun müddət tədqiqatçıların fəaliyyət sahəsindən kənarda qalmış, orta əsr Azərbaycan tərcümə tarixi öyrənilməmişdi. M.Nağısoylu haqlı olaraq yazır ki, "...tərcümə sənətimizin tarixi, onun nəzəri məsələləri, başlıca səciyyəvi xüsusiyyətləri in迪yədək araşdırılmamış, ayrıca olaraq tədqiq olunmamışdır (62, 16).

XIX yüzilliyin son onilliklərindən başlayaraq ayrı-ayrı tərcümə abidələri dilçilər və ədəbiyyatşunaslar tərəfindən araşdırılmışa başlamışdır. Bu araşdırımalar heç də ardıcıl şəkildə aparılmamışdır. Aparılan tədqiqatlar isə əsasən fars dilində edilmiş tərcümə abidələrini əhatə etmişdir. Ayri-ayrı ərəb ədibləri və alimlərinin dilimizə tərcümə edilmiş çox dəyərli əsərləri isə çox az öyrənilmişdir. Ərəb dilindən edilmiş bəzi tərcümələr yuxarıda deyilən keyfiyyətlərlə yanaşı Azərbaycan tarixinin, coğrafiyasının, təbiətinin, bitki və heyvanlar aləminin öyrənilməsi baxımından olduqca dəyərli mənbələrdir. Bununla bərabər həmin tərcümələr vasitəsi ilə həyat və yaradıcılığı bizə məlum olmayan Azərbaycan alimləri, filoloqları və şairləri haqqında da müəyyən bilgilər əldə etmək olar.

VII yüzillikdə islam dininin qələbəsindən və böyük Ərəb Xilafəti dövlətinin yaranmasından sonra, bu dövlətin başqa bölgələrində olduğu kimi Azərbaycanda da islam dininin müqəddəs kitabı öyrənməyə başlamışdır. Quranın geniş xalq kütləsi arasında yayılması və öyrənilməsi məqsədilə ərəb dili mütəxəssisləri hazırlanmış və onların köməyilə məscid və mədrəsələrdə Quranın tədrisinə başlanılmışdır. Quranın ayrı-ayrı ayələri, surələri və qiraəti öyrədilməklə yanaşı, onun ayrı-ayrı hissələri tərcümə edilərək, məzmunu şərh edilməyə başlamışdır. Bununla da, ərəb dilindən edilən tərcümələrin ilk rüşeymləri yaranmışdır. Quranla başlayan bu tərcümələr get-ge-də daha da genişlənərək ayrı-ayrı ədəbiyyat və mədəniyyət abidələrini əhatə etməyə başlamışdır. Zaman keçdikcə bu tərcümələr yalnız ərəb dilindən deyil, eyni zamanda fars dilindən də ayrı-ayrı əsərlər dilimizə çevriləməyə başlamışdır. Ə.Dəmir-

çizadənin gəldiyi qənaətə görə IX-XI yüzilliklərdə “...mədrəsələrdə təlim-tədris prosesində ərəb və fars dillərində yazılmış kitabların-mətnlərin müxtəlif tərzdə ana dilinə tərcümə edilmiş olmasına şübhə yoxdur” (21, 48).

Bir sıra alımlar apardıqları araşdırılmalara söykənərək belə bir qənaətə gəlmişlər ki, Quranın türk dilinə ilk sətiraltı tərcümələri XI yüzillikdə həyata keçirilməyə başlamışdır. Son dövrlər əldə edilmiş materiallar və onların üzərində aparılmış tədqiqatlar Qurandan türkçəyə edilmiş tərcümələrin tarixi daha qədim dövrlərə gedib çıxır. Quranın ayrı-ayrı surələrinin alım və müəllimlər tərəfindən tərcüməsi və təfsiri ilə yanaşı, həmin surələrin tərcümələri bədii ədəbiyyatda da öz əksini tapmağa başlamışdır. İslam dinindən və onun müqəddəs kitabı Quran-dan ilham alaraq, onun bəzi surələrini şairlər də bədii söz sənətinin imkanları ilə dilə gətirərək, onların poetik tərcümələrini vermişlər. Bu da bədii tərcümə tariximizin ilkin qaynaqları kimi dəyərləndirilə bilər.

Əgər biz mədəniyyət tariximizin dövrümüzədək gəlib çatmış yazılı abidələrini diqqətlə gözdən keçirsek görərik ki, Qurani-Kərimin ayrı-ayrı surələrinin və yaxud onun müxtəlif ayələrinin dilimizə bədii tərcüməsi daha erken dövrlərdə həyata keçirilmişdir. Buna nümunə olaraq 2000-ci ildə 1300 illik yubileyini qeyd etdiyimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsini dilə gətirmek olar. Türk xalqlarının bu misilsiz mədəniyyət abidəsində islam dini və Qurani-Kərimlə bağlı kifayət qədər çoxlu parçalara təsadüf edirik. Bunların bir qismi islamın müqəddəs kitabından verilmiş bədii tərcümələridir. Həmin parçalardan birinə müraciət edək:

*Ucalardan ucasan, uca tanrı!
Kimsə bilməz necəsən, görklü tanrı!
Sən anadan doğmadın,
Sən atadan olmadın,
Kimsə rızqın yemədin*

*Kimsəyə güc etmədin
 Qamu yerdə əhədsən,
 ... Ululuğa həddin yox.
 Sənin boyun qəddin yox.
 Ya cismilə cəddin yox.
 Urduğun ulıtmayan, ulu tanrı!
 Başlığını bəlirtməyən bəlli tanrı!
 Götürdüyün göyə yetirən görklü tanrı!
 Qaqdığın qəhr edən qəhhar tanrı! (39,121-122)*

Qazlıq Qoca oğlu Yeynəyin dili ilə söylənilmiş bu parçada Allah təalanın sıfətləri vəsf edilmişdir. Bu parçanı diqqətlə nəzərdən keçirsek görərik ki, o bütövlükdə Quranın 112-ci surəsi olan “İxlas” surəsinin tərcüməsidir. Bu da Quranın ilkin tərcümələrinə nümunə olaraq, tərcümə tariximiz üçün az əhəmiyyətli deyildir.

Klassik ədəbiyyatda ayrı-ayrı yazılı ədəbiyyat nümunələrinin əvvəllərində keçmiş çağların ənənələrinə müvafiq olaraq “Münacat” və “Nət”lər venir. Hər bir müəllif yazdığı “Münacat”larda öz istedadının səviyyəsi müqabilində Allah-təalanın sıfətlərini vəsf etmişdir. Bəzi şairlər isə Böyük Yaradanın sıfətlərini dilə gətirərək, onları tərənnüm etmək üçün islamın müqəddəs Kitabına üz tutmuşlar. Quranda isə ancaq Tanrıya xas olan sıfətləri möminlərin diqqətinə çatdırın 112-ci “İxlas” surəsidir. Buna görə də həmin şairlər “Münacat” əvəzi olaraq “İxlas” surəsinin bədii tərcüməsini vermişlər. Buna nümunə olaraq XI yüzillikdə yaşamış İsa təxəllüslü şairin “Mehri və Vəfa” adlı məsnəvisinə yazdığı “Münacat”ı göstərmək olar:

*Əvvəl Allah adını yad edəlüm,
 Sözə də bismillah bünyad edəlüm.
 Əvvəl oldur, kimsənədən doğmadı,
 Ol muqimdir, gög yerdən akmadı.
 Ol əvvəldir, ortağı yokdur anun,*

*Qaim oldur, yetməgi yokdur anun.
 Laməkandır, kimsə bilməz qandadır,
 Ola qanda istər isən, andadır.
 Raziq oldur, rizgi bizə ol verür,
 Kiminə az, kiminə ol bol verür.
 Ol kafərdir, bu müsəlmandır deməz,
 Rizqi verür, cümləsini ac qomaz.
 Qiş gətürür, göstərir ibrətləri,
 Yaz gətürür, bitirir nemətləri.
 Kimsə ilə danışub işləməz iş,
 Gecə-gündüz, gətürür həm yazılı qış (244, 174).*

Allah təalanın sıfətlərini yiğcam şəkildə tərənnüm etmiş bu münəccatın başlangıcındakı iki misra surənin bəsmələsi əvəzi kimi verilmişdir. Sonrakı altı misrada isə “ixlas” surəsindəki mənaların poetik tərcüməsi verilmişdir. Bu da tərcümə tariximizin ilkin qığılçımları kimi əhəmiyyətli nümunələrdir.

Zaman keçdikcə ərəb və fars dilindən dilimizə edilən tərcümələr get-gedə inkişaf edərək ayrı-ayrı bədii və elmi əsərləri əhatə etməyə başlamışdır. XV-XVI yüzilliklərdə isə tərcümə sənəti sürətlə inkişaf edərək, özünün çiçəklənmə dövrünü yaşamışdır. Bu yüzilliklər ərzində ərəb və fars dillərindən çox-sayılı bədii və elmi əsərlər tərcümə edilmişdir.

Mədəniyyət tariximizdə XX yüzilliyyə qədər mövcud olmuş tərcümə sənəti demək olar ki, ərəb tərcümə ənənələrinə əsaslanmışdır. Orta əsr ərəb tərcümə sənəti isə hərfi və sərbəst tərcümə prinsiplərinə söykənmişdir. Orta çağlarda dilimizə tərcümə edilmiş bədii və elmi əsərlər üzərində aparılan araşdırmlar göstərir ki, peşəkar mütərcimlər sərbəst tərcümə prinsipinə daha çox üstünlük vermışlər. Ədəbiyyatşunas alımların bir qismi orta əsr tərcümə sənətini iki və ya dörd növə bölgülər. M.Z.Nağısoylu isə orta yüzilliklərin tərcümə abidələri üzərində apardığı fundamental araşdırmalara söykənərək klassik tərcümələri aşağıdakı üç növə bölmüşdür:

1. Hərfi tərcümə. Üçüncü Raşidi xəlifəsi Osman İbn Əffan (təq.575-656) dövründə “Quran” bir kitabda toplanaraq, çoxaldıldıqdan və Ərəb Xilafeti dövlətinin ərazisində geniş yayıldıqdan sonra, onun öyrənilməsinə başlanılmışdır. Bu zaman “Quran”ın mətnini, ərəb xilafətinə daxil olan qeyri-ərəb xalqları sətiraltı tərcümə ilə öz dillərinə çevirərək, onun mənalarını dərk etməyə çalışmışlar. İslamın erkən dövrlərində “Quran”ın türk dillərinə sətiraltı tərcümələri də meydana gəlmışdır. Sonralar bu tərcümə növü ayrı-ayrı bədii əsərlərin tərcüməsinə də tətbiq edilmişdir. Buna nümunə olaraq Sədinin “Gülüstan” əsərinin tərcüməsini göstərmək olar. Orta əsr tərcümə tarixinin öyrənilməsi baxımından dəyərli mənbə olan bu abidənin sətiraltı tərcümələrindən biri də Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstитutunun fondunda saxlanılır.

Orta əsrlərdə sətiraltı tərcümə növünə əsaslanaraq dilimizə çevrilmiş əlyazma abidələri az deyildir. Əlyazmalar İnstитutunda saxlanılan bu abidələrə nümunə olaraq Caminin “Yusif və Züleyxa” və “Ciləa-r-ruh”, Hafizin “Divan”, Cürcanının “Vis və Ramin”, Əttarın “Pəndname”, Sədinin “Büstan”, Nəsiminin “Bəhru-l-əsrar” və başqalarını göstərmək olar. Məlum həqiqətdir ki, belə sətiraltı tərcümələr tərcümə edilən dilin qrammatik qaydalarının təsirinə məruz qaldığından, cümlələr dilimizin qanunlarına uyğun gəlməyən bir formaya düşür. Bu növ tərcümələr özünü yalnız sətiraltı tərcümələrdə deyil, eyni zamanda ayrı-ayrı hallarda sərbəst şəkildə tərcümə edilmiş abidələrdə də göstərmişdir. “Belə cəhət, xüsusi lə, fars dilinə məxsus sabit söz birləşmələrinin hərfi-hərfinə tərcüməsində özünü göstərir. Hərfi tərcümələr son dərəcə dəqiq alınsa da, dolaşlıq və anlıılmaz cümlələrlə doludur” (62,27).

2. Əslinə uyğun tərcümə. İkinci növ əslinə uyğun tərcümələr də orta əsr tərcümə sənətində xüsusi yer tutur. Bu növ tərcümələr həm nəsr, həm də poeziya abidələrinin tərcüməsinə də tətbiq edilmişdir. Belə tərcümələrdə mütərcim orijinalı ol-

duğu kimi, əslinə uyğun şəkildə tərcümə etməyə çalışdığını görə kifayət qədər çoxlu ərəb və fars tərkiblərindən istifadə etmək zorunda qalmışdır. Bu da tərcümənin dilində ağırlıq və mürəkkəblik yaratmışdır. Ərəb və fars dillərindən edilmiş belə tərcümə abidələrinə nümunə olaraq Kəb bin Zuheyrin “Bənət Suad”, Şərafəddin əl-Busirinin (1213-1296)-”Qəsidət əl-burdə”, Əli bin Əbu Talibin “Divan”, eləcə də “Şühədanamə”, “Şeyx Səfi təzkirəsi” və başqalarını göstərmək olar.

3. Sərbəst tərcümə. Sərbəst tərcümə orta əsrlərdə daha geniş yayılmışdır. Orta əsr filoloqları bu tərcümə növündən faydalananaraq, istənilən klassik abidəni yaradıcı şəkildə tərcümə etmişlər. Sərbəst tərcümə növü həm poetik, həm də nəşr əsərlərinə tətbiq edilmişdir. Alimlərimizin fikrincə «Sərbəst-yaradıcı tərcümələr çox güman ki, klassik tərcümənin ikinci üsulu əsasında, onun qolu kimi meydana çıxmışdır» (62, 30).

Orta əsr abidələri ayrı-ayrı tərcüməçilər tərəfindən sərbəst tərcümə üsulu ilə dilimizə çevrilərkən, orijinalların mətnlərin-də kifayət qədər çoxlu deyişmələrə yol verilmişdir. Tərcüməçi əsərin süjetini əsas götürərək, onun mətnini yaradıcı şəkildə tərcümə etdiyindən bir sıra hallarda orijinalın mətni 2-3 dəfə artırılmışdır. Bəzi hallarda onlar əsərin müəyyən yerlərində ixtisarlara yol versələr də, başqa hissələrində öz həyatları və yaradıcılıqları ilə bağlı kifayət qədər çoxlu əlavələr etmişlər. Bir sıra hallarda isə tərcüməçilər əsərin öz dövrləri üçün o qədər də maraq doğurmayan hissələrini çıxarıb, oraya lazım bildikləri əsərlərdən bədii parçaları, yaxud da öz şerlərini daxil etmişlər. Belə parçalar adətən tərcümə oxucunun diqqətini cəlb etmək və oxunması daha maraqlı olması üçün əlavə edilmişdir. Bununla da bəzi hallarda belə sərbəst yaradıcı tərcümələri tədqiqatçılar orijinal əsər kimi dəyərləndirmişlər. Məsələn, Qütb Xarəzminin 1341-ci ildə tamamladığı «Xosrov və Şirin» əsərini bir qrup tədqiqatçılar tərcümə abidəsi kimi dəyərləndirirlər-sə də, başqaları onu orijinal əsər hesab edirlər. Y.E.Bertels isə Qütbün «Xosrov və Şirin»indən gah tərcümə kimi, gah da ori-

jinal əsər kimi söz açmışdır.

Məhəmməd Füzulinin Hüseyin Vaiz Kaşifinin (öл.1505) «Rövzət əş-şühəda» əsərindən tərcümə etdiyi və «Hədiqət əs-süəda» adlandırdığı abidəni Əlyar Səfərli şairin orijinal əsəri hesab etmişdir. Bir sıra hallarda isə poetik əsər nəşrlə, nəşr əsəri isə nəzmlə tərcümə edilmişdir. Buna nümunə olaraq, Fir-dovsinin «Şahnamə»sindən və Nizaminin «Xəmsə»sindən ayrı-ayrı hissələrin, eləcə də Həzininin «Hədisi-ərbəin» adlı əsərinin türk dillərinə edilmiş tərcümələrini göstərmək olar. Büttün bu dəyişmələr və əlavələr tərcümə abidələrinin orijinalları ilə aparılmış müqayisəli tekstoloji araşdırımlar sayesində müəyyənlenmişdir, bu tərcümə üsullarının xarakterik xüsusiyyətləri şərh edilmişdir.

Eyni sözləri Azərbaycanın filosof-şairi Şeyx Mahmud Şəbüstərinin (1287-1320) «Gülşəni-raz» fəlsəfi poemasının 1426-ci ildə Veli Şirazi tərəfindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcüməsi haqqında da demək olar. İstedadlı şair Veli Şirazi bu əsərin tərcüməsinə olduqca sərbəst və yaradıcı şəkildə yanaşaraq, tərcümədə əsərin mətnini iki dəfədən çox artırmış və bunun nəticəsində də orijinalla tərcümə arasında böyük fərq yaranmışdır. Belə ki, Şəbüstərinin göstərilən poemasının həcmi 1007 beyt olduğu halda, tərcümədə əsərin həcmi ikiqat artırılaraq 2013 beytə çatdırılmışdır. Tərcümənin Türkiyə kitabxanalarında saxlanılan nüsxələrində isə həcmi 2779 beyt olduğu qeyd edilir (60, 14).

XVI yüzillikdə sərbəst-yaradıcı tərcümə ənənələrinə əsasən dilimizə tərcümə edilmiş orta əsr yazılı abidələrindən biri də XI yüzilliyin tanınmış Azərbaycan alimi və şairi Müinəddin Əhməd Tantarani Marağının (25, 103-117) ərəb dilində qoşa qafiyə ilə yazılmış “Tantaraniyyə” qəsidiəsidir. 1067-ci ildə Bağdadda məşhur “Nizamiyyə” universiteti açılan kimi Böyük Səlcuqların vəziri Nizam əl-Mülk onu universitetə dəvət etmiş və o, burada Xətib Təbrizi ilə birlikdə dərs demişdir. Ağ ilları heyrətləndirib çıxılmaz duruma salan fəsahət və bəlağət məz-

mununda olan şairin bu qəsidəsi Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmış böyük şöhrət qazanmış, ona şərhələr yazılmış, müxtəlif dünya dillərinə, o cümlədən ingilis, fransız və rus (bir hissəsi) dillərinə tərcümə edilmişdir. Bu abidənin orijinalı və dili mizə tərcüməsi Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin tərtib etdiyi şifrlili əlyazma toplusuna daxil edilmişdir. Tərcüməçi qəsidəni dilimizə çevirərkən onun məzmununu saxlamaq şərtilə hər bir beyti dörd misra ilə tərcümə etmiş, bununla da qəsidənin mətnini iki dəfə artırmışdır. Misal olaraq, qəsidədən iki beytin tərcüməsinə nəzər salaq:

يا حلى ال بال قد بلبلت بالبلبل بال
با لنوى زلزلنتى و العقل فى الزلزال زال
يا رشيق القد قد قوست قد فاسقتم
فى الهوى و افرغ فقابى شاغل الاشغال غال
(251, 197b)

Bu iki ilk beytlərin filoloji tərcüməsi belədir:

*Ey, qaygısız könlümü təlaşla iztiraba saldın,
Uzaq keç, niyyətinlə məni titrətdin, ağlım da bu
çalxanmada itdi.*
*Ey ox (incə) belli, belimi əydin yay eylədin, gəl onu
düzəlt,*
*Sevgidən boşalt, axı (sevməyi) peşə edən ürəyim
məni öldürdü (25, 108).*

İndi isə həmin beytlərin orta əsr bədii tərcüməsinə nəzər salaq:

*Ey vəfasız mehriban avarə qıldın könlümi,
Hicr ilə bi-səbr edüb biçarə qıldın könlümi.
Fırqətin səhralarında dəmbədəm Məcnun kibi,
Əqlimi zail qılıub qəmxarə qıldın könlümi.*

*Ey boyı oq kibi mövzun qəddimi yay eylədin,
Keçərkən hicrila bəni bi sərüpa eylədin.*

*Sən nigara, xatırın xoş tut ki, eşqində xalın,
Cümlə işğaldan bənim könlim təsəlla eylədin.*

(250, 197b; 25, 115)

Göstərilən nümunələrdən, yəni orijinal, filoloji və bədii tərcümələri nəzərdən keçirdikdə bədii tərcümənin nə dərəcədə sərbəst olduğu bizi aydınlaşır. Tərcüməçi-şair qəsidənin göstərilən beytlərində istifadə edilmiş fikri və məzmunu əsas götürərək onu öz istedadının gücү ilə daha geniş formada ifadə edərək, qəsidənin Azərbaycan dilində təsirini daha da artırmağa çalışmışdır. Bununla da o, qəsidəyə tərcüməçi kimi yox, yaradıcı bir şair kimi yanaşmış, onu öz istedadının gücү ilə daha da zənginləşdirmişdir.

Orta əsr mütərcimləri orijanallara sərbəst şəkildə yanaşaraq, onların həcmələrini istənilən qədər genişləndirmiş, yaxud qısaltmış, yaxud da ayrı-ayrı hissələri bütövlükdə buraxmışlar. Bu cür sərbəst tərcümə prinsipi yalnız bədii əsərlərə deyil, ey ni zamanda elmi əsərlərə də tətbiq edilmişdir. XVI əsrə ərəb dilindən dilimizə tərcümə olunmuş İbn əl-Vərdinin "Xəridət əl-əcaib və fəridət əl-qəraib" əsəri də məhz göstərilən sərbəst tərcümə ənənələrinə əsaslanmışdır.

İbn əl-Vərdinin "Xəridət əl-əcaib və fəridət əl-qəraib" abidəsinin orijinalı ədəbiyyat, tarix, coğrafiya, tibb, minerologiya, botanika, zoologiya və başqa elm sahələrindən bəhs etdiyindən Mahmud Şirvani bu əsərin tərcüməsinə başlamazdan öncə müxtəlif elmlərə həsr edilmiş onlarla orta əsr klassiklərinin əsərlərini oxuyub öyrənmiş, göstərilən elm sahələri ilə bağ isti-laħħları özü üçün müəyyənləşdirilmiş, ayrı-ayrı tarixi hadisələr, coğrafi ərazilər, dərman bitgiləri və s. haqqında əlavə məlumatlar toplamışdır. Bununla da, o, tərcüməyə başlamazdan öncə ona zəmin yaratmışdır. Bundan sonra isə Mahmud Şirvani "Xəridət əl-əcaib və fəridət əl-qəraib" əsərini müəllif iradəsinə

uyğun şəkildə tərcümə etmək üçün onun mətni üzərində bir növ tekstoloji tədqiqat işi aparmışdır. Mətnşunas alim kimi kətib və xəttatların orta əsr əlyazmalarında yol verdikləri təhriflərə yaxşı bələd olan Mahmud Şirvani İbn əl-Vərdinin göstərilən əsərini tərcümə etməzdən əvvəl onun bir sıra, bəlkə də ən mükəmməl əlyazmalarını əldə etmiş və bu əlyazmaları müqayisəli surətdə tutuşduraraq, onların fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmişdir. Beləliklə də, o, tərcümə etmək üçün əsərin müəllif iradəsinə daha yaxın vahid bir mətnini tərtib etmişdir. Büttün bunlar Mahmud Şirvanının tərcümə abidəsinin ayrı-ayrı hissələrində etdiyi qeydlərdən aydınlaşır. Nümunə olaraq bir misala müraciət edək. Əsərin birinci fəslinin “Ard əl-Cəzirə” (“Əl-Cəzirə torpağı”) bölməsində “Əl-hısn” şəhəri haqqında verilmiş məlumatları tərcümə etməzdən əvvəl aşağıdakılari qeyd etmişdir:

مدینة الحصن بعضى نسخه ده مدینه الخضر د ينلمس (240, 38b)

“Mədinət əl-Hısn(Əl-Hısn şəhəri) bəzi nüsxədə mədinət əl-Xıdır denilmiş”.

Mahmud Şirvani əsəri tərcümə etdikcə ayrı-ayrı mənbələrdən topladığı bilgilərlə onun mətnini daha da zənginləşdirmişdir. Tərcümənin mətnini əsərlə müqayisəli şəkildə araşdırarkən aydın olur ki, o, əsərə tədqiqatçı bir alim kimi yanaşmış və onun mətnini yeni-yeni elmi biliklərlə kamilləşdirərək orijinaldan fərqli bir əsər yaratmışdır. Nümunə olaraq Yəsrib (Mədinə) şəhəri haqqında orijinalda və tərcümədə olan mətnlərə müraciət edək:

“Yəsrib Peyğəmbərin (s) şəhəridir, Onun hicrət etdiyi şərafətli yerdir. Allahın Rəsulu (s) onu “Tayyibə” (gözəl) adlandırmışdır. Yer üzündə gözəl bir şəhərdir, onun qədim qala divarları, ətrafında çoxlu xurma ağacıları və onun çox yaxşı və dadlı meyvələri vardır. Şəhərin öz ərazisi və qalaları vardır”.

Mahmud Şirvanının tərcüməsi:

“Yəsrəb Mədinə Münəvvəridir, Rəsul Allah (s) ismini tayyibə qoydu. Məkkədən hicrət etdiyi yerdir. Rəsul Allahın məzari-şərifi və mərqadi-münəvvareyi andadır. Səhrada vaqe olmuşdur. Qayət lətif şəhərdir. Zamani-qədimdə hasarın Nü-rəddin Şəhid yapmışdır, lakin qayət mündəris olmuş imiş. Sonra sultanu-l-islam və-l-musliminə, qami'u-l-küfrat və-l-mutəmərridin Sultan İbn Sultan Süleyman bin Səlim Xan (Ə'azzə Allah ənsarahu və da'afa əqdarahu) tarixi nəbəvinin doqquz yüz qırıldır, anda qalasın təmir, təcdid və ətrafin təkidd və təşyid eyləyib. Anda bir ali imarət bina eyləyib. Civarın məzari-Rəsul Allaha iltica edən füqəra və düafasına kamali-şəfqət, əramil və əytəminə tamam mərhəmət edib, sabah və rəvahda möhtacına süfrə çəkilib. Ceybi-Allahın buz suyuna dia-yətlər olunub, əgədə və əşada dua və sənalar qılınur. Təqəbbələ Əllah xeyrətihi və da'afa həsənətihi. Nəzm:

*Rəbbun ammarahu ilə yaumi-l-qiyəm,
Mə bə'də əd-dünya alə həzə-n-nizam.*

Mədinət Rəsul Allahın həvaleyi və ətrafi əksər nəxlistan, məzari və bostandır. Xurması kamali-həlavətdə və meyvəsi nəhayəti-təravətdədir») (240, 58a-58b).

Göründüyü kimi Yasrib (Mədinə) şəhəri haqqında orijinalda verilmiş bilgiler Mahmud Şirvaninin tərcüməsindən tamamilə fərqlənir. Tərcüməçi İbn əl-Vərdidən fərqli olaraq şəhər haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Bu da Mahmud Şirvaninin tərcüməyə yaradıcı şəkildə yanaşmasından irəli gəlmışdır. Lakin bəzi hallarda Mahmud Şirvani əsərin ayrı-ayrı hissələrini olduğu kimi tərcümə etmişdir. Tərcüməçi heç də həmişə bu prinsipə sadıq qalmamışdır. O, orijinalın ayrı-ayrı hissələrinə müəyyən əlavələr etməklə kifayətlənməyərək, oraya müxtəlif hekayələr, rəvayətlər, əhvalatlar, özünün yazdığı ayrı-ayrı qitələri, şerləri, qəsidiələri, və mənzum hekayələri də daxil etmişdir. Bütün bunlarla yanaşı tərcümənin mətnində Mahmud

Sirvaninin özünə məxsus ayrı-ayrı fəsillər də vardır. Orijinala daxil etdiyi hekayələrin, rəvayətlərin və əhvalatların bir qismi-ni tərcüməçi orta əsr mənbələrindən götürmiş, bir qismini isə şifahi şəkildə xalq arasında danışılan folklor nümunələri kimi ayrı-ayrı adamların yaddasından yazıya almışdır. Tərcüməyə əlavə edilmiş əhvalatların bəzisi isə Mahmud Şirvaninin öz ba-şına gəlmış hadisələrdir. Bununla bərabər o, tərcümədə Şərq klassiklərinin şerlərindən nümunələr də vermişdir. Bununla da, «Xəridət əl-əcaib və fəridət əl-qəraib» əsərinin həcmi dəfələrlə böyüdülrək onun orijinaldan fərqli yeni bir variantı yaradılmışdır.

Sərbəst tərcümə abidələrinə nümunə olaraq Məqsudinin «Möcüznamə»sini göstərmək olar. Abidənin mətnində deyildi-yi kirni bu tərcümə əsəri ümumi bir süjeti olmayan, ayrı-ayrı mənzum hekayələri əhatə edir. Məqsudi həmin hekayələri tər-cümə etdikdən sonra onlara ümumi bir ad, yəni «Möcüznamə» adı vermişdir.

Tərcümə abidələrində yol verilmiş bütün dəyişmələrə, ixtisarlıra və əlavələrə baxmayaraq, onlar Azərbaycan ədəbiyyatının müstəqil bir qolunu təşkil etməklə və Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxımından zəngin ma-terial verməklə bərabər, həm də dövrümüzədək nöqsanlı, yaxud naqis şəkildə gəlib çatmış və ya orijinalları itmiş yazılı abidələrin mətnlərinin bərpasında, eləcə də öz orijinallarının tekstoloji tədqiqində və elmi-tənqidi mətnlərinin tərtibində mühüm məxəzələr kimi araşdırılmalara cəlb edilir. Tərcümə abidələrini tekstoloji araşdırılmalara cəlb etmiş, bizə məlum olan ilk alim Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadədir. Ondan son-ra isə görkəmli Azərbaycan alimi Mirzə Kazimbəy dilimizin və tariximizin dəyərli abidəsi olan «Dərbəndnamə»nın elmi-tənqidi mətnini tərtib və ingilis dilinə tərcümə edərkən, onun fars dilinə edilmiş tərcüməsini də tekstoloji tədqiqata cəlb etmişdir. Bu ənənə çağdaş tədqiqatçılar tərəfindən orta əsr mətnləri üzərində tekstoloji araşdırımlar aparılırkən davam

etdirilmiş və əsərlərin mətnlərinin mümkün qədər müəllif iradəsinə yaxın şəkildə hazırlanmasında abidələrin digər əlyazma məxəzləri ilə yanaşı orta əsr tərcümələri də etibarlı mənbələr kimi araşdırmałara cəlb olunmuşdur. Buna nümunə olaraq Sədinin «Gülüstan» əsərinin elmi-tənqid mətnini göstərmək olar. Mətnşunas alim R.Əliyev əsərin elmi-tənqid mətnini tərtib edərkən, «Gülüstan»ın 1430-cu ildə Mustafa bin Qazi Arac tərəfindən türk dilinə edilmiş qədim tərcüməsini də tekstoloji araşdırmaçaya cəlb etmişdir (94).

Orijinalları dövrümüzədək gəlib çatmamış, yaxud nöqsanlı və ya naqis olan əsərlərin «həyata» qaytarılmasında və mətnlərinin bərpasında tərcümə abidələri əvəzsiz rol oynamışdır. XI əsrə yazıya alınması təxmin edilən fars folklorunun ən dəyərli abidələrindən biri, xalq romani “Səməke ayyar”ın dövrümüzədək gəlib çatmış yeganə nöqsanlı və naqis əlyazması məhz onun türk dilinə edilmiş tərcüməsi sayəsində bərpa edilmişdir. Oksfordun Bodlyan kitabxanasında saxlanılan yeganə naqis əlyazması əsasında abidəni nəşrə hazırlayan Pərviz Natel Xanları mətnin naqis və nöqsanlı hissələrini, XVI əsrə türk dilinə edilmiş tərcümə əsasında bərpa edərək çap etdirmişdir.

Hind ədəbiyyatının məşhur “Kəlilə və Dimnə” abidəsinin orijinalı gəlib zəmanəmizə çatmadığından onun mətni, ərəb yazarı İbn əl-Müqəffa tərəfindən ərəb dilinə edilmiş tərcümə əsasında bərpa edilmişdir.

Bələliklə, klassik abidələr ayrı-ayrı tərcüməçilər tərəfinədən sərbəst tərcümə üsulu ilə dilimizə çevrilərkən orijinalların mətnlərində kifayət qədər çoxlu dəyişmələrə yol vermişlər. Tərcüməçi əsərin süjetini əsas götürərək, onun mətnini yaradıcı şəkildə tərcümə etdiyindən bir sıra hallarda orijinalın mətni 2-3 dəfə artırılmışdır.

III fəsil

Mətnin mənbələrinin tədqiqi

3.1. Əlyazma kitabının elmi-paleoqrafik xüsusiyyətləri

Hər hansı bir orta əsr yazılı abidəsinin mətni üzərində tekstoloji araşdırımlar aparmaq üçün həmin mətnin keçmiş yüzilliliklərdə ayrı-ayrı kitabçılar tərəfindən üzü köçürülmüş əlyazma nüsxələri və əski nəşrləri əldə edilməlidir. Yuxarıda deyildiyi kimi Azərbaycan klassiklərinin yaratmış olduqları əsərlərinin orta əsr əlyazmaları dünyanın mədəniyyət mərkəzlərinin kitabxanalarında, muzeylərdə, ayrı-ayrı ziyalıların və kitabşunaslarının kolleksiyalarında geniş yayılmışdır. Bəzi Azərbaycan klassikləri əsərlərinin dünya kitab xəzinələrinin hər birində onlarla, yüzlərlə orta əsr əlyazmaları saxlanılır. Buna misal olaraq Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Xətai və başqa görkəmli Azərbaycan klassikləri əsərlərinin əlyazmalarını göstərmək olar. Onlardan hər hansı birinin əsəri tekstoloji araşdırımlara cəlb edilərkən hər şeydən öncə həmin əsərin dünya kitabxana və muzeylərində saxlanılan əlyazmalarının mikrofilməri, yaxud foto-ksero surətləri və ya internet vasitəsilə mətnləri əldə edilməlidir. Bir sıra hallarda ola bilsin ki, tədqiqatçı tekstoloji araşdırımlara cəlb etdiyi əsərin əlində olan əlyazmaları ilə kifayətlənərək, onun dünya əlyazma kitabxanalarında və muzeylərində saxlanılan nüsxələri ilə maraqlanmasın. Bu heç də tədqiqatçının işlərini asanlaşdırır, əksinə bu şəkildə tərtib ediləcək mətn müəllif iradəsini doğru düzgün əks etdirməyə bilər. Mətnşunas heç vaxt əlyazma nüsxələrinin çoxluğunadan çəkinməməlidir, əksinə məlum olan bütün əlyazma nüsxələrini əldə etməyə çalışmalıdır. İstər qədim, istərsə də nisbətən yeni, yəni XVII-XIX yüzilliliklərdə köçürülmüş əlyazma nüsxələrinin hər biri tədqiq edilən əsərin mətni üçün çox dəyərli mənbələr ola bilər. Hətta, XIX əsrдə köçürülmüş əl-

yazması öyrənilən mətnin müəllif və ya daha qədim nüsxəsin-dən köçürülmüş ola bilər. Buna görə də mətnşunas araşdırıldığı əsərin mümkün qədər daha çox əlyazma nüsxələrini əldə etmə-yə çalışmalıdır. Tədqiqatçı əlyazma nüsxələrinin çoxluğundan qorxmamalı, mətnin bu mənbələrini diqqətlə müqayisəli şəkil-də araşdırıldıqdan sonra, onlardan hansının daha etibarlı və mü-kəmməl nüsxə olduğu haqqında hökm verməlidir. Nizami Gəncəvinin “Şərəf-namə” əsərinin XIV yüzillikdən son dövr-lərə kimi köçürülmüş çoxsaylı nüsxələri toplanaraq, diqqətlə araşdırıldıqdan sonra, müəyyən edilmişdir ki, əsərin XIV əsr nüsxəsindən başqa, son dövrlər köçürülmüş əlyazmaları “de-mək olar ki, yararsızdır”. Əsərin istənilən orta əsr əlyazma nüsxəsi ancaq tədqiq edildikdən sonra etibarsız, yaxud etibarlı hesab edilə bilər.

Tədqiq ediləcək əsərin dünya xəzinələrində saxlanılan əlyazma nüsxələri haqqında məlumatlar toplanması və onların əldə edilməsi üçün əsərin əlyazmalarının elmi-paleoqrafik təs-virini əhatə edən müxtəlif kitabxana və muzeylərin nəşr etdik-ləri kataloqları olmalıdır. Kataloqlarda verilmiş ayrı-ayrı əsər-lərin əlyazmalarının elmi-paleoqrafik təsviri tədqiqatçıda təd-qiq edəcəyi əsərin əlyazma nüsxələri haqqında tam təsvvür yaradır. Kataloqları nəşr edilməmiş və internet şəbəkəsinə qo-şulmamış kitab xəzinələri haqqında lazım olan bilgilər əldə etmək böyük çətinliklər yaradacaq, onun əlyazmalar fondu elm aləmindən izalə edilmiş olacaqdır. Elmi-paleoqrafik təs-virlər nəyə lazımdır?

Orta əsr əlyazma kitabları müasir nəşr kitabları kimi de-yildir. Əgər müasir nəşr kitablarında müəllifin və əsərin adı, eləcə də mündəricatı verildiyi halda, əlyazma kitabları belə de-yildir. Əlyazma kitabları müxtəlif xarakterli olur. Onların bəzi-ləri yuxarıda qeyd edildiyi kimi ayrı-ayrı əsərləri, bəziləri isə iki və daha artıq əsərləri, yaxud şairin poetik ırsını əhatə edir. Hər hansı əlyazma kitabına daxil edilmiş əsər və ya əsərlər, eləcə də onların müəllifləri haqqında nə əlyazmanın əvvəlində,

nə də sonluğunda ayrıca mündəricat verilmir. İstər bu bilgilərin, istərsə də başqa məlumatların müəyyənləşdirilməsi üçün ilk önce hər bir əsərin əlyazmasının elmi-paleoqrafik təsviri aparılmalıdır. Ümumiyyətlə hər hansı kitabxana və muzey öz əlyazma fondu haqqında elm aləminə lazım olan bilgilər vermək üçün yazılı abidələrin elmi-paleoqrafik təsvirinin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Belə elmi-paleoqrafik təsvirlər olmadıqda bu və ya başqa bir əsərin mətni üzərində tədqiqata başlayan hər bir mətnşunas alim ilk önce araşdıracağı abidənin əlyazmalarının elmi-paleoqrafik təsvirini həyata keçirməli olur. Bununla da həmin əlyazmaya müraciət edən hər bir tədqiqatçı təkrar-təkrar bu ilkin araşdırmanı həyata keçirmək zorunda qalır. Belə təkrar və əlavə araşdırımlara yol verməmək üçün birdəfəlik əlyazmaların elmi-paleoqrafik təsviri aparılmalı və həmin təsvirlər ayrı-ayrı kataloqlarda nəşr etdirilməlidir. Belə kataloqlar olmadan lazım olan əsərin dün-ya xəzinələrində saxlanılan orta əsr əlyazma nüsxələrinin əldə edilməsi yolunda böyük çətinliklər yaradır, bəzən isə mümkünsüz edir.

Dünyanın bir sıra kitabxanalarında, muzeylərində, kitab xəzinələrində, eləcə də ayrı-ayrı kolleksiyalarda saxlanılan ərəbdilli, türkdilli və farsdilli əlyazma abidələrinin elmi-paleoqrafik təsvirinə və kataloqlaşdırılmasına hələ XIX yüzilliklərdən başlamışlarsa, başqalarında isə bu iş indiyədək aparılmışdır. Hətta bir sıra şəhərlərdə yerləşən kitabxanaların əlyazma fondunda nə qədər və hansı klassiklərin əsərləri saxlandığı müəyyənləşdirilməmişdir. Bu isə tədqiqatçılar, xüsusən mətnşunaslar üçün ciddi çətinliklər yaradır, bu və ya digər əsərin bəlkə də daha kamil, daha qədim əlyazmasının əldə edilməsinə imkan vermir.

Əsasən XVIII-XIX yüzilliklərdə və XX yüzilliyin əvvəllərində avropalılar tərəfindən Yaxın və Orta Şərqdən ayrı-ayrı ölkələrə və şəhərlərə külli miqdarda mədəniyyət abidələri, o cümlədən orta əsr klassiklərinin elmin müxtəlif sahələrinə həsr

etdikləri ərəbdilli, türkdilli və farsdilli traktatlarının, eləcə də bədii ədəbiyyat və folklor nümunələrinin orta əsr əlyazmalarını aparmışlar. Avropalılar əlyazma abidələrini apardıqdan sonra, onların üzərində araşdırımlar aparmağa başlamışlar. Bununla da Avropada Şərqiñ ictimai-siyasi və mədəniyyət tarixini öyrənən şərqşünaslar ordusu yaranmağa başlamışdır. Avropa şərqşünasları həmin əlyazma abidələrinin tədqiqini ilk öncə onların elmi-paleoqrafik təsviri və kataloqlaşdırılması ilə başlamışlar. XIX yüzillikdən etibarən ayrı-ayrı Avropa ölkələrində Şərqiñ əlyazmalarının kataloqları nəşr olunmağa başlamışdır. Bununla da ayrı-ayrı şərqşünaslar tərəfindən elm aləminə böyük xidmətlər göstərilmişdir.

Avropa və Şərqiñ ölkələrində nəşr edilmiş əlyazma kataloqlarına baxmayaraq, əlyazma fondunda olan yazılı abidələrin elmi-paleoqrafik təsviri və kataloqlaşdırılması həyata keçirilməmiş kitabxanalar və kolleksiyalar kifayət qədərdir. Bununla yanaşı ayrı-ayrı evlərdə saxlanılan və hamidan gizlədilən yazılı abidələr də az deyildir. Odur ki, hələ çoxsaylı əlyazma kitabları tədqiqatlardan kənarda qalır. Mətnşunas isə tədqiq edəcəyi əsərin imkan daxilində daha çox nüsxələrini və əski nəşrlərini araşdırımıya cəlb etməlidir.

Orta əsrlərin əlyazma abidələrinin elmi-paleoqrafik təsviri müxtəlif şəkildə həyata keçirilir. Mətnşunas üçün daha faydalı elmi təsvir aşağıdakı ardıcılıqla göstərilən məlumatları əhatə etməlidir:

Əlyazmanın şifri. Əlyazma abidələri kitabxana və müzəylərdə müəyyən edilmiş şifrlər altında saxlanılır. Bu şifrlər bəzi kitabxanalarda rəqəmlə, başqalarında isə hərf və rəqəmlə

212

(B-312 və ya S -----, 5125) göstərilmişdir.

5532

Əsərin adı. Əlyazma kitabına daxil edilmiş əsərin adı göstərilir. Əgər bir əlyazma kitabına müxtəlif əsərlər köçürüülərək, əlyazma toplusu şəklində hazırlanmışsa, bu zaman həmin

əsərlərin hər birinin ayrıca elmi təsviri verilir. Bəzi hallarda eyni bir əsər özünün orta əsr əlyazma nüsxələrində müxtəlif adlar altında verilmişdir. Belə hallarda tədqiqatçı həmin adları müəyyənləşdirərək orada qeyd etməlidir.

Müəllif. Müxtəlif mənbələr əsasında əsərin müəllifi müəyyənləşdirilərək, onun tam şəkildə adı verilir. Əgər əsər folklor nümunəsidirsə, yaxud müəllifi məlum deyilsə, bu zaman əsər müəllifsiz yazılıraq, anonim əsər kimi verilir.

Müəllifin həyatı və əsərləri haqqında qısa məlumat. Əgər elmi-paleoqrafik təsvir kataloq üçün hazırlanırsa bu zaman müəllifin doğum və ölüm tarixi (əgər məlumdursa) və yeri, təhsil aldığı şəhər və mədrəsələr, müəllimləri və tələbələri, dövrünün ədib və alimləri ilə əlaqələri, yaradıcılığı və əsərləri, ziyanlarının onun yaradıcılığı ilə bağlı dedikləri fikirlər haqqında qısa və konkret məlumatlar verilir. Bundan sonra təsvir edilən əsərin qısa şərhi və əgər başqa adla, yaxud adlarla da tanınmışsa, həmin ad və ya adlar göstərilir.

Əlyazmanın kağızı. Orta əsr yazılı abidələri əsasən Şərqdə və Avropada istehsal olunmuş kağızlarda yazılmışdır. Buna görə də elmi-paleoqrafik təsvir zamanı abidənin yazıldığı kağızin Avropa, yaxud Şərq istehsalı olduğu qeyd edilir, filigranların (su işaretlərinin) olub-olmaması haqqında məlumat verilir, rəngi və keyfiyyəti göstərilir. Əgər abidənin yazıldığı material kağız yox, perqament, papirus və başqa materialdirdə, onun haqqında da məlumat verilir.

Xətt və mürəkkəb. Mətnin əlyazma nüsxəsinin yazılımında və ya köçürülməsində istifadə edilmiş xətt növü (kufi, nəsx, nəstəliq, şikəstə, süls, divani, tuğra, reyhani və s.) və mürəkkəblər (qara, qırmızı, yaşıl, mavi, sarı, bənövşəyi və s.) qeyd edilir. Əlyazma abidəsinin dili, qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətləri haqqında müxtəsər bilgilər yazılır.

Abidənin vərəqlərinin sayı, səhifələnmə üsulu və ölçüsü. Elmi-paleoqrafik təsvirdə mətnin neçə (bir, iki, üç və ya dörd) sütunda yazıldığı və əlyazma kitabının vərəqlərinin sayı

da qeyd edilir. Əgər elmi-paleoqrafik təsviri verilən abidənin mətni əlyazma toplusuna daxil edilmişsə, bu zaman həm toplunun vərəqlərinin ümumi sayı, həm də əsərin mətninin topluda əhatə etdiyi vərəqlərin sayı göstərilir. Orta əsr əlyazma kitabı adətən Şərq üsulu ilə səhifələnir, yəni hər səhifənin sonunda mətnin haşiyəsində ondan sonra gələn səhifədəki mətnin birinci sözü qeyd edilir. Bununla da əlyazma kitabında səhifələrin ardıcılılığı həmin sözlər əsasən müəyyən edilmiş olur. Bəzən əlyazma kitabları arasında həm Şərq və həm də Avropa (rəqəmlərlə) üsulları ilə səhifələnmış abidələrə də rast gəlinir. Belə hallara adətən XVIII-XIX yüzilliklərdə köçürülmüş əlyazma kitablarında təsadüf olunur. Əlyazma kitabının və mətnin ölçüləri (sm.-lə) göstərilir.

Əlyazmaların tərtibatı. Orta əsr əlyazma kitabları müxtəlif yerlərdə və şəraitlərdə (saraylarda, mədrəsələrdə, məscidlərdə, evlərdə, emalatxanalarda və s.), səviyyə və hazırlıq baxımından bir-birindən fərqlənən kitabçılar tərəfindən hazırlanğına görə onlar tərtibat baxımından da bir-birindən fərqlənir. Bu abidələrin bir qismi, yəni əsasən hökmdar saraylarında fəaliyyət göstərən miniatür məktəblərində və kitabxanalarda məşhur xəttatlar tərəfindən bədii xətt nümunələri ilə köçürülmüş əlyazma kitabları bədii tərtibatla nəfis şəkildə hazırlanmışdır. Bədii tərtibat dedikdə əlyazmanın aşağıdakı xarakterik xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq, məlumat verilir:

- bədii, kalliqrafik xətt;
- bitki boyaları və qızıl suyu ilə işlənmiş miniatürler, ornamentlər və naxışlar, heyvan və bitki təsvirləri;
- sətirlərin arasındaki boşluqların qızıl suyuna çəkilməsi;
- ünvanların bədii tərtibatı və s.

Mətnin haşiyələrində verilmiş məlumat və şərhlər. Mətnin haşiyələrində verilən məlumatlar və mətnlər olduqca rəngarəng və müxtəlif xarakterlidir. Əgər əlyazmasında olan əsərin mətni üzərində orta əsr mətnşunaslıq ənənələrinə əsasən müqayiseli tekstoloji araşdırılmalar aparılmışsa, bu zaman hə-

min araştırmaların nəticəsi olaraq, mətnin haşiyələrində elmi-məlumat aparatı tərtib edilmişdir. Bu elmi-məlumat aparatında nüsxə fərqləri, düzəlişlər, mətnə yazılmış şərhlər, tekstoloji şərhlər, bibliografik bilgiler və s. öz əksini tapmışdır.

Bir sıra hallarda isə əsərin mətnini öyrənən orta əsr tədqiqatçısı həmin əsərə həsr etdiyi şəhi və ya haşiyəni birbaşa orijinalın mətninin kənarlarında yazmışdır. Nümunə olaraq Zəməxşərinin «Əl-Ənnmuzəc fi-n-nəhv» əsərinin şərhinə Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin həsr etdiyi haşiyəni birbaşa şərhin mətninin kənarlarında yazmışdır.

Bunlardan başqa mətnin kənarlarında bəzən iri şriftlərlə əsərin fəsilləri və bölmələri, onların adları, oxucu qeydləri, bəzzi tarixi hadisələr və əhvalatlarla bağlı məlumatlar yazılır.

Bəzzi hallarda katib və xəttatlar mətnini köçürdüyü əsərin haşiyələrinə həmin əsərə başqa bir alim və ya ədibin həsr etdiyi şəhi və ya həmin şairin başqa bir əsərinin mətnini yazmışlar. Buna nümunə olaraq, Özbəkistan Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutunun əlyazmalar fondunda saxlanılan Şah İsmayıл Xətai «Divan»ının ən qədim əlyazma nüsxəsini göstərmək olar. Xətainin ölümündən cəmi 11 il sonra tərtib edilmiş və Şərqiñ ən görkəmli xəttatlarından biri olan Şah Mahmud Nişapuri tərəfindən köçürülmüş və 1339/1412 şifri altında mühafizə edilən bu «Divan»ın mətninin haşiyələrində Şah Mahmud Nişapuri şairin «Dəhnəmə» məsnəvisinin mətni yazılmışdır.

Bir sıra hallarda ərəb və fars dillərindən dilimizə edilmiş tərcümə ədəbiyyatı nümunələrinin haşiyələrində orijinalın mətninin yazıldığı hallara da təsadüf edilir. Buna nümunə olaraq Bağdadda Xətib Təbrizi ilə eyni vaxtda «Nizamiyyə» mədrəsəsində işləmiş Azərbaycan alimi və şairi Müinəddin Tətaraninin ərəb dilində yazılmış «əl-Qəsidət əl-Tantaraniyyə» qəsidəsinin ərəb dilindən Azərbaycan dilinə edilmiş tərcüməsinin mətnini göstərmək olar. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadənin tərtib etdiyi topluya daxil edilmiş bu qəsidənin mətninin ha-

yələrinə onun orta əsr tərcüməsinin mətni yazılmışdır. Şərafəddin əl-Busurinin «Qəsidət əl-burdə» əsərinin dilimizə edilmiş tərcümələrindən birinin mətni də orijinalın haşiyələrində qələmə alınmışdır. Bir sıra əsərlərin tərcümələri bu şəkildə orijinalın mətninin haşiyələrində bəzən isə orijinalla bir yerdə yazılmışdır. Yəni bir beyt orijinaldan yazıqlaraq, ondan sonra həmin beytin tərcüməsi verilmişdir. Orijinalın və tərcümənin mətnləri axıradək bu şəkildə yazılmışdır. Orijinalla tərcümənin mətnlərini bir-birindən fərqləndirmək üçün orijinalın mətni qara, tərcümə isə qırmızı, yaşıl, göy və başqa rəngdə olan mürəkkəblə yazılmışdır. Buna nümunə olaraq türk dilinə tərcümə olunmuş Əli İbn Əbi Talibin «Divan»ının və Şərafəddin əl-Busurinin «Qəsidət əl-burda» əsərinin dilimizə edilmiş ikinci tərcüməsini göstərmək olar.

Yuxarıda deyilənlər haqqında elmi-paleoqrafik təsvirdə qısa şəkildə məlumat verilir. Bununla bərabər mətnin tam və ya naqis olması da qeyd edilir.

Vəqflər. Dövrümüzədək gəlib çatmış orta əsr əlyazmalarının bir qismi ayrı-ayrı kitabxanalarda, məscidlərdə və başqa yerlərdə vəqf edilmiş kitablardır. Əgər əlyazmanın titul vərəqində belə vəqflər var isə bu zaman vəqf yeri, tarixi və möhürü haqqında məlumat verilir. Əgər titul vərəqində əlyazmanın hansısa kitabxanaya, yaxud şəxsə mənsubiyyəti, hansı şəhərdənse alındığı, hər hansı tarixi hadisə haqqında bir qeyd varsa o da göstərilməlidir. Əlyazma kitabına vurulmuş katibin, kitab sahibinin və başqa şəxslərin möhürləri varsa onlar və onların üzərindəki yazılarla bağlı bilgilər verilməsi də zəruridir.

Əsərin mətninə yazılan sonluq. Əlyazma kitablarına daxil edilmiş əsərlərin mətnlərinin hər birinə adətən müəllif, katib, xəttat, filoloq və s. tərəfindən sonluq yazılmışdır. Bu sonluqlara daxil edilən məlumatlar olduqca rəngarəng və müxtəlif xarakterli olur. Əksər hallarda sonluqda əsərin və müəllifin adı, sonra isə mətni köçürən şəxsin tam adı, əgər o, əsərin mətnini müəlliminin rəhbərliyi altında, onun xidmətində köçür-

müşsə onun da adı qeyd edilir. Daha sonra əlyazmanın köçürüldüyü tarix və yer (şəhər, əyalət, kənd, kitabxana, mədrəsə, məscid və s.) göstərilir. Əgər köçürülmə tarixi qeyd edilməmişsə, bu zaman əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyətlərinə (kağızına, xəttinə, imla qaydalarına) görə onun köçürülmə tarixi müəyyənləşdirilir. Əgər təsvir edilən əlyazmasının mətni köçürüldükdən sonra, ayrı-ayrı filoloqlar və oxucuların əlinə düşərkən onun mətni üzərində əsərin başqa nüsxələri ilə müqayisəli tekstoloji araşdırmaqlar aparılmışsa, yaxud mətnə haşiyələrdə şərhlər yazılmışsa, bu zaman adətən mətnə katibin yazdığı sonluqdan başqa daha bir sonluq yazılır və orada mətnin üzərində müqayisəli tekstoloji araşdırmaqlar aparmış, yaxud mətni şərh etmiş şəxsin adı, tarixi və yeri göstərilir.

Əlyazma kitablarına yazılmış sonluqlarda verilmiş bilgilər bununla bitmir. Əgər əlyazma kitabı hansısa hökmdarın, xanın, bəyin və ya əmirin sıfarişi ilə hazırlanmışsa, onun haqqında da katib qeydində məlumat verilmişdir. Katib və xəttatların bir qismi şərq ədəbiyyatını gözəl bilən şair təbli şəxslər olduqlarından köçürdükləri əlyazmalara sonluğu şerlə yazmışlar. Məsələn, Xətainin «Dəhnəmə» məsnəvisinin Özbəkistan EA Şərqsünaslıq İnstitutunda saxlanılan əlyazmasında katib 15 misradan ibarət şerlə yazdığı sonluqda bildirir ki, bu əlyazma kitabı XVIII əsrin birinci yarısında Buxara əmiri Seyyid Məhəmməd Rəhim xanın sıfarişilə katib Niyaz Molla Xacə Niyaz İbn Taşnabəy Sufi tərəfindən yazılmışdır.

Bir sıra hallarda katiblər sonluqda hansı məsləkə, təriqətə, ədəbi və fəlsəfi cərəyanə mənsub olduqlarını da qeyd edirlər. Məsələn, Xətainin “Nəsihətnamə” əsərinin Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan əlyazmasının sonluğunda katib Dərgahqulu Kirmani Xətaiyə xıtabən söylədiyi bir rübaidə özünü Səfiəddin Ərdəbilinin məsləkinə və dərgahına mənsub “qullarından” (müridlərindən-K.Ş) olduğuna işarə edir.

Əgər katib və ya xəttat əsəri hansıa mötəbər və mükəm-

məl nüsxədən köçürürsə sonluqda onun haqqında da bilgilər verir. Məsələn, Xətai "Divan"ının Ərdəbil əlyazması Ərdəbil məqbərəsinə 1022(1613)-ci ildə vəqf edilmiş nüsxədən 1245-ci ilin rəbiül-əvvəl ayının 17-də (16 oktyabr 1829) köçürüldüyü qeyd edilmişdir.

Kitabçılar mətnlərin sonluqlarında tarixi adətən hicri tariixlə rəqəmlə, yaxud sözlə qeyd etmişlər. Lakin bununla bərabər bir sıra hallarda mətnlərin sonluqlarında ayrı-ayrı tarixlərin, adların və fikirlərin gizli şəkildə göstərilməsində bir sıra üsullardan, o cümlədən əbcəd hesabı və "sərvî" xəttindən istifadə edilmişdir ki, bu da klassik abidələr üzərində tekstoloji araşdırırmalar aparan çağdaş tədqiqatçılar qarşısında öz həllini tələb edən ciddi bir məsələ kimi ortaya çıxmışdır.

Dünya xalqları yazısının əsasını təşkil edən bir sıra əlifbalar öz funksiyalarından əlavə həm də onların hər bir hərfi müəyyən rəqəm bildirir. Ərəb əlifbası da belə xüsusiyyətlərə malikdir, yəni onun hərfləri əbcəd hesabına uyğun olaraq, bir-dən minə qədər ayrı-ayrı rəqəmləri ifadə edir. Tədqiqatlar göstərir ki, əbcəd hesabı qədim sami xalqlarının əksəriyyətində mövcud olmuşdur. Bu da rasional rəqəmlərin meydana gəlməsindən əvvəl, həyatın müxtəlif sahələrində onlara olan ehtiyacların ödənilməsində hərflərdən istifadə edildiyini göstərir. Rəqəmlər yaradıldıqdan sonra da bu üsul orta əsr yazılı abidələrində istər müəlliflər, istərsə də katib və xəttatlar tərəfində ayrı-ayrı hadisələrin tarixinin, müəllifin doğum və ölüm tarixinin, əsərin yazılıb başa çatdırıldığı ilin, hər hansı bir hökmdarın hakimiyyətə gəldiyi tarixin, əsərin üzünün köçürüldüyü ilin, ayrı-ayrı adların və s. göstərilməsində istifadə edilmişdir. Göstərilən məlumatları orta əsr klassikləri tərtib etdikləri müəmmalarda da vermişlər. Şərq, o cümlədən Azərbaycan şairləri əbcəd hesabı üzrə çoxlu müəmmalar tərtib etmişlər. Əbcəd hesabı üzrə müəmma tərtibi və ya kəşfi hər bir şəxsdən böyük istedad və dərin elmi bilik tələb edir. Dövrünün görkəmli şəxsiyyətləri müəmma janrlarında yazıb-yaratmışlar.

Onlara nümunə olaraq, Azərbaycan poeziyasının fəxri olan Xaqani, Nizami, Qıvam Mütərrizi, Zülfüqar Şirvani, Nəsimi, Əssar Təbrizi, Füzuli və başqalarının yaratdıqları müəmmaları göstərmək olar.

Ərəb əlifbasını təşkil edən 28 hərf qədim zamanlardan etibarən ədədləri işarə etmək üçün də işlənmişdir. Ayrı-ayrı ədədləri bildirən müasir ərəb əlifbası sırası ilə deyil, qədimdə qəbul olunmuş əlifba sırası ilə 8 xüsusi kəlmədə işlədilmişdir ki, buna da əbcəd hərfləri deyilir. Əslində həmin 8 xüsusi kəlmələrin heç birinin mənası yoxdur. Lakin onları aşağıdakı ki-mi mənalandırımlar da vardır:

1. اجد (əbcəd) - başladı;
2. هوز (həvvəz) - birləşdirdi;
3. حطى (hütti) - xəbərdar oldu;
4. كلمن (kələmən) - sözə gəldi (danışdı);
5. سعفص (sə'fəs) - tez öyrəndi;
6. قرشت (qərəşət) - səliqəyə saldı;
7. شخذ (səxiz) - baxdı;
8. ضظغ (dəzığ) - tanış etdi (başa çatdırıldı);

Bu sözlərdəki hərflərin hər biri aşağıdakı rəqəmlərə bərabərdir:

1. ا (əlif) = 1;	2. ه (hə) = 5;	3. ح (ha) = 8;
ب (bə) = 2;	و (vav) = 6;	ط (ta) = 9;
ج (cim) = 3;	ز (zeyn) = 7;	ي (yə) = 10;
د (dəl) = 4;		
4. ك (kəf) = 20;	5. س (sin) = 60;	6. ق (qaf) = 100;
ل (ləm) = 30;	ع (ayn) = 70;	ر (ra) = 200;
م (mim) = 40;	ف (fə) = 80;	ش (şin) = 300;
ن (nun) = 50;	ص (sad) = 90;	ت (tə) = 400;
7. ش (sə) = 500;	ض (dad) = 800;	
خ (xa) = 600;	ظ (za) = 900;	

ડ (zəl) = 700; خ (ğayn) = 1000;

Hərflərin bu sözlərdə ifadə etdiyi ədədlərdən görünür ki, birinci üç kəlmə təkliklər (1-10), sonrakı iki kəlmə onluqlar (20-90) və axırıncı üç kəlmə isə yüzlüklərdən (100-1000) ibarətdir.

Klassik poeziya nümunələrində ayrı-ayrı bədii vasitələrlə fikrin (bir adın və ya tarixin) gizlənilməsi üsulu ilə əbcəd hesabına əsasən müəmmalar tərtib edilmişdir. Həmin müəmmalaların bəzilərində hərf söylənib rəqəm və ya rəqəm söylənib hərf nəzərdə tutulur, başqalarında isə hərflər deyilib, həmin hərflərin ifadə etdiyi rəqəmlərin cəminə mütabiq olan hərflər nəzərdə tutulur. Bundan başqa müəmmalar başqa rəngarəng formalarda da tərtib olunmuşdur. Onlardan bəzi nümunələrə müraciət edək. Şerdə (ədəd) rəqəm deyilir hərf nəzərdə tutulur. Məsələn:

*Üç otuzla bir otuz bir ad olur,
Bu müəmmamı bilən ustad olur.*

Bu beytə deyilən rəqəmləri ifadə etdikləri hərflərlə dəyişsək bu zaman «Calal» adını alırıq:

3 = ج, 30 = ل, 1 = ئ, 30 = ل

Beləliklə ج + ل + ئ + ل = لـجـلـلـ (Cəlal).

Başqa hallarda isə şerdə hərflər deyilib rəqəmlər nəzərdə tutulur. Məsələn:

*İki heylə, iki cimlə, iki lam,
İki mim ilə olur adı tamam.*

Bu beytə iki ھ (hə), iki چ (cim), iki ل (ləm) və iki م (mim) hərfləri verilmişdir. Bu hərflərin ifadə etdiyi rəqəmləri topladıqda onların müqabilində ي (yə), و (vav), س (sin) və ف (fə) hərfləri alınır ki, bu da «Yusif» adına əbcəd hesabı üzrə qurulmuş müəmmadır.

ه + ه = 5 + 5 = 10 = ي

ج + ج = 3 + 3 = 6 = و

س + س = 30 + 30 = 60 = ل

ف + م = 40 + 40 = 80 = ف

Beləliklə يوسف (Yusif) adı alınır.

Tahir (ظاهر) adına eyham və təshif üzrə qurulmuş müəmməma:

Dedim cana, nədir ismi-şərifin?

Dedi: bir nöqtə ilə oldu zahir.

Bu müəmməma ظاهر (zahir) sözü üzərində qurulmuşdur. Deməli ظاهر (Tahir) adındakı ط (ta) hərfi üzərinə bir nöqtə qoyduqda «zahir» olur.

Təşbeh sənəti üzrə də müəmməma tərtib edilir. Buna misal olaraq aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

*Göz qoydu yarın qəddinə bu dil,
Bəh-bəh nə gözəl sərv rəvandır.*

«Göz» sözü müqabilində əreb dilindəki عين (göz) sözünün ilk ئ (ayn) hərfi, yarın qəddinə «əlif» (إ) və sonda دل (dil) götürülür. Beləliklə عادل = دل + ع + ا (Adil) adı alınır.

Müəmməma tərtibinə aid göstərilən bu misallardan başqa həndəsi rəqəmlər, günlər, ilduzlar, bürclər, ay və il hesabı və s. üzrə rəngarəng müəmməmalar yaradılır.

Müəmməmlardan başqa klassik Şərq ədəbiyyatında müxtəlif hadisələrə, mühəribələrə, görkəmli şəxslərin təvəllüd və vəfətina, qəşrlərin, qalaların tikilişinə və s. aid yazılan maddeyi-tarixlər (xronoqramlar) elmi baxımdan olduqca maraqlıdır. Ona görə ki, bu maddeyi-tarixlərin köməyiylə ayrı-ayrı tarixi hadisələrin, təbii fəlakətlərin, hökmədarların, ədib və alimlərin, eləcə də başqalarının baş vermə, taxta çıxma, təvəllüd və ölüm tarix-

lərinin dəqiqləşdirilməsində böyük yardım göstərir. Orta əsr mənbələrində bu və ya digər görkəmli şəxsiyyətin təvəllüd və ölüm tarixi haqqında verilmiş ziddiyətli məlumatları bu maddeyi-tarixlər vasitəsilə dəqiqləşdirmək olur. Çünkü bu maddeyi-tarixləri yanan şair, ədib və alimlər şahidi olduğu hadisələrin əhəmiyyətini nəzərə alaraq, onların tarixinin öz əsərlərində qeyd edilməsini lazımlı bilmişlər. Odur ki, bu məlumatlar daha dəqiq və daha etibarlı olduğundan tədqiqatçılar belə tarixi birləşdirənə daha çox üstünlük verirlər. Lakin təəssüflər olsun ki, bəzən bu maddeyi-tarixlər o qədər mürəkkəb və dolaşiq ifadə və tərkiblərlə verilir ki, onları açmaq mümkün olmur. Maddeyi-tarixlər də müəmmalar kimi rəngarəng formalar üzrə tərtib edilmişdir. Maddeyi-tarixlər rəqəmlər, hərflər, bir söz, misranın bir hissəsi, ayrıca cümlə, yaxud müstəqil misra, müəmma, və s. ilə tərtib olunmuşdur. Rəqəmlə tərtib edilmiş bir maddeyi-tarixə müraciət edək. Abbasqulu ağa Bakıxanov Qasıım adlı bir nəfərə həsr etdiyi şerinin tarixini aşağıdakı şəkildə vermişdir:

*Sehr ya möcüzədir onda rəqəmlər guya,
Qasımin tərifî çoxdur iki yüz zinətilə.
Tarixi-doqquz, otuz, min iki yüz oldu tamam,
Rəcəbin son günü bitdi bu rəqəm hikmətilə.*

Burada A.Bakıxanov şerin vəzn və qafiyəsini nəzərə alaraq, tarixi ərəb üsulunda verərək, inversiyaya yol vermişdir. Beləliklə, orada göstərilən tarix hicri 1239-cu il rəcəb ayının son gün olaraq, miladi 1823-cü il mart ayının 31-nə bərabərdir.

Hərflərlə qeyd edilən maddeyi-tarixlərə nümunə olaraq, aşağıdakı misallara müraciət edək. Şair Arif öz arvadı Xeyran-sanının vəfat etdiyi tarixi onun qəbir daşına belə yazmışdır:

*Bu mərqəd mərqədi-Xeyrən-Nisadır,
Təvaf et, ey könül, əhli-vəfadır.*

*Vəfati tarixi gər sorsa Arif,
De: kafü ğeynü sinü ravü madir.*

Bu maddey-tarixdə göstərilən **م ، ر ، س ، غ ، ك** hərflərinin ifadə etdiyi rəqəmləri topladıqda ($20+1000+60+200+40=1320$) hicri tarixlə 1320 (1902)-ci il alınır.

Bir sözlə ifadə edilən maddeyi-tarixlərə nümunə olaraq, A.Bakıxanovun rübaiılərindən birinə nəzər yetirək:

*Nəsimin baxışı ruhpərvərdir,
Gül fəsli gecə ilə gün bərabərdir.
Şadlıqdan müştuluq gətirmiş bülbül,
İlin də tarixi indi sağərdir!*

Rübainin sonuncu misrasında gösterilmiş ساعر (sağər) sözdəki **ر و س** hərflərinin ifadə etdiyi rəqəmləri cəmlədikdə ($60+1+1000+200$) hicri 1261 (miladi 1845)-ci ili göstərir.

Misranın bir hissəsi ilə tərtib edilmiş maddeyi-tarix:

تاكرد بازلزال . ارض خالی شما خی را قضا
زان پس پی تاریخ شد هدم شما خی زلزله

Tərcüməsi:

Qəza yerin zəlzəlesi ilə Şamaxını dağıdıığı zaman,
Tarixi «Şamaxını zəlzələ dağıdı» oldu.

Şerin son misrasındaki bu **هدم شما خی زلزله** parçasını əbəcəd hesabı ilə hesablaşsaq (**ه = 5, د = 4, م = 40, س = 300, ر = 40, ل = 1, خ = 600, ي = 10, ج = 7, ل = 30, ز = 7, ل = 30, ه = 5**) bu zaman hicri 1079 (miladi 1668)-cu ili alırıq.

Orta əsr klassik ədəbiyyatda gizli yazı sistemi kimi istifadə olunanlardan biri də ərəb əlifbasına və əbcəd hesabına əsaslanan sərvi xəttidir. Bu sistemdə ayrı-ayrı hərflər şaquli

xətdən sağa və sola ayrılan qollar vasitəsilə göstərilir. Qolların sayı və düzülüşü hər bir hərfə görə müxtəlifdir. Əgər şaquli xəttin sağ tərəfində heç bir qol yoxdursa, qollarancaq sol tərəfdədirse bu, 8 sözdən ibarət olan əbcəd hesabının birinci sözünün hərflərini bildirir.

1. Sərvî əlifbasının ilk dörd hərfi belədir:

Əbc(ə)d (ابجد) ڭ = ڭ, ڦ = ڦ, ڻ = ڻ, ڻ = ڻ,

2. Sərvî əlifbasının ikinci üç hərfi:

H(ə)v(və)z (هوز). ڙ = ڙ, ڻ = ڻ, ڻ = ڻ, ڻ = ڻ

3. Sərvî əlifbasının üçüncü üç hərfi:

H(ü)t(t)i (خطى). ڙ = ڙ, ڻ = ڻ, ڻ = ڻ, ڻ = ڻ

4. Sərvî əlifbasının üçüncü dörd hərfi:

K(ə)l(ə)m(ə)n (كلمن) ڻ = ڻ, ڻ = ڻ, ڻ = ڻ, ڻ = ڻ

5. Sərvî əlifbasının beşinci dörd hərfi:

S(ə)f(ə)s (سعفص) ڻ = ڻ, ڻ = ڻ, ڻ = ڻ, ڻ = ڻ

6. Sərvî əlifbasının altıncı dörd hərfi:

Q(ə)r(ə)ş(ə)t (قرشت) ڻ = ڻ, ڻ = ڻ, ڻ = ڻ, ڻ = ڻ

7. Sərvî əlifbasının yeddinci üç hərfi:

S(ə)x(i)z (څڏد) ڻ = ڻ, ڻ = ڻ, ڻ = ڻ, ڻ = ڻ

8. Sərvi əlifbasının səkkizinci üç hərfi:

D(ə)z(i)ğ (ضظغ) = ض, ظ = ظ, غ = غ

Bu sərvi əlifbası yalnız orta əsr ədəbiyyatında deyil, eyni zamanda xalçalarımızda tikmələrimizdə də istifadə edilmişdir. İstər bədii əsər müəllifləri, istər katib və xəttatlar, istərsə də xalça və tikmə müəllifləri öz adlarını və tarixləri bu işarələr vasitəsilə göstərmişlər. Hətta folklor abidələrində əşrlikdə olan qəhrəmanların bu əlifba vasitəsilə öz yerlərini bildirdikləri barədə misralar vardır.

Şaquli xəttin sağ və sol tərəflərində çəkilən qollar zahirən sərv ağacına bənzədiyi üçün əlifba «sərvi» adını almışdır.

Cildin təsviri. Əlyazma kitabının cildinin sadəcə kartondan və ya karton üzərinə çəkilmiş dəridən ibarət olduğu, hörməsi, cildin sağ qapağının ucunda (əlyazmanın oxunmasında istifadə edilən və əlyazmanı dağılmadan qoruyan) əlavə hissə haqqında bilgi verilməlidir. Əgər cild bədii tərtibatla hazırlanmışsa onun üzərində olan rəngli təsvirlər, basma medalyonlar və başqa həndəsi figurlar, yazılar və xətlərlə bağlı ətraflı şərh verilir. Cildin hazırlanlığı dövr müəyyənləşdirilir.

Orta əsr əlyazmalarına daxil edilmiş əsərlərin adlarını və müəlliflərini katiblər və xəttatlar heç də həmişə düzgün göstərmirlər, yaxud əsərləri başqa adlar altında təqdim edirlər, yaxud da heç göstərmirlər. Buna görə də əsərin adını və müəllifini müəyyənləşdirmək məqsədilə elmi-paleoqrafik təsvirin sonunda əsərin həm əvvəlindən və həm də sonundan bir cümlə verilir. Bu da tədqiqatçıya əsərin redaksiyasını müəyyənləşdirməyə də kömək edə bilər. Elmi-paleoqrafik təsvirin əhatə etdiyi göstərilən məlumatlar orta əsrlərin yazılı abidələri üzərində tekstoloji araşdırılmalar aparan tədqiqatçıya lazımlı olan çox zəruri bilgilərdir. Bu təsvirləri başqa şəkildə də, yəni daha geniş şəkildə də vermək olar.

Mətnşunas tədqiq etdiyi əsərin əlyazma nüsxələrini şərq

əlyazmaları kataloqları vasitəsilə axtarış taplığı və əldə etdiyi kimi, həmin əsərin ilkin əski çaplarını da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Ərəb əlifbası ilə kitab çapçılığı işinə başlandıqdan sonra XIX yüzillikdə və XX yüzilliyin əvvəllərində ayrı-ayrı əlyazma nüsxələri və ya bir neçə əlyazma nüsxəsi əsasında müxtəlif ədəbi və elmi əsərlər nəşr olunmağa başlamışdır. Tədqiqatçı mətnini araşdırığı əsərin belə ilkin əski çaplarını da nəzərdən qaçırılmamalı və onlardan da əsərin ayrıca bir nüsxəsi kimi istifadə etməlidir. Mətnşünas belə çapları tədqiqata cəlb etməzdən əvvəl onların hansı əlyazma nüsxələri, harada, nə vaxt və kim tərəfindən nəşr edildiyini və nəşrin elmi səviyyəsini müəyyənləşdirməlidir. Bu nəşrlərin bəziləri ola bilsin ki, müəllif nüsxəsi, yaxud müəllif nüsxəsindən köçürülmüş əlyazması və yaxud əsərin ən mükəmməl nüsxəsi əsasında həyata keçirilmiş olsun. Belə nəşrlər mətnşünasın tədqiqata cəlb etdiyi əlyazma nüsxələrindən daha qiymətli ola bilər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan klassiklərinin əsərləri yalnız Azərbaycanda deyil, eyni zamanda Türkiyədə, Orta Asiyada, İranda, Hindistanda, Misirdə və başqa ölkələrdə nəşr olunmuşdur. Həmin ölkələrdə, xüsusən Türkiyə və Orta Asiyada XIX yüzillikdə nəşr olunmuş Azərbaycan klassikləri əsərlərinin dili yerli dillərə uyğunlaşdırılmış və bununla da müəllif iradəsinə müdaxilə edilərək, onun dili təhrif edilmişdir. Belə nəşrləri tədqiqata cəlb edən mətnşünas onların bu xüsusiyyətlərinə ciddi nəzər yetirməlidir. Tədqiqatçı belə nəşrləri müəyyənləşdirmək və istifadə etmək üçün əski çap kitablarının kataloqlarından və internet xidmətlərindən faydalana bilər.

Mətnşünas araşdırıldığı əsərin əlyazma və əski çap nüsxələri ilə yanaşı həmin nüsxələr haqqında bibliografiq sorğu kitablarında və çağdaş tədqiqatlarda verilmiş bilgiləri də dərin-dən öyrənməlidir. Bu məqsədlə tədqiqatçı hər şeydən önce orta əsərlərin bibliografiq sorğu kitablarını araşdırmağa cəlb etməlidir. Burada ancaq Azərbaycanda yazılmış və nəşr olunmuş bibliografiq sorğu kitabları yox, ümumiyyətlə müsəlman Şərqi

klassiklərinin özləri və əsərləri ilə bağlı yazılmış əsərlər nəzərdə tutulur. Belə mənbələrdə yalnız bibliqrafik məlumatlar deyil, eyni zamanda əsər və onun ayrı-ayrı əlyazmalarının tematik xüsusiyyətləri (əlyazma nüsxəsinin köçürülmə yeri, nüsxələrdə əsərin mövzusu, əsərin janları, bəhrləri, bölmələri) haqqında qısa və dəqiq bilgilər verilir. Bunlara nümunə olaraq İbn Nədimin “əl-Fihrist”, Hacı Xəlifə və Katib Çələbi adları ilə tanınmış Mustafa bin Abdullahın “Kəşf əz-zünun an əsəmi-l-kutub və-l-fünun”, Məhəmməd Əli Təriyətin “Danışməndəni-Azərbaycan”, Şəmsəddin Saminin “Qamus əl-Ə’lam», Xeyrəddin Ziriklinin «əl-Əlam», «İslam ensiklopediyası», «Rehber ensiklopedisi», Dehxudanın «Lügətnamə», «İslam alimləri ansiklopedisi», Taşköprüzadənin «Əş-Şəqaiq ən-numaniyyə», Yusif İlyan Sərkisin «Mucəmu-l-mətbuat əl-ərəbiyyə və-l-muərrəbə», Bursalı Məhəmməd Tahirin «Osmanlı müəllifləri», İsmayıł Paşa əl-Bağdadının «Hidayətu-l-arifin əsməu-l-muəllifin və əsəru-l-musənnifin» və «İdah əl-məknun fi-z-zeyl alə kəşf əz-Zünun», Sadiqi Kitabdarın «Təzkirət məcmə əl-xavas», Dövlətşah Səmərqəndinin «Təzkirət əş-şüəra», Mirzə Məhəmməd Əli Müdərrisin «Reyhanətü-l-ədəb», eləcə də «Mucəmu-l-muəllifin» və başqalarını göstərmək olar.

Bunlarla bərabər mətnşunaslar əlyazma kitablarının elmi-paleoqrafik təsviri üzrə metodik vəsaitdən, katiblər, miniətüristlər, kitab həvəskarları, miniatür məktəbləri, başqa əlyazma kitab mərkəzləri haqqında ədəbiyyatlardan istifadə etməlidirlər.

3.2. Əlyazma kitabının qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətləri

Ərəb qrafikası ilə kitab çapçılığı başlayanadək ayrı-ayrı miniatür məktəblərində, məscid və mədrəsələrdə, eləcə də müstəqil fəaliyyət göstərən katib və xəttatlar tərəfindən müxtəlif yüzilliliklərdə üzü köçürülrək çoxaldılmış anadilli əlyazma

kitablarının qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətləri bir-birindən fərqlənir. Bunlar ayrı-ayrı dövrlərə xas olan imla qaydaları və başqa amillərlə bağlıdır. Bu abidələrin bir qismi ərəb yazı üsuluna meyilli olaraq, qısa saitlərə əsasən hərəkələrlə göstərilirsə, başqa bir qismi isə daha çox Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılmışdır.

Orta əsr abidələrinin hər biri özünə xas səciyyəvi qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətlərə malikdir. Ayrı-ayrı dövrlərdə məktəblərdə yazılmış və ya köçürülmüş hər bir abidənin qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması dil tarixi, fonetikanın öyrənilməsi baxımından böyük elmi əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi, yazılı abidələrin düzgün oxunması və müasir əlifbaya transliterasiyası baxımından da praktiki əhəmiyyətə malikdir. Təsadüfi deyildir ki, bir sıra hallarda klassiklərin əsərlərində bu və ya digər sözün müxtəlif şəkildə oxunması və transliterasiyası zamanı tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikir ayrılıqları yaranır. Buna orta əsr abidələri üzərində aparılan tədqiqatlar-dan kifayət qədər misallar göstərmək olar.

Ərəb əlifbasının çətinlikləri nəticəsində meydana çıxan bu qəbildən olan fikir ayrılıqlarının imkan daxilində aradan qaldırılması və onların daha dəqiq oxunması üçün həmin abidələrin qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması olduqca zəruriidir. Orta əsr katib və xəttatları köçürdükləri əsərlərin mətnlərinə yuxarıda göstərilən müxtəlif amilləri əldə rəhbər tutaraq, klassiklərin əsərlərinə ayrı-ayrı xarakterli təhriflər daxil etdikləri kimi, abidələrin qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətlərini də öz dövrlərinin imla qaydalarına tabe etmişlər. Hətta, eyni bir əlyazma kitabında ayrı-ayrı söz və ifadələrin müxtəlif şəkil-lərdə yazıldığına da az təsadüf olunmur. Əlyazma abidələrinin imlasının öyrənilməsi dil tarixi üçün çox əhəmiyyətlidir. Çünkü müxtəlif yüzilliliklərdə köçürülmüş əlyazmalarının iması bu və ya digər dərəcədə müəllisin öz dilindən fərqli olsa da, o dövrün dil və imla xüsusiyyətlərini öyrənmək üçüm faktik material verir.

Orta əsrlərin anadilli mədəniyyət abidələrində a, e, ə, i, ı, o, ö, u, ü kimi sait səslər bir sıra ərəb, o cümlədən «ي» (yə), «و» (vav), «ل» (əlif) və «ه» (hə) hərfərilə ifadə edilmişdir. Sözün əvvəlində «ا» səsi «əlif» hərfilə ifadə edilmişdir. Bir sıra hallarda sözün əvvəlində «ا» səsini ifadə etmək üçün «əlif» hərfinin üzərinə ~ «مدد» işarəsi qoyulmuşsa, bəzi hallarda isə qoyulmayaraq, «ا» səsi ancaq «əlif» hərfi ilə ifadə edilmişdir. Məsələn:

ـ آنوك - anun, ـ آنوك - anun,

ـ آنی - altun, ـ آنی - altun,

«A» səsi sözün ortasında isə ya əlif hərfilə, ya üzərinə məddə işarəsi qoyulmuş əliflə, ya «ه» (hə) hərfilə, ya da heç bir hərf əlavə göstərilmədən ifadə edilmişdir. Misal olaraq aşağıdakı nümunələrə müraciət edək:

ـ اره مزده - aramızda, ـ بره بره - bərabər, ـ قمش - qamış,

ـ یاغوب - قالور - qalur, ـ یاغوب - yağub.

Sözün sonunda «a» səsi eksər hallarda «ه» (hə) hərfi ilə ifadə olunsa da, əlif və ya məddəli əliflə, eləcə də heç nəsiz verilir. Məsələn:

ـ تماشا - buna, ـ بوكا - tamaşa,

ـ قرغـه - qarğı, ـ طـشـرـه - tişra.

«Ə» sait səsi də müxtəlif formalarda ifadə olunmuşdur. Sözün əvvəlində «ə» səsi ya sadəcə olaraq «ل» (əlif) hərfilə, ya

da üzərinə məddə işarəsi qoyulmuş əliflə verilmişdir. Məsələn:

ـ ات - الـىنـه - əlinə.

Sözün ortasında və sonunda «ə» səsi ya «ا» (əlif) hərfilə, ya üzərinə məddə işarəsi qoyulmuş əliflə, ya «ء» (hə) hərfilə, ya da heç nəsiz ifadə olunur. Məsələn:

بلما ديلـر - bilmədilər,
ـ تـكـنـه دـه - teknədə,
ـ دونـه رـر - döndərir, يـر - yerə,
ـ يـكـسـك - yüksək.

«Ə» səsi sözün sonunda əsasən «ء» (hə) hərfi, bəzi hallarda isə «əlif» və “ya” hərfləri ilə, nadir hallarda isə həfsiz və işarəsiz ifadə olunur. Məsələn:

ـ سـكا - يـكا - درـه - سـکـا - eşiginə, يـر - درـه - yerə.

«E» səsi sözün əvvəlində ya «ا» (əlif) hərfilə, ya da «ي» (əlif) və «ي» (ya) hərflərinin birləşmələri ilə ifadə olunmuşdur. Məsələn:

ـ اوـه - enir, ايـنـر - evə

Sözün ortasında isə «e» səsi «ي» (ya) hərfi ilə, ya da, heç bir hərf tətbiq edilmədən ifadə edilir. Məsələn:

ـ دـكـلـر - degil, كـيـجـه - getdilər.

Sözün başlangıcında «i» səsi «ا» (əlif) və «ي» (ya) hərflərinin birləşməsi ilə, yaxud ancaq «əlif»lə ifadə olunur. Məsə-

lən:

- ايرمۇق - irmaq,
- ايكى - iki.
- اشلەردى - işlərdi.

Sözün ortasında «ئ», eləcə də «ئ» səslərinin verilməsi üçün əsasən «ي» (ya) hərfindən istifadə edilmişdir. Bu səslər eyni zamanda «يَا» hərfi olmadan da ifadə olunmuşdur. Məsələn:

فېزى - كىشى - kişi, صنق - ئىلىنە - elinə, سىنىق - ئىلىنە - elinə, قىزى - qızı.

Sözün sonunda sait səsləri «ئ» və «ئ» «ي» (ya) hərfi ilə ifadə olunur. Məsələn:

الد - كىدرىد - ayəsi, ئادى - aldi, كمېچى - قىزى - qızı.

Digər sait səslər kimi dodaqlanan «و», «ۈ», «ۇ», «ۈ» sait səslər də müxtəlif şəkillərdə ifadə edilmişdir. Belə ki, bu saitlər sözün başlangıcında «ا» (əlif) və «و» (vav) hərflerinin birleşməsi ("او") şəklində, yaxud «ا» (əlif) hərfilə göstərilmişdir. Sözün əvvəlinde:

- «و» səsi:
 - اوت - انغلار - otuz, - انۋىز - ot.
- «ۈ» səsi:
 - اولن - ئىلەن - ölən, - ئىلەن - öylən.
- «ۇ» səsi:
 - اورو - اویقو - uru, - اولو - uyqu, - ulu.
- «ۈ» səsi:
 - استندە - اوزم - üzüm, - اوج - üstündə, - üç - üç.

Göstərilən saitlər sözün ortasında ya «و» (vav) hərfilə, ya

da heç nəsiz ifadə edilmişdir.

- «o» səsi:

كۈچ - قىيون - بوجاز, - boğaz, - qoyun. - چوك

- «ö» səsi:

كۆز - درت - dört, - بويك - böyük.

- «u» səsi:

بۇرۇن - صۇوق - burun.

- «ü» səsi:

بىيوك - كەمش - büyük, - gümüş.

Sözün sonunda isə «u» və «ü» dodaqlanan sait səslər «ي» (ya) və «و» (vav) hərflərilə və ya heç bir hərf göstərilmədən verilmişdir. Məsələn:

- «u» səsi:

أولۇ - او غلى - ulu, - oğlu,

بۇنى - اوزونلۇغى - bunu, - uzunluğu.

- «ü» səsi:

عىرمى - كېرى - ömrü, - köprü, - ömrü.

Türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının, orta yüzilliklərdə yaratdığı anadilli abidələrdə təzahür edən imla sabitsizliyi nəticəsində eyni sözlərin müxtəlif şəkildə yazılımasına səbəb olmuşdur. Bu hal bir tərəfdən yuxarıda şərh edildiyi kimi, sait səslərin müxtəlif hərfələr və hərəkətlərlə ifadə olunması, digər tərəfdən isə səs əvəzlənməsi nəticəsində meydana gəlmişdir. Klassik mətnlərdə də fonetik hadisə kimi səs əvəzlənməsini əks etdirən müxtəlif qrafik variantlar yaranmışdır. Məsələn:

- "v" - "غ" - "و"

قولاۋۇز - قولاۋۇز - "qulavuz" – "qulağuz"

- "g(k)" - "ڭ" - "ك"

كىدوغى - كيدوغى - "geydüğü" – "geydiği".

- "v" - "ي"

ايچرو - اىچرى - "içerü" – "içeri".

- و - "v" - "r"
 - ایده رز - "edərüz",
 - ایدوز - "edəvüz".
 - ح - ج - ق - "c"-“ç” - “q”-“x”
 - بوخادن - بوقچه - "buqça" - "buxcadan".
 - ا - ي - "əlif" - "y"
 - اوجنده - "ucunda" - "yucunda"
 - ل - ي - "l" - "v" - "y"
 - ایده لوم - "edəlüm" - "edəyim".
 - م - ن - "m" - "n"
 - کونکاک - کوملک "kömlək" - "könlək".

Bir sıra hallarda əlyazmalarda ayrı-ayrı sözlərdə hərf yerdəyişməsi baş verərək bir hərf başqasılə əvəzlənir:

- ارمود – “armud” – مونى – munı - بونى – “bunı” - بـ “b” - مـ “m”
 - بنكا – منكا – mənə - bana” . مـونى – munı - بونى – bunı - تـ “tə” - دـ “d” - يـ “ya” - كـيدنوكز – getdünüz, giddiniz. دـ “d” - طـ “t”
 - دوكدى – توکدى – tökdi” – “dökdi”. دـ “tə” - تـ “dəl”
 - جـ “c” – “ç” - اغچىرىنه – ağaclar” – “ağaclarına”. جـ “ç” - شـ “ş”
 - نىچون – nişin” – “nişin”. شـ “ş” - نىشىن – nişin”.
 - بخدى – يقدى – “baxdı” – “baqdı”. خـ “x” - بـ “q” - قـ “q”
 - ايبـ - ايپـ - ايبـ - ip” – “ib”.

- ڭ - ق “q” – “k”
كز – (قز ya) قىز “qız”.
- ل - ر “r” – “l”
صارب – صرالوب “saralub” – “sararub”.
- غ - ق “q” – “ğ”
طپراغ - طپرق “topraq” – “toprağıle”.
- ايرماق - ايرماغ “irmaq” – “irmağ”.
- ت - ط “ta” – “tə”
طاوق – طاوق “tavuq”.

“Sağır n” səsi orta əsrlərin anadilli yazılı abidələrimizdə müxtəlif qrafik formalarda verilmişdir. Həmin səs əlyazma kitablarında نك، كـ، گـ formalarında verilir. Nümunə olaraq bir neçə misal göstərək:

كـالکوز – طنکا – پـنار – *tana*, *pınar*.

İmlə sabitsizliyi nəticəsində əlyazmalarında üzərinə üç nöqtə qoyulmuş «kəf» hərfi *gah* «g» hərfini, *gah da* «n» hərfini ifadə edir. Belə hallara əlyazma abidələrində çox təsadüf olunmur. Məsələn:

و دىڭلرى و آردر

(*və dənizləri vardır*).

و بر كـوڭ رنكلو كـوكرجىن اياuginه باغلىوب

(*və bir gög rənglü gögərçin ayağına bağlayıb...*)

Göründüyü kimi üzərinə üç nöqtə qoyulmuş «kəf» hərfi birinci misalda «n» səsini, sonuncu misalda isə «g» səsini ifadə etmişdir.

Bir sıra abidələrin mətnlərində isə «g» və «n» səslərini ifadə etmək üçün «kəf» hərfinin altında üç nöqtə qoyulmuşdur. Deyilənlərə örnək olaraq aşağıdakı nümunəyə müraciət edək:

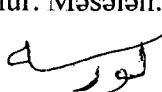
اول صويپ اخري ايكي فرسخ يerde bir چوله قويلىور
(*Ol suyun axarı iki fərsəx yerdə bir gölə qoyulur*).

Verilən bu cümlədə «kəf» hərfi həm “sağır n» (صویپ), həm «k» (ایکی) (کوله), həm də «g» (گوله) səsinin ifadə edilməsi üçün istifadə edilmişdir. Bununla bərabər əlyazmalarında elə hallara təsadüf olunur ki, nəinki bir cümlədə, hətta, bir sözdə təkrar olunan «kəf» hərfi müxtəlif səslər ifadə edir. Məsələn:

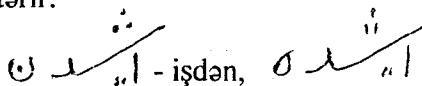
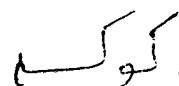
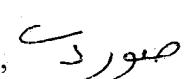
ایکی کونلک بول کندکن صکرہ قارشور بلو او لمز
(*Iki günlük yol getdikdən sonra qarışur bəllü olmaz*).

کندکن کونلک (günlük) və (getdikdən) sözlərində təkrar olunan «kəf» hərflerindən biri «g», digəri isə «k» səslərini, صکرہ (sonra) sözündə isə «sağır n» səsini ifadə edir.

Əlyazma abidələrində “kəf” hərfinin sözün əvvəlində və sonunda fərqli qrafik formalarında yazıldığı hallara da təsadüf olunur. Məsələn:

 - görə, - mələk.

Əlyazma abidələrində ərəb əlifbasının bir sıra hərflerinin müxtəlif qrafik formalarda yazıldığını müşahidə edirik. Bu baxımdan Azərbaycan dilində həm «y», həm «i», həm də «ı» səslərini ifadə edən «ي» (ya) hərfinin qrafik formalarını göstərmək olar. Bu hərf istər sözün ortasında, istərsə də sonunda bir-birindən fərqlənən aşağıdakı qrafik formalarda özünü göstərir:

 - işdən, - işdə, - köksi,
 - çərçi, - sordı.

İndi isə bir neçə nümunəyə müraciət edək:

بِرْكَت - yerleri, قَلَدَ - qaldı,

طِبَاع - toprağı, بِرْقَاع - yaprağı,

كَبِي - كَبِي - kibi.

Orta əsrlərin yazılı abidələri sırasında elə əlyazmalar da vardır ki, orada sözün ortasında «ي» (ya) hərfinin altında kiçik «ا» (əlif) hərfi formasında işarələr də qoyulmuşdur. Mətn daxilində bu işaretənin qoyulması ilə bağlı tədqiqatçılar müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Bəziləri bu işaretəni uzun saiti ifadə edən əlamət hesab edirlərsə, başqaları həmin işaretənin xəttə yaraşıq verməsi üçün yazıldığını qeyd edirlər. İkinci fikir daha inandırıcıdır, çünkü əgər göstərilən işaretə uzun saiti bildirən əlamət olsaydı bütün mətn boyu qoyulardı. Belə işaretələr “a” və “ə” sait səslərini ifadə edən “əlif” hərfindən əvvəl də yazılır. Məsələn:

صَانِكَه – ایلَّالُوم – İlətəlüm, جَادُو – جَادُو – cadu.

Bununla bərabər katib və xəttatlar anadilli yazılı abidələrin üzünü köçürərkən orada olan bir sıra qədim qrafik formaları qoruyub saxlamışlar. Belə qədim və nadir qrafik formaların biri də sözün sonunda “u” saiti “vav” hərfi ifadə edildikdə “vav” hərfindən sonra oxunmayan “əlif” hərfinin yazılımasıdır. Məsələn:

أَولُوا – أَولُوا – dolu.

Belə oxunmayan “əlif” hərfi ərəb dilində fəlin III şəxsinin cəmi, kişi cinsində yazılır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr əlyazmalarında yazı xəttinə gözəllik vermək məqsədilə başqa əlamətlərdən də istifadə edilmişdir. Həmin əlamətlərdən biri də «ء» (məddə) formasında yazılmış işaretdir. Bu əlamət ərəb dilində uzun sait səsin olmadığını nəzərə alsaq, «ء» və «ء» sait səslərini ifadə

edən «əlif» hərfəri üzərinə ara-sıra «məddə» işarələrinin qoyulması hansı ehtiyaclardan irəli gəlmışdır? Əlbəttə, bu işaret yalnız xəttə gözəllik vermək məqsədilə istifadə edilmişdir. Məsələn:

وَدَاعٌ - ^ـاَعْلَام - ələm,

وَاسِعٌ - ^ـطَاغُلر - dağlar,

وَارِبٌ - ^ـاَغَاج - ağaç.

Göstərilən misallarda tətbiq edilmiş «məddə» işarələri təsdiq edir ki, onlar ancaq yaraşıq məqsədilə qoyulmuşdur. Belə ki, birinci üç misaldakı ərəb sözlərində (اعلام واسع، وداع) ikinci kök hərfərindən sonra gələn və uzun saiti bildirən “əlif” üzərinə uzunluq bildirən ikinci «məddə» işarəsinin qoyulmasına heç bir ehtiyac yoxdur, çünki burada “əlif” özü onsuz da uzun saiti ifadə edir.

(اَغَاج، وَارِب) Sonrakı misallarda olan Azərbaycan sözlərində isə (طَاغُلر، وَارِب) sait səsləri ifadə etmək üçün işlədilmiş «əlif» hərfi üzərinə məddə işarəsinin qoyulmasına da heç bir ehtiyac yoxdur.

Deyildiyi kimi sözün əvvəlində əlif hərfi üzərinə yazılın məddə işarəsi «a» sait səsini bildirir. Lakin, yuxarıda göstərilən misallarda olduğu kimi sözün ortasında və ya sonunda «a» və «ə» sait səslərini ifadə edən əlif üzərinə məddə işarəsinin yazılımasına heç bir lüzum yoxdur. Bununla bərabər, onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç də bu məddə işarələri bütün mətn boyu işlədilmir. Mətnin bəzi hissələrində eyni bir sözün üzərinə məddə işarəsi qoyulmuşsa, başqa yerində həmin söz üzərinə məddə işarəsi qoyulmayışdır. Məsələn:

وَارِبٌ - ^ـاَغَاج

اگاج - اگاج

طاغك - طاغك

Misallardan göründüyü kimi hətta eyni bir səhifədə təkrar işlədirən eyni bir sözün (طاغك, طاغل) biri məddə ilə, digəri isə onsuz işlədilmişdir.

Ərəb dilində olan 28 hərf içərisində üç cür «s» və üç cür «z» səsi, eləcə də hərəsi iki cür olan «t», «d» və «h» səsinin olduğu məlum həqiqətdir. Orta yüzilliklərdə ərəb dilindən dili-mizə keçmiş sözlər ərəb dilində olduğu kimi eyni, yəni bir səsi ifadə edən müxtəlif samitlərlə yazılmışdır. Lakin bəzi hallarda Azərbaycan dilinə mənsub olan anadilli sözlərimizdə də eyni bir səsin ifadə edilməsində müxtəlif samitlərin işlədilməsinə də təsadüf olunur.

Əlyazma abidələrində müşahidə edilən fərqli orfoqrafik xüsusiyyətlərdən biri də “s” səsini ifadə etmək üçün ص (“sad”) və س (“sin”) hərflərinən müvazi şəkildə istifadə hadisəsidir. Əlyazmalarında “s” səsinin göstərilən hər iki hərfə ifadə edilməsi hallarına az təsadüf edilmir. Məsələn:

سو - صاصار - saç, سچى - سچى - saç, سچار - saçar, سچى - saç, سو - su, سو - su.

Aydın həqiqətdir ki, ərəb dilində samitlərin təsirilə sait səslər bu və ya başqa şəkildə dəyişir.

Orta yüzilliklərin peşəkar katib və xəttatları dövrünün sadıq nümayəndələri olmuşlar. Onlar nəinki imla qaydalarını yaxşı bilən kitabçılar, hətta, Şərq ədəbiyyatı və elminə mükəmməl yiyələnmiş sənət adamları olmuşlar. Buna görə də, katib və xəttatlar tərkibində qalın sait olan anadilli sözlərimizi əsasən "ص" hərfi ilə yazmışlar. Məsələn:

صارو - صارو - saru, صاغ - صاغ - sağ, صوق - صوق - savuq, صوغان - صوغان - soğan.

Deyilənlərlə yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç də həmişə katib və xəttatlar tərəfindən bu imla qaydasına riayət olunmamışdır. Yuxarıda göstərildiyi kimi orta əsr yazılı abidələrimizdə qalın saitli sözlərin belə həm "س" və həm də "ص" hərfəri ilə yazılılığı da müşahidə olunur. Bu da heç də katiblərin savadsızlığından irəli gəlməmiş, imla sabitsizliyinin təsiri nəticəsində yaranmışdır.

«Sin» hərfi əlyazma abidələrində üç müxtəlif qrafik formalarda yazılmışdır. Bir sıra hallarda «sin» bu "س" şəkildə, digər hallarda isə nəstəliq xəttinə xas olan formada «ص» verilir. Məsələn:

بَا بَا سَنِيك «babasının», **فَرْسَخ** «fərsəx». Bir sıra hallarda isə «sin» hərfinin altında üç nöqtə qoyulur. Bəzi hallarda eyni sözdəki «sin» hərfinin altında üç nöqtə qoyulursa, digər halda heç bir nöqtə yazılmır. Məsələn:

ا سَّيْد - طَلْسِمْ دَر - «tilsimdir», **ا سَّيْد - چَسَّه** - «əssə».

Əlyazma abidələrində «ت» samitilə başlayan anadilli sözlərin imla qaydaları da diqqəti cəlb edir. Qalın saitləri olan sözlər ت ("tə") hərfi ilə yox, ط ("ta") hərfilə yazılılığı müşahidə olunur. Məsələn:

طُورُور **طُو غُنْجَه** «toğunca», طاشنى **طُورُور** «turur»,
طاوغ **طَاوِق** «tağ», طاشوب **طَاشُوب** «tavuq»,
طَرْبَاق **طَاغْلَدِيلْ** «tagıldılar», طورنا **طَورَنَا** «turna»,
طَلَادُونَه **طَلَادُونَه** «taladuğuna».

Bir sıra anadilli sözlərin gah emfatik dil-damaq samitləri olan ص ("sad"), ط ("ta") hərfəri ilə, gah da س ("sin"), د ("dəl") samitləri ilə yazılılığı da müşahidə olunur. Məsələn:

اصْلَسْهَ لَر **صُورُسِين** «susuzluğa», صُوسُورْلَغى **صُورُسِين** «sanursın», آسان **طَوْتَب** «tutub», دَاعَ **طَاوِق** «tavuq», دَاعَ **طَوْتَب** «dagş», دَاعَ **طَوْتَب** «dagş».

«asan», طوتولدى «tutuldu».

İmla sabitsizliyi orta əsrlərin anadilli abidələrinin çoxu üçün xarakterik xüsusiyyətlərdir. Əlyazmalarında bəzi sözlərin iki, bir neçə sözün isə üç və daha artıq qrafik variantları müşahidə olunur. Məsələn:

«dökülür» - «dökülür» - دوكلور - دوكلور
 قاون «gün», كون - كون - اورب - اوروب - «tökülmüşdi», قاون - قاون
 صوق - صوق - «dört», درت - دورت, «qovun», قاون
 «savuq», شکر قاموشى - شکر قاموشى - يپرااغى - يپرااغى - يپرااغين - يپرااغين
 «sürmə», سورمه - سرمه، يپرااغى - يپرااغى - يپرااغى - يپرااغى
 «çağrışub-çağrışub-çağrışular», اغچرينه - اغچرينه - اغچرينه - اغچرينه
 «yaprağın-yaprağı», چاغريشوب چاغريشوب
 «ıraqda-ıraqdan», اراقن - اراقن - اراقن - اراقن
 «agac-agaclarına», كىم - كىم - كىم - كىم
 «sidik - sidük», سدوك - سدوك - سدوك - سدوك
 «kim-ki», كه - كه - كه - كه
 «yedub - edib», بير - بير - بير - بير
 «tağ»-«dağ»-«taqa», طاغ - داغ - طاغ - طاغ
 مەسىلەن:

اول اولو کوپ مطیراً دلولور
اول نکار / وار ادی مهربی ایدی
دیر > یوننک ایه سی کرک بنکا

Əlyazma abidələrində «kimi» qoşması da özünün müxtəlif qrafik variantları ilə diqqəti cəlb edir. Bu da yalnız imla xüsusiyyətləri ilə bağlı deyildir:

«کیمی» - کبی - کمی، «kimi»-«kibi».

Bu qoşmanın orta əsr yazılı abidələrində aşağıdakı digər variantlarına da təsadüf olunur:

«بکی»-«بیگی»-«کیب»-«کیمی»

Qoşmanın gösterilən bu müxtəlif variantlarından «bigi» və «kimi» qrafik formaları daha qədimdir.

Yazılı abidələrin diqqəti cəlb edən xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, mətnədə ayrı yazılımlı olan bəzi sözlər bir sıra hallarda bir yerdə yazılır. Məsələn:

اتدكىنلىك «etdikdən sonra», بوندىنىلىك «bundan sonra», انكاوزرنە «onun üzərinə», قزاردىقنىلىك «qızardıqdan sonra», ضعيفاً ولوب «daif (zəif) olub», هماندم «həmən dəm», اندنىلىك «ondan sonra», طبىدو قىنلىك «tapdıqdan sonra».

Yuxarıdakı misallarda da göründüyü kimi bu əlyazma nüsxəsinin diqqəti cəlb edən imla xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, bir sıra hallarda hər hansı bir sözdən sonra gələn başqa bir söz əliflə başlayırsa, bu zaman birinci sözün axırıncı hərfi ondan sonra gələn sözün birinci hərfi olan əliflə birləşdirilir.

Abidələrdə izafət tərkibli, ümumi və xüsusi adları bildirən söz birləşmələri tərcümə edilmədən verilərkən, həmin uzlaşmayan təyini söz birləşmələri müəyyən dərəcədə dəyişdirilmiş və Azərbaycan imla qaydalarına uyğunlaşdırılmışdır. Bu uyğunlaşdırma isə özünü müxtəlif qrafik formalarda göstərmişdir. Belə ki, əgər izafətin ikinci tərəfi ərəb dilində olduğu kimi artıqla yazılırsa, bu zaman izafətin birinci tərəfində olan "ة" (tə mərbutə) "ت" (tə məmdudəyə) çevrilir. Izafətin ikinci tərəfi artıksız olduqda isə birinci tərəfdəki "ة" (tə mərbutə), sözün sonunda «ء» («a») saitini bildirən "ه" (hə) ilə əvəz edilir və fars yazı qaydalarına müvafiq üzərinə "ء" (həmzə) qoyulur. Məsələn:

جزيره القمر «cəzirət əl-qəmər» («Ay adası») əvəzinə جزیرة النساء، جزيرت القمر «cəzirət ən-nisə» («Qadın adası») əvəzinə سيدة النساء، جزيرت النساء «seyyidət ən-nisə» («Qadınların xanımı») əvəzinə سيدت النساء، جزيرت السحاب «cəzirət əs-si-hab» («Bulud adası») əvəzinə جزيره اطواران، جزيرت السحاب «cəzirət Ətvəran» əvəzinə اطواران، جزيره سرندب، جزيره سرندىب «cəzirət Sərəndib» («Sərəndib adası») əvəzinə، جزيره سرندىب

جزیره قیس «cəzirət Qeys» («Qeys adası») əvəzinə جزيرة قيس.

Ayrı-ayrı xüsusi adlar da müxtəlif formalarda yazılmışdır. Məsələn:

البصرة — بصره — البصرت «el-Bəsrə» əvəzinə ابصراً — اسماعيل — اسماعيل «İsmail» اسماعيل.

Ərəb mənşəli sözlər Azərbaycan dilinin imla qaydalarına uyğunlaşdırılmışdır. Sonu ء — şəkilçilərlə qurtaran sözlərdən həmzə düşür, sözün ortasında isə həmzə "ي" (yə) hərfinə çevrilir və s. Məsələn:

عشاء «əşa» (axşam yeməyi) əvəzinə غداء عشاء «ğeda» (günorta yeməyi) əvəzinə سائر غدا «sair» (başqa) əvəzinə ساير بير «birun» (quyu) əvəzinə بير ve بيرن «birün» (quyu) əvəzinə بيرن.

Ərəb dili yazısında, aralarında heç bir sait səsi olmayan, yanaşı düşən eyni iki qoşalaşan samitlər bir hərflə göstərilərək, həmin sammit üzərinə "ـ" – təşdid (hərfən: şiddətləndirmə, gücləndirmə) işarəsi qoyulur. Ərəb dilindən fərqli olaraq anadilli sözlərdə qoşalaşan eyni samitlərin hər ikisi çox hallarda yazılmışla həm də onların üzərinə təşdid işarəsi qoyulmuşdur. Məsələn:

اللّى بولق «bolluq», قيللىرى «qılları», بىللرى ! سېلىرى «elli», دىللردى «dillərdə», كىرىھ «kərrə», يىللرى «yellər», يىللىق «yıllıq».

Yuxarıda göstərildiyi kimi sait səslər müxtəlif hərflərlə ifadə olunmuşdur. Bu baxımdan ايله ("ilə") qoşması da mətnlərdə əsasən ايله «ilə» formasında verilmişdir. Sözlərə bitişik yazılıqlarda isə يله qrafik formasını almışdır. Əlyazmalarında bir sıra hallarda bu qoşmanın sözlərlə bitişik və ayrı yazılan له

«ilə» qrafik formasına da təsadüf olunur. Məsələn:

میوه سیله حکم ایله «balıq ilə», بالق ایله «höküm ilə», آنله «meyvəsilə», بپرا غیله «yaprağılə», عبداله «abd ilə», جوابله «cavab ilə», طلسیم لے «tilsimlə».

Ərəb dilindən dilimizə keçmiş "لَكُن" (lakinnə) bağlayıcısı bəzi əlyazmalarda "لِيْكَن" formasında verilmişdir. «Sonra» sözü də müxtəlif qrafik formalarda yazıldığı müşahidə olunur. Həmin söz əsasən "صَكْرَه" formasında yazılsa da bir çox hallarda "صَكْرَه" qrafik formasında verildiyi hallara da təsadüf olunur. Bəzən bu söz eyni bir səhifədə gah özündən sonra gələn sözlə bitişik, gah da aşağıdakı kimi ayrı yazılır. Məsələn:

اَنْدَنْ صَكْرَه «bundan sonra», دِيدَ كَلْرَنْدَنْ صَكْرَه «dediklərindən sonra».

Əlyazmalardakı qrafik forma müxtəlifliklərindən biri də «da», «də» şəkilçiləri ilə bağlıdır. Bu şəkilçilər əlyazmalarında öz əksini müxtəlif qrafik formalarda tapmışdır, yəni gah "كتابده", gah da "كتابه" kimi yazılmışdır. Məsələn:

حَرَكَتْ اِيدَه اِيدَه اوْرتاسنده «kitabda», اوْن اوْچنجى كوندا در «hərəkət edə-edə», اَنْدَه «bir gündə», اَنْدَه «on üçüncü gündədir», اَنْدَه «onda», اَنْدَه «anda».

Bəzi hallarda “ડ” (“dəl”) hərfindən sonra gələn “و” (“vav”) hərfi onunla bitişik yazılır. Məsələn:

دورمه – جانو – cadu – durma.

Əlyazmalarda hərdən hərflərin üzərinə oxunmayan əlavə nöqtələrin qoyulduğu hallar da müşahidə olunur. Məsələn:

سکا – ilətün, جاذو – qırsun, قرشون – cadu, التك – sana.

Göründüyü kimi bu sözlərdə “dəl”, “sin”, “kəf” hərflərinin üzərinə qoyulmuş əlavə nöqtələr oxunmur.

«Ç» hərfi də əlyazmalarda iki qrafik formada verilmişdir. Bəzi hallarda «ç» səsi "ج" (cim) hərfi kimi bir nöqtə, digər hallarda isə üç nöqtə ilə ifadə olunmuşdur. Məsələn:

ایچرلر «هیچ», اوج «يچىلىرى», اۈچ «üç», اۇچنچى «içirlər», فچان «çoxdur», چیقاروب «çixarıb», چوق در «qaçan».

Deyilənlərlə yanaşı əlyazmada ərəb qrafikası ilə yazı qaydalarına uyğun gəlməyən imla xüsusiyyətlərinə də təsadüf olunur. Məsələn:

فضل «fadayih», صوكتورىشىرى «su götürmüdü», بىزىزدىغاندن «beş yuz ziradan», بىرنواعى «tağın ortasında», طانىكماورتاسىندە «bir növi», من قېلىك «min qibəlikə» (sən tərefdən).

Bu misallardan göründüyü kimi birinci misalda «şin» hərfi «dəl» hərfi ilə, ikinci misalda «ayn» hərfi «dəl» hərfi ilə, üçüncü misalda «ayn» hərfi «ya» hərfi ilə, dördüncü misalda isə «gəyn» hərfi «kəf» (sağır nun) hərfi ilə ərəb qrafikası ilə yazı qaydalarına uyğun olmayan şəkildə birləşdirilmişdir.

Əlyazmaların da diqqəti cəlb edən qrafik variantlardan biri də sözün sonunda «nun» hərfinin yazılış formasıdır. Belə ki, bəzi hallarda sözün sonunda «nun» hərfinin ortasında qoyulan nöqtə əvəzinə "ء" (hə) həfinə bənzəyən işarə yazılmışdır. Məsələn:

ا ن ک ساھىن («onun sahilindən»).

بەھر مۇھىت ساھىن («bəhr muhit sahilindən»).

Bundan başqa sözün sonunda “nun” hərfinin başqa qrafik formaları da müşahidə olunur. Məsələn:

بۇلۇن - bulasın, گۈن - gün, مەن - mən, سەن - sən.

Ərəb qrafikası ilə yazıda sözlər hecalara bölünərək bir sətirdən o biri sətrə keçirilmir. Lakin bəzi hallarda anadilli abidələrdə sözlərin iki yerə bölünərək bir sətirdən o biri sətrə keçirilmə hallarına da təsadüf edilir.

Əlyazma abidələrində ismin halları çağdaş ədəbi dilimizdə olduğundan çox fərqlənməsə də, bir sıra fərqli xüsusiyyətləri vardır. Dilimizin tarixi inkişaf mərhələlərində həmin fərqli xüsusiyyətlər arxaikləşərək, ədəbi dilimizdən çıxmasına baxmayaraq, hal kateqoriyası ilə bağlı müşahidə edilən fərqli xüsusiyyətlər dialekt və şivələrdə indi də işlənməkdədir.

1. Adlıq halda ancaq isimlərin adı çəkilərək heç bir şəkilçi qəbul etmir, funksiya etibarilə çağdaş ədəbi dilimizdəki adlıq hala uyğun gəlir: يمش - yemiş, دنکر - dəniz.

2. Yiyəlik hal. Çağdaş ədəbi dilimizdə olan yiyəlik hal şəkilçiləri ilə yanaşı orta əsr əlyazmalarında fərqli hallar da müşahidə olunur. Əlyazmalarında yiyəlik hal şəkilçilərinin sağır «nun»la (ن) ifadə olunması və dodaq variantları üstünlük təşkil etməklə bərabər, yiyəlik hal şəkilçisinin düşməsi hadisəsi də müşahidə olunur. Bu da klassik abidələrin dilində geniş yayılmış hadisələrdəndir:

قۇنڭىلک ايسى - könlek ayəsi, qapular üstü,
شەھەر اولولارىن، شاھ قاتىه - şəhər uluların.

Misallardan göründüyü kimi yiyəlik hal şəkilcisi, forma-
ca adlıq halda olduğu kimi işlənsə də, məzmunca yiyəlik halı
bildirir.

3. Yönlük hal. Anadilli mətnlərdə yönelik hal məna və vəzifə etibarilə çoxçəhətlidir:

a) Çox nadir hallarda yönelik hal mənaca təsirlik halı əvəzleyir. Bu dil hadisəsi qədim dövrlərin qalığı kimi özünü göstərir. Məsələn:

فاقیب و فایه مهره هم سوکر

(«Qakıyb Vəfaya Mehrə həm söğər»).

Bu misaldakı «Mehrə» sözü əslində «Mehrini» kimi olmalı idi.

b) Yönlük halın məna baxımından çıxışlıq halı əvəzləməsi hadisəsi də müşahidə olunur:

قردانشکی صور کرو قردانشکا

(«Qardaşını sor gerü qardaşına»).

صوردى مھرى و فایه حالت ندر

(«Sordı Mehri Vəfaya halin nədir»).

İkinci misradakı «Vəfaya» sözü əslində «Vəfadan» kimi, birinci misradakı «qardaşına» sözü isə «qardaşından» kimi olmalı idi.

4. Anadilli mətnlərdə təsirlik hal aşağıdakı ayrı-ayrı şəkilçilər vasitəsilə təzahür etmişdir: -i, -i, -u, -ü, -ni, -nı, -yi, -yi.

– اونى – عمرى – المارى – könləgi, – ömrü, – onu.

Əlyazmalarda təsirlik halla bağlı aşağıda bir sıra başqa maraqlı qrafik formalarda diqqəti cəlb edir:

a) Mənsubiyyət şəkilcisiindən sonra təsirlik halın morfoloji əlamətinin düşməsi hadisəsi klassik abidələrin dilində çox tez-tez müşahidə olunur: موننک ایه سین - munun ayəsin, پوننک - kilidin qapunun kilidin.

Bu misallarda «ayəsin» və «kilidin» sözlərindən təsirlik hal şəkilçisi düşmüşdür.

b) Bir sıra hallarda təsirlik hal, ümumiyyətlə, şəkilçi olmadan işlənmişdir.

دوردى باغان دوزدى يمش بى شله

(«*Durdı bağban düzdi yemiş bir şələ*»).

آنى قويوب آلدى كتاب آلينه

(«*Anı qoyub aldı kitab əlinə*»).

Misallarda «kitab» və «yemiş» sözləri məna çalarlarına görə təsirlik halda olmasına baxmayaraq, adlıq halda olduğu kimi verilmişdir.

c) Abidələrin dilində müşahidə edilən maraqlı qrafik xüsusiyyətlərdən biri də təsirlik halının mənaca yönelik hali əvəzəməsi hadisəsidir. Bu da şübhə yoxdur ki, abidələrin dilindəki arxaik xüsusiyyətlərdən irəli gəlmişdir:

وفا دوردى آنى تفرج ايدر

(«*Vəfa durdi anı təfərrüç edər*»).

Bu misrada «anı» sözü təsirlik halda olsa da mənaca yönük hali bildirir.

Bu qəbildən olan qrafik xüsusiyyətlər indi də Azərbaycanın bəzi bölgələrindəki şivələrdə müşahidə olunur.

ç) Bəzi hallarda əsərin dilində təsirlik halının mənaca çıxışlıq hali əvəz etməsi də özünü göstərir. Bu da abidənin dilinin arxaikliyindən irəli gəlir:

بر كمى دوزدى كه يغي قجه

(«*Bir dəmi düzdi ki, yağıyi qaça*»).

Misrada işlənmiş «yağıyi» sözü morfoloji əlamətinə görə təsirlik halda işlənsə də, mənaca çıxışlıq hali ifadə edir.

5. Yerlik hal. Abidələrin dilində yerlik hali ifadə edən - da, - də şəkilçilərindən başqa digər maraqlı qrafik formalar da

vardır:

a) Bəzi hallarda yerlik halı ifadə edən söz heç bir şəkilçi qəbul etmədən adlıq halda olduğu kimi verilir. Söz yerlik halin morfoloji əlamətini özündə göstərməsə də mənaca onu bildirir:

کوردى قىوشو بىر مغارة قاپوسى
(«Gördi qarşu bir mağara qapusu»).

Bu misalda «qarşu» sözü adlıq halda olsa da məna baxımından yerlik halı bildirir.

b) Yerlik halin mənaca yönlük halı əvəz etməsi hallarına da təsadüf olunur:

روم اپلندن بوندە اىرب كلمشىم
(«Rum elindən bunda irib gəlmışəm»).

Misradakı «bunda» sözünün morfoloji əlaməti yerlik halda olsa da məna baxımından yönlük halı bildirir.

6. Çıxışlıq hal. Bu hal abidələrin dilində başlıca olaraq -dan, -dən şəkilçiləri ilə ifadə edilsə də bəzi hallarda məna əmlalarlarına görə yönlük halı əvəz edir:

هر بريسي بىر ينكا دن كتيلير
(«Hər birisi bir yanadan getdiłər»).

Burada «yanadan» sözü «yana» mənasında işlənmişdir.

Fellər abidələrin dilində öz mənəsi, formal əlamətlərin rəngarəngliyi, daxilində birləşdirdiyi qrammatik kateqoriyaların çoxcəhətliyi ilə diqqəti cəlb edir:

1. Çağdaş Azərbaycan ədəbi dilində felin - maq, - mək şəkilçiləri ilə düzələn məsdər forması abidələrin dilində aşağıdakı dörd qrafik variantda özünü göstərmişdir: مك، ماغ، ماق، مق - بتمكى : varmaq, - سولماق - olmaq - وارمق - bitməgi.

2. Fellərin şəxs sonluqları müxtəlif qrafik variantlarda verilmişdir:

I şəxsin təkində aşağıdakı şəkilçilərdən istifadə edilmişdir:
- بوغزلیام, اوه ره يم - اۋەرەيىم، صتم. يوم، وم، ام، يم، م
boğazlayam, aydeh يوم - virdüm, edeyüm.

I şəxsin cəmi ilə bağlı şəxs sonluqları da əlyazmalarda müxtəlif qrafik variantlarda verilmişdir:
انوز ، دوك ، زوز ، وز ، soralım ، قاجلوم . ليم ، زلوم ، سیوز
دوتىز ، صوره ليم - qaćalum ، dutaruz ، çekərüz ، بلمزوز ، قالاه سیوز ، qalasiyuz ، كىردىز ، دورمانوز ، استىه وز ، bilməzüz ، istəyəvüz ، كەنگەز ، كەنگەز
– goedük.

Bəzi hallarda I şəxsin cəmini ifadə edən «ين (ين) şəkilçisinə də təsadüf olunur: قلاین – qalayın (66).

II şəxsin tək və cəmi ilə bağlı əlyazmalarında istifadə edilmiş şəxs sonluqları bunlardır: سنك ، سېز ، نك ، سین ، سن بولميه
veririsən ، edirsən ، ايدرىسن ، ويرايىنك ، eştidin ، ايشتىنك
bulmayisin ، ismarlin ، كتونتك ، اىسىرلىك ، سين كوره سيز
– görəsiz.

Abidələrdə diqqəti cəlb edən nadir orfoqrafik xüsusiyyətlərdən biri də II şəxsin təkinin şəxs sonluğunun (در -dir) şəkilçisi ilə əvəzlənməsi hadisəsidir.

سن ب قادر آتلاره بن كيديوم

(*Sən bakadır atlara bə gedəyüm*).

Göründüyü kimi bu misrada "سن بقا سن" («sən bakasan») və ya "سن ب قادر باشىن" («sən bakasın») əvəzinə (sən bakadır) kimi verilmişdir. Bununla da II şəxsin təkinin şəxs sonluğu olan "سن" və ya "سین" در "سین" şəkilçisi ilə əvez edilmişdir.

3. Felin qəti gələcək zamanının - acaq, - əcək şəkilçiləri bir sıra orta əsr yazılı abidələrində olduğu kimi əsasən جق، جى - دېشلىجىك qrafik variantları ilə ifadə olunmuşdur:

– اوله جقدر olacaqdır. Nadir hallarda felin qəti gələcək zamanı şəkilçisilə də verilmişdir: – دوشہ سیروز شکیلچیسیلے دے verilmişdir: – düşəsi-ruz.

Felin qəti gələcək zamanını ifadə edən daha iki maraqlı şəkilçi diqqəti cəlb edir: – او لا يسيدر . يسر، ايسى olaysıdır, او ليس olisər. Felin qəti gələcək zamanını bildirən morfoloji əlamətlərdən biri də بیدى يېدى şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur: طوتايدى – tutaydı.

4. Əlyazmalarında felin əmr forması həm felin kökü ilə şəkilcisiz - استه istə, - او كونته ilət), - استه istə - ögütlə, həm də çox-sayılı rəngarəng şəkilçilərlə ifadə olunmuşdur. Felin əmr formasının morfoloji əlamətlərini eks etdirən qrafik variantlar-dan كل (-qıl) ve كل (-gil) şəkilçilərinə nəzər salaq: - باغماغل əlyuğıl, - قوغيل qoğıl, - ال يوغل - بالغماغان - سويكل olqıl, - سويكل olqıl, - söyləgil. Felin əmr formasını ifadə edən bu şəkilçilər ən qədim türkdilli yazılı abidələrdə öz eksini tapmışdır.

Felin əmr formasının morfoloji əlamətlərini təmsil edən bu şəkilçilərdən başqa bəziləri müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik formalar hesab edilən bir sıra digər qrafik variantlar da vardır: كيده لوم نكوز، ونك، يم، وز، سون، سنك، نك، لم، ليم، لوم - gedəlüm, - كيدنڭ içəlüm, - ايجه لم verəlim, - ويره ليم gidin, - بيلدوره يم قله وز - qılavuz, - يمه سون قلسنڭ - bildirəyim, - بلنکوز - قيلونك bilün, - ايدوز edüz, - بلونك qılun, - بلونك bilün, - داور دورر - davardurur, - اغلاندرر oğlandurur.

Çağdaş ədəbi dilimizdə olan - lar, - lər cəm şəkilçiləri əl-

yazmalarında iki qrafik formada öz əksini tapmışdır: ل، ر. Bəzi hallarda bu şəkilçilər eyni söz tərkibində müxtəlif qrafik variantlarda da verilmişdir: - بولارى - bunları, - بولار - bular, - بولر - bular.

Yazılı abidələrin dilində bir sıra hallarda bəhrlərdə ölçü-nün düzgün gəlməsi və ya qafiyə xatırınə şeirdə ayrı-ayrı sözlər ixtisarla verilmişdir. Qafiyə və ya bəhr xatırınə sözlərin fonetik tərkibinin dəyişdirilməsi nəticəsində onların qrafikası dəyişmiş və tamamilə başqa bir söz formasına düşmüşdür. Bu-na görə də, belə ixtisarların düzgün oxunması tədqiqatçıdan müəyyən təcrübə və diqqət tələb edir. Misal olaraq aşağıdakı beytlərə nəzər salaq:

ديلر الـه صرافـنـ خلوـهـ تـهـ.

(«Dilər iltə sərrafin xəlvətinə»).

ناـكـهـانـ اوـغـرـادـيـ بـولـىـ بـرـ شـرهـ

(«Nagahan uğradı yolu bir şərə»).

İkinci misrasındaki شـرهـ («şərə») sözü əslində «şəhər» sözünün qafiyə xatırınə ixtisar edilmiş variantıdır. Odur ki, بـرـ ifadəsi “bir şərə” kimi yox, “bir şəhərə” kimi başa düşül-məlidir. Birinci misrasında isə «ilətə» əvəzinə» «iltə» qrafik formasında verilməsi ancaq şeirin bəhrinin düzgün səslənməsi xatırınə edilmişdir. Abidələrin dilində bu qəbildən olan ixtisarlar kifayət qədərdir.

Çağdaş ədəbi dilimizdə şühudi keçmiş zaman şəkilçiləri olan -di, -di, -du, -dü əlyazmalarında iki qrafik variantda təmsil olunmuşdur: دـوـ وـهـ بـوـغـزـلـوـمـ - اـيـلـتـدـىـ (دو، ته، بوغزلوم, دی, iltə). Bir sıra orta əsr əlyazmalarında şühudi keçmiş zaman şəkilçiləri üç qrafik variantda (دو، ته، دی) təmsil olunmuşsa, baş-qalarında ancaq bir qrafik variantda (دـيـ) verilmişdir.

Azərbaycan dili tarixində qədim dövrlərin məhsulu olan birinci yarısında feli bağlama formaları, abidələrin dilində rən-

garəng qrafik variantlarda təzahür etmişdir. Həmin variantlar öz əksini müxtəlif morfoloji əlamətlərdə tapmışdır:

1. -ib, -ib, -ub, -üb. Bu şəkilçilər klassik abidələrin dilində geniş yayılaraq, rəngarəng mənalar və vəzifələr daşımاسيلə fərqlənir. - قاقيب - qaqiyib, - ايرب - irib, - ديلنوب doylənüb, - صونوب - sunub.

2. -uban, -übən. Feli bağلامanın bu morfoloji əlamətləri də abidələrin dilində geniş yayılmışdır: - ديريلوبن dirilübən, اغلابون - ağlayuban.

Bu şəkilçilərlə yanaşı abidələrin dilində az da olsa feli bağlamanın morfoloji əlaməti olaraq, -ubanı, -übəni forması da müşahidə olunur: - سوروبانى sorubanı, - دوشوبنى düşübəni. Feli bağlamanın - uban, - übən, - ubanı, - übəni morfoloji əlamətləri hal-hazırda da Azərbaycanın Quba, Şəki və başqa bölgəlerinin şivələrində işlənməkdədir.

3. Feli bağlamanı ifadə edən - a, - ə qrafik formaları abidələrin dilində ara-sıra işlənir: - دونه کلدى - dönə gəldi, - جيقه کلدى - kldi - çığa gəldi.

Maraqlı dil faktlarından olan feli bağlamanın bu şəkilçiləri «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində də az işlənmişdir.

4. -cak, -cək, -icaq, -icək, -inca, -incə. Feli bağlamanın bu morfoloji əlamətləri də abidələrin dilində öz əksini tapmışdır: - سورىچكىن - suriyəçek, - قوينجه - qoyunça.

5. -yü. Bu morfoloji əlamət çox az müşahidə olunur:

مهرى صراف داخى استيو كيدر
(«Mehri. sərraf dəxi istəyü gedər»).

Əsərlərin dilində müqayisə dərəcəsinin əsasən - raq, - rək, - dan, - dən şəkilçiləri ilə meydana gəldiyi nəzərə çarpır. Bundan - rak, - rək şəkilçiləri müqayisə dərəcəsinin morfoloji üsulu, - dan, - dən isə sintaktik üsuludur.

a) Morfoloji üsul:

ویردی سلطان ایکی یکرک آت منکا

(«*Verdi sultan iki yügrək at mənə*»).

دیدی یکرک اولدورر مونى صتم

(«*Dedi yegrək oldurur muni satım*»).

b) Sintaktik üsul:

بر دخى کوب اول ایکسندن کیجى

(«*Bir dəxi küp ol ikisindən kiçi*»).

Göründüyü kimi bu misallardakı «yekrək» və «yügrək» morfoloji üsulla, «ikisindən kiçi» isə sintaktik üsulla yaradılmışdır. Çağdaş ədəbi dilimizdən fərqli olaraq, orta əsr yazılı abidələrimizdə sıfətin müqayisə dərəcəsinin yaradılmasında -raq, -rək şəkilçiləri morfoloji əlamət olaraq geniş yayılmışdır. Müqayisə dərəcəsinin bu morfoloji əlamətləri Azərbaycanın qərb bölgələrindəki dialektlərində istifadə edilməkdədir.

Beləliklə, əlyazma abidələrinin paleoqrafik, qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması Azərbaycan dilinin tərəixi inkişaf mərhələlərinin, tarixi fonetika və orfoqrafiyanın öyrənilməsi baxımından son dərəcə əhəmiyyətlidir. Çünkü əlyazmaların dilimizin orta əsr orfoqrafiyası haqqında zəngin materiallar verir. Bu da ərəbqrafikal klassik Azərbaycan mətnlərinin qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətləri ilə bağlı kifayət qədər geniş bilgilərə yiyələnməyə kömək edir. Odur ki, məsnəvinin paleoqrafik, qrafik və orfoqrafik xüsusiyyətlərinin araşdırılması Azərbaycan ədəbi dilinin əsrlər boyu keçirdiyi inkişaf yollarının izlənməsi və işıqlandırılması baxımından olduqca zəruridir.

3.3. Mətnin bir və ya bir neçə nüsxə əsasında tədqiqi

Mətnin bir əlyazma əsasında tədqiqi. Xalqımızın işıqlı zəkalarının yaratdığı mədəniyyət abidələrindən zəmanəmi-

zədək çoxlu miqdarda əlyazma kitabları gəlib çatsa da, yuxarıda qeyd edildiyi kimi müxtəlif təbii fəlakətlər (yanğınlar, daşqınlar, zəlzələlər və s.), müharibələr, dini və siyasi farizatizm, eləcə də başqa səbəblər üzündən saysız-hesabsız əlyazma kitabları məhv edildiyindən bir sıra klassiklərin əsərlərinin, eləcə də folklor nümunələrininancaq bir əlyazması gəlib zəmanəmizə çatmışdır. «Qədim yazı ənənəsinə malik olan türkdilli xalqların yaratdıqları abidələrin eksəriyyəti qədim dövrdə və orta əsrlərdə həmin xalqların yaşadıqları ərazidə gedən daxili mübarizələr və xarici istilalar nəticəsində məhv olmuş, bizi gəlib çatmamışdır» (43, 7).

Tədqiq edilən əsərin orta əsr əlyazmalarından zəmanəmizədək yeganə katib nüsxəsində gəlib çatması həmin əsərin mətninin tarixinin öyrənilməsində tədqiqatçıları böyük çətinliklərlə üz-üzə qoyur. Orta əsr yazılı abidələri üzərində aparılan araşdırırmalar göstərir ki, bu və ya digər əsərin mətni, katib və xəttatlar tərəfindən nüsxədən-nüsxəyə köçürüldükçə yuxarıda qeyd edilən təhriflərlə yanaşı daha ciddi dəyişmələrə məruz qalaraq, bir sıra əsərlərin adları, stilistik tərtibatı, ideya istiqaməti dəyişdirilmiş, hətta bir janrdan başqasına keçmişdir. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu tədqiqatçılarının söylədiyi elni mülahizələrə görə «Kitabın mövcud Drezden əlyazmasının bir sıra şəkli və bədii əlamətləri: mətnində şer hissəsinin üstünlüyü, nəsrədə nəzm ünsürlərinin-sözlərin, sətirbaşı və sətiriçi daxili qafiyələrin çoxluğu və onların qədimdə ilk şifahi variantında bütünlükə nəzm şəklində olduğunu ehtimal etməyə haqq qazandırır» (20, 60-61).

Orta əsr mətnləri üzərində aparılan araşdırırmalar zamanı ortaya çıxan ən ciddi çətinliklərdən biri də əsərin və müəllifin adlarının müəyyənləşdirilməsi olmuşdur. Tədqiq edilən əsərin elmi adı, başlangıcı və sonluğu şərq əlyazma kataloqlarında verilsə də, onun əldə edilən əlyazma nüsxələrində başqa adlar altında verildiyindən, başlangıcı və sonluğu təhrif edildiyindən onun müəllif tərəfindən verilmiş adının dəqiqləşdirilməsi kifa-

yət qədər çətinliklər yaradır. Abidələrin mətnləri yüzilliklər boyu kitabçılar və filoloqlar tərəfindən nüsxədən-nüsxəyə köçürüldükən onlara başqa adlar verilmiş, başlangıç və sonluqlarında müəyyən dəyişikliklər etmişlər. Aşağıda qeyd ediləcək ədəbiyyatımızın və dilimizin nadir abidələrindən olan XI əsr İsa təxəllüslü şairin "Mehri və Vəfa" adlı poemasının dövrümüzədək gəlib çatmış iki əlyazmasının hər birinin əvvəlində və sonluğunda ciddi dəyişmələr və ixtisarlar edildiyindən, əgər əsərin ancaq bir əlyazma nüsxəsi zəmanəmizə çatsaydı onun müəllifinin müəyyənləşdirilməsi bəlkə də mümkünüsüz olardı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi mətnlər üzərində aparılan tekstoloji araşdırmaclar zamanı məlum olmuşdur ki, bir sira hallarda bir abidə iki əsər kimi və ya əksinə iki əsər bir abidə kimi verilmişdir. Bir sira hallarda isə iki yerə bölünmüş bir əsərin əlyazmasının hər birinə ayrıca şifr verilərək, ayrı-ayrı əlyazmalar kimi təqdim edilmişdir. Orta əsrlərdə bir əsərin mətnini tez köçürmək məqsədilə onun köçürülməsində bir yox, bir neçə katib iştirak etmişdir. Bəzi hallarda həmin katiblərdən hər birinin köçürdüyü hissə ayrıca əlyazma kitabı kimi hazırlanmışdır. Bu da həmin əsərin əlyazmasını kitab dükənlərində və bazarlarda daha sərfəli qiymətlərə satmaq məqsədilə edilmişdir. Bir sira hallarda isə əsərin tez nəşr edilməsi məqsədilə onu hissələrə bölmüşlər. Bütün göstərilən təhrif, dəyişmə və ixtisarlardan sonra əsərin mətnini bir nüsxə əsasında tədqiq etməyin nə dərəcədə ağır bir proses olduğunu təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir. Belə tədqiqat mətnşünasdan böyük bilik, geniş əhatəli araşdırmaclar və mətnin hər bir sözünə və ifadəsinə, onun ümumi quruluşuna və mövzusuna olduqca böyük məsuliyyət hissi ilə yanaşmağı tələb edir. Mətnşünasın cüzi etinasızlığı müəllif iradəsinə, ideyasına və stilinə ciddi təsir edə bilər. Buna görə də mətninin bir nüsxə əsasında araşdırılması və nəşrə hazırlanması mətnşünas üçün ən çətin və ən ciddi mərhələdir. Mətnşünas bu mərhələyə başlamazdan önce öz müəllifinin yaradıcılıq laboratoriyasını dərinindən öyrənməlidir.

Yalnız bundan sonra mətnşunas tədqiq etdiyi əsərin katib nüsxəsi üzərində araşdırmałara başlaya bilər. O, əsərin mətnini oxuyub, mətnşunaslıq süzgəcindən keçirdikdən sonra, onu nəşr üçün yox, özü üçün müəyyənləşdirir. Buna da tədqiq edilən mətnin müəyyənləşdirilməsi kimi baxmaq olar. Beləliklə də, mətnşunas ilkin mərhələdə ancaq əlində olan əlyazmanın mətnini müəyyənləşdirmiş olur. Tədqiqatçı əsərin mətnini əlində olan yeganə əlyazma nüsxəsi əsasında dərindən araşdırıdan sonra onu nəşr üçün tərtib edə bilər. Əsərin mətnini mövcud nüsxə əsasında düzgün oxumaq və müəyyənləşdirmək üçün mətnşunas əsasən aşağıdakı fənləri gözəl bilməlidir:

1. Əsərin və onun əlyazmasının aid olduğu dövrün və ya dövrlərin dil tarixini;
2. Ərəb və fars dillərini;
3. Paleoqrafiyanı və s.

Bu fənnləri dərindən bilməyən tədqiqatçının üzərində tekstoloji araşdırmałar apardığı əsərin mətnində ciddi təhriflərə yol verəcəyi heç bir şübhə doğurmur. Mətnşunasın dil tariximizi yaxşı bilməsi heç də onun orta əsr mətnini düzgün müəyyənləşdirməyə təminat vermir. Dil tarixi ilə yanaşı o, orta əsrlərdə ərəb hərfəri ilə yazılmış çoxsaylı xətt nümunələrini gözəl bilməlidir. Bu xətt növlərini (nəsx, nəstəlik, şikəstə, süls, divani, rüqə və s.), onların yazı üsullarını yaxşı bilməyən tədqiqatçı orta əsr mətlərini heç vaxt düzgün oxuya bilməz.

Deyilənlərlə yanaşı mətnşunas qohum dilləri, yəni başqa türk xalqlarının dillərini də bilməli, linqvistik ədəbiyyatdan istifadə etməyi bacarmalıdır. Klassiklərin əsərlərində işlənən ümumtürk dilinə məxsus yaxud türk dünyasının ayrı-ayrı ölkələrində işlədilmiş və işlədilən sözlər də az deyildir.

Tekstoloji araşdırmałar prosesində mətnin düzgün oxunması ciddi məsələlərdən biridir, çünkü mətnin düzgün oxunması onun düzgün başa düşülməsi deməkdir. Əgər katib köçürmə prosesində hansısa bir sözün və ya ifadənin yazılışında müəyyən xətaya yol vermişsə, tədqiqatçı onun, yəni xətanın meyda-

na gəlmə səbəblərini müəyyənləşdirərək, onun xəta olduğunu dərk etməlidir. Bu xətaların, katibin iradəsindən asılı olmaya-raq, yaxud məqsəd-yönlü şəkildə, yaxud da orijinalda və ya köçürürlən əlyazmasında olan sözün və ya ifadənin katib tərəfindən başa düşülmədiyindən onu olduğu kimi yazmağa çalışarkən səhvə yol verdiyindən və s. meydana gəldiyini müəyyənləşdirib elmi əsaslarla şərh etmək lazımdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi ərəb hərfərinin bir qismi bir-birindən nöqtələri ilə fərqləndiyindən, ümumiyyətlə nöqtələrin ərəb yazısında mühüm rol oynadığından sözlərdən bir nöqtənin düşməsi, yaxud artıq və yaxud əskik qoyulması nəticəsində sözlərin mənalıları tamamilə dəyişmiş olur.

Belə hallarda mətnşunas diqqətli olmalı, onların düzgün variantlarını verərək, doğrudan da katib tərəfindən yol verilmiş mexaniki xətalar olduğunu aydınlaşdırmalıdır.

Mətnşunas əlyazma abidələrində olan imla və qrafika müxtəlifliyinə baxmayaraq, əlində olan yeganə əlyazmasının imla qaydasını düzgün oxuyub, düzgün dərk etməli və tərtib edəcəyi məndə olduğu kimi dəyişmədən saxlamalıdır, çünki ayrı-ayrı dövrlərdə yazılmış və köçürülmüş abidələrin orfoqrafik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dil tarixi, xüsusilə də tarixi fonetikanın öyrənilməsi üçün ciddi əhəmiyyətə xiyyələnir.

Bununla bərabər tədqiqatçı məndə olan ixtisarları, şərti işarələri (bunlar haqqında aşağıda ətraflı məlumat veriləcək) açmalı və şərh etməlidir. Bunu etmədən o, mətni tam şəkildə dərk edə bilməz. Bunların düzgün dərk edilməsi və açılması üçün mətnşunas ilk növbədə dil tarixinə və orta əsr mətnşunaslığına xiyyələnmiş mütəxəssis olmalıdır. Tədqiqatçı orta əsr mətnşunaslıq ənənələrinə bələd olmadan keçmiş yüzilliliklərin yazılı abidələrinin mətnlərində tətbiq edilmiş ixtisarları və şərti işarələri açmağa və şərh etməyə müvəffəq ola bilməyəcəkdir.

Mətnin mümkün qədər doğru-düzgün, müəllif iradəsinə uyğun şəkildə tərtib olunması üçün tədqiqatçı şairin, yaxud yazıçının stilini və yazı manələrini düzgün müəyyənləşdirməli,

onun əsərlərini mənsub olduğu ədəbi və fəlsəfi cərəyanların, eləcə də dini təriqətlərin başqa şair və yazıçılarının əsərlərin-dən düzgün fərqləndirməlidir. Onların eyni məktəbə mənsub olduğunu, stil və ideya yaxınlıqlarını nəzərə alaraq, əsərlərini qarışdırılmamaq üçün, hər bir müəllifin yaradıcılıq laboratoriyasını dərindən öyrənməlidir. Əgər əsərancaq bir katib nüsxəsin-də gəlib zəmanəmizə çatıbsa, onun mətninin tekstoloji tədqiqi və tərtibi mətnşunas üçün daha çətin və daha məsuliyyətli və-zifədir. Orta əsr yazılı abidələrinin üzlərini köçürərkən katib və xəttatların mətnlərində yol verdikləri müxtəlif xarakterli təhrifləri nəzərə alsaq, bu zaman hər hansı bir klassikin əsərini bir katib nüsxəsi əsasında tekstoloji baxımdan araşdırmağın nə dərəcədə ağır olduğunu təsəvvür etmək o qədər də çətin deyil-dir. Bu tipli abidə üzərində tekstoloji tədqiqat aparan mətnşü-nas atribusiya məsələlərini düzgün həll etmək, mətndə katib təhriflərini elmi müddəalar əsasında müəyyənləşdirmək və əsəri hər cür yabançı ünsürlərdən təmizləmək üçün, müəllifin dövrünü, həyat və yaradıcılığını, dilini və üslubunu dərindən öyrənməlidir.

Bütün yuxarıda deyilənlərlə yanaşı mətnşunas mətnini tədqiq etdiyi əsərin yeganə əlyazmasını da diqqətlə öyrənməli-dir, çünkü əlyazmanın özü də tədqiqatçıya mətnin tərtibində ki-fayət qədər maraqlı məlumatlar verə bilər. Bu məlumatlar mətn-nin tarixinin öyrənilməsində, əlyazmanın köçürülmə şəraiti və onun sonrakı taleyinin müəyyənləşdirilməsində çox faydalı materiallar kimi araşdırılmalara cəlb edilir. Bir çox hallarda əlyazmaların hasiyələrində mətnə düzəlişlər edilərək, nüsxə fərqləri, mətndən düşmüş sözlər və ifadələr, bəzi hallarda isə tam bir və ya bir neçə beytin mətndən düşdüyü göstərilir.

Mətnin çoxlu əlyazmaları əsasında tədqiqi. Tədqiq edi-lən mətnin çoxsaylı əlyazma mənbələrinin araşdırılması mətn-şunasın apardığı tekstoloji işin ən mühüm mərhələsidir. Mətn-şunas bu mərhələdə əsərin əldə etdiyi nüsxələrini müqayisəli surətdə tutuşduraraq, onun mətninin tarixini öyrənir. Tədqiq-

qatçının əldə edəcəyi əsas nəticələr bu mərhələdə apardığı gərgin elmi araşdırımlardan asılıdır. O, mətnin əlyazma mənbələrini müqayisəli surətdə öyrənməklə müəllifin yaradıcılıq laboratoriyasına daxil olmağa, əsərin yaranma mərhələlərini aydınlaşdırmağa, əlyazma nüsxələrindən hər birinin başqasına nisbətdə yerini və rolunu müəyyənləşdirməyə çalışır.

Əsərin əlyazma nüsxələrinin müqayisəli surətdə araşdırılması zamanı həyata keçirilən başlıca tədqiqat işi əsas mətnin seçilməsi və əlyazmalar arasında aşkar edilən nüsxə fərqlərinin öyrənilməsi və təhlili ilə bağlıdır. Əsərin əlyazma nüsxələrini müqayisəli surətdə araşdırarkən aşkar edilən nüsxə fərqləri ilə birlikdə nəşr ediləcək əsas mətn hansı meyarlara və prinsiplərə əsasən seçilir?

Əsas mətnin seçilməsi. Tədqiq edilən əsərin mətni uzun yüzilliklər boyu nüsxədən-nüsxəyə köçürülrək gəlib zəmanəmizə çatmışdır. Bu mətnin əlimizdə olan hər bir əlyazmasının arxasında müxtəlif ədəbi, fəlsəfi və dini məktəblərə mənsub olan insan, - katib, xəttat, filoloq durur. Onlardan hər birinin mətnində izi və ruhu duyulur. Müəllif nüsxəsi əlimizdə olmadığı halda bu katib nüsxələrindən əsas mətni necə seçmək olar? Yuxarıda qeyd edildiyi kimi katib nüsxələrinə kifayət qədər təhriflər, dəyişmələr, ixtisarlar və əlavələr daxil edildiyindən müəllif iradəsinə ciddi xələl gətirilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq əsas mətn məsəlesi öz həllini tapmalıdır. Odur ki, mətnşunas qarşısında mövcud əlyazma nüsxələrindən əsas mətnin seçilməsi kimi ciddi bir problem dayanır. O, həmin əlyazmalardan eləsini seçməlidir ki, onun mətni müəllif iradəsini, onun ideyasını və bədii fikrini daha dəqiq və daha tam şəkildə eks etdirsin.

Adətən Şərq, eləcə də Azərbaycan klassikləri əsərlərinin elmi-tənqidi mətni tərtib edilərkən mövcud nüsxələr içərisində üstünlük əsasən ən qədim, müəllifin dövrünə daha yaxın bir vaxtda köçürülmüş əlyazmasına verilir, yəni əsas mətn kimi ən qədim əlyazması seçilir. Bu da onunla əsaslandırılır ki, müəlli-

fin dövrünə daha yaxın vaxtda köçürülmüş əlyazması sonralar köçürürlən nüsxələrdən daha az təhrif olunmuşdur. Orta əsrərin ədəbiyyat abidələrinin, o cümlədən Nizami, Nəsimi, Xətai və başqa Azərbaycan klassiklərinin bədii ırsinin elmi-tənqidi mətni tərtib edərkən məhz bu prinsip əsas götürülmüşdür. Şah İsmayıл Xətai əsərlərinin elmi-tənqidi mətnləri tərtib edilərkən əsas mətnin seçilməsi ilə əlaqədar Ə.Məmmədov belə yazır: “Xətai əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin tərtibi üçün divanın ən qədim mükəmməl nüsxəsi olan Daşkənd əlyazması əsas götürülmüş və əslində olduğu kimi ərəb əlifbası ilə hazırlanmışdır” (54, 47).

Əsas mətnin seçilməsində istifadə edilən bu prinsip yalnız Azərbaycan mətnşunaslığında deyil, eyni zamanda bütün Şərqi ölkələrində ədəbiyyat abidələri üzərində tekstoloji araşdırma-lar aparıllarkən əsas götürülmüşdür. Tanımmış Özbək alimi və mətnşunası Həmid Süleymanov Əlişir Nəvainin “Xazayinu-l-maani” adlı dörd cilddən ibarət məşhur əsərinin elmi-tənqidi mətninin tərtibi ilə bağlı araşdırmalarında əsas mətnin seçilməsində aşağıdakı iki üsuldan bəhs edir: “...əgər ən qədim nüsxə ciddi nöqsanlar olmadan abidənin əsaslı şəkildə tam redaksiyasını (mətnini - K.Ş) saxlayıbsa, belə əlyazma nümunəvi nüsxə kimi tənqidi mətnin əsasına qoyulması mümkün və lazımdır, tənqidi mətn belə yeganə nümunəvi mətn əsasında tərtib edilir; belə halda tənqidi mətnin tərtibinə cəlb edilmiş qalan əlyazma-lar ikinci kateqoriya nüsxələr olacaqdır, onların nüsxə fərqləri isə əsas mətnin çıxarış hissəsində qeyd edilməlidir” (150, 232).

O, ikinci üsulu haqqında isə belə deyir: “Əgər öyrənilən abidənin qədim nüsxələri arasında bütün əsərin tam mətnini qoruyub saxlamış və bölmələri məhv edilmiş olarsa, məlumdur ki, belə hallarda ayrı-ayrı əlyazmalardan (o cümlədən əsa-sən qədim əlyazmalardan) ən qədim nüsxənin məhv edilmiş hissələri bərpa edilir və bunun nəticəsində necə deyərlər öyrənilən əsərin ehtimal edilən ilkin müəllif mətnini təqdim edən

yığma mətn tərtib edilir. Belə mətn əsasında tərtib edilən tənqid mətn yığma (topluy) tənqid mətn adlandırılması qəbul edilmişdir” (150, 232).

Klassiklərin əsərlərinin əlyazma nüsxələri üzərində aparılan tekstoloji araşdırmaqlar göstərir ki, istənilən klassikin öz dövrünə yaxın vaxtlarda üzü köçürülmüş əsərlərinin əlyazmalarına nisbətən sonralar köçürülmüş nüsxələrində əsərlərin mətni daha çox təhrif edilmişdir. Buna görə də mətnşunaslar əsas mətnin seçilməsində qədim nüsxəyə üstünlük verirlər. A.Y.Bertels “Afaqname”的 XIX-XX əsrlərdə üzü köçürülmüş əlyazmaları haqqında belə yazır: “Səkkiz əsr ərzində səliqəsiz köçürülmə nəticəsində, əlbəttə, traktatların yalnız dili yox, hətta onların strukturları belə, demək olar ki, tanınmayacaq dərəcədə təhrif edilmişdir...” (103, 191).

Azərbaycanın tanınmış mətnşunas alimi Ə.Əlizadə də özünün mətnşunaslıq fəaliyyətində elmi-tənqid mətnini tərtib etdiyi əsərlərin qədim nüsxələrinə həmişə üstünlük vermiş və onları əsas mətn kimi seçmişdir. O, bununla əlaqədar belə yazır: “Bizim tənqid mətn tərtibindəki prinsipimiz əsas etibarilə ondan ibarət olmuşdur ki, avtoqraf nüsxələr əldə olmadıqda müəllifin yaşadığı dövrlə yaxın zamanda üzü köçürürlən əlyazmaları əsas götürülmüşdür” (22, 14).

Bu prinsipə yalnız müasir mətnşunaslar deyil eyni zamananda keçmiş yüzilliklərdə ayrı-ayrı klassiklərin əsərlərinin mətnləri üzərində tədqiqat işi aparmış alımlarımız də üstünlük vermişlər. Yuxarıda haqqında danışdığınız XIX əsr alimi Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə bu prinsiplə bağlı belə yazır: “Kitabın (əsərin - Ş.K.) nüsxələri illərə görə aydınlaşdırılır” (195, 191).

Bununla bərabər onu da qeyd etmək lazımdır ki, abidənin bütün əlyazma nüsxələri üzərində müfəssəl müqayisəli tekstoloji araşdırmaqlar aparmadan kor-koranə əsərin ən qədim nüsxəsidir deyə onu əsas mətn kimi götürmək olmaz. Çünkü əsərin ən qədim nüsxəsindən fərqli olaraq, sonrakı dövrlərə aid olan

əlyazmaları arasında elələri də ola bilər ki, müəllif nüsxəsin-dən, yaxud müəllif nüsxəsindən köçürülmüş nüsxədən, yaxud da müəllifin axırıcı redaksiyasından köçürülmüş olsun. Buna görə də əsas mətnin seçilməsi əsərin əlyazmaları üzərində aparılan dəqiq araşdırmałara söykənməlidir. Buna görə də D.S.Lixaçev haqlı olaraq yazar ki, “Ən qədim mətn, daha qədim nüsxədən köçürülmüş daha cavan nüsxədə təqdim edilə bilər” (127, 502).

Buna görə də mətnşunas hər bir əlyazma nüsxəsinə böyük məsuliyyətlə yanaşmalı, onun yazılmış tarixini diqqətlə öyrəndikdən sonra öz hökmünü verməlidir. Elə hallar ola bilər ki, üzü müəllifin öz dövründə köçürülmüş əsərin mətni sonrakı dövrlərdə köçürülen nüsxələrdən daha çox təhrif edilmiş olsun. Buna nümunə olaraq, Əbdürəhman Caminin öz dövründə, sarayda üzü köçürülmüş “Divan”ının mətnində yol verilmiş çox ciddi təhriflərlə bağlı şikayətinə nəzər yetirək. Əbdürəhman Caminin yaxın dostu və tələbəsi özbək xalqının mütefəkkir şairi Əlişir Nəvai Camiyə həsr etdiyi özünün “Xəmsət əl-mutahayyirin” əsərində belə yazar: “Necəsə o, (Əlişir Nəvai - Ş.K.) məşhur xəttat Abdəssəmədi dəvət edərək, Caminin erkən divanının əlyazmasının üzünü köçürməsini ondan xahiş etdi. Nəvainin xahişi yerinə yetirildi. Hazırlanmış əlyazmasını Nəvai Camiyə verdi. Cami Abdəssəməd tərəfindən üzü köçürülmüş divanının əlyazmasını gözdən keçirərkən, xəttatin tamamilə xətalarla yazdığını təəccübəldi. Cami öz əlilə katibin buraxdığı xətaları düzəltdi və aşağıdakı qıtəni yazdı:

*Gözəl sıfətli bir xəttat
Mənim sözlərimi (şerlərimi) gözəl xətt ilə bəzədi
Lakin qələmin ucbatından hər qəzəldə
Gah bir şer artırmış, gah bir şer azaltmış
Öz xəttimlə orada düzəliş apardım» (97, 16).*

Əgər nəzərə alsaq ki, sarayın məşhur xəttatı Abdəssəməd

Caminin divanının üzünü Hüseyin Baykaranın vəziri və görkəmli şair Əlişir Nəvainin sifarişilə yazmış və əsərin mətnində, hələ şairin öz sağlığında belə əlavələrə, ixtisarlara və başqa təhriflərə yol vermişdir, bu zaman çox şey aydınlaşır və xəttatların bu və ya digər əsərlərin mətnlərinə hansı münasibətlə yanışlıqları müəyyənləşir.

Deyilənlər heç də yalnız Hüseyin Baykaranın sarayında fəaliyyət göstərən xəttatlar üçün xarakterik olmamış, həm də başqa hökmədarların, eyni zamanda Azərbaycan hökmədarlarının saray kitabxanalarında orta əsr kitab mədəniyyətinin ən gözəl və ən nəfis nümunələrini yaradan sənət sahiblərinə də xas olmuşdur. Buna nümunə olaraq, yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz Səfəvilər sarayında hazırlanmış Nizami «Xəmsə»sinin əlyazmasını göstərmək olar.

Orta əsrlərin mətnşünaslıq ənənələrinə əsasən keçmiş yüzilliklərin filoloqları bir əsərin bir neçə əlyazma nüsxəsi əsasında onun daha mükəmməl mətnini tərtib etməyə çalışmışlar. Belə tekstoloji araşdırmlarda əsərin dövrümüzə gəlib çatmayan daha qədim və daha mükəmməl əlyazmalarından istifadə edilə bilərdi. Bununla da əsərin ən mötəbər mətni hazırlanmış olardı. Klassiklərin əsərlərinin elmi-tənqidli mətni tərtib edilərkən mətnşünaslıq təcrübəsində belə nüsxələrdən nəinki istifadə edilmişdir, hətta, belə nüsxələr əsas mətn kimi də seçilmişdir. İmadəddin Nəsiminin türk «Divan»ının elmi-tənqidli mətni tərtib edilərkən onun Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan M-227 şifrlili bu qəbildən olan əlyazması əsas götürülmüşdür. “Əlyazması ayrı-ayrı dövrlərdə yazılmış nüsxələrdən köçürüldüyü və müxtəlif xarakterli olduğu üçün bir çox şerlərdə naqışlıq, çatışmamazlıq nəzərə çarpır. Həmin çatışmamazlığı, nöqsanlı misraları, beytləri aradan qaldırmaq, mətn daxilində olan fərqləri göstərmək məqsədiilə nüsxə üzərində sonradan bir növ tekstoloji redaktə işi aparılmış, əlavələr edilmiş, şerin əsl mətni bərpa olunmuşdur. Nüsxənin qiymətli cəhətlərindən biri də orasındadır ki, o

daha mükəmməl, bəlkə də daha qədim və dolğun əlyazması ilə müqayisə olunub, təshih edilmişdir. Bu baxımdan «A» nüsxəsinin əhəmiyyəti daha artıqdır” (42, 22-23).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi orta əsrlərdə ayrı-ayrı klassiklərin əsərləri üzərində bir neçə nüsxə (bəzən sayı ona qədər olmuşdur) əsasında tekstoloji araşdırımlar aparmış belə filologlar az olmamışlar. Onların bəziləri üzünü köçürdükləri əsərin əlyazmasındaki çoxlu miqdarda müxtəlif xarakterli təhrifləri görüb, öz nüsxələrinin sonunda yazırlar ki, əgər əsərin mükəmməl nüsxələrini əldə edə bilsəm onun mətni üzərində müqayisəli tutuşdurma aparacağam. Bir neçə ildən sonra isə həmin əlyazmaya yazdığı ikinci sonluqda qeyd edir ki, əsərin mətnini başqa nüsxələrlə müqayisə və təshih etdim.

Bununla bərabər onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç də bu qəbildən olan əlyazmaların hər birinə mükəmməl nüsxə kimi yanaşaraq, onu əsas götürmək olmaz. Ola bilsin ki, bir neçə nüsxə əsasında tutuşdurularaq təshih edilməklə hazırlanmış mətn heç də mükəmməl əlyazmalara söykənməmiş və hazırlıqlı şəxs tərəfindən həyata keçirilməmişdir. Buna görə də hər bir əlyazma əsərin başqa nüsxələri ilə müqayisəli surətdə araşdırıldıqdan sonra, hansı əlyazma nüsxəsi əsərin mətnini daha kamıl və daha dəqiq şəkildə əhatə etdiyi haqqında hökum vermek və əsas mətn kimi seçmək olar.

Ola bilsin ki, mətnşunas ən düzgün nüsxəni, yəni zahirən heç bir nöqsanı, anlaşılmazlığı, düzəlişləri, mətndən düşmüş sözləri, ifadələri, parçaları və s. olmayan əlyazmanı əsas mətn kimi götürə bilər. Lakin mətnin zahirən səliqəli olması, üzərində heç bir düzəlişlər edilməməsi, quruluş və stilistik baxımdan səliqəli olması heç də o demək deyil ki, bu nüsxə əsərin ən mükəmməl əlyazması kimi əsas götürülə bilər. Əsərin mətninin düzgünlüyü, yəni müəllif iradəsinə uyğunluğu heç də onun səliqəli yazılmamasında deyildir. Orta əsr klassiklərinin müxtəlif bədii əsərlərinin dövrünün görkəmli xəttatları və katibləri tərəfindən kalliqrafik xətt nümunələri ilə köçürülmüş çoxlu miq-

darda gözəl əlyazmaları vardır. Lakin bu əlyazmaları tekstoloji araşdırılmalara cəlb etdikdə həmin gözəlliklər içərisində nə qədər «çirkab» olduğu aydınlaşır. Zahiri gözəllik aldadıcı olur. Əsərin mətninin tarixini onun bütün əlyazmaları ilə birlikdə kompleks şəkildə öyrənmədən heç bir nüsxəyə düzgün nüsxə demək olmaz və onu əsas götürmək mümkün deyildir.

Bələliklə də, əsərin müxtəlif dövrlərdə üzü köçürülmüş müəllif iradəsini ifadə edən əlyazma nüsxələri arasından əsas mətni seçərkən biz belə təsəvvürləri əldə rəhbər tutmamalıyıq ki, bu əsərin əlimizdə olan ən qədim nüsxəSİdir, yaxud bu ən səliqəli, anlaşılıqlı, düzəlişlər edilməmiş əlyazmasıdır, yaxud da bu əlyazması orta əsrlərdə onun başqa nüsxələri ilə tutuşdurularaq təshih edilmişdir. Əlyazma nüsxələrinin göstərilən bu əlamətləri, mətnşunaslığın metod və qəbul edilmiş prinsipləri nəzərə alınmadan əsas mətnin seçilməsində başlıca meyarlar kimi qəbul edilə bilməz. Şübhə yoxdur ki, nəşr üçün əsas mətnin müəyyənləşdirilməsində bu prinsiplərdən hər biri nəzərə alınmalıdır.

Mətnşunas əsas mətni müəyyənləşdirərkən elə nüsxəni seçməlidir ki, o abidənin mətninin tarixinə və müəllif iradəsinə daha yaxın əlyazması olsun. Müəllif iradəsinə daha yaxın olsun dedikdə nəzərdə tutulan başlıca amillər ondan ibarətdir ki, əsas mətn kimi götürülmüş nüsxənin dili və yazı stili, təhkiyə tərzi, mətnin strukturu, məzmunu, tamlığı və kamilliyi başqa əlyazmalarına nisbətən müəllif iradəsinə daha yaxın olsun, orada təhriflər, dəyişmələr, ümumiyyətlə nöqsanların azlığı baxımından abidənin mətninin başqa məxəzləri (nüsxələri) ilə müqayisədə daha üstün olsun. Klassiklərin əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin tərtibində və əsas mətnin seçilməsində məhz bu amillərə diqqət yetirilmişdir: «Şah İsmayı Xətai əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini hazırlayan zaman şair-hökmdarın öz saray xəttatı və sonra oğlu I Şah Təhmasibin sarayında yaşayan Şah Mahmud Nişapuri tərəfindən Xətainin ölümündən cəmi 11 il sonra üzü köçürülmüş və əslinə daha çox yaxın olan əlyaz-

ması əsas götürülmüşdür” (53, 16).

Əsərlərin mətnləri üzərində tekstolojİ tədqiqatlar aparılar-kən əsas mətnin seçilməsində dilçi onun dilinə, tarixçi məzmununa, ədəbiyyatçı isə stilinə və məzmununa daha çox diqqət yetirəcək. Lakin bütün hallarda əsas mətn seçilərkən birinci növbədə abidənin mətninin bu və ya başqa əlyazma nüsxəsin-də yol verilmiş məqsədyönlü və mexaniki, yəni təsadüfi, məq-sədsiz təhriflər və dəyişmələr nəzərə alınmalıdır. Mətndə təsa-düfi şəkildə yol verilmiş təhriflərin üzə çıxarılması özlüyündə hələ mətnin tarixini öyrənmək demək deyildir. Mətnin tarixi isə ilk növbədə onun şüurlu və məqsədyönlü şəkildə dəyişdi-rilməsinin tarixidir. Əsər müəllif tərəfindən yazıldıqdan sonra, tarixlər boyu insanların öz sinfi və silki maraqları və ideyaları, zövq və dünyagörüşləri, oxu və yazı təcrübəsi ilə bağlı böyük təsirlərə məruz qalmışdır. Mətnşünasın ən böyük məharəti də ondadır ki, əsərin əlyazma nüsxələri, redaksiyaları, variantları və nüsxə fərqləri arxasında duran konkret şəxsləri görüb onları müəyyənləşdirsin. Bu onun nəinki mətn üzərində apardığı araşdırmałara və əsərin mətninin tarixinin öyrənilməsinə, eyni zamanda əsas mətnin seçilməsinə də müsbət təsir göstərəcək-dir.

Nəhayət, əsas mətnin seçilməsində, hər biri özlüyündə həllədici kriteriya sayılmayan aşağıdakı amillər əsas götürülür:

1. Nüsxənin qədimliyi;
2. Mətndə zahiri nöqsanların olmaması;
3. Mətnin kamiliyyi;
4. Dilin və stilin düzgünlüyü və s.

Əsas mətn anlayışı müəyyən dərəcədə şərtidir, çünkü kati-blərin, xəttatların və filoloqların orta əsrlərdə klassiklərin əsərlərində hansı təhriflərə yol verdikləri yuxarıda şərh edil-müşdir. Bu təhriflərin bir qismi aparılan tekstoloji araşdırmałar nəticəsində aradan qaldırılsa da, başqa bir hissəsini müəllif ira-dəsinə uyğun şəkile salmaq mümkünüsüz olur. Elə təhriflər var ki, onlar müəllifin əsərinin orta əsr əlyazmalarına nüfuz edərək

geniş yayılmış, elə dəyişmələr də vardır ki, onlardan hansının müəllifə mənsub olduğunu müəyyənləşdirmək çox çətindir. Müəllif mətnində elə təhriflər də ola bilər ki, onlar tədqiqatçının diqqətindən kənarda qalmış olar. Buna görə də, klassiklərin əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini tərtib edən tədqiqatçılar heç zaman tərtib etdikləri mətnin tamamilə müəllif iradəsini ifadə etdiyi haqqında hökm verməmişlər. Onlar tədqiq etdikləri əsərin mətnini maksimum dərəcədə müəllif iradəsinə yaxın bir şəkildə hazırlamağa çalışmışlar. Avtoqraf əldə olmadıqda istənilən klassikin əsərinin mətnini katib nüsxələri əsasında tam müəllif iradəsini ifadə edən bir şəkildə hazırlamağın mümkünüsüz olduğunu istər keçmiş yüzilliliklərin, isterse də müasir dövrün alimləri dəfələrlə qeyd etmişlər. Əbdülqəni Nuxəvi Xalisəqarızadə, Y.E.Bertels, Ə.Ə.Əlizadə və başqaları ki mi görkəmli mətnşünaslar da avtoqrafları olmayan əsərlərin tərtib olunmuş elmi-tənqidi mətnlərinin tam surətdə müəllif iradəsinə uyğun olduğunu heç vaxt söyləməmişlər.

Nümunəvi (kanonik) mətnin müəyyənləşdirilməsi. Mətnşünas apardığı elmi-tekstoloji araşdırmaclar nəticəsində tərtib etdiyi tənqidi mətnlə bu və ya başqa bir klassikin yaratmış olduğu əsərin birdəfəlik müəllif iradəsinə yaxın nüsxəsini hazırlamış olur. Bu da həmin əsərin bütün kütləvi nəşrləri üçün əsas götürülür, çünki onun hər bir kütləvi nəşri üçün yenidən tənqidi mətn hazırlamaq mümkünüsüzdür. Digər tərəfdən əgər bir klassik abidənin müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən ayrı-ayrı elmi-tənqidi mətnləri hazırlanaraq, onlar əsasında kütləvi nəşrlər həyata keçirilərsə bu zaman onun biri-birindən fərqlənən mətnləri meydana çıxa bilər. Buna görə də klassik abidələrin zəmanəmizə qədər gəlib çatmış əlyazma nüsxələri əsasında onların birdəfəlik nümunəvi mətnləri hazırlanmalı və bütün sonrakı nəşrlər həmin mətnlər əsasında həyata keçirilməlidir. Lakin bu tənqidi mətnlər hazırlanıqdən sonra əgər həmin abidələrin daha qədim və daha mükəmməl orta əsr əlyazma nüsxələri əldə edilərsə, bu zaman həmin mətnlər üzərinə yenidən

qayıtmaq və yeni əldə edilmiş nüsxələr əsasında onların üzərinde təzədən tekstoloji araşdırırmalar aparmaq olar. Bu hər hansı bir klassikin əsərini müəllif iradəsinə daha yaxın şəkildə hazırlamasına ancaq kömək edər. Belə hallar Azərbaycan və Şərqi mətnşünaslığında olmamış deyildir. Buna nümunə olaraq Nizami Gəncəvi əsərlərinin keçmiş SSRİ-də və İranda, Füzulinin «Divan»ının Həmid Arası və Mayıl Əliyev tərəfindən hazırlanmış mətnlərini göstərmək olar. Bu da onu göstərir ki, hazırlanmış hər-hansı mətni qanuniləşdirərək, onun yenidən araşdırılmasını mümkünüsüz hesab etmək və onu tamamilə müəllif iradəsinə əks etdirən nümunəvi mətn hesab etmək olmaz. Hər-hansı bir abidənin əlyazma nüsxələrinin katib və xəttatlar tərəfindən hansı təhriflərə məruz qaldığını göz önünə gətirsək bu zaman hazırlanan mətnin nə dərəcədə nümunəvi olduğunu və müəllif iradəsinə əks etdiyiini təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir. Buna görə də heç bir tədqiqatçı-mətnşünas iddia edə bilməz ki, onun hazırladığı nümunəvi mətnə gələcəkdə yeni düzəlişlər və əlavələr daxil edilməyəcəkdir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırlanmış elmi-tənqidi mətn ancaq nadir hallarda, əsərin heç bir şübhə doğurmayan, ən qədim və kamil mətnini əhatə edən nüsxəsi əldə edildikdə onun əsasında yenidən işlənə bilər. Bu heç də əvvəl hazırlanmış tənqidi mətnin etibarsız olduğunu göstərmir, əksinə mümkün dərəcədə müəllif iradəsinə ifadə edən bir mətn hesab edilir. Onun üzərində sonralar əldə edilmiş daha mükəmməl nüsxələr əsasında aparılan düzelişlər və dəqiqləşdirmələr mətnşünaslığın əldə etdiyi yeni uğurlar işığında həmin mətni daha da kamilləşdirir.

Mətnşünasın hazırladığı elmi-tənqidi mətn («nümunəvi mətn») mümkün qədər müəllif iradəsinə yaxın şəkildə hazırlanmalı və bütün kütləvi nəşrlər üçün əsas götürülməlidir.

Nümunəvi mətnin hazırlanması üçün aşağıdakı iki əsas məsələ həll edilməlidir:

- Əsas məndə olan təhriflərin üzə çıxarılması;

- Əsas mətndə üzə çıxarılmış təhriflərin islah edilməsi;

Mətnşunas təhrifləri üzə çıxarmaq məqsədilə əsərin əlyazma nüsxələrini araşdırır, onları bir-birilə, eləcə də hər nüsxəni ayrılıqda əsas mətn ilə tutuşduraraq, nüsxələr arasında aşkar etdiyi nüsxə fərqlərini təhlil edir və onların yaranma səbəblərini müəyyənləşdirir. Bu zaman ortaya belə bir sual çıxa bilər ki, mətnin nüsxələrinin müqayisəli şəkildə tutuşdurulduğdan sonra ortaya çıxmış çoxlu miqdarda nüsxə fərqlərinin bir qisminin katib xətaları olub, müəllif iradəsini ifadə etmədiyini əsaslı dəlillərlə sübuta yetirmək, mətnin başqa nüsxələrini nəzərə almadan, yalnız əsas mətnə söykənərək, onu təhrif edən əyani xətləri düzəltməklə mətni nəşr etmək olarmı? Tekstoloji araşdırmalarda belə bir üsul qəbul edilməzdır. Hər şeydən öncə qeyd edildiyi kimi mətnin bütün əlyazma nüsxələri kompleks şəkil-də araşdırılmalıdır. Bütün qərarlar da bu araşdırmların nəticəsində qəbul edilməlidir. Mətnşunas «nümunəvi mətni» müəyyənləşdirərkən onu mümkün qədər müxtəlif xarakterli təhriflərdən təmizləməyə və onu müəllif iradəsinə yaxın bir şəklə salmalıdır. Əsas mətndə təhriflərin bir qismi əsərin başqa nüsxələrinin əsas mətnlə aparılan müqayisəli araşdırmlarının nəticələrinə əsasən islah edilir. Bununla bərabər, bəzi təhriflərin islahı əsas mətn üzərində mənaya, kontekstə, qrammatik qaydalara və s. əsaslanaraq aparılan məntiqi təhlillər sayesində həyata keçirilə bilər. Belə metod, təhriflərin başqa nüsxələr əsasında islahı mümkün olmadıqda, yəni onlar da nöqsanlı olduqda tətbiq edilə bilər. Mətnşunaslıqda müəyyən mənbəyə və elmi əsaslara söykənmədən təsəvvürlə həyata keçirilən düzəlişə konyektura deyirlər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsas mətnə daxil edilən konyukturalar mətnin redaktəsi xarakterini daşılmamalıdır.

Mətnin müəyyən bir yerində açıq-aydın məqsədyönlü, ya-xud mexaniki təhrifə yol verildiyi dəqiq aydınlaşdırılırsa və bu təhrifin başqa nüsxələr əsasında islahı mümkünzsız olarsa, ancaq bu zaman əsas mətnə konyektura daxil edilə bilər. Belə

hallarda mətnşünas olduqca diqqətli olmalı, müəllif iradəsinə və nəşr ediləcək mətnə heç bir xələl gətirməməlidir. Beləliklə də, istənilən klassik abidə üçün hazırlanan nümunəvi mətn hərtərəfli, geniş elmi-tekstoloji araşdırmalara söykənməlidir.

IV fəsil

Mətnin atribusiyası

4.1. Əsərin müəllifinin müəyyənləşdirilməsi

Əsərin tarixinin müəyyənləşdirilməsi. Tekstoloji tədqiqata cəlb edilmiş əsərin hər şeydən öncə, imkan daxilində yazılma tarixi, eləcə də onun redaksiyalarının və ayrı-ayrı yüzilliklərdə üzü köçürülmüş əlyazma nüsxələrinin tarixi müəyyənləşdirilməlidir. Heç də orta əsr klassiklərinin hamısı öz əsərlərinin yazılma və sonralar onların üzərində apardıqları redaktə işlərinin tarixləri haqqında məlumat verməmişlər. Katib və xəttatların özləri də köçürdükləri nüsxələrin tarixlərini çox zaman göstərməmişlər. İstər əsərin yazılmış, istər onun köçürülmə, istərsə də redaktə tarixləri təxminən də olsa müəyyənləşdirilməlidir. Əsərin əlyazma nüsxələrinin tarixinin müəyyənləşdirilməsi onun redaksiyasının tarixinin dəqiqləşdirilməsinə imkan verir. Bu tarixlər isə əsərin yazılmış illərinin aydınlaşdırılmasına kömək edə bilər. Əsərin əlyazma nüsxələri tarixinin müəyyənləşdirilməsi onun redaksiya və yazılmış tarixinin müəyyənləşdirilməsindən daha asandır.

Əgər əsərin əlyazma nüsxələrində onun köçürülmə tarixləri ilə bağlı heç bir məlumat verilmirsə bu zaman mətnşünas həmin tarixlərin müəyyənləşdirilməsi üçün əlyazmaların paleografik məlumatlarına (kağızına, xəttinə, filigranlarına, bədii tərtibatına və s.) müraciət etməli olur. Əlyazmanın tarixinin müəyyənləşdirilməsində dil və orfoqrafiya da mühüm əhəmiyyətə malik amillərdəndir. Beləliklə də mətnin və onun ayrı – ayrı dövrlərdə və ərazilərdə köçürülmüş əlyazma nüsxələrinin tarixinin müəyyənləşdirilməsi tekstoloji araşdırmaların ən vacib məsələlərindəndir. Mətnin tarixinin öyrənilməsi istiqamətində aparılan araşdırmaları, onun ayrı-ayrı əlyazma nüsxələri-

nin tarixini müəyyənləşdirmədən həyata keçirmək olmaz. Hər şeydən önce mətnin nüsxələrinin xronoloji ardıcılılığı müəyyən edilməli, yalnız bundan sonra həmin ardıcılıq əsasında mətnin tarixi araşdırılmalıdır. Bunu da mətnşünaslığın başlıca prinsipi olan kompleks araşdırımlar prinsipi tələb edir. Əsərin özünün yazılmış tarixinin müəyyənləşdirilməsi üçün isə bütün tarixi qeydlər və orta əsr mənbələrinin verdiyi məlumatlar diqqətlə öyrənilməlidir.

Atribusiya. Klassik ədəbiyyatda bu və ya digər əsərin həqiqi müəllifinin müəyyənləşdirilməsi mətnşünaslıq elminin ən çətin və ən mürəkkəb problemlərindəndir. Orta əsrlər Şərq, o cümlədən Azərbaycan yazılı abidələrində müəllifliyin müəyyənləşdirilməsi, yəni atribusiya məsələlərinin həlli daha mürəkkəb, daha çətin, bəzi hallarda isə onun haqqında dəqiq mülahizə söylemək mümkün deyildir. Ə.Mirəhmədov XX əsrin 40-50-ci illərdə Azərbaycan mətnşünaslığı qarşısında duran ən başlıca problemin atribusiya və atateza ilə bağlı olduğunu və onun həlli yollarını aşağıdakı şəkildə izah etmişdir:

“40-50-ci illərdə Azərbaycan mətnşünaslığı qarşısında bir sıra ümumi, əsaslı problemlər də durmaqdır idi ki, onların ən başlıcası atribusiya və atateza məsəlesi idi. Bunun əhəmiyyəti aşağıdakılardan ibarət idi: a) bu və ya başqa klassikin külliyatına daxil edilmiş əsərlərin həqiqətən ona aid olduğunu dəlillərlə əsaslandırmak; b) həmin klassikin kitabını lüzumsuz “əlavələr”dən, həm başqa müəlliflərin əsərlərindən, həm də ayrı-ayrı “əlavə” parçalardan, beylərdən təmizləmək; v) əvvəller yaddan çıxıb, kənardə qalan, avtoqrafi əldə edilməyən, yaxud səhv olaraq başqasına isnad verilən əsəri müəllifinə qaytarmaq. Bu məsələlər bir çox əsərlərin elmi-tənqidi mətninin tərtibi kimi böyük, ciddi problemin həlli ilə qırılmaz surətdə bağlıdır” (55, 4-32).

Bu problem, keçmiş yüzilliklərdə yazib-yaratmış ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinin əsərlərini araşdırın və onların əsərlərinin elmi mətnlərini tərtib edən tədqiqatçılara yaxşı mə-

lumdur. Atribusiya məsələsinin həlli yalnız müəllifləri göstərilməmiş anonim əsərlərdə yox, eyni zamanda müəllifləri göstərilmiş abidələrdə belə onların həqiqi müəlliflərinin müəyyənləşdirilməsi böyük çətinliklər yaradır. Çünkü heç də hər hansı bir şairin külliyatına və şerlər divanına daxil edilmiş əsərlərin hamısı göstərilən müəllifə mənsub olduğu demək deyildir. Mətnşünaslıq elminin təcrübəsi göstərir ki, ayrı-ayrı şairlərin divanına və külliyatına onlara aid olmayan çoxlu miqdarda şerlər daxil edilmiş, yaxud bəzi hallarda müəllifləri göstərilməmiş böyük həcmli əsərlər belə orta əsr məxəzlərində tama-mılə başqa şair və yazıçıların adına çıxılmışdır. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, klassik abidələrin elmi-tənqidi mətnlərini tərtib edən mətnşunas alımlər, araşdırduğu müəllifin əsərlərini bir neçə başlıq altında (müəllifə mənsub olan şerlər; müəllifə mənsubiyyəti şübhə doğuran şerlər; müəllifə mənsub olmayan şerlər) verməli olmuşlar. Belə halları biz Nizami Gəncəvi "Divan"ının və Məhsəti rübai'lərinin bərpasında, Nəsimi, Xətai, Füzuli və b. klassiklərin əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin tərtibində aydın Görürük.

Orta çağların Şərq şairləri öz əsərlərinin mənsubiyyətini bildirmək üçün, özlərinin qəbul etdikləri, bəzi hallarda isə ustadların verdiyi müxtəlif təxəllüslerdən istifadə etmişlər. Orta çağların poeziya nümunələri üzərində araşdırımlar aparan, onları toplayan və nəşrə hazırlayan tədqiqatçılar həmin təxəllüs-lərə istinad etmək zorunda qalmışlar. Çünkü çox hallarda istə əlyazma kitablarında, istərsə də müxtəlif janr və poetik formalarda yazılmış və həmin kitaba daxil edilmiş poeziya nümunə-lərində təxəllüs dən başqa ad göstərilməmişdir. Yazılı abidələr üzərində araşdırımlar aparan və onların elmi-tənqidi mətnini tərtib edən çağdaş mətnşunaslar aşkar etmişlər ki, nəinki ayrı-ayrı yüzilliklərdə, hətta bir yüzillikdə eyni bir təxəllüs lə yazış-yaratmış bir neçə şair olmuşdur. Xüsusən orta əsrlərdə tərtib olunmuş cüng, toplu, müntəxabat və başqa məcmuələrdə eyni təxəllüs də verilmiş şerlərin, bu təxəllüs də yazmış şairlərdən

hansına mənsub olduğunu müəyyənləşdirmək, mətnşunas alımlar üçün ciddi bir problemə çevrilmişdir. Hətta bir sıra hallarda eyni təxəllüsə yazmış şairlərdən birinin şerləri digərinin divanına və külliyatına daxil edilərək, onun adına çıxmış, yaxud bir müəllif tərəfindən yazılmış məsnəviyə başqa şairin qəzəlləri daxil edilməklə əsər tam surətdə ona mənsub edilmişdir. M.N.Osmanov haqlı olaraq yazır ki, “Düzdür bəzi rübai-lərdə Xəyyamın adına təsadüf olunur, lakin ciddi desək, bu rü-bailərin həqiqətən ona mənsub olduğunu göstərən sübut ola bilməz, - saxtakarlıqla məşğul olan məhz bundan başlayardı” (134, 159-160).

Orta əsr müsəlman Şərqi ədəbiyyatında eyni təxəllüsə yazıb-yaratmış şairlər çox olmuşdur. Nizami, Nəsimi, Fani, Xəyalı, Yunis, Qövsi və başqa təxəllüsələr müsəlman Şərqi poeziyasında geniş yayılmışdır. Hətta eyni bir yüzillikdə eyni bir təxəllüsə poeziya inciləri yaratmış bir neçə şair olmuşdur. Bu şairlərin əsərləri müəyyən bir coğrafi ərazi ilə məhdudlaşmayaraq, bütün Şərqdə və dünyada geniş yayıldığından onlarin əsərləri istər öz vətənlərində, istərsə də digər ölkələrdə kə-tib və xəttatlar tərəfindən köçürülrək, çoxaldılar kən onların əlyazmalarının sonunda şairin təxəllüsündən başqa heç nə qeyd etməmiş, yaxud eyni təxəllüslü şairlərdən birinin əsərini digərinin əlyazmasına daxil edərək, onun adına çıxmışlar. Bəzi hallarda isə eyni təxəllüsə yazmış müxtəlif şairlərin əsərlərini bir əlyazma kitabında toplayaraq, bir şaire mənsub etmişlər.

İsmayıł Hikmət yazır ki, “Türkiyədə yetişən əski şairlər arasında Süruri təxəllüsə adlanan bir çox şairlər mövcud olduğundan, aralarındaki fərqi təyin etmək üçün buna Süruri Şərqi demişlər. Bu gün tarixi-ədəbiyyatda o ad ilə adlanmaqdadır” (36, 258). Bununla da bir çox orta əsr klassiklərinin əsərlərinin tədqiqatçılar tərəfindən düzgün müəyyənləşdirilməsi, yaxud onların qarışiq salınmış şerlərini biri-birindən ayırmak, hətta bu və ya digər poeziya nümunəsinin hansı müəllifə aid olduğunu müəyyən etmək çox çətin olur, bəzən isə heç mümkün ol-

mur, alimlərin bu və ya digər şairin poetik irsi ilə bağlı mübahisəli mülahizələr yürütməsinə gətirib çıxarır.

Alimlər arasında mətnləri müxtəlif elmi mübahisələrə səbəb olmuş klassik poeziya nümunələrindən biri də Nizami Gəncəvinin lirik əsərləri olmuşdur. Dövlətşah Səmərqəndinin verdiyi məlumatla görə 20 min beytdən ibarət olmuş və XVII əsrə Saib Təbrizi (1607-1685) tərəfindən istifadə edilmiş Nizami Gəncəvinin divanının əlyazması gəlib dövrümüzə çatmadığından, onun lirikasının düzgün, mükəmməl mətninin toplanıb tərtib edilməsində böyük çətinliklər meydana çıxmışdır. Nizarnı və Nizam təxəllüsü ilə Nizami Gəncəvidən əvvəl və sonra yazış-yaratmış və az tanınmış şairlərin şerlərinin onun lirik əsərlərilə qarışdırılması şairin "Divan"ının mətnini müellifin iradəsinə uyğun şəkildə müəyyənləşdirilməsi yolunda böyük əngəllər yaratmışdır. "Nizami Gəncəvinin divanına başqalarının şerlərinin daxil olmasını V.Dəstgirdi belə izah edir: «Nizami və Nizam təxəllüsünü daşımış şairlər çox olmuşlar. Hamiya məlum olan "Çahar məqalə" əsərinin müəllifi Nizami Əruzdan başqa, o, həmçinin aşağıdakı şairləri göstərir: Nizam Qəməri, Nizam Astrabadi, Nizam Cami, Nizam Buxarayı, Nizam Muniri, Molla Nizami Təbrizi. Səfəvilər dövründə bu təxəllüsde daha bir neçə şair olmuşdur. Nizami Gəncəvinin divanının əlyazmasının olmaması, görünür, ona gətirib çıxarmışdır ki, onun lirikasının axtarışında divan bu çoxdan unudulmuş şairlərin ikinci dərəcəli əsərlərilə doldurulmuşdur. Belə olmuşdur ki, toplunun əlli altı qəzəlindən otuzu öz orijinallığı baxımdan böyük şübhə doğurur» (104, 165).

V.Dəstgirdi ayrı-ayrı cünglərdən və əlyazmalardan topladığı lirik şerləri öz nəşrində üç yerə bölmüşdür: 1. Həqiqiliyi heç bir şübhə doğurmayan şerlər; 2. Şübhəli şerlər; 3. Açıq – aydın Nizamiyə məxsus olmayan şerlər. V.Dəstgirdidən sonra S.Nəfisi 38 əlyazma, cüng, təzkirə və başqa məxəzlərdən Nizami Gəncəvidən əvvəl və sonra həmin təxəllüsə yazmış bütün şairlərin şerlərini toplayaraq, Nizami Gəncəvinin divanı ki-

mi nəşr etdirmişdir (185). V.Dəstgirdi və S.Nəfisinin nəşrlərini müqayisəli surətdə tutuşduraraq X.Yusifov belə bir ədalətli nəticəyə gəlmişdir ki, S.Nəfisinin Nizami Gəncəviyə aid etdiyi çoxlu miqdarda şerlər ona mənsub deyildir. O, sübut etmişdir ki, bəzi qəsidələr, qəzəllər və rübaılər sonrakı dövr şairlərinin əsərləridir. Tekstoloji təhlil aydınlaşdırır ki, onlar görkəmli şairin qələmindən çıxa bilməzdi.

Görkəmli Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin irsi araşdırıllarkən də belə problemlər meydana gəlmişdir. "Göründüyü kimi İmadəddin Nəsiminin şerləri, onun ideyaları, bədii irsi özündən sonra geniş yayılmış, şairin qəhrəmacasına həlak olması, faciəli ölümü yeni-yeni əsərlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Şairlərdən bir çoxu öz əsərlərini "Nəsimi" təxəllüsü ilə yazmış, bəziləri isə özünü Nəsimi adlandırmışdır. Beləliklə, Nəsimi adına bir çox bədii parçalar meydana çıxmış, şairin əlyazma nüsxələrinə daxil edilmiş, qarşıya "Nəsimi" təxəllüslü şairlər problemi qoyulmuşdur" (42, 67-68). Nizami Əruzinin "Kitabi-çahar məqalsə" və Şəmsəddin Saminin "Qamus əl-Ə'ləm" əsərlərində "Nəsimi" təxəllüsü ilə yazmış şairlər haqqında bilgilər verilir. Fars dilində bir neçə qəsidəsi Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunun ayrı-ayrı əlyazmalarında öz əksini tapmış bu təxəllüs də yazmış şairlərdən biri də Nəsimi Şirazidir. Türk tədqiqatçısı Sə'dəddin Nüzhət Ergünün və M.Seyidov da "Nəsimi" təxəllüslü şairlər haqqında maraqlı məlumatlar vermişlər.

Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində saxlanan və ərəb dilinə aid olan "Şərh əl-bina" adlı əlyazmasının haşiyələrində verilmiş bir sıra beytlərin və bir farsca şerin başlığı Nəsimi Şeşparə təxəllüsü ilə verilmişdir (270, 20a, 21b, 43b). İstər türk, istərsə də fars xalqlarının ədəbiyyat tarixində "Nəsimi" təxəllüsü ilə yazmış şairlər çox olmuşdur. Yuxarıda göstərilənlərdən başqa Nəsimi Nişapuri, Nəcmi Nəsimi, Mənəndi Nəsimi, Qul Nəsimi, Baba Nəsimi, Nəsimi Sani, Nəsimi və başqaları da İmadəddin Nəsimi ilə eyni təxəllüs də yazmış

və bunun nəticəsində də onun poetik ırsinə yabançı şerlərin daxil olmasına böyük şərait yaranmışdır. Digər tərəfdən orta əsr yazılı abidələri üzərində aparılan araşdırmaşlardan aydın olur ki, "Nəsimi" həm təxəllüs, həm də müəyyən məna daşıyan leksik vahid kimi istifadə edilmişdir. Ərəb əlifbasında xüsusi və ümumi isimləri fərqləndirən böyük və kiçik hərflər mövcud olmuşlarından mətndə "nəsimi" sözünə təsadüf edilərkən, ona çox diqqətlə yanaşmaq lazımdır, çünki bu söz mətndə təxəllüs kimi yox, müxtəlif mənalarda da işlənilə bilər.

Hürfilik ideyaları ilə silahlansız Fəzlullah Nəiminin və İmadəddin Nəsiminin faciəli ölümündən sonra, həmin ideyanı kütlələr arasında yaymaq, yaşıtmaq üçün bir sıra az tanınmış şairlər öz şerlərini daha geniş miqyasda yaymaq üçün və öz ustadlarına olan böyük məhəbbətin təzahürü olaraq, "Nəsimi" təxəllüsü ilə yazmış, bu əqidənin aparıcıları olmuşlar. "Bunlar bir daha sübut edir ki, İmadəddin Nəsimi facianə surətdə öldürüldükdən sonra, onun təxəllüsü şairlər üçün mübarizə məşəlinə dönmüş, onun şöhrəti bu sənətkarların əsərlərinin geniş miqyasda yayılmasına şərait yaratmışdır" (42, 75).

"Nəsimi" təxəllüsü ilə yazmış şairlərin bir qismi ayrı-ayrı əlyazma kitablarına, başqa qismi isə İmadəddin Nəsiminin geniş yayılmış "Divan"ının əlyazmalarına daxil edilmişdir. Şairin Azərbaycan dilində olan divanının 3 cilddə təqnidə mətnini tərtib və nəşr etmiş prof. C.Qəhrəmanov İmadəddin Nəsiminin poetik ırsinə daxil edilmiş, yaxud "Nəsimi" təxəllüsü ilə yayılaraq müxtəlif əlyazma kitablarına köçürülmüş çoxlu miqdarda mübahisəli, tam mənada Nəsimiyə mənsub olduğu müəyyənləşdirilməmiş, yaxud müəyyənləşdirilməsi mümkün olmamış şerlər təqnidə mətnə əlavə kimi verilmiş, şairə mənsubiyəti daha çox güman edilən və "Divan"ın ayrı-ayrı əlyazmalarının müqayisəli şəkildə araşdırmaşları müəyyən qədər əsas verən şerlər isə şairin "Divan"ının əsas mətninə daxil edilmişdir. Aparılan araşdırmaşlar nəticəsində Nəsimi "Divan"ının mətni tərtib olunsa da onun əsərlərinin bir qismi mübahisəli qalır,

onlar haqqında dəqiq fikir yürütmək böyük çətinliklərlə qarşılaşır. Bununla da eyni təxəllüsə yazış-yaratmış orta əsr şairlərinin əsərləri biri-birinə qarışaraq böyük anlaşılmazlıqlar meydana gətirmiştir.

Bələ hallara yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yox, həm də digər türk xalqlarının ədəbiyyatında da təsadüf olunur. Görkəmli özbək şairi Əlişir Nəvai özünün fars dilində yazdığı lirik şerlərini "Fani" təxəllüsü ilə qələmə almış və onun bu divanı "Divani-Fani" adlandırılmışdır. Əlişir Nəvaidən əvvəl "Fani" təxəllüsü ilə yazmış şair elm aləminə məlum deyildir. Ondan sonra isə bu təxəllüsə yazış-yaratmış çoxlu şairlər olmuşdur. Mənbələr Əlişir Nəvaidən başqa "Fani" təxəllüsü ilə fars dilində şerlər yazmış və görünür fanilərin ən məşhurları olmuş iki şairin adını çəkir. Onlar Məhəmməd Möhsün Fani Kəşmiri (hicri 1081-mil.1670-71-ci ildə ölüb) və Xoca Əhməd Dehdar Fani Şirazi (hicri 1016-mil.1607-08-ci ildə ölüb) olmuşdur. Həmid Süleymanın fikrincə hər iki şair yəqin ki, Əlişir Nəvainin poetik irsi ilə tanış olmuş və öz "Fani" təxəllüsərini ondan götürmüşlər. Onların şerləri, xüsusən qəzəlləri hələ XVII əsrənən başlayaraq Əlişir Nəvainin əsərləri ilə qarışdırılmışa başlamış, sonrakı illərdə bu hal daha da genişləndirilmişdir. Bunlara XVIII-XIX yüzilliklərdə "Fani" təxəllüsü ilə yazmış başqa şairlərin şerləri də əlavə olunmuşdur. Keçmiş Sovet İttifaqının əlyazma fondlarında "Divani-Fani" adlı yeddi əlyazması mövcuddur. Bu əlyazmalarına Fani Əlişir, Fani Şirazi, Fani Kəşmiri və hələ elm aləmində tanınmayan "Fani" təxəllüslü başqa şairlərin şerləri də daxil edilmişdir. Bu əlyazmaların hamısı XIX əsrə və XX yüzilliyin əvvəllerində XIV və Buxara şəhərlərində köçürülmüşdür.

Əlişir Nəvai lirikasının xilas ola bilməyəcəyi bələya Türkiyə ədəbiyatının fəxri olan Yunis İmrənin poetik irsi də düşər olmuşdur. Yunis İmrə poeziyası yüksək sənətkarlığı və ecəzkarlığı ilə hələ öz dövründə çağdaşlarının, eləcə də özündən sonrakı şairlər nəslinin yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir.

Bu gün belə bu nəhəng söz ustادının poetik irsi şairlərə və el aşıqlarına ilham verən və onlara söz sənəti aləmində bələdçilik edən sönməz bir məşələ çevrilmişdir. Şairin bədii irsi Səid İmrə, Aşıq Paşa, Pir Sultan Abdal, İbrahim Gülşəni, Şah İsmayıllı Xətai, Usuli, Ummi Sinan, Qaracaoğlan və başqaları kimi türk və Azərbaycan şairlerinin yaradıcılığına ciddi təsir göstərmiş və böyük bir şairlər ordusunun yaranmasında başlıca rol oynamışdır.

V.B.Kudelin Yunis İmrə yaradıcılığının dərindən öyrənilməsi və onun əsərlərinin düzgün mətninin müəyyənləşdirilməsi üçün şairin öz müasirlərinə və sonrakı şairlər nəslinə göstərdiyi təsir dairəsinin ayrıca, hərtərəfli araşdırılmasını bir problem kimi irəli sürmüştür. Alımların Yunis İmrə yaradıcılığı ilə bağlı irəli sürdüklləri bu problem ondan irəli gəlmüşdür ki, şairin istər öz çağdaşlarına, istərsə də ondan sonrakı yüzilliklərdə yazış-yaratmış şairlərin yaradıcılığına göstərdiyi təsir nəticəsində, eləcə də şerlərini eyni təxəllüs də yazdıqlarından onların əsərləri biri-birinə qarışdırılmış, birinin şerləri digərinin adına çıxılmışdır. "Yunis İmrənin xatırəsinə (hörmət əlaməti olaraq-Ş.K.) onun davamçıları nəinki onun şerlərinə cavab nəzirələri, təqlidecidi əsərlər yazmışlar, hətta onlar özlərini (şerlərində-Ş.K.) onun adı ilə adlandırmışlar. XIV əsrə aid edilən Yunis, Aşıq Yunis, Dərviş Yunis, Yunis Dədə belələrindəndir" (125, 101-102). Məhz buna görə də Yunis İmrə "Divan"ının dövrümüzdək gəlib çatmış ən mükəmməl əlyazmalarına belə şairə aid olmayan, başqa müəlliflərə xas şerlər əlavə edilmişdir.

İstər Yunis İmrənin öz dövründə, istərsə də ondan sonrakı yüzilliklərdə şairin poetik stilinə və ruhuna olduqca yaxın olan eyni təxəllüs də şerlər yazmış Səid İmrə, Yunis, İsmayıllı İmrə, Talibi İmrə, Vəhhab İmrə, Tapdıq İmrə, Baba Tapdıq, Dərviş Yunis, Yunis İmrəm, Aşıq Yunis və başqalarını göstərmək olar. İlk oncə bu şairlərin şerlərinin hamısı Yunis İmrəyə aid edilmişdir. Sonralar isə şairin poetik irsi üzərində aparılmış dərin araşdırmalar, müəyyən dərəcədə ona aid olmayan şerlə-

rin aşkar olunmasına imkan yaratmışdır. Hətta, Yunis İmrə tər-zində yazmış digər şairlərin şerlərinin də onun əsəri kimi şairin "Divan"ına daxil edildiyi aşkarlanmışdır. Əşrəfoğlu adı ilə şöhrət tapmış şair Abdullah Ruminin (ölüb 1969-70-ci illərdə) bir çox şerləri Yunis İmrə əsərləri kimi verilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dil və üslub baxımından yuxarıda göstərilən şairlərin şerlərini Yunis İmrə əsərlərindən müəyyən də-rəcədə ayırmak mümkün olmuşsa da, bu hər tədqiqatçıda uğur-la yerinə yetirilməmişdir. Bununla yanaşı deməliyik ki, Yunis İmrə kimi eyni təxəllüsə yazmış, adları çəkilən şairlərin əksə-riyyətinin kimlikləri və yaşıdıqları dövr haqqında hər hansı bir məlumat əldə etmək tədqiqatçılara müəssər olmamışdır. Aparılan geniş araşdırımalar sayəsində şerləri Yunis İmrə əsərlərinə qarışdırılmış və ona aid edilmiş bir neçə şairin şəxsiyyəti müəyyənənşdirilmiş, dövrü və kimliyi haqqında az da olsa müəyyən bilgiler əldə edilmişdir. Yunis İmrə ırsinin tədqiqatçılarından olan Hüseyin Arif yazır ki, şerləri Yunis İmrə əsərlərinə qarışdırılmış, yuxarıda adları çəkilən eyni təxəllüslü şair-lərdən Aşıq Yunisin kimliyi müəyyənənşdirilmişdir. Şerlərində özünü bəzən Yunis, Dərviş Yunis və Yunis İmrəm kimi də ad-landıran bu şair, tədqiqatçıların fikrincə hicri 843 (1439-40)-cü ildə və ya bir qədər sonralar yaşamışdır (160, 18-19).

Yunis təxəllüsü ilə yazıb-yaratmış başqa bir şair hicri 1123 (1711)-c ildə vəfat etmiş Dərviş Yunisdır. Bursalı İsmail Həqqinin şeyxi Atbazarlı Osman Fəzlinin müridi olan bu şai-rin şerləri dil etibarılı Yunis İmrənin şerlərindən daha yaxşı ayrıılır. Yunis təxəllüsü ilə yazmış başqa şairlərin həyatı və dövrü ilə bağlı orta əsr məxəzlərində heç bir bilgi verilmir. Göstərildiyi kimi İmrə təxəllüsü ilə yazmış şairlər də az olma-mışdır. Yunis İmrə ırsinin tədqiqatçıları yazırlar ki, şairin şer-ləri arasında 15 yerdə onun mürşidi kimi başa düşülən "Tap-dıq", "Tapdıq İmrə", Baba Tapdıq" kimi adlar çəkilir. "Tapdıq İmrə" və "Baba Tapdıq"ın kimliyi hələ indiyədək müəyyənənş-dirilməyib. Bu təxəllüslerdə şer yazmış şairin Yunis İmrənin

özü olduğu da iddia edilmişdir. Hüseyin Arif Yunis İmrə irsi üzerinde apardığı araştırmalara söykənərək, İsmayııl İmrənin Yunis İmrə həzərlətlərinin oğlu olduğunu güman etmişdir.

Orta yüzilliklərin katib və xəttatlarının günahı üzündən eyni təxəllüslü şairlərin əsərlərinin bu dərəcədə dolaşq salınması və qarışdırılması, eləcə də bir müəllifin əsərinin başqasına aid edilməsi nəticəsində bu əsərlərin həqiqi müəlliflərinin müəyyənləşdirilməsi ortaya bir çox ziddiyətli fikirlər çıxarılmış, bəzi hallarda isə mümkün olmamışdır. Britaniya muzeyində saxlanılan bir əlyazma divanının sonuna əlavə edilmiş "Divani-Şeyx Əli-Baba Kuhi" qeydinə əsasən onun müəllifiinin Baba Kuhi olduğu göstərilmiş və bu adla da tanınmışdır. Ç.Riyo, G.Ete, V.A.Jukovskiy, V.A.İvanov, A.A.Romaskeviç və başqları divanın atribusiyasına və əsəri çap etdirməyə çalışalar da buna nail ola bilməmişlər. Sonra bu divan üzərində Y.E.Bertels araştırmalar aparmış və mənbələrdə onun adının və təxəllüsünün Abdullah Bakü, Əbu Abdullah Baküyə, Bakü, İbn Baküyə, İbn Bakü, Əli və Məhəmməd kimi müxtəlif variantlarda verildiyini aşkar etmişdir (107, 285-299). Lakin bu adlardan və təxəllüslerdən hansının Baba Kuhi adlanan şairə aid olduğunu müəyyənləşdirə bilməmiş və göstərmmişdir ki, ən müfəssəl araştırmalar belə bu məsələnin tamamilə həllinə qabıl deyildir.

Deyilənlərdən aydın olur ki, istər Nizaminin, istər Nəsiminin, istər Əlişir Nəvainin, istər Yunis İmrənin və istərsə də eyni təxəllüsde yazüb-yaratmış başqa Şərq klassiklərinin əsərləri biri-birinə o dərəcədə qarışdırılmışdır ki, onların poetik ırsının atribusiyası, mətnlərinin müəllif iradəsinə uyğun şəkildə müəyyənləşdirilməsi və tərtib edilməsi mətnşunaslar qarşısında nəhəng bir problem kimi durmuş və bəzən onun həyata keçirilməsi insan zəkasının imkanlarından kənar olmuş, təxminə mülahizələrlə kifayətlənmək məcburiyyəti qarşısında qalmışlar. Bir sıra hallarda nəinki eyni təxəllüs daşıyan ayrı-ayrı qəsidi, qəzəl və digər janrlarda yazılmış şərlərin əsl müəllifini

düzgün müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Hətta bəzən böyük bir poemanın eyni təxəllüsə yazmış şairlərdən hansı müəllifə mənsub olduğunu alımlar müəyyənləşdirə bilməmişlər və fərziyyələr söyləməklə kifayətlənmışlər. “Leyli və Məcnun” poemasının müəllifi Sevdai təxəllüslü şair belələrindəndir. Tanınmış ingilis şərqşünası E.C. Gibb Kembric universitetində Sevdai təxəllüslü şairin “Leyli və Məcnun” adlı poemasının əlyazmasının saxlandığı haqqında ilk dəfə elm ələminə məlumat vermişdir. Poemada əsərin müəllifinin Sevdai və poemanın 1514-cü ildə başa çatdırıldığı haqda verilmiş bilgidən başqa, müəllif haqqında heç bir məlumat olmadığından əsərin hansı Sevdaiyə məxsus olduğunu söyləmək çox çətin olmuşdur. E.C.Gibb belə fikir irəli sürmüştür ki, göstərilən poemanın müəllifi, Qırxkilsədə qazi işləmiş, Sahi Ədirnəlinin haqqında məlumat verdiyi, XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəllərində yaşmış türk şairi Sevdaidir. Bundan başqa 1590-cı ildə vəfat etmiş Sevdai təxəllüslü digər şairin də olduğu ədəbiyyat ələminə məlumdur. A.S.Ləvənd bu poemanın mətni üzərində apardığı dəqiq və hərtərəfli araşdırımlardan sonra belə bir nəticəyə gəlmışdır ki, E.C.Gibbin fikrili razılışmaq olar. Bununla yanaşı “Sevdai” poetik təxəllüsünün geniş yayıldığını nəzərrə alaraq, A.S.Ləvənd belə bir mülahizə də söyləmişdir ki, poema bu təxəllüsə yazmış üçüncü başqa bir şairə məxsus ola bilər (93, 201).

Azərbaycan ədəbiyyatında geniş yayılmış təxəllüslerdən biri də Qövsidir. Orta əsr məxəzlerindən tutmuş müasir tədqiqatçılarıadək Qövsi təxəllüslü şair haqqında müxtəlif məlumatlar verilir. Buna görə onların içərisində tanınmış şair Əlican Qövsi Təbrizi haqqında da ziddiyyətli məlumatlar meydana gəlir. Nəinki onun əsərlərinin tənqidini mətnini tərtib etmək, hətta onun həyat yolunu müəyyənləşdirmək böyük çətinliklərlə üzləşir (123, 8).

Ədəbiyyat tarixində nəinki eyni təxəllüslü şairlərin poetik irləri bir-birinə qarışdırılmış, hətta, müxtəlif nisbələr daşımış

bir müəllif iki şəxs kimi də təqdim olunmuşdur. XV əsrin fars-dilli şairi Mövlənə Sə'dəddin, Rəxa'i Xafi mənbələrdə iki nisbədə (Hərəvi və Mərvi) təsadüf olunur. Y.E.Bertels və S.Nəfi-si kimi böyük alımlər Rəxa'i Xafini göstərilən nisbələrdə ayrı-ayrı müəlliflər kimi təqdim etmişlər (93, 177). Hətta bu şairi yüz il ondan əvvəl yaşamış, əvvəlcə Şirvanşah Xəlilin sarayında, sonra isə Heratda Hüseyn Baykaranın sarayında fəaliyyət göstərmış eyni adlı və nisbəli Rəxa'i Hərəvi ilə də dolaşq salmışlar.

Eyni fikri Azərbaycanın Xaqani, Muinəddin Əli bin Nəsir bin Harun bin Əbdülfəsim Hüseyni Sərabi Təbrizi və başqa şairləri haqqında da demək olar. Əfzələddin İbrahim "Həqayıqi" və "Xaqani", Muinəddin Əli isə "Qasim Ənvar", "Şah Qasim Ənvar", "Qasimi" təxəllüsleri ilə yazıb-yaratmışlar. Ayri-ayrı təxəllüslerdə əsərlər yazmış belə klassiklərin əsərlərinin çağdaş mətnşünaslıq elmi qarşısında hansı çətinliklər yaradacağını təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir. Belə şairlərin əsərlərinin atribusiyası tədqiqatçıdan dərin bilik, hərtərəfli araşdırırmalar tələb edir. Bəzən belə müəlliflərin əsərlərinin attribusiyasında tədqiqatçıların fikirləri haçalanır, bəzən isə dəqiq nəticəyə gəlmək mümkün olmur.

Şərq ədəbiyyatında təhriflərə səbəb olmuş xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də biri-birindən yalnız nisbələri ilə fərqlənmiş eyni, yaxud oxşar adlar olmuşdur. Bir sıra hallarda oxşar adlarla yazıb-yaratmış şairlərin əsərlərinin həqiqi müəllifinin müəyyənləşdirilməsi çox çətin, bəzən isə qeyri-mümkün olmuşdur. Bu baxımdan Nasiri Xosrovun "Səadətname" adlı etik-fəlsəfi məsnəvisi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında ziddiyyətli fikirlər meydana çıxmışdır. Bəziləri bu məsnəvinin Nasiri Xosrov Kuubadiyani-Hüccətə, özgələri isə həmin adla yazmış başqa bir şairə, Nasir əd-Din Xosrov İsfahaniyə aid etmişlər.

Şərq ədəbiyyatı üzərində aparılan tədqiqatlar əsnasında attribusiya məsələlərinin həlli yolunda meydana çıxan ən böyük çətinliklərdən biri də, eyni əsərin müxtəlif nüsxələrində ayrı-

ayrı adlar altında verilmesi olmuşdur. Orta əsrlərdə katib və xəttatların, hətta bəzi hallarda ziyalıların özbaşınalığı və “şəxsi yaradıcılığı” ilə bir sıra əsərlərin adları dəyişdirilərək başqa cür adlandırılmış və bu da öz növbəsində böyük analşılmazlıqlara səbəb olmuşdur. Bəzən əsərin adının dəyişdirilməsi nəticəsində onun müəllifinin müəyyənləşdirilməsi böyük çətinliklər yaratmışdır. Əsərin adının dəyişdirilməsi və onun başqa bir əsər kimi təqdim olunması istər orta əsr ədəbiyyatşünaslarının, istərsə də müasir mətnşünasların bəzən əsərin müəllifi haqqında yalnız mülahizə yürütülmələrinə səbəb olmuşdur. Şeyx İshaq Rzayı Zəncaninin “Mənzumeyi-əqaid” əsəri müxtəlif katib nüsxələrində “Əqайдə dair mənzumə”, “Nəzm əl-lələ’ali” və sadəcə olaraq “Mənzumə” adlandırılmışdır (59). Xəlilinin “Fırqətnamə” əsərini isə Sahi bəy, Lətfi və H.Arası “Fərqətnamə”, Bursalı, F.Abdullah, Qocatürk, Qabaklı “Fırqətnamə”, bəzi Avropa tədqiqatçıları, o cümlədən Dmitriyeva “Divan” və ya “Fırqətnamə”, bir sıra hallarda isə “Fırqətnamə” adlandırılan divan kimi təqdim etmişlər.

Belə hallara isə elmi əsərlərdə də az təsadüf olunmur. Yuxarıda deyildiyi kimi Azərbaycan filosofu Yusif Muskuri Şirvaninin eyni əsərinin altı əlyazmasından üçündə adı “Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf” kimi, üçündə isə “Tıfl əl-mə’ani” kimi verilmişdir. Hətta eyni bir əsərin müxtəlif əlyazma nüsxələrində verilmiş adlarından hansının müəllifə məxsus olduğunu müəyyənləşdirilməsi mümkün olmadıqdan müasir tədqiqatlarda həmin əsər ayrı-ayrı adlar altında verilmişdir. Mahmud Şəbüstərinin (öl.720-1320-21) məşhur “Gülşəni-raz” fəlsəfi poemasının təsirilə yazılmış İbrahim Bərdə’i Təbrizinin (830-1426-27/940-1534) əsəri Azərbaycan əlyazmalar kataloqunda “Əzhari-gülşən”, Tehran universitetinin və Munzəvinin kataloqlarında isə “Durrət ət-tac” adı altında verilmişdir.

Belə hallara yalnız Azərbaycan ədəbiyyatında yox, eləcə də fars, ərəb, türk və başqa Şərqi xalqlarının orta əsrlərdə yaradılmış olduqları mədəniyyət abidələrində də təsadüf olunur. Gör-

kəmli ərəb alimi Əbu-l-Hüseyn Muslim İbn əl-Həccac ən-Nişapurinin “əl-Əsəmi və-l-kunə” əsərinin adı bəzi əlyazmalarda və ayrı-ayrı məxəzəldə “əl-Əsmə və-l-kunə”, “əl-Kunə və-l-əsmə”, bir sıra hallarda isə sadəcə olaraq “əl-Kunə” kimi verilmişdir. Türk ədibi Əli İbn Hüseyn Əlaəddin Çələbinin “Tac əl-ədəb” əsərinin Topqapı Saray müzeyindəki nüsxəsində onun adı “Nəsihətnamə”, İstanbuldakı Nuri-Osmaniyyə kitabxana-sındakı əlyazmasında isə “Tariq əl-ədəb” kimi verilmişdir. Kətib Çələbinin “Kəşf əz-Zünun...” əsərində və Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstiutundakı əlyazmalarında (202; 203; 204), - əsərin müqəddiməsində, - abidənin adı “Tac əl-ədəb” kimi göstərilmişdir.

Orta çağların katibləri tərəfindən əlyazma abidələrində yol verilmiş belə özbaşınalıqlar nəticəsində, əsərlərin və müəlliflərin adlarının düzgün müəyyənləşdirilməsində müasir tədqiqatçılar, açılması çox çətinliklə başa gələn müxtəlif düyünlərlə qarşılaşmış və onlara böyük əmək və bilik sərf etmişlər.

Orta yüzilliliklərdə bir sıra az tanınmış şairlər, yaxud şair təbli katiblər və xəttatlar özlerinin ayrı-ayrı qəzəllərini tanınmış klassiklərin əsərlərinə daxil edərək, bütöv bir məsnəvini, poemanı öz adlarına çıxmışlar. Bu da mətnşunaslar qarşısında atribusiyası çox ağır olan daha bir problem yaratmışdır. Bu xarakterli təhriflərə məruz qalmış əsərlərin dövrümüzədək gəlib çatan əlyazmaları arasında belə əlavələrdən xali nüsxələr olmazsa, bu zaman əsərin həqiqi müəllifinin müəyyənləşdirilməsi demək olar ki, qeyri-mümkün olardı. XIV əsr Azərbaycan şairi Yusif Məddahın Azərbaycan MEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstiutunda saxlanılan “Vərqa və Gülşah” poemasının əlyazmasına müraciət edək (276, 1a-37a). Bu əlyazmasının əvvəlindən bir neçə vərəq düşdүyündən əsərin mətni naqisdir. Əsərin mətnində aşiq və məşuqun dilindən deyilən qəzəllərdə Həsrəti təxəllüsü verilir. Əlyazmaların ilkin təsvirində bu əsər Həsrəti adlı naməlum bir müəllifə aid edilmişdir. Lakin sonralar Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” əsəri üzərində aparılan

araşdırırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, əlyazma toplusunda verilən əsər Həsrətinin yox, Yusif Məddahındır. Mətnin bir yerində də onun adı çəkilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsərin göstərilən Bakı nüsxəsindən başqa digər əlyazmalarında “Həsrəti” təxəllüsünə təsadüf olunmur. Mənbələrin verdiyi bilgilərə görə isə Yusif ancaq “Məddah” təxəllüsü ilə yazıb-yaratmışdır. Bu zaman “...belə suallar meydana çıxır: Yusif Məddah və Həsrəti eyni şəxsiyyətdir, ya ayrı-ayrı şairlərdir? Bəlkə Yusif Məddah eyni zamanda Həsrəti təxəllüsü ilə də yazıb-yaratmışdır? Və yaxud bu əlyazması başqa bir şairin əlyazmasıdır?” (73, 57). Sonra Ə.Səfərli sözünə davam edərək yazar: “Qəzəllərin başqa bir şairə məxsus olub, əlyazmanın katibi tərəfindən artırıldığı da ehtimal oluna bilər” (73, 57).

“Həsrəti” təxəllüsünün, “Vərqa və Gülşah”ın ancaq Bakı nüsxəsində təsadüf olunduğunu, bu nüsxə ilə əsərin başqa əlyazmaları arasında o qədər də ciddi fərq olmadığını, müəllifin ancaq “Məddah” təxəllüsü ilə yazdığını, onun “Həsrəti” təxəllüsü ilə lirik şerlər yazdığı bilinmədiyini nəzərə alaraq, belə qənaətə gəlmək olar ki, “Həsrəti” təxəllüslü az tanınmış şair, yaxud əsərin mətnini köçürən şair təbli katib öz qəzəllərini “Vərqa və Gülşah”ın mətninə daxil edərək, əsəri öz adlarına çıxmak istəmişlər. Araşdırırmalar və məxəzələr tam əsas vermədiyinə görə, “Həsrəti” təxəllüslü qəzəllərin kimə məxsus olması haqqında qəti fikir söyləmək mümkün deyildir. Ə.Səfərlinin dediyi kimi bu qəzəllərin “dil və üslubunun” Yusif Məddaha doğma olduğunu nəzərə alsaq, belə bir mülahizə də yürütəmək olar ki, qəzəllər həqiqətən Yusif Məddaha məxsusdur, ancaq sonradan sadə düzəlişlərlə “Məddah” təxəllüsü “Həsrəti” təxəllüsü ilə əvəz edilərək, əsərin mətninə daxil edilmişdir.

Bir sıra hallarda katib pərəstişkarı olduğu şairin əsərini köçürərkən onun irsini daha da “zənginləşdirmək” məqsədilə, başqa şairlərin əsərlərindən xoşuna gələnləri seçərək, onların təxəllüslerini sevdiyi şairin təxəllüsü ilə əvəz etmiş və həmin şerləri onun divanına daxil etmişdir. Şah İsmayıllı Xətai əsərlə-

rinin elmi-tənqid mətnini tərtib edərkən Ə.Məmmədov aşkar etmişdir ki, Xətainin bir sıra şerləri Nəsimi təxəllüsü altında onun divanına daxil edilmişdir. Həmin nüsxə Nəsimi divanının əlyazmaları içərisində ən qədimi olub, şairin ölümündən cəmi 38 il sonra, yəni hicri 860 (1455-56)-cı ildə köçürülmüşdür. Nəsimi "Divan"ının elmi-tənqid mətnini tərtib etmiş C.V.Qəhrəmanov da, bu nüsxədə Nəsimiyə məxsus olmayan başqa şairlərin şerləri olduğunu qeyd etmişdir. "Şərti olaraq 1 Bakı nüsxəsi adlandırdığımız bu əlyazmasının 6a-6b, 14a-14b, 41b, 42a, 42b, 152a-152b vərəqlərindəki "Nəsimi" təxəllüslü şerlərin Nəsiminin olmadığını, sonradan başqa bir katib tərefindən divanda buraxılan ağ vərəqlərə "Nəsimi" təxəllüsü ilə köçürürlən bu şerlərin Xətaiyə aid olduğunu müəyyən etdik" (53, 45-46).

Bir sıra hallarda isə bu və-ya digər şairə yazılmış mədhiyyə, yaxud onun şerlərinə həsr edilmiş nəzirə və təxmislər səh-vən katiblər tərefindən onun divanına daxil edilmiş və bunu bəzi müasir tədqiqatçılar şairin əsəri kimi çap etdirmişdir. Məşhur şərqşünas V.F.Minorskinin nəşr etdirdiyi Xətai əsərlərində verilmiş (42, 11) "Gül ağacdə bitdi gəldi şaha yoldaş olmağa" beyti ilə başlayan şer Xətainin əsəri deyil, müasirlərindən birinin ona yazdığı mədhiyyədir (266, 68a-82b).

Digər tərefdən Şah İsmayıllı Xətainin əsərlərinin əlyazmalarına da başqa klassiklərin şerləri daxil edilmişdir. Şairin, S.Peterburq Asiya Xalqları İnstitutunda saxlanılan "Dəhnəmə" məsnəvisinin əlyazmasında Tufeylinin 10, Nəsiminin 9, Kişvərinin 6, Xətainin 2 və naməlum bir şairin 3 şeri, "Dəhnəmə"nin Məzari-Şərif nüsxəsi "Bəhriyyə" bəhsinin əvvəlinə Nəsiminin 47 beytlik bir məsnəvisindən 4 beyt əlavə edilmişdir (54, 27).

Şərq, eləcə də Azərbaycan əlyazmalarının elmi təsviri və kataloqlaşdırılması, yaxud bu və ya başqa bir müəllifin əsərinin tekstoloji tədqiqi zamanı onların atribusiyası ilə bağlı daha bir ciddi çətinlik meydana çıxmışdır. Bu da ondan ibarətdir ki,

orta yüzilliklərdə müəyyən məqsədlərlə istifadə etmək üçün bir əsərin bir hissəsi ayrıca əlyazma kitabına köçürülrək, müəllifi və əsərin adı göstərilməmişdir. Bu da sonradan başqa nüsxələrə köçürülrək, ayrıca bir əsər kimi təqdim edilmişdir. Belə hallar ən çox islam şəriətinə və hüquqşüqnashığına aid olan əsərlərdə təsadüf olunur. Həmin əsərlərdən ticarətə, təharətə, fəraizə, nigaha və başqa məsələlərə aid olan hissələr çıxarırlaraq ayrıca əlyazmasına köçürülmüş və onlardan məhkəmədə, ticarət məsələlərində, vərəsəlik hüququnun müəyyənləşdirilməsində, eləcə də tədrisdə istifadə edilmişdir. Yaxud iki yerə parçalanmış bir əsərin hər parçası ayrıca kitab kimi verilmişdir. Cəmaləddin Yusif bin İbrahim əl-Ərdəbilinin “Əl-Ənvar li ə’mal əl-əbrar” əsərindən “Kitab əl-fəraiz” hissəsi çıxarırlaraq, ayrıca əlyazma kitabına köçürülmüş, müəllif və əsərin adı göstərilməmişdir. Beləliklə də, “Kitab əl-fəraiz” ayrıca anonim bir əsər kimi təqdim olunmuşdur. Yalnız əlyazmaların elmi təsviri zamanı uzun araşdırılardan sonra, müəyyən edilmişdir ki, “Kitab əl-fəraiz” əl-Ərdəbilinin göstərilən əsərinin bir hissəsidir. Nəsirəddin Tusinin “Bist bab dər üstürlab” (“Üstürlab haqqında 20 bölmə”) əsərindən isə bəzi bölmələr müxtəlif əlyazma kitablarında “Üstürlab” adı altında ayrıca bir əsər kimi təqdim olunmuşdur. Hətta bu hal zəmanəmizdə nəşr edilmiş Şərq əlyazmaları kataloqlarına da nüfuz etmişdir, yəni göstərilən əsərdən verilmiş bir parça, əlyazma kitabında olduğu kimi kataloqda da “Üstürlab” adı altında verilmişdir.

Yuxarıda deyildiyi kimi Azərbaycan əlyazma kitabı faciəli dövrlər keçirmişdir. Xalqın mənəvi irsini böyük məhəbbətlə sevən fədakar və xeyirxah insanlar əlyazmalarını ideoloji və milli düşmənlərdən qorumaq üçün onları mal damlarında, qəbirlərdə, meşələrdə, evlərin damlarında, divarların arasında gizlətdiklərindən abidələrin çoxu qışda rütubətdən, yayda isə qızmar günəşin istiliyinin təsirindən məhv olmuş, nisbətən salamat qalmış əlyazma kitablarının isə ayrı-ayrı hissələri, çox zaman əvvəli və axırı dağılmış olur. Bu da kitablardakı əsərlə-

rin sonraki taleyinin müəyyənləşdirilməsində böyük çətinliklər meydana gətirir. Nümunə olaraq, Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan “Tutinamə”nin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin dağlılış (əvvəldən, axırdan və daxildən) üç naqis nüsxəsini göstərmək olar. “Əlyazmaların üçü də yarımcıq olduğundan, görünür, Nasirinin “Lisan ət-teyr” əsərinin bir parçası hesab edilmiş və buna görə də indiyədək onlara əhəmiyyət verilməmişdir” (61, 61). Bu əlyazmalar üzərində M.Nağıyev dəqiq araşdırırmalar apardıqdan sonra ilk dəfə olaraq müəyyənləşdirmişdir ki, bu tərcümə abidəsi Nazim təxəllüslü müəllifə mənsubdur.

Bir neçə əsəri əhatə edən əlyazma toplularının dağılması neticəsində isə daha çox dolaşıqlıqlar yaranmış, belə əlyazma kitablarına müraciət edən hər bir tədqiqatçı bəzən eyni əsəri və müəllifin adını müxtəlif şəkildə göstərmişdir. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda B-2873 şifri altında mühafizə olunan əlyazma toplusu belə dağıntılarla məruz qalmış kitablardandır. Bu toplunun əvvəlindən və ortasından böyük bir hissəsi düşdüyündən, əlyazmaların elmi təsviri və kataloqlaşdırılması vaxtı abidənin axırıncı 47a vərəqində verilmiş məlumatlara (sonluğa) istinad edilərək, onun, Fəridəddin Əttarın “Əsrarnamə” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş mətni olduğu göstərilmişdir. “Əlyazması hicri 884 (mil.1478)-cü ildə Təbrizdə Əhmədi təxəllüslü şair tərəfindən tərcümə olunmuşdur. Naxışlı qəhvəyi meşin cildə tutulmuşdur. Əlyazma əvvəldən xeyli düşmüştür” (26, 156).

M.Nağıyev, XVI yüzilliyin tərcümə abidəsi “Şühədnamə” üzərində apardığı tədqiqat işində, XV-XVI yüzilliklərdə Azərbaycan tərcümə əsərlərinin xarakter və xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, yuxarıda göstərilən əlyazma kitabını da nəzərdən keçirmiş və onun, “Əlyazmaları kataloqu”nun 1 cildində göstərildiyi kimi “Əsrarnamə” yox, Əhmədi Təbriziyyə məxsus “Qırx hədis” adlı daha bir tərcümə əsəri olduğunu söyləmişdir. Bu tərcümə əsəri M.Nağıyev üçün tədqiqat obyekti olmadığından və abidənin sonluğunda və əlyazmaları kataloqunda ve-

rilən məlumatlarla kifayətlənərək, onu Əhmədi Təbriziyə aid etmişdir. Lakin sonralar o, XV-XVI yüzilliklərin tərcümə abidələri üzərində tekstoloji, paleoqrafik və linqvistik araşdırma-lar apararkən, ilk dəfə olaraq aşkar etmişdir ki, həmin əlyazma kitabı, katib Şeyx Məhəmməd Hacı Molla Əli oğlu tərəfindən üzü köçürülmüş və tərtib edilmiş bir məcmuə olmuş, oraya Həzinin və Əhmədi Təbrizinin tərcümə etdikləri "Qırx hədis" və "Əsrarnamə" əsərlərinin mətnləri daxil edilmişdir. Sonralar bu kitab dağıntıya məruz qaldığından, "Qırx hədis" in əvvəlin-dən və axırından bir qismi, "Əsrarnamə"nin isə axırınca səhifə-sindən başqa bütün mətni düşmüşdür, yəni əlyazmanın 1a-46b vərəqləri "Qırx hədis" ə, ancaq 47a vərəqi isə "Əsrarnamə" yə aiddir. Beləliklə də, M.Z.Nağıyevin apardığı mükəmməl və hərtərəfli araşdırımları sayəsində, bu əlyazma toplusu ilə bağlı ziddiyətli fikirlər aydınlaşmış və həmin əsərlərin əsl adları və tərcüməçiləri müəyyən edilmişdir. İstər ayrı-ayrı mətnlərin, istərsə də əlyazma toplularının belə dağıntıdan və parçalanma-lardan sonra onların qalan hissələrinin hansı müəllifə məxsus olduğunu müəyyənləşdirmək olduqca çətin olub, tədqiqatçıdan böyük bilik, bacarıq və gərgin araşdırımlar tələb edir.

Eyni poeziya məktəbinə mənsub olan, eyni üslubda yazış-yratmış klassiklərin əsərləri nəinki təhrif olunmuş və bir-biri-nə qarışdırılmış, hətta bu və ya digər şairin bütöv divanı onunla eyni poetik stildə yazılmış başqa bir şairin əsəri kimi təqdim olunmuşdur. Belə kobud təhriflərə nəinki orta əsr kabitibləri və xəttatları yol vermişlər, hətta onların bu kobud təhrif-lərini ilk naşirlər də təkrar etmişlər. Bununla da onlar sonrakı tədqiqatçıların böyük çətinliklərlə üzləşməsinə, hətta bəzən onların bu xətalardan baş çıxara bilməyərək, onların təhriflərinin həqiqət kimi qəbul olunmasına səbəb olmuşlar. "Şərqdə Qətranın divanı, böyük şöhrət tapmış şair Rudəkinin (öl.941 il) divanı kimi qəbul edilmiş və divanın bir hissəsi litoqrafiya üsulu ilə Rudəkinin adı altında nəşr olunmuşdur. Bu da, Qə-t-ran qəsidələrini əsil Rudəki qəsidələri kimi qəbul etmiş G.Ete

kimi fars poeziyasının büyük bilicisini çasdırmışdır” (104, 28-30).

Qətran Təbrizinin divanının Rudəkinin adına çıxılması heç də təsadüfi hal deyil. Belə bir halın meydana gəlməsi bir tərəfdən Rudəki və Qətran Təbrizinin öz əsərlərini təqdim etdikləri hökmardarların adlarında bəzi oxşarlıqlar, başqa bir tərəfdən isə Qətranın poetik stilinin Buxara-Xorasan stili ilə böyük eyniyət təşkil etdiyindən irəli gəlmişdir. “Şer dilinin ləkəliyi, bədii təsvir vasitələrinin sadəliyi və aydınlığı ilə (Rudəki-Ş.K.) farsdilli poeziyada Xorasan (yaxud Türküstan) üslubunun yaradıcılarından olmuşdur” (8, 192). Bədi' əz-Zaman Başrūyayı Qətran Təbrizinin divanından Rudəki stilinə elə yaxın misralar göstərir ki, həmin parçaları Rudəkinin həqiqi şərləri ilə tam mənada müqayisə etmək olar.

Eyni ədəbi məktəbə, stilə və dilə mənsub olan orta əsr Şərqi klassiklərinin əsərlərini, eləcə də bu məktəbin daha istedadlı nümayəndəsinin öz xələflərinin yaradıcılığına göstərdiyi qüvvətli təsir nəticəsində bəzən onların ayrı-ayrı şer və qəzəllərini biri-birindən ayırmak və onların kimə məxsus olduğunu müəyyənləşdirmək mətnşünaslar üçün tekstoloji araşdırmaarda ortaya çıxan ən çətin məsələlərdən biri olmuşdur. Bu baxımdan Əlican Qövsi Təbrizi lirikasına, ədəbi məktəb yaratmış dahi Füzulinin təsiri böyükdür. Füzuli yaradıcılığının bu təsiri Qövsi şərlərində özünü aydın göstərir. Hətta bir sıra hallarda Qövsi bəzəi şərlərinin axırıncı misralarını Füzulidən iqtibas etdiyi misralarla bitirmişdir. Qövsi lirikasının stili, dili və ruhu Xətai, Füzuli, Vaqif, Zakir və başqa Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığı ilə olduqca doğmalaşmışdır. Bunun nəticəsində də Qövsi şərlərinin bəzilərinin ona aid olub olmaması üzərində onun yaradıcılığını araşdırın ədəbiyyatşünaslar arasında fikir ayrılığı yaranmışdır. Şairin “Sübhdəm gülzar” içində çaldı bülbül ərğanun” misrası ilə başlayan qəzəlinin Qövsi qələminin məhsulu olub-olmaması ətrafında ədəbiyyatşünas alımlər arasında müxtəlif fikir ayrılıqları olmuşdur. “Göstərilən şer cüzi

dəyişikliklərlə və məqtəsində müvafiq şairin adı çəkilərək, müxtəlif mənbələrdə Şah İsmayıł Xətai, Qüdsi, Qövsi, Vaqif və Füzuliyyə isnad edilmişdir. Cox maraqlıdır ki, adları çəkilən şairlərin ayrı-ayrılıqda fərdi üslubları ilə yanaşı, onların hamisının yaradıcılığına ehtiva edən ümumi cəhətlər də vardır və tədqiqatçıları da məhz bu çasdırılmışdır” (123, 117-120).

Hər bir istedadlı şairin özünə xas stilı olsa da onların üslub, dil, mövzu yaxınlığı, həyat tərzi, həyata baxışlarında olan oxşarlıq və eyniyyət onların poeziyasını da biri-birinə olduqca yaxınlaşdırğından bəzən onların bir sıra şerlərini, qəzəllərini biri-birindən ayırmak çox çətin, bir sıra hallarda isə qeyri-mümkin olmuşdur. Şərq klassiklərindən eyni ədəbi və fəlsəfi cərəyanlara mənsub olanların seriyyətindəki mövzu, stil və mənəvi yaxınlıqla bərabər onlar öz müəlliminə və mənəvi ata hesab etdikləri şairə ehtiram əlaməti olaraq, onun adını əsərlərində öz adları ilə yanaşı, yaxud yalnız onun adını çəkmişlər. Bunun nəticəsində də onların əsərləri katiblər tərəfindən anlaşılmaz dərəcədə biri-birinə qarışdırılmış, iki-üç şairin lirik şerləri bir cilddə toplanaraq, “Divan” şəklində onlardan hansısa birinə aid edilmiş, öz müəlliminin təxəllüsü ilə (ona hörmət əlaməti olaraq) yazmış şairin əsərləri ona yox, müəlliminin adına yazılmışdır. 1980-ci ilin əvvəllərində nəşr olunmuş “Şərqşünaslıq institutu türk əlyazmalarının təsviri” kataloqunda (114) L.V.Dmitriyeva Şeyx İbrahim Gülsəni Bərdəinin S.Peterburqdə saxlanılan “Divan”ının əlyazması haqqında məlumat verərkən bu “Divan”ı yalnız Gülsəniyə aid etmişdir. Sonralar şairin poetik irsi araşdırılarkən aydın olmuşdur ki, həmin əlyazmasında Dədə Ömər Rövşəni və Şeyx İbrahim Gülsəninin əsərləri toplanmışdır (58, 72-75). Kataloqu müəllifi həmin əlyazmasını təsvir edərkən, əlyazmanın əvvəlində katib tərəfindən yazılmış “Həzə divani-Gülsəni” (Bu Gülsənin divanıdır) sözləri ilə kifayətlənərək, mətni araşdırılmamış və əlyazmanı Gülsəninin divanı kimi qələmə vermişdir. Əslində isə əlyazmanın Ia-125b vərəqlərini Dədə Ömər Rövşəninin

“Miskinlik kitabı”, “Çobannamə”, “Neyname” məsnəviləri, qəsida, qəzəl, müxəmməs tuyuq və s. əsərləri, 126b-148b və rəqlərini isə Gülsəni Bərdəinin şerləri əhatə edir. Gülsəni Bərdə müəlliminə olan böyük ehtiram və məhəbbətini İzhar etmək üçün göstərilən əlyazmasına daxil edilmiş şerlərinin demək olar ki, hamisində, eləcə də başqa şerlərində Dədə Ömər Rövşəninin adını öz adı ilə yanaşı çəkmişdir. Bu istər Azərbaycan, istərsə də Şərq ədəbiyyatında yeganə hal deyildi. Şərq ədəbiyyatının və poeziyasının müxtəlif inkişaf proseslərində müəyyən dini, ədəbi və fəlsəfi cərəyanlara mənsub olan və mənəvi baxımdan biri-biri ilə bağlı olan şairlərin yaradıcılığında belə hallara az təsadüf olunmur. Əgər Şeyx İbrahim Gülsəni az qala bütün şerlərinin sonunda öz adı ilə yanaşı Rövşənin adını da çəkmişə, Şərq ədəbiyyatının ən məşhur sufi şairlərindən biri, böyük mütəfəkkir Cəlaləddin Məhəmməd bin Bəhaəddin Rumi “Divan”ına daxil olan şerlərinin eksəriyyəti ni, öz müəllimi və mürşidi Şəms Təbriziyyə olan sonsuz məhəbbətinin təzahürü kimi onun adı ilə, yəni Şəms təxəllüsü ilə yazmışdır. Bununla da Cəlaləddin Rumi müəllimini ölümündən sonra özü ilə bərabər yaşatmaq istəmişdir.

Seyid Yəhya Şirvanının “Külliyyati” adlandırılmış əlyazması üzərində aparılan araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, 315 vərəqdən ibarət olan bu dəyərli əlyazma nüsxəsinə nəinki yalnız Seyid Yəhyanın əsərləri, hətta daha üç şairin, - Dədə Ömər Rövşəni, Şeyx İbrahim Gülsəni və Yunis İmrənin əsərlərindən seçmələr də daxil edilmişdir. Bu heç də təsadüfi deyildir. Bu şairlər sufi fəlsəfi cərəyanı ilə bağlı olduqlarına və öz əsərlərində bu məsləki və ideyanı tərənnüm etdiklərinə və mənəvi baxımdan biri-birinə bağlı olduqlarına görə belə bir əlyazması meydana çıxmışdır.

Klassiklərin əsərlərində təhriflərə səbəb olmuş amillərdən biri də katiblər tərəfindən müəyyən məqsədlərlə bu və ya digər əsərin mətninin qısaldırılması nəticəsində meydana gəlmışdır. Katiblər bu və ya digər bir şairin, yazılışının və alimin əsə-

rini təhrif edərək, onun müxtəsər mətninin yaradılmasında bir neçə məqsəd güdmüşlər. Orta əsrlərdə məktəb və mədrəsələrdə tədris prosesində istifadə etmək üçün, müasir dövrдə başa düşüldüyü kimi ayrı-ayrı fənlər üzrə dərsliklər yazılmırdı. Sadəcə olaraq orta çaglıarda tədris prosesinə dərs vəsaiti kimi ayrı-ayrı ədiblərin və alimlərin bu və ya digər elm sahələrinə həsr etdikləri əsərlər cəlb olunmuşdur. Bu məqsədlə istər ayrı-ayrı katiblər, istərsə də məktəb və mədrəsələrdə müəllimin rəhbərliyi altında şagirdlər müxtəlif müəlliflərin kiçik həcmli əsərlərini bir cildə daxil edərək, dərs vəsaitləri hazırlamışlar. Bədii qiraət vasitələri kimi ayrı-ayrı şairlərin "Divan"ları və iri həcmli poemaları, məsnəviləri də tədris prosesinə cəlb edilmişdir. Lakin bu böyük həcmli əsərlər dərs vəsaiti kimi müəllifin tərtib etdiyi və yaratdığı tam variantda deyil, onların müəllimlər, alimlər və katiblər tərəfindən bu məqsədlə hazırlanmış müxtəsər variantları istifadə olunmuşdur. Əvvəlcədən yəqin ki, müəllimin yaxud sifarişçinin göstərişi və tələbi ilə tədris prosesində istifadə ediləcək əsərdən ümumi təhsil metodlarına uyğun gəlməyən və şagirdlərin əxlaqına pis təsir göstərə biləcək epizodlar və hekayələr çıxarılaraq, onun müxtəsər variantı yaradılmış və beləliklə də əsər təhrif olunmuşdur. Deyilənlərə nümunə olaraq Xəbib Təbrizinin (XV əsr) "Yusif və Züleyxa" poeması ilə Fəridəddin Əttarın (1120-1230) "Məntiq ət-teyr" məsnəvisinin göstərilən məqsəd üçün hazırlanmış müxtəsər nüsxələrinə müraciət edək. "Yusif və Züleyxa" poemasından Züleyhanın Yusifi yoldan çıxarmaq və ərinə xəyanət etmək istədiyinə və Yusifin bu istəyə qarşı müqavimət göstərdiyinə görə qadın hiyləsinin qurbanı olmasına bağlı epizodun, "Məntiq ət-teyr"dən isə 25-ci məqalədən (söhbətdən) "Müəllimin qızına vurulmuş oğlan haqqında" və 30-cu məqalədən "Yarasanın cavabı" adlı hekayələrin əsərlərin mətnlərində olmamasından aydın olur ki, bu nüsxələr tədris vəsaiti kimi hazırlanmış və buna görə də alovlu məhəbbəti və intim səhnələri, qadın xəyanətini və hiyləsini tərənnüm edən hissələri bu tipli

əsərlərin mətnindən çıxarmışlar ki, uşaqların əxlaqına pis təsir göstərməsin. "Göstərilən epizod "v" hərfi ilə işarələnmiş əlyazma nüsxəsindən sırf didaktik məqsədlərlə çıxarılmışdır ki, o dinləyici qadın yeniyetmələrə mənfi təsir göstərməsin" (92, 20). Şərq mədəniyyəti tarixində şairlərin və alımların "Divan"-larının, poemalarının, məsnəvilərinin və elmi əsərlərinin belə müxtəsər variantlarına tez-tez təsadüf olunur.

Klassiklərin əsərlərinin təqiqidə mətninin tərtibində və nəşrə hazırlanmasında, eləcə də onların əsərlərinin ədəbiyyatşünaslar tərəfindən araşdırılarkən, ortaya çıxan ən böyük problemlərdən biri də eyni janrda və eyni mövzuda yazılmış müəlliflərin şerlərinin, poemalarının və məsnəvilərinin düzgün atribusiyası məsələsi olmuşdur. Yaxın və Orta Şərqdə geniş yayılmış və keçmiş yüzilliklər boyu sevilə-sevilə oxunaraq, nəsləndən-nəslə verilmiş, öz axıcılığı, ahəngdarlığı və başqa məziyyətləri ilə fərqlənən, ülvı məhəbbətdən tutmuş fəlsəfi baxışlaradək həyat hadisələrinin demək olar ki, hamısını özündə qısa, ləkonik yönümədə ifadə etmiş və xalq arasında geniş yayılmış poeziya nümunələrindən biri də rübai janrıdır. Şərq, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yüzlərlə şair, min yüz illik bir dövr ərzində, rübai janrı sahəsində öz qələmlərini sınamış və onun ən gözəl nümunələrini yaratmışlar. Bu rübailər dillər əzbəri olaraq, nəinki Yaxın və Orta Şərqdə, hətta bütün dünyada geniş yayılmışdır. Orta əsr katibləri və xəttatları şairlərin rübai janrında yazmış olduqları dördlükləri ayrı-ayrı əlyazma kitablarına köçürərkən onları elə qarışdırılmışlar ki, indi bu dördlüklərin bir qismının hansı şairə mənsub olduğu, yaxud hansı müəllifin qələmindən çıxmazı haqqında qəti fikir yürütütmək qeyri-mükündür. Rübailərdə olan mövzu, stil, fikir və düşüncə yaxınlığı qarma-qarşıq düşmüş ayrı-ayrı şairlərin dördlüklərini bir-birindən ayırib, həmin dördlüklərin əsil müəlliflərinin ortaya çıxarılmasında ədəbiyyatşunaslar qarşısında böyük problemlər yaratmış və onların atribusiyasında müxtəlif ziddiyyətli fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Öz rübailəri ilə Şərq-

də və bütün dünyada geniş şöhrət qazanmış müəlliflərdən biri də məşhur Azərbaycan şairəsi Məhsəti Gəncəvidir. Onun döndlüklərdən ibarət lirik poeziyası Azərbaycan və dünya alimlərinin böyük marağına səbəb olmuş, yaradıcılığı ayrı-ayrı ədəbiyyatşunaslar tərəfindən aşdırılmışdır. Bir sıra elmi əsərlərin tədqiqat obyekti变得更被研究，而不是被研究对象。 Onun rübai'ləri xüsusən fars mədəniyyətinin böyük mütəfəkkiri Ömər Xəyyamın rübai'ləri ilə çox qarışdırılmışdır. Rübai janrıının ən böyük yaradıcılarından olan bu iki şairin döndlükləri daha çox yayılmış və dillər əzbəri olmuşdur. Bir çox hallarda Məhsətinin rübai'ləri Ömər Xəyyamın döndlükləri kimi, yaxud Ömər Xəyyamın rübai'ləri Məhsətinin döndlükləri kimi qələmə verilmişdir. Hər iki şairin avtoqraflarının gəlib zəmanəmizə çatmadığından onların bədii irsini aşdırıran tədqiqatçıları bu və ya digər rübainin Xəyyama, yaxud Məhsətiyə aid edilməsi baxımından müxtəlif qütbərdə dayanmışlar. “Əmir Əhməd və Məhsəti” kitabında verilmiş rübai'lərin şairin qələminin məhsulu kimi ona aid edilməsi elm aləmində böyük mübahisələrə səbəb olmuşdur. Məhsətinin əsərləri üzərində aparılan araşdırmalar aydınlaşdırılmışdır ki, şairin öz rübai'ləri kimi verilən döndlüklərin hamısı onun deyildir. “Bu məcmüədə (“Əmir Əhməd və Məhsəti” kitabında - Ş.K.) bu iki gəncəli şairlərin (Məhsəti və Əmir Əhmədin - Ş.K.) şerlərindən vardır. Təzkirə yazanlar və tarixçilər bir sıra şerləri, o cümlədən məsnəvi və rübai'ləri ona nisbət vermİŞLƏR. Məhsəti hamidan artıq nəğmə və rübaiyə rəğbət göstərmişdir” (82, 220).

“Əmir Əhməd və Məhsəti” əsərinin əlyazma nüsxəsindəki “Piş əz mən o to leyl o nahari budəst” (Məndən və səndən qabaq gecə-gündüz var imiş) (248, 41b) misrasılə başlayan rübai Məhsəti qələminin məhsulu kimi verilsə də əslində tədqiqatçılar tərəfindən sübut olunmuşdur ki, həmin dörtlük Ömər Xəyyam qələminə məxsusdur.

Ömər Xəyyamın poetik irsini dövrümüzədək gətirib çıxarılmış əlyazmalarının əksəriyyətində bu rübaiyə təsadüf etmək

mümkündür. Şair ırsinin tədqiqatçıları və naşirları də bu rübai ni Xəyyam ırsına daxil etmişlər. Bu rübai Əfzələddin Kaşanının əsəri kimi də verilmişdir. R.Hüseynov isə bu rübainin Xəyyama məxsusluğunun danılmaz olduğunu söyləmişdir. Son zamanlar Məhsətinin rübailəri üzərində aparılmış araşdırmaclar M.Tərbiyətin yuxarıda qeyd edilmiş fikrini aydınlaşdıraraq göstərir ki, “Əmir Əhməd və Məhsəti” əsərində şairin şübhə doğurmayan rübailəri olmaqla bərabər, həm də oraya daxil edilmiş poetik nümunələrin hamısı ona məxsus deyildir. Bir sıra hallarda eyni bir rübainin 3-4 şairə aid edilməsi bu janrıda yazış-yaratmış müəlliflərin poetik ırsında anlaşılmaz qarşıqlıq yaratmışdır. Məsələn “Yek dəst be moshəfim o yek dəst be cam” (Bir əlimiz Quranda, bir əlimiz camdadır) misrası ilə başlayan rübai Xəyyama, Məhsətiyə, Nəsirəddin Tusiyə aid edilməklə bərabər, az bir nüsxə fərqliə Mücirəddin Beyləqanının “Divan”ına da daxil edilmişdir (32, 114-115). Belə olan halda rübainin əsl müəllifini müəyyən etmək qeyri-mümkin olur. Rübailərin mövzu və stil baxımından biri-birinə həddindən artıq yaxın olması və bəzən isə eyniyyət təşkil etməsi bir-birinə qarışmış dördlüklərin müəlliflərinin düzgün müəyyən ləşdirilməsində tədqiqatçıları çıxılmaz vəziyyətdə qoymuşdur.

Bir sıra hallarda orta yüzilliklərin mənbələri də Məhsəti rübailəri haqqında ziddiyyətli fikirlər yazılmışdır. “Mən əhde-to səxt sost midanestəm” (Mən sənin öz əhdində süst olduğunu bilirdim) misrasılı başlayan rübaini Şəmsəddin Qeys ər-Razi özünün “əl-Mu’cəm fi mə’ayir əş’ar əl-əcəm” əsərində Əbul-fərəc Runiyə aid edirəsə, Rzaquluxan Hidayət isə həmin dördlüyüň Məhsətinin olduğunu yazar. F.Meier və T.Şəhab, eləcə də sonrakı tədqiqatçıların bəziləri göstərilən rübaini Məhsətiyə aid etmişlər, bəziləri isə Qeys ər-Razinin “əl-Mu’cəm fi mə’ayir əş’ar əl-əcəm» əsərinin daha qədim, XIII əsr abidəsi olduğunu nəzərə alaraq, Məhsəti ırsından çıxarılmasını, yaxud onun şübhəli şerləri sırasına daxil edilməsini lazımlı biliblər. Beləliklə, Məhsətinin rübailəri Xəyyam, Əfzələddin Kaşanı,

Bədr Şirvani, Sənai, Cəlaləddin Rumi, Kamal İsmayıllı, Xaqani Şirvani, Nəsimreddin Tusi və başqalarının dördlüklərilə elə qarışdırılmışdır ki, onları bir-birindən nə mövzu, nə stil, nə sənətkarlıq baxımından fərqləndirmək, nə də mübahisəli rübai-nin hansı şairə məxsus olduğu haqqında qəti surətdə hökm vermək çox çətindir. Onların rübai-ləri bəzən müəyyən nüsxə fərqləri ilə biri-birindən fərqlənir. Alımlər belə dördlüklərə bəzən nəzirə, bəzən isə bu və ya digər müəllifin rübaisinin digər variantı kimi baxırlar. Bunun nəticəsidir ki, tədqiqatçılar öz nəşrlərində Məhsəti və Xəyyam rübai-lərinin bir qismini sərgərdan, yaxud şübhəli dördlüklər sərlövhəsi altında ayrıca vermiş, yaxud onlar haqqında ayrıca araşdırmaqlar aparmışlar.

Məhsəti rübai-lərinin başqa müəlliflərin dördlükləri ilə qarışdırılması və onun həyatı ilə bağlı verilən bəzi ziddiyətli bilgilər nəticəsində müasir tədqiqatçılar tərəfindən nəinki onun öz orijinal dördlüklərinin müəyyənləşdirilməsində ziddiyətli fikirlər deyilmiş, hətta onların bəzisi Məhsətinin tarixi şəxsiyyət olmasına şübhə yaratmış və onu yalnız bədii obraz hesab etmişlər. Məhsətinin tarixi şəxsiyyət olmasını şübhə altına alan tədqiqatçılardan biri tanınmış rus şərqşünası Y.E.Bertels olmuşdur. O, yazar: “Bəzi tədqiqatçılar Nizaminin müasiri olan müəlliflər sırasına son dərəcə müstəsna xüsusiyyətə malik olan şairə Məhsətini də daxil etməyə meyl göstərirler” (104, 77). Y.E.Bertels Məhsətini Nizaminin müasiri və tarixi şəxsiyyət kimi təqdim edən ayrı-ayrı müəllif və tədqiqatçılarla razılış-mamağa çalışır və öz fikrini sübuta yetirmək üçün müxtəlif faktlar gətirməyə cəhd edir. Onunla yanaşı A.Y.Krimski də Azərbaycan şairəsinə və onun rübai-lərinə münasibətdə heç də Y.E.Bertelsdən uzağa getməmiş, demək olar ki, onunla eyni mövqedə dayanmışdır. Onların bu mövqeyinin düzgün olmadığını açıqlayan son illərin ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində geniş şərh olunduğuuna görə onun təfsilatına varmayacaqıq. Bircə onu qeyd etmək lazımdır ki, Məhsətinin tarixi şəxsiyyət olduğunu Fəridəddin Əttar (1136-1229), Şəmsəddin Məhəmməd

bin Qeys Razi (XII-XIII əsrlər), Həmdullah Qəzvini (XV əsr), Dövlətşah Səmərqəndi (XV əsr), Qiyasəddin Xondəmir (XVI əsr), Əmir Əhməd Razi (XVI əsr) və başqa orta əsr müəllifləri yazsa da, bu mənbələrin hamisının bir tərəfdən Y.E.Bertelsin əlində olmaması, digər tərəfdən isə onların bəzilərinin ziddiyətli və gümanla deyilən fikirləri onun yuxarıda dediyi nəticəyə gətirib çıxarmışdır. «Onun (Məhsətinin - Ş.K.) haqqındaki məsələ çox mürəkkəbdir. Onu müəyyənləşdirmək üçün əlavə materiallar lazımdır, çünkü əlimizdə olan məlumatlar çox azdır» (104, 77).

4.2. Tərcüməçinin və tərcümənin orijinalının müəyyənləşdirilməsi

Tərcümə abidəsinin mətni üzərində tekstoloji araşdırmaclar aparan tədqiqatçı hər şeydən önce onun doğrudan tərcümə abidəsi olub-olmadığını, dilini, tərcüməçisini, tərcümənin harada və nə vaxt həyata keçirildiyini, orijinalı və onun müəllifi ni müəyyənləşdirməlidir. Bu məlumatlar adətən tərcümə abidələrinin özünə, orta əsr mənbələrinə və şərqi əlyazmaları kata-loqlarına əsasən müəyyənləşdirilir. Bu məlumatların müəyyənləşdirilməsi heç də həmişə asan olmur və geniş araşdırmaclar tələb edir. Digər tərəfdən tərcüməçi orta əsrlərin tanınmış filolog və alimlərindəndirsə bu zaman onun haqqında orta əsr mənbələrindən müəyyən məlumatlar əldə etmək olur. Lakin elə tərcüməçilər də vardır ki, onlarla bağlı heç bir bilgi əldə etmək mümkün olmur, çünkü o, özü haqqında tərcümədə də heç bir məlumat vermir.

Gəlib dövrümüzə çatan ən dəyərli orta əsr tərcümə abidələrindən biri də yuxarıda qeyd etdiyimiz böyük həcmli mənzum “Möcüznamə” əsəridir. Bu abidə istər orta əsrlər Azərbaycan tərcümə və ədəbiyyat tariximizin, istərsə də dilimizin və mətnşunaslığın tarixi inkişaf mərhələlərini öyrənmək baxı-

mündan əvəzsiz və zəngin bir mənbədir. Yüksək dəyərə yiyələ-nən bu poetik tərcümə nümunəsinin müqəddiməsində qeyd edildiyi kimi ayrı-ayrı hekayələrdən ibarət olan əsər dilimizə fars dilindən tərcümə edilmiş və "Möcüznamə" adlandırılmışdır:

*Farisidən nəql olundu bu kitab,
Türki asan ola, ta həm fəslı bab...
Bəzisi oldu munun uş möcüzat,
Kani imiş, ol Rəsuli-kainat.
Bəzisi bunun vilayətnamədir,
Şahi-mərdandan hekayətnamədir.
Bəzisi keçmiş olulardan xəbər,
Çox əcəbdir, o hekayət şərh edər.
Adı "Möcüznamə" olmuşdur buna,
Özgə ad çox layiq olmadı ona. (249, 1b)*

Əbdülqəni Nuxəvi tərcümə abidəsinə yazdığı əlavə şəh-lərində "Mövlənə Məqsudinin "Möcüznamə" kitabı deyə ver-diyi bilgilərdən əsərin müəllifinin, daha doğrusu tərcüməçisinin Məqsudi olduğu aydın olur. Əbdülqəni Nuxəvi onun adına əlavə etdiyi "mövlənə" sözünə söykənərək deyə bilərik ki, Məqsudi dövrünün tanınmış şairlərindən olmuşdur. Buna bax-mayaraq tərcüməçi Məqsudi haqqında əlimizdə olan məxəzlər-dən hələ heç bir məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır. Tərcümə abidəsində də Məqsudi haqqında heç bir məlumat ve-rilməmişdir. Əsərin sonunda yalnız onun həcmi və tərcümə ta-rixi haqqında aşağıdakı məlumat verilir:

*Neçə beyt oldu desək uş bu kitab,
Ya Rəsulun hicrətin eylə hesab.
Altı min yüz altı beyt oldu tamam,
Doqquz yüz yigirmi birdə vəssəlam.
Ənquran içində dər vəqti bahar,*

*Buldu tərtib iş bu nəzmi-qəmküsər.
Kim duşənbə xətm olundu vakti şam,
Həm məhərrəm ayı salx idi tamam.* (249, 269a)

Bu parçada deyildiyi kimi 6106 beytdən ibarət olan tərcümə hicri 921 (1515)-ci ildə məhərrəm ayının sonu, bahar fəslində, axşam çəğə başa çatdırılmışdır. Yüksək sənətkarlıqla tərcümə edilmiş bu böyük həcmli poetik əsər Məqsudinin bir şair kimi kamilləşmiş dövrünə təsadüf edir. Verilən bu məlumatə əsasən də deyə bilərik ki, tərcüməçi XV əsrin ikinci və XVI əsrin birinci yarısında yaşamış, dövrünün tanınmış şairlərindən olmuşdur. Şübə yoxdur ki, bu abidə üzərində aparılacaq ayrıca tədqiqatlar tərcümə abidəsi ilə bağlı daha geniş bilgiləri və tərcüməçinin şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edəcəkdir.

Elə tərcümə abidələri də vardır ki, tərcüməçi, tərcümənin tarixi və yeri haqqında orta əsr mənbələrindən çox tərcümənin özündə daha çox məlumat verilmişdir. Bu da tərcümə ilə bağlı müəyyən məlumatların əldə edilməsi üçün tədqiqatçının işini asanlaşdırır. Yuxarıda haqqında danışdığımız “Xəridət əl-əcaib və fəridət əl-qəraib” adlı abidənin tərcüməçisi Mahmud Şirvanının “Bədrəddin əl-Xətib” adı ilə tanıdığı və “Xətib” təxəllüsü ilə şerlər yazması haqqında orta əsr mənbələrində heç bir məlumat verilməmişdir. O, özünü tam adı, həyatının bəzi dövrləri və səyahətləri, tərcümənin həyata keçirildiyi tarix və tərcümənin himayədarı Osman şah İsgəndər paşa oğlunun sayəsində başa gəlməsi haqqında məlumat vermişdir. O, tərcümənin başa çatdırıldığı tarixlə bağlı mənzum şəkildə belə yazar:

*Nəsayihlə kitab çün oldu axır,
Nəfayislə dəruni oldu faxır.
Və zilhiccadə çünki axır oldu,
Mübarək 'abd ilə həm faxır oldu.*

*Bu ləfzi-gövhərü silki-cəvahir,
Ki, həşdad olmuş idi sinnim əxir.
Bahar ömrün irişmişdi şitəsi,
Bayda olmuşdu saçımın qarası.
Təpəm ağarmışdı sanki buzi-tağ,
Ki, pir olub, tamam getmişiydi çağ.
Tarixi-şod kim verdi əl bu əmra fürsət,
Doqquz yüz yetmişə irmişdi hicrət.* (240, 282a)

Buradan da məlum olur ki, Mahmud Şirvani tərcüməni hicri 970 (1563)-ci ilin Zil-hiccə ayında səksən yaşında ikən tərcüməni başa çatdırmışdır.

Elə hallar da olur ki, tərcümədən bu məlumatları əldə etmək mümkün olmur. Digər tərəfdən tədqiqatçıların abidəni düzgün oxuya bilməməsi nəticəsində onun tərcüməçisi, tərcümə tarixi və s. haqqında ortaya biri-birindən fərqlənən ziddiy-yətli fikirlər çıxmışdır. Bu baxımdan Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” fəlsəfi poemasını fars dilindən dilimizə tərcümə etmiş şəxsin adını B.M.Tahir Şirazi Əlvan Çələbi, M.Tərbiyət Şirazi, son dövrlərin Türkiyə və Avropa tədqiqatçıları isə Şeyx Əlvan Şirazi və Əlvan Şirazi kimi göstərmişlər. Lakin Möhsün Nağısoylunun apardığı tekstoloji araşdırma nəticəsində müttərcimin Vəli Şirazi olduğu müəyyən edilmişdir (62, 58). O, elə tərcümənin mətnində verilmiş məlumatə əsaslanaraq müttərcimin kimliyini düzgün müəyyən edə bilmişdir. Tərcümənin həyata keçirildiyi vaxt və yer haqqında abidədə heç bir məlumat olmadıqda, abidənin əlyazmasının mətninin haşiyələrində və ayrı-ayrı vərəqlərindəki qeydlərə, eləcə də orta əsrlərin ayrı-ayrı məxəzlərinə müraciət edilərək, diqqətlə araşdırma aparılır.

Orijinal və onun müəllifinin müəyyənləşdirilməsi. Ərəb və fars dillərindən orta əsrlərdə dilimizə çevrilmiş elə tərcümə abidələri də vardır ki, onlar bir əsər əsasında yox, bir şairin yaradıcılığından seçmələr şəklində ayrı-ayrı hekayələr və şerlər

tərcümə edilərək, müəyyən bir ad altında ayrıca bir kitabda toplanmış onların hansı şairin, yaxud yaziçinin əsərlərindən tərcümə edildiyi haqqında məlumat verilməmişdir. Bunlara nümunə olaraq Əhmədi Təbrizinin Fəridəddin Ottarın bədii irsindən seçmə hekayələri sərbəst tərcümə etdiyi və “Əsrarnamə” adı altında topladığı abidəni, eləcə də Məqsudinin Ottar irsindən seçmələr şəklində ayrı-ayrı hekayələri dilimizə tərcümə edərək, “Möcüznamə” adı altında bir cilddə topladığı tərcümə əsərini göstərmək olar.

“Möcüznamə” tərcümə abidəsinin müqəddiməsində deyildiyi kimi onun ümumi bir mövzusu olmayıb, ayrı-ayrı hadisələrə həsr olunmuş müxtəlif süjetli mənzum hekayələri əhatə edir. Məqsudi bu tərcüməni kimin əsərindən چevirdiyi haqqında heç bir məlumat verməmişdir. Lakin “Möcüznamə”ni XVI əsrin digər tərcümə abidələri ilə müqayisəli araşdırımlar aparıqda onun hansı müəllifin əsərindən tərcümə olunduğu demək olar ki, müəyyənləşdirilmişdir. «Möcüznamə»də toplanan eyni adlı bir sıra hekayələr «Əsrarnamə» tərcümə abidəsində də aşkar edilmişdir. «Hekayət Hind Sahib Kamal», «Hekayət İbrahim Ədhəm», «Hekayət Şeyx Şibli» və başqaları hər iki tərcümə abidəsində mövcuddur. Hətta bu hekayələrin bəzilərində məzmun uyğunluğu ilə yanaşı eynilik də vardır. Nümunə olaraq göstərə bilərik ki, «Hekayət Şeyx Şibli» hekayətinin əvvəlindən on misra hər iki abidədə tamamilə eyni şəkildədir. Hekayənin sonrakı hissələri biri-birindən fərqlənsə də bir sıra beytlər həm «Möcüznamə»də, həm də «Əsrarnamə»də eyni şəkildə verilmişdir. «Hekayət Hind Sahib Kamal» hekayəsinin mətnləri hər iki tərcümə abidəsində eynidir. Bütün bunlar isə heç bir şübhə yoxdur ki, katibin abidənin mətninə müdaxilə edərək, oraya etdiyi əlavələrdir. «Möcüznamə»də olan başqa hekayələrin heç biri «Əsrarnamə»də yoxdur. «Möcüznamə» və «Əsrarnamə»də olan eyni mövzulu hekayələrə və digər amillərə söykənərək deyə bilərik ki, «Əsrarnamə» kimi «Möcüznamə» də Fəridəddin Ottarın bədii irsindən tərcümə olunmuşdur.

«Əsrarnamə»nin Əhmədi Təbrizi tərəfindən hicri 884 (1479)-cü ildə, yəni «Möcüznamə»dən 37 il əvvəl, yəni hicri 921 (1515)-ci ildə tərcümə olunduğunu nəzərə alsaq, güman etmək olar ki, Məqsudinin bu tərcümədən xəbəri olmuşdur. Gələcəkdə bu dəyərli tərcümə abidəsi üzərində aparılacaq ayrıca tədqiqat işləri bize hələ məlum olmayan çox mətləbləri aşkarlayacaqdır.

Bir sırə hallarda orijinalın müəllifi haqqında mənbələrdə və müasir tədqiqatlarda ziddiyətli fikirlər verildiyindən, onu dəqiq müəyənləşdirmək böyük çətinliklər yaradır. «Xəridət əl-əcaib və fəridət əl-qəraib» adlı əsər nəinki orta əsr mənbələrində, hətta müasir tədqiqatlarda, biri-birindən yalnız ləqəbləri ilə fərqlənən gah Əbu Həfs Siracəddin Ömər bin Müzəffər İbn əl-Vərdiyə, gah da Əbu Həfs Zeynəddin Ömər bin Müzəffər İbn əl-Vərdiyə mənsub edilir. İbn əl-Vərdi adı ilə şöhrət tapmış bu müəlliflərin hər ikisinin məşhur alim, fəqih, tarixçi, ədib və şair olduqları haqqında məlumatlar verilməklə bərabər, onların başqa əsərləri bəzi mənbələrdə birinə, digər kitablarda isə o birinə aid olunduğu göstərilir. Bəzi mənbələrdə Zeynəddin İbn əl-Vərdinin hicri 690 /1291/-ci ildə, bəzilərində hicri 689 (1290)-cu ildə, başqaları isə hicri 691 (1292)-ci ildə Suriyanın Mə'ərrət ən-Nu'man şəhərində anadan olduğu deyilir. Həmin mənbələrdə onun ölüm tarixi haqqında da fərqli məlumatlar verilmişdir. Hacı Xəlifə başqa məxəzlərdə olduğu kimi Zeynəddin İbn əl-Vərdinin həm hicri 749 (1348)-cu ildə, həm hicri 750 (1349)-cu ildə, həm də hicri 849 (1445-1446)-cu ildə vəfat etdiyini yazır.

Siracəddin İbn əl-Vərdinin hicri 691 (1292)-ci ildə Suriyanın Mə'ərrət ən-Nu'man şəhərində anadan olduğu və hicri 749 (1348)-ci ildə vəfat etdiyi qeyd edilir. Bununla bərabər onunda ölüm tarixi haqqında verilən məlumatlar ziddiyətlidir. Başqa mənbələrdə isə onun hicri 861 (1457)-ci ildə, yaxud hicri 850 (1446)-ci ildə vəfat etdiyi qeyd edilir.

İbn əl-Vərdilərin əsərləri haqqında verilən məlumatlar da-

ha ziddiyyətli və daha dolaşıqdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi mənbələr hər iki İbn əl-Vərdilərin tanınmış ədib, fəqih, tarixçi və dilçi olduğunu qeyd etmiş, onların mənzum əsərlərindən, divanından, fiqhə, dilciliyə, tarixə, tarixi-coğrafiyaya, etikaya dair əsərlərindən və şərhlerində bəhs etmişdir. Bu əsərlərin Avropa və Asiya ölkələrində yayılmış əlyazmalarında müəllif kimi gah Zeynəddin İbn əl-Vərdi, gah da Siracəddin İbn əl-Vərdi göstərilmişdir. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun "Xəridət əl-əcaib və fəridət əl-qəraib" əsərinin dörd əlyazma nüsxəsi saxlanılır. B-5725 şifrəli əlyazmasında müəllif kimi Əbu Həfs Ömrə bin əl-Vərdi əl-Hələbi göstərildiyindən əsərin hansı İbn əl-Vərdiyə mənsub edildiyi məlum olmur. B-6754 şifrəli əlyazmasında isə Zeynəddin İbn əl-Vərdiyə aid edilmişdir. Başqa B-3031 və B-1700 şifrələri altında saxlanılan əlyazmalarında əsərin müəllifi göstərilməmişdir. Əsərin hicri 1324 (1906)-cü ildə həyata keçirilmiş Misir nəşrində müəllifin Siracəddin İbn əl-Vərdi olduğu göstərilmişdir. Çağdaş tədqiqatlarda da yalnız bu əsəri deyil eləcə də digər əsərləri İbn əl-Vərdilərin gah birinə, gah da o birinə aid edilərək, onlar ayrı-ayrı iki şəxslər kimi təqdim edilir. İ.Y.Kraçkovski yazır ki, "Xəridət əl-əcaib və və fəridət əl-qəraib" əsəri alımların çoxu tərəfindən Siracəddin İbn əl-Vərdiyə aid edildiyinə görə onun əsəri hesab edilir (124, 490).

Aparılan araşdırmaşlar göstərir ki, orta əsr katib və xəttatları, eləcə də filoloqları İbn əl-Vərdi təxəllüsü ilə iki şəxs kimi verilmiş klassikin həyatı ilə bağlı o qədər dolaşıqlıq yaratmış və təhriflərə yol vermişlər ki, bunu müasir tədqiqatçılar belə açmaqda özlərini imkansız hiss edirlər. Bu şəxsiyyətlər biri-birindən yalnız Zeynəddin və Siracəddin ləqəbləri ilə fərqlənir. Orta əsrlərdə tanınmış elm və mədəniyyət xadimlərinin, hətta sərkərdələrin və hökmədarların adlarının əvvəlinə "Şəmsəddin", "Nəcməddin", "Seyfəddin" və başqa ləqəblərin əlavə edilməsi dəb halını almışdı. İbn əl-Vərdinin adının əvvəlinə də göstərilən ləqəblərin əlavə edilməsi təbiidir. Ola bilsin ki, kim

isə ona "Zeynəddin", başqaları isə "Siracəddin" ləqəbləri vermişdir. İki ləqəbi olan Orta əsr klassikləri də az deyildir. Digər tərəfdən bu çox güman ki, İ.Y.Kraçkovskinin yazdığı kimi orta əsr katibləri, bibliografları və filoloqların təhrifləri nəticəsində meydana gəlmışdır, çünkü iki şəxs kimi təqdim olunan İbn əl-Vərdilərin hər ikisinin öz adları, eləcə də ata və babalarının adları, anadan olduqları yer də eynidir.

İbn əl-Vərdilərin adlarında mühüm bir faktor da tədqiqatçıların diqqətindən kənardə qalmamışdır. İbn əl-Vərdilərin hər ikisinin adının qarşısında verilmiş Əbu Həfs ifadəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Orta əsrlərdə adlara edilmiş bu qəbildən olan əlavələr,-Əbu Əli, Əbu Əhməd, Əbu-l-Vəfa və s.,-çox işlədilmişdir. Hətta, müasir dövrdə də ərəb ölkələrində adamlar biri-birinə müraciət forması kimi Əbu Mustafa (Mustafanın atası), Əbu Mahmud (Mahmudun atası), Əbu Malik (Malikin atası) və sair deyə müraciət edirlər. Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Zeynəddin İbn əl-Vərdi və Siracəddin İbn əl-Vərdi eyni adamdır. İbn əl-Vərdilərin adlarına edilmiş Əbu Həfs (Həfsin atası) əlavəsi göstərir ki; onların hər ikisi Həfsin atasıdır. Bir uşağın isə iki atası ola bilməz. Bununla bərabər onların öz adlarının, eləcə də ata və babalarının adlarının eyni olduğunu və hər ikisinin eyni şəhərdə dünyaya gəldiklərini nəzərə alsaq, onların bir şəxs olmaları haqqında qəti fikir söyləmək olar. doğum və ölüm tarixlərindəki ixtilafların isə orta əsr katib və bibliograflarının yaratdıqları təhriflərdən irəli gəldiyini deyə bilərik.

Tərcümənin dilinin müəyyənləşdirilməsi. Tərcümə abidələrinin doğrudan da bizim xalqa mənsub olduğunu dəqiqlik müəyyənləşdirmək üçün onun dili üzərində dəqiqlik araşdırmaqla aparmaq lazımdır. Lakin orta əsr tərcümələrinin dilinin müəyyənləşdirilməsində də müəyyən çətinliklər meydana çıxa bilər. Müasir Azərbaycan və türk dillərindən fərqli olaraq, orta əslərdə bu dilləri biri-birindən fərqləndirmək o qədər də asan deyildir.

Təsadüfi deyildir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" ümumtürk abidəsi sayılır və onun dili də ümumtürk dili kimi öyrənilir. Bu abidənin türk xalqlarından hansı birinə isə mənsub olduğunu qəti şəkildə təsdiq etmək mümkün deyildir. Buna görə də həmin abidənin milli mənsubiyyəti haqqında tədqiqatlarda biribirindən fərqli müxtəlif fikirlər yürüdülür. Eyni sözləri bir sıra orta əsr klassiklərinin əsərləri haqqında da söyləmək olar. Digər tərefdən Anadolu türklərinin dili heç də Azərbaycan dilindən fərqlənmir. Buna görə də Anadolu türkcəsini alımlorimizin Azərbaycan türkcəsi adlandırmaları heç də təsadüfi deyildir.

Digər tərefdən isə orta əsrlərdə Türkiyənin mədəniyyət mərkəzlərində təlim almış ziyalıların, alımların, şair və yazıçıların, eləcə də tərcüməçilərin dilində Türkiyə ləhcəsi öz təsiri ni göstərməyə bilməzdi. Bununla bərabər bir sıra Azərbaycan müəllifləri köçərək Türkiyənin, İranın, Orta Asiyənin, İraqın, Hindistanının və başqa ölkələrin mədəniyyət mərkəzlərində məskunlaşmış və oralarda yazıb-yaratmışdır. Onların yaradıcılığında bu ölkələrin yerli ləhcələri öz əksini tapmaya bilməzdi. Buna görə də tərcümə abidələri tekstoloji araşdırılmalara cəlb edilərkən onun dili diqqətlə öyrənilməli, tərcüməçinin hansı xalqa mənsub olduğu düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Tərcümə abidəsinin dilinin düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün isə öncə tərcüməçinin hayatı orta əsr mənbələri əsasında dərinlənən araşdırılmalıdır. Bu üsulla tərcüməçinin kimliyini müəyyən etmək mümkün olmadıqda isə, onların Şirvani, Gəncəvi, Şəkəvi, Bakuvi, Naxçıvani, İravani, Tiflisi, Beyləqani, Qarabağı, Təbrizi, Ərdəbili, Əbhəri, Xalxali, Marağı, Həmadani, Şəhərizuri, Qəzvini, Sarabi, Şəbüstəri, Səlmasi, Gilani, Urməvi və başqa nisbələrinə söykənmək lazımdır. Deyilənlərə misal olaraq yuxarıda adını çəkdiyimiz "Xəridət əl-əcaib və fəridət əl-qəraib" tərcümə abidəsinin müətərcimi Bədrəddin Xətib Mahmud bin Məhəmməd bin Dilşad Şirvani ömrünün müdrik çağında Türkiyəyə köçərək orada məskunlaşmış və adı çəkilən əsəri də

orada tərcümə etmişdir. Onun dilində müəyyən dərəcədə türk dilinə xas ünsürlərin olmasına baxmayaraq, mütərcimin Azərbaycan dili özünü qabarıq şəkildə göstərmışdır. Buna görə də orta əsr tərcümələrinin mənşəyini müəyyənləşdirərkən həlliçi faktor kimi abidənin leksik tərkibi böyük rol oynayır.

Bununla da, belə qənaətə gəlmək olar ki, tekstoloji tədqiqata cəlb edilən əsərlərin mümkün qədər bütün əlyazma nüsxələrini əldə etmək üçün dünya kitabxanaları və müzeyləri fondlarında olan əlyazma kitablarının elmi-paleoqrafik məlumatlarını əhatə edən təsvirini həyata keçirərək, həmin təsvirləri kataloqlar şəklində çap edərək, elm aləminə təqdim etməlidirlər. Bir nüsxədə gəlib dövrümüzə çatmış əsərin mətnini maksimum müəllif iradəsinə uyğun hazırlamaq üçün tədqiqatçı əsərin aid olduğu dilin tarixini, ərəb və fars dillərini, paleoqrafiyanı gözəl bilməlidir. Mətnşunas əsəri çoxsaylı əlyazma nüsxələri əsasında tədqiq edərkən onları müqayisəli surətdə araşdıraraq, əlyazma nüsxələrindən hər birinin başqasına nisbətdə yeri və rolü müəyyənləşdirilir və əsas mətn seçilir. Bundan sonra isə nümunəvi mətn müəyyənləşdirilir.

Tekstoloji araşdırırmalar prosesində atribusiya məsələlərinin həlli ən çətin problemlərdəndir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırırmalar geniş, kompleks tarixi-ədəbi tədqiqatlara söykənməlidir. Mətnşunas tədqiq etdiyi əsərin mətninə yad ünsürlərin nüfuzuna imkan verməməli, hər bir klassikin əsərini özünə aid etməli və qaytarmalıdır.

Tərcümə abidəsinin mətni üzərində tekstoloji araşdırırmalar aparan tədqiqatçı hər şeydən önce onun doğrudanda tərcümə abidəsi olub-olmadığını, dilini, tərcüməçisini, tərcümənin harada və nə vaxt həyata keçirildiyini, orijinalı və onun müəllifi ni müəyyənləşdirməlidir.

Mətnin nəşrə hazırlanması

5.1. Nəşrin növləri

Abidənin əlyazma nüsxələri əsasında onun mətni üzərində aparılan tekstoloji araşdırımlar başa çatdırıldıqdan sonra, tədqiqatçının qarşısında duran başlıca və axırıncı vəzifə tarixi öyrənilmiş mətni nəşrə hazırlamaqdan ibarətdir. Mətnin nəşrə hazırlanması, onun üzərində aparılmış elmi-tekstoloji araşdırımların nəticələrini sənədləşdirilmiş şəkildə əhatə edən praktiki məsələdir. Ədəbiyyat abidələri nəşrə hazırlanarkən bu nəşr elə formada həyata keçirilməlidir ki, onlardan yalnız ədəbiyyatşünaslar deyil, eyni zamanda dilçilər və tarixçilər də istifadə edə bilsinlər. Bununla bərabər nəşr ediləcək əsərin əsas mətninin seçilməsində ədəbiyyatşünas və tarixçilərin mövqeyi dilçilərin mövqelərindən fərqlənə bilər. Bu halda dilçi əsərin dilçilik baxımından daha maraqlı nüsxəsinə, ədəbiyyatşünas və tarixçi isə əsərin ideya məzmununa və tarixilik prinsiplərinə əsasən dəyərləndirilən əlyazmasına üstünlük verə bilər. Dilçilər əsəri bir nüsxə əsasında nəşr etdirməkdə əsas məqsədləri dil faktlarının araşdırılmasından ibarətdir. Ədəbiyyatşünaslar və tarixçilər isə mətni əldə edilən bütün əlyazma nüsxələri əsasında nəşr edirlər. Ədəbiyyatşünas və tarixçilərin tədqiqatlarında adətən nüsxə fərqləri əsas mətnin imla və qrafik xüsusiyyətlərinə uyğun göstərildiyinə görə bu dilçini təmin etməyə də bilər. Əsərin ayrı-ayrı əlyazma nüsxələrindəki bütün orfoqrafik və qrafik müxtəlifliyini isə nüsxə fərqlərində göstərmək mümkün deyildir, çünki onların göstərilməsi elmi-məlumat aparatını həddindən çox yüklemiş olar və nüsxə fərqlərindən istifadəni faktiki olaraq imkansız edər. Əsas mətnin orfoqrafik və qrafik müxtəlifliyi haqqında isə ancaq «ön söz» də qısa məlumat vermək olar.

Deyilənlərlə yanaşı, nəşrə hazırlanan mətnin şərhində də dilçi ilə tarixçinin və ya ədəbiyyatşunasın mövqeləri üst-üstə düşməyə bilər. Əgər ədəbiyyatşunaslar və tarixçilər mətni öz elmlərinin tələblərindən çıxış edərək şərh edəcəklərsə, dilçi öz şərhlərini abidənin dil faktlarının öyrənilməsinə yönəldəcəkdir. Buna görə də, Əhmədi Təbrizinin «Əsrarnamə», Yusif Məddahın «Vərqa və Gülşah» və başqa əsərlər kimi klassik abidələrin dilçilik baxımından tədqiqi üçün onların ayrıca nəşri həyata keçirilməlidir.

Əsərin mətninin ədəbiyyatşunaslar, tarixçilər və dilçilər üçün hazırlanan nəşr formaları bir-birindən fərqləndiyinə görə biz ədəbiyyatşunaslar üçün hazırlanan nəşr forması üzərində dayanacaqıq. Ədəbiyyatşunaslar üçün hazırlanan nəşrin özü də qarşıya qoynulan məqsədə əsasən elmi və kütləvi nəşrlərə ayrıılır. Elmi nəşrin özü də iki yerə bölünür:

a) Mətnin bütün əlyazma nüsxələri əsasında hazırlanmış mükəmməl nəşr.

b) Mətnin hər-hansı bir nüsxəsinin nəşri.

a) Bütün nüsxələr əsasında aparılmış tekstoloji araşdırma- ların nəticəsi kimi həyata keçirilən elmi nəşr, orta əsr Azərbay- can yazılı abidələrinin elmi nəşrinin əsas formasıdır. Bu üsulla hazırlanmış mətn mətnşünaslıqda elmi-tənqid mətn adlanır. Abidənin bütün əlyazma və qədim çap nüsxələrinə söykənən tekstololji tədqiqatlar əsasında hazırlanmış mətnlər tənqid mətnlər hesab edilir. Bu nəşrin qarşısına qoyduğu əsas məqsəd nəşrə hazırlanan yazılı abidəsinin tarixini bütünlükə elm aləminə təqdim etməkdir. Buna görə də əsər özünün bütün əlyazma nüsxələri əsasında nəşrə hazırlanmalıdır. Nəşrə hazırlanan elmi-tənqid mətnə yazılan müqəddimədə tekstoloji tədqiqatın əsas prinsipləri, tədqiqata cəlb edilmiş əlyazma və əski çap nüsxələrinin elmi təsviri və onların şərti işaretləri, abidənin qrafiq və orfoqrafik xüsusiyyətləri, eləcə də başqa məsələlər haqqında ətraflı şərh verilməlidir. Belə nəşrlərə nümunə olaraq Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah

İsmayıllı Xətai, İbrahim Gülşəni, Şahi və başqa Azərbaycan klassikləri əsərlərinin elmi-tənqidi mətnlərini göstərmək olar.

b) XIX əsrдə ərəb qrafikası ilə kitab çapı başlıqdан sonra, ayrı-ayrı filoloqlar tərəfindən Azərbaycan klassiklərinin əsərləri bir əlyazma nüsxəsi əsasında çap olunmağa başlamışdır. Belə tənqidi nəşrlərin məqsəd və vəzifələri əsərin çoxlu əlyazmaları əsasında həyata keçirilən elmi-tənqidi nəşrinin məqsəd və vəzifələrindən tamamilə fərqlənirdi. Bir nüsxə əsasında həyata keçirilən tənqidi nəşrlərin əsas məqsədi klassiklərin elmi və bədii yaradıcılığı haqqında geniş xalq kütlələrinə məlumat vermək, məktəb və mədrəsələrdə tədris vasitələrinə olan ehtiyacları ödəməkdən ibarət olmuşdur. Bununla bərabər həmin nəşrlər dil tariximizin öyrənilməsi üçün başlıca məxəzlər kimi istifadə edilirdi.

Bu nəşrlər klassiklərin bədii irslərini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq, klassiklərin əsərləri bir əlyazması əsasında nəşr olunduqlarından bu və ya digər müəllifin bədii irsini tam şəkildə əhatə etməmişdir. Əgər hansı bir klassikin divanı bir əlyazması əsasında nəşr edilirsə, bu zaman orada hansı təhriflər və nöqsanlar özünə yol tapacağını təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir. Orta əsr əlyazmalarında hansı ciddi təhriflərə yol verildiyini nəzərə alsaq, bu zaman belə nəşrlər müəllifin ədəbi irsini, ədəbiyyat tarixində tutduğu mövqeini, dünyagörüşünü, ideya istiqamətlərini, dilini, fərdi üslub xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün nə dərəcədə etibarlı olduğunu və müəllif iradəsini eks etdirdiyini asanlıqla söyləmək olar. Digər tərəfdən naşirlər istədikləri əsərin nəşri üçün əsas götürdükləri əlyazma haqqında heç bir paleoqrafik məlumat verməmiş, onun köçürülmə tarixi və yeri, elmi təsviri və orfoqrafiyası ilə bağlı gələcək tədqiqatçılara və oxuculara zəruri bilgilərin çatdırılmasını da lazımlı bilməmişlər. Buna görə də belə nəşrlər üçün hansı meyarlar, prinsip və metodlar əsas götürüldüyü məlum olmur. Onlar üçün də belə nəşrləri elmi nəşrlər adlandırmaq çətindir.

Nəsimi «Divan»ının belə nəşrlərindən danışan bir sıra tədqiqatçılar onların nöqsanlı olduğunu qeyd etmişlər. İsmayıllı Hikmət Nəsimi «Divan»ının İstanbul nəşri haqqında belə yazar: «Nəsiminin (hicri - Ş.K.) 1260 -cı ildə İstanbulda «Əxtər» mətbəəsində basdırılan türkçə divanı nöqsanıdır» (36, 185).

Nəsimi «Divan»ının bir nüsxə əsasında həyata keçirilmiş bu nəşrləri ilə bağlı C.Qəhrəmanov belə yazar: «Nəsimi «Divan»ının ərəb əlifbası ilə nəşrlərinin heç birini elmi nəşr hesab etmək olmaz. Həmin nəşrlərin hər biri ayrılıqda natamam və qüsurlu əlyazma nüsxələrinə əsaslanmış, naşirlərin müdaxiləsinə məruz qalmışdır» (42, 8). Eyni sözləri Xətainin, Füzulinin və başqa Azərbaycan klassikləri əsərlərinin ilkin nəşrləri haqqında da demək olar.

Hər-hansı klassik abidənin müxtəlif əlyazmaları əsasında həyata keçirilən elmi nəşri ilə yanaşı, mətnşünaslıq təcrübəsində əsərin bir əlyazma nüsxəsi əsasında nəşri də mövcuddur. Belə nəşrlərin məqsəd və vəzifələri abidənin çoxlu əlyazmaları əsasında həyata keçirilən elmi nəşrinin məqsəd və vəzifələrdən tamamilə fərqlənir. Belə nəşrlər aşağıdakı iki üsulla həyata keçirilə bilər:

- I. Faksimile nəşri.
- II. Diplomatik nəşrlər.

I. Faksimile nəşri. Abidənin faksimile nəşrində yalnız əsərin mətni yox, eyni zamanda əlyazma da öz əksini tapır. Belə nəşrlərdə abidənin bir əlyazmasının fotosurəti çıxarıllaraq, əlyazmasında heç bir düzəliş və ya redaktəyə yol vermədən, eyni zamanda onu başqa nüsxələrlə müqayisə edərək, nüsxə fərqləri göstərilmədən olduğu kimi nəşr edilir. Abidənin faksimile nəşri aşağıdakı hallarda həyata keçirilə bilər:

1. Əgər hər-hansı bir abidənin avtoqraf nüsxəsi əldə edilərsə, bu zaman həmin nüsxə haqqında elm aləminə və geniş oxucu kütłəsinə məlumat vermək və həmin abidənin mətnini müəllif iradəsinə uyğun şəkildə hazırlanmaq məqsədilə abidə bir nüsxə əsasında nəşr edilə bilər.

2. Avtoqrafları zəmanəmizdək gəlib çatmamış klassikin sağlığında, yaxud ölümündən az sonra üzü köçürülmüş hərhənsi bir əsərinin əlyazması əldə edilərsə, bu zaman onun faksimilesini nəşr etdirmək olar. Belə əlyazmalar əsərin ən nadir nüsxələri kimi onun mətnini müəllif nüsxəsinə yaxın şəkildə hazırlanmasına böyük kömək göstərmiş olar.

Klassik abidələrin nadir nüsxələrinin faksimile nəşrinə nümunə olaraq, Füzulinin «Divan»ını göstərmək olar. Füzulinin «Divan»ının bu əlyazması şairin ölümündən cəmi 14 il sonra, yəni hicri 977 (1570)-ci ildə üzü köçürülmüş və onun faksimile nəşri Həmid Araslı tərəfindən həyata keçirilmişdir. Heyran Xanımın «Divan»ının nadir əlyazmasının Cənnət Nağıyeva tərəfindən həyata keçirilmiş nəşri də bu zərurətdən meydana gelmişdir.

3. Klassik abidələrin bir-nüsxə əsasında nəşr edilməsinin başlıca məqsədi dilçilik məsələlərinin öyrənilməsi zərurətdən meydana gələ bilər. Orta əsr abidəsinin tarixi məlum olan ən qədim və kamil əlyazmasını mətnşunas nəşr etdirməklə onun dilinin öyrənilməsini qarşıya əsas məqsəd kimi qoyur. «Əsrarnamə» tərcümə abidəsinin C.Qəhrəmanov tərəfindən bir nüsxə əsasında nəşrini və dilçilik baxımından tədqiqini nümunə kimi göstərmək olar.

4. Abidənin bir əlyazma nüsxəsi əsasında faksimile nəşrinin daha bir məqsədi isə qədim və nadir əlyazma kitablarını maddi-mədəniyyət abidələrimizin ən dəyərli nümunələri kimi qoruyub saxlamaq və tədqiqatçılara isə əsərin bu faksimile nəşrini verməkdir. Belə nəşrlər və mikrofilmlər olmadan yazılı abidələr uzun müddət istifadədən sonra məhv edilə bilər.

Orta əsr abidələrinin bir nüsxə əsasında faksimile nəşri əlyazmanın bütün xarici əlamətlərini (qrafika, bədii tərtibat, mətnin özünü, haşiyələrdəki qeydləri, düzəlişləri və s.) özündə eks etdirse də, onun bir çox xarakterik xüsusiyyətlərini öyrənmək olmur. Belə nəşrlərdə əlyazmanın kağızı və onun istehsal keyfiyyəti, mürəkkəbin rəngi, kağızın filqranları, miniatür və

ornamentlərin rəngi və onların çəkilməsində istifadə edilmiş boyalar, qızıl suyu və s. haqqında məlumat əldə etmək mümkünüz olacaqdır. Bununla da əlyazmanın paleoqrafik xüsusiyyətlərini öyrənmək imkan xaricində qalacaqdır.

Faksimile nəşrinin üstünlüklerindən biri də ondan ibarətdir ki, belə nəşrlər abidədən istifadə etməyi daha da asanlaşdırı bilər. Bir sıra hallarda kağıza qənaət etmək üçün əsərin mətni katib və ya xəttat tərəfindən çox xırda və narın xətlə yazılmışdır. Belə mətnlərin oxunması tədqiqatçılar üçün müəyyən çətinliklər yaradır. Belə çətinlikləri aradan qaldırmaq və tədqiqatçının işini asanlaşdırmaq məqsədilə mətnşunas faksimile nəşrində mətnin həcmini bir neçə dəfə böyüdü bilər. Bunun nəticəsində də əlyazmadan istifadə xeyli asanlaşdırılmış olur. Belə nəşrlərə nümunə olaraq, Fəthullah Şirvaninin «Rısalətun fi-l-musiqa» («Musiqi haqqında traktat») əsərinin Türkiyənin Topqapı sarayında saxlanılan yegənə nüsxəsinin Fuad Sezgin tərəfindən Almaniyada həyata keçirdiyi faksimile nəşrini göstərmək olar. Bu nəşrdə mətnin həcmi bir neçə dəfə böyüdülmüşdür.

5. Ayrı-ayrı tarixi sənədlərin tərcüməsi ilə birlikdə onların faksimilesi də nəşr edilir. Belə nəşrlər tarixi sənədlərin tədqiqatçı tərəfindən düzgün oxunub-oxunmaması, müxtəlif xarakterli istilahların tərcüməsinin nə dərəcədə düzgün verildiyini yoxlamaq məqsədilə həyata keçirilir. Belə nəşrlərə nümunə olaraq, Elmira Seyidbəylinin «Qarabağ torpaq mülkiyyətinə aid arxeoqrafik materiallar. Gövhər ağa Cavanşirin sənədləri» (72), «Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri» (71) adlı əsərlərini göstərmək olar.

Yazılı abidələrin bir nüsxə əsasında həyata keçirilən nəşrlərinə qısa müqəddimə yazılaraq, orada onun hansı kitabxana-da saxlandığı, bu əlyazmanın əhəmiyyəti və əsərin müəllifi haqqında müxtəsər məlumatlar verilir. Dilçilik baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən abidələrin faksimile nəşrinə yazılmış tədqiqatda onun dili ətraflı şəkildə araşdırılır. Tarixi sənədlərin

nəşrinə isə ətraflı tarixi araşdırma verilərək, onların əhatə etdikləri mövzular və sahələr işıqlandırılır.

II. Diplomatik nəşr. Bir nüsxə əsasında həyata keçirilən ikinci üsul diplomatik nəşrləri əhatə edir. Diplomatik nəşrlər müəyyən cəhətlərinə görə faksimile nəşrlərindən fərqlənir. Əgər faksimile nəşri əlyazmanın fotosurəti əsasında çap edilsə, diplomatik nəşrlər tipoqrafik yığma üsulu, yaxud kompüter vasitəsilə həyata keçirilir. Diplomatik nəşrlərdə abidənin dəqiq mətninin verilməsi üçün mətnşunasdan həqiqi mənada elmi-tədqiqat işi aparılması, mətnin dərindən öyrənilməsi, əlyazma-yə xas olan bəzi xarakterik əlamətlərin tipoqrafiya vasitəsilə olduğu kimi verilməsi üçün müəyyən üsulların tətbiq olunması tələb edilir. Diplomatik nəşrlərin elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqatlara söykənərək hazırlanmış düzgün mətn hazır material olaraq, gələcək tədqiqatçıların ixtiyarına verilir.

Diplomatik nəşrlər üçün hazırlanan aparat faksimile nəşri ilə müqayisədə daha mürəkkəbdür. Mətnşunas nəşrə yazdığı müqəddimədə nəşr üçün əsəri hansı prinsipə əsasən seçdiyini, onun mətni üzərində apardığı araşdırma larda hansı üsullara söykəndiyini işıqlandırmalıdır. Sonra abidənin müfəssəl texstoloji təsviri verilməlidir. Bu təsvirdə abidənin kağızının və materialının, yazısının, abidənin vəziyyətinin, yaxud deffektinin xarakteristikası verilir. Bununla bərabər aydın olmayan və çətin oxunan sözlər açıklanır. Tarixi ədəbi şərhlərdə isə nəşr edilən abidənin yaranma tarixi, onun başqa mənbələr sırasında yeri və s. açıklanır. Sonda tipoqrafiya üsulu ilə həyata keçirilən nəşrdə mətnin tərtibində istifadə edilmiş şərti işaretlər və əlamətlər verilməlidir. Azərbaycan şəfahi xalq ədəbiyyatı nümunələri, o cümlədən qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarının, bayatıların və s. ayrı-ayrı variantları bu üsulla nəşr edilərək, gələcək tədqiqatçıların sərəncamına verilir.

Kütłəvi nəşrlər. Belə nəşrlər abidənin bütün mövcud əlyazma və qədim çap nüsxələrinə söykənərək aparılmış texstoloji tədqiqatlar nəticəsində tərtib edilmiş elmi-tənqidi mətn

əsasında həyata keçirilir. Kütləvi nəşrlərin özü də təyinatına görə müxtəlif ola bilər. Belə nəşrlər müəllifin külliyatını, seçilmiş əsərlərini, yaxud ali və orta məktəblər üçün hazırlanan dərsliklərə (müntəxəbatlara, topnlara) daxil edilmiş ayrı-ayrı əsərlər formasında yerinə yetirilə bilər.

5.2. Mətnin tərtibi

Əsas mətn seçildikdən sonra onun nəşrə hazırlanması mərhələsi başlayır. Mətnşunas hər şeydən önce nəşr qaydalarını müəyyənləşdirməlidir. Əsər istər linqvistik, istərsə də ədəbiyyatşunaslıq baxımından diqqətlə öyrənilməli və mətn nəşrə hazırlanarkən heç bir nöqsana və ya mətnşunas özbaşınalığına yol verilməməlidir. Məlum həqiqətdir ki, ərəb əlifbası Azərbaycan dilinin yazı qaydalarına uyğun gəlmədiyindən əsərlərin fonetik tərkibinin, eləcə də orfoepik normalarının müəyyənləşdirilməsində kifayət qədər böyük çətinliklər yaradır. Şairin və yaxud yazılıçının istər əsərləri, istərsə də onun dil və üslub xüsusiyyətləri, tələffüz və imla normaları haqqında düzgün fikir söyləmək üçün müəllifin avtoqrafi olmalıdır. Orta əsr klassiklərinin avtoqrafları isə çox nadir hallarda əldə edilə bilər. Katib nüsxələri isə Yaxın və Orta Şərqi ayrı-ayrı bölgələrindəki fərqli yazı və xətt üslubuna yiyeñənən, ayrı-ayrı miniatür və xəttatlıq məktəblərində çalışmış nasixlər tərəfindən köçürüldüyündən tələffüz və imla xüsusiyyətlərinə görə müəllif dilindən fərqlənir. Lakin əsərin katib əlyazmaları müəllif dilindən fərqlənsə də həmin abidələr müxtəlif dövrlər üzrə Azərbaycan dilini və onun imla xüsusiyyətlərinin öyrənmək üçün kifayət qədər zəngin material verir. Orta yüzilliklərdə dilimizin inkışaf mərhələlərini özündə əks etdirən başlıca məxəzlər məhz bu əlyazma abidələridir. Ərəb dilinin qrammatik qanunlarına əsasən sait səslərin (uzun saitlərdən başqa) yazılmaması dilimizin fonetik qanunlarını və səs tərkiblərini tam müəyyənləşdirməyə

imkan vermir. «Odur ki, ərəb qrafikasının xüsusiyyətlərinə əsasən, ümumiyyətlə, türk dilləri, eləcə də Azərbaycan dilinin səslərinin keyfiyyəti və məxrəci, bu dilin sözlərinin tələffüzü və həmin tələffüzdə gözə çarpan sabitlik və qanunauyğunluq haqqında irəli sürülən mülahizə və çıxarılan nəticələr, şübhəsizdir ki, təxmini, təqribi xarakter daşıya bilər» (42, 24).

Əlyazma abidələrində öz əksini tapmış yuxarıda göstərilən orfoqrafiya və qrafika müxtəlifliyini nəzərə alaraq, mətn nəşrə hazırlanarkən mətnşunas bu sahədə diqqətli olmalı və müəyyən prinsipə əsaslanmalıdır. Ayrı-ayrı dövrlərdə üzü köçürülmüş və müxtəlif imla qaydalarını özündə ehtiva etmiş mətnin əlyazma nüsxələrinin orfoqrafik və qrafik müxtəlifliyinin hamısını tərtib edilmiş bir mətndə vermək mümkün deyildir. Bu ancaq anlaşılmazlığa səbəb ola bilər. Əsərin əlyazma nüsxələrində olan orfoqrafiya və qrafika müxtəlifliyi elmi-tənqidi mətnin tərtib prinsiplərini işıqlandıran ön sözdə şərh edilə bilər. Bu da ayrı-ayrı dövrlərdə mövcud olmuş imla qaydalarını öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Buna görə də tərtib edilən elmi-tənqidi mətn üçün əsas mətndəki imla və qrafik xüsusiyyətlər əsas götürürlə bilər. Lakin orada olan imla xətaları və qrafik sabitsizlik islah edilməlidir. Bununla əlaqədar C.Qəhrəmanov tədqiqatlarında belə yazır: «Nəsimi əsərlərinin tənqidi mətnini tərtib edərkən Azərbaycan SSR Respublikası əlyazmaları fondunda M -227/11671 şifri altında mühafizə edilən, şərti olaraq «A» nüsxəsi adlandırdığımız əlyazması əsas götürülmüşdür. Mətnin iması və qrafik xüsusiyyəti əsasən həmin nüsxəyə müvafiqdir. Bununla belə, həmin nüsxənin daxili imla xətalarını və başqa nüsxələrin ümumi vəziyyətini, eləcə də Azərbaycan paleoqrafiyasının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, əsas götürdüyüümüz «A» nüsxəsinin bəzi qrafik sabitsizliyini aradan qaldırmağı vacib hesab etmişik» (42, 79). Bununla bərabər elmi-tənqidi mətnlərin tərtibində XVIII yüzillikdə türk xalqlarının ərəb qrafikası əsasında yaratdıqları sabit orfoqrafiya normaları da əsas götürülə bilər.

5.3. Elmi-məlumat aparatının tərtibi

Hər hansı bir əsərin hazırlanmış elmi mətni və onun mənbələri haqqında ətraflı məlumat almaq, tədqiqat və araşdırma-lar əsnasında istifadə edilmiş metod və prinsiplərin öyrənilməsi, mətnin atribusiyası və şərhinin verilməsi, onun tərtibində qəbul edilmiş elmi mühakimələrin və nəticələrin düzgünlüyü-nün yoxlanması üçün müasir mətnşünaslıqda hər bir akademik nəşrə geniş elmi-məlumat aparatı tərtib olunur. Elmi-məlumat aparatı olmadan, tərtib olunmuş mətnin, ümumiyyətlə aparılmış tədqiqatın düzgünlüyü haqqında müəyyən fikir söyləmək çox çətin olardı. Hazırlanmış mətnin oxucular və tədqiqatçılar tərəfindən yaxşı başa düşülməsi və lazımlı olan məlumatların oradan asanlıqla əldə edilməsi üçün geniş və aydın elmi-məlumat aparatı tərtib etmək, mətnşünaslığın ən mühüm və mürəkkəb vəzifələrindən biridir.

Elmi-məlumat aparatı tekstoloji araşdırmalarla bağlı rəngarəng bilgiləri əhatə edir. Hazırlanmış elmi-tənqid mətnin el-yazma mənbələri ilə bağlı şərhler, tərtib edilən göstəricilər və s. elmi-məlumat aparatında birləşdirilir. “Nəşrin elmi-məlumat aparatı ümumi adı altında birləşdirilən, nəşrlərdə çap etdirilən müşaiyətedici məqalələr, şərhler və göstəricilər bu məqsədə xidmət edir” (137, 140).

Müasir və klassik mətnşünaslıqda tərtib olunmuş elmi-məlumat aparatları müəyyən dərəcədə bir-birindən fərqlənir-lər. Klassik mətnşünaslıqda elmi-məlumat aparatına daxil edilən bilgilərin və göstəricilərin hamısı mətnin haşiyələrində və səhifələr arasına salınmış əlavə vərəqlərə yazılmışdır. Bir sıra hallarda qısa izahların və nüsxə fərqlərinin birbaşa mətndə sə-tirələr arasında göstərildiyinə də təsadüf olunur. Əgər elmi-məlumat aparatı istilahını klassik mətnşünaslığı da tətbiq etmiş olsaq, bu zaman deyə bilərik ki, orta əsrlərdə elmi-məlumat aparatı mətnin haşiyələrində və səhifələr arasına salınmış əlavə vərəqlərdə yerləşdirilmiş və mətnə yazılmış şərhələr və izahlar,

nüsxə fərqləri və s. öz əksini orada tapmışdır. Haşiyələrdəki şərhələr, izahlar, nüsxə fərqləri mətnin şriftinə nisbətən narın hərflərlə yazılmışdır. Elmi-məlumat aparatı tədqiqatçının mətnşünaslıq fəaliyyəti və onun əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində, ümumiyyətlə, demək olar ki, orta əsr mətnşünaslığının yaranma və inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsində başlıca mənbə olmuşdur.

Orta əslərdə tərtib olunmuş ayrı-ayrı mətnlərə yazılmış şərhələri ümumiləşdirərək, aşağıdakı üç yerə bölmək olar:

- a) Tekstoloji şərhələr;
- b) Mətnin şərhi;
- c) Bioqrafik xarakterli şərhələr.

a) **Tekstoloji şərhələr.** Bu qəbildən olan şərhələrə, orta əsrlərdə bir neçə əlyazma nüsxələri əsasında mətnləri tərtib olunmuş əsərlərin əlyazmaları, müəllifin bədii və elmi irsi haqqında verilmiş məlumatları, mətnlərin tərtibində istifadə edilmiş metod və prinsiplərin izahlarını, nüsxə fərqlərini və tədqiqatçıların onlara göstərdikləri münasibətlərini eks etdirən açıqlamalarını, mətnin atribusiyasını və s. daxil etmək olar. "Tekstoloji şərhələr-yazıcıının ədəbi irlisinin vəziyyətini xarakterizə edən və verilən hər hansı bir əsərin mətnini nəşrə hazırlayarkən mətnşünasın işinin istiqamətini və xarakterini işıqlandran məlumatların məcmuudur" (137, 149).

b) **Mətnin şərhi.** Klassik mətnşünaslıqda mətnlərə yazılmış şərhələr geniş və rəngarəng olub, elmi-məlumat aparatının əsas hissəsini əhatə etmişdir. Tekstoloji tədqiqata cəlb edilmiş əsərlər müxtəlif elm sahələrini, o cümlədən bədii ədəbiyyatı, ədəbiyyatşünaslığı, tarixi, dilciliyi, hüquşşünaslığı, fəlsəfəni və s. əhatə etdiyinə görə, onlara yazılmış şərhələr də rəngarəngdir. Ümumiyyətlə, mətnlərin hər birinə yazılmış şərhələrin özləri də ayrılıqda çoxcəhətli olmuşdur. Əsərin mövzusu ilə bağlı verilmiş şərhələrlə yanaşı, mətndə təsadüf olunan tarixi hadisələr, coğrafi adlar, keçmiş inamlar, ənənələr də izah edilmişdir. Bu qəbildən olan şərhələri müasir mətnşünaslıqdakı şərhələlə

müqayisə etdikdə görərik ki, bir çox hallarda klassik dövrlərdə mətnə yazılmış şərhlər, müasir dövrdə yazılıan şərhlərdən daha genişdir. Bu da ondan irəli gəlmişdir ki, bir sıra tədqiqatçılar tekstoloji baxımdan araşdırıqları əsərləri həm də tədris etmişlər. Buna görə də onlar, tədris olunan materialın tələbələr tərəfindən yaxşı mənimmsənilməsi üçün onu dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, tarix, fəlsəfə və s. elm sahələri ilə bağlı şəkildə geniş şərh etmiş, əsərdə irəli sürülmüş fikirlərin və elmi məsələlərin tam şəkildə aydınlaşdırılmasına çalışmışlar.

c) Bioqraflı xarakterli şərhlər. Tədqiqatçı tekstoloji araşdırmağa cəlb etdiyi əsərin mümkün qədər düzgün və etibarlı mətnini tərtib etmək üçün, mətnin əlyazma mənbələrini dərindən öyrəndiyi kimi əsərin müəllifinin dövrünü, həyat və yaradıcılığını da ətraflı araşdırır, atribusiya və atateza məsələlərini həll edir, tərtib olunmuş mətnlə bağlı yazdığı şəhərlərdə əsərin müəllifi haqqında da məlumat verir. Klassik mətnşünaslıqda müəllif haqqında verilən bioqrafik məlumatlar da digər şərhlər kimi qısa və konkret olmuşdur.

Şərq əlyazmalarının, o cümlədən Azərbaycan əlyazma abidələrinin mətnləri üzərində uzun yüzilliklərdən bəri aparılan müqayisəli tekstoloji araşdırmalar və bu araşdırmalarla bağlı müəyyənləşdirilmiş nüsxə fərqlərinin tərtib olunmuş mətnlərin haşiyələrində göstərilməsi, tekstoloji tədqiqatla əla-qədar şərh və izahların yazılıması üçün müxtəlif şərti işarələr və ixtisarlar istifadə edilmişdir.

Mətnlər üzərində aparılmış müqayisəli araşdırmalar get gedə inkişaf etdikcə onunla bərabər şərti mətnşünaslıq işarələrinin tərkibi də genişləndirilərək, daha da təkmilləşdirilmiş və klassik Azərbaycan mətnşünaslığına xas olan işarələr sistemi yaradılmışdır.

Çağdaş mətnşünaslıqda isə elmi-tənqid mətnlərə yazılmış elmi-məlumat aparatları biri-birindən fərqlənir. Elmi-tənqid məsləhlərə yazılmış «ön söz»lərin bəziləri ancaq mətnin tərtibi ilə bağlı ədəbiyyatşünaslıq məsələlərini əhatə edirsə, başqaları

həm ədəbiyyatşunaslıq, həm də dilçilik məsələlərini əhatə edir. Ə.Məmmədov Şah İsmayıл Xətai «Əsərləri»nin elmi-tənqidi mətninin I cildinə yazdığı məqalənin birinci hissəsində Xətai və onun əsərləri haqqında qısa bilgilər verir, sonra isə onun əsərlərinin nəşri tarixini və bu nəşrlərdə istifadə edilmiş əlyazmalar haqqında araşdırınalar verir. Məqalənin ikinci hissəsində isə Şah İsmayıл Xətai əsərlərinin elmi-tənqidi mətnlərinin tərtibində istifadə edilmiş Daşkənd, Paris, Britaniya, Ərdəbil, Vatikan və Məzari-Şərif əlyazma nüsxələrinin və İstanbul nəşrinin müfəssəl elmi-paleoqrafik təsviri verilmişdir. Bununla bərabər o, elmi-tənqidi mətnin tərtib prinsiplərini şərh etmiş və əlyazmaların şərti işarələrini vermişdir.

İmadəddin Nəsimi «Əsərləri»nin elmi-tənqidi mətninə Cahangir Qəhrəmanovun yazdığı «ön söz» öz genişliyi və rəngarəngliyi ilə fərqlənir. O, «ön söz»ün birinci hissəsində şairin əsərlərinin nəşr tarixini izləyir, onun əsərlərinin nəşr olunmuş tənqidi mətnlərini araşdırır və onların heç birini elmi nəşr hesab etmir. Məqalənin ikinci hissəsində isə Nəsimi əsərlərinin elmi-tənqidi mətnlərinin tərtibində istifadə edilmiş əlyazma nüsxələrinin ətraflı elmi-paleoqrafik təsvirləri verilmiş, şairin divanının orfoqrafik və qrafik xüsusiyyətləri müfəssəl şəkildə araşdırılmış, elmi-tənqidi mətnin tərtib prinsipləri, qəbul edilmiş şərti işarələr işıqlandırılmışdır.

Bəzi nəşrlərdə isə «ön söz»ün həcmi çox qıсадır. Elmi-tənqidi mətnin tərtibinə cəlb edilmiş mətnin ayrı-ayrı əlyazma mənbələri haqqında müxtəsər məlumat verməklə və həmin mənbələrin şərti işarələrini göstərməklə kifayətlənmişlər.

Tərtib edilmiş elmi-tənqidi mətnin elmi-məlumat aparatının bir qismini isə mətnin bütün səhifələrinin aşağı hissələrində çıxarışlarda göstərilən nüsxə fərqləri, eləcə də nüsxə fərqlərini və mətnin mənbələrini göstərən şərti işarələri əhatə edir.

Mətnin müxtəlif əlyazma mənbələri əsasında tərtib edilmiş elmi-tənqidi mətnlərdə nüsxə fərqlərini göstərmədən onu elmi mətn adlandırmaq mümkün deyildir. Mətnin mənbələri-

nin müqayisəli tekstoloji araşdırmları nəticəsində aşkar edilmiş nüsxə fərqlərini göstərmədən tədqiqatçının elmi-tənqidi mətnin tərtibində hansı prinsip və metodlara əsaslandığını, əsas mətni nə dərəcədə düzgün seçdiyini və tərtib etdiyini müəyyənləşdirmək çox çətindir. Buna baxmayaraq bir sıra tədqiqatçılar mətnin nüsxə fərqləri ilə birlikdə nəşr edilməsini lüzumsuz hesab edirlər. Nüsxə fərqləri mətnin tarixinin öyrənilməsi sahəsində tədqiqatçının apardığı araşdırmların və elmi-tənqidi mətnin tərtibində qəbul etdiyi qərarların nə dərəcədə düzgün və əsaslı olduğunu əyani şəkildə göstərən başlıca amillərdir. Buna baxmayaraq bir sıra tədqiqatçılar elmi-tənqidi mətnin nüsxə fərqləri ilə birlikdə nəşr edilməsini lüzumsuz hesab edirlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Y.E.Bertels belə mətnləri elmi-tənqidi mətn hesab etmir (104, 458). Tanınmış mətnşünas alim M.N.O. Osmanov yazır ki, elmi-məlumat aparatında nüsxə fərqləri göstərilmədən hətta əsaslı şəkildə tədqiq edilmiş mətn sonrakı tədqiqatçıları əsas mətnin hansı elmi mühakimələr əsasında seçildiyini müəyyənləşdirmək imkanından məhrum edir (135, XIV). Nüsxə fərqləri bir tərəfdən onların hansı xarakterli olduğunu (stilistik, yaxud məna, yaxud da dil xarakterli), başqa tərəfdən isə onların katib tərəfindən yol verilmiş şüurlu, yaxud mexaniki xətalar olub-olmadığını öyrənməyə kömək edir. Nəhayət, gələcək tədqiqatçıya tərtib edilmiş elmi-tənqidi mətndə verilmiş faktiki məlumatların (rəqəmlərin, adlarının, tarixlərin) nüsxə fərqlərində göstərilmiş başqa variantlarını yoxlamaq imkanı verir.

Elmi-tənqidi mətnlərin nüsxə fərqləri ilə birlikdə nəşr edilməsinin bir əhəmiyyəti də ondan ibarətdir ki, bir nəşrdə öyrənilən əsərin bütün nüsxələri əsas mətndə və nüsxə fərqlərində öz əksini tapmış olur. Bu da gələcək tədqiqatçılara, xüsusən dilçilərə böyük köməkdir. Onlar bu nəşrlə əsərin ayrı-ayrı yüzilliklərdə üzü köçürülmüş bütün nüsxələri haqqında məlumat almaq imkanına malik olurlar. Bununla da, onlara əsərin ayrı-ayrı əlyazmalarını araşdırmağa və hər birini ayrılıqda nəşr

etdirməyə ehtiyac qalmır.

Deyilənlərlə bərabər onu da qeyd etmək lazımdır ki, heç də həmişə bütün nüsxə fərqlərini göstərmək lazım gəlmir. Orfoqrafik, qrafik və mexaniki xətalara nüsxə fərqləri göstərməyə o qədər də ehtiyac yoxdur. Orta əsrlərdə ərəb qrafikası ilə qələmə alınmış, yaxud köçürülmüş matnlarda katib və xəttatların diqqətsizliyi ucundan nöqtələrin düşməsi nəticəsində sözlər təhrif edilmiş olur. Mətndə bu qəbildən olan təhriflərin də-qiq müəyyənləşdirilməsi və katib xətası olduğu şübhə doğurmazsa bu zaman onlara nüsxə fərqləri göstərməyə ehtiyac qalmır. Bununla bərabər əgər abidə çox qədimdirsə və dilçilik baxımından onun əhəmiyyəti böyükdürse bu zaman katiblərin mexaniki xətalardan başqa nüsxə fərqləri, o cümlədən orfoqrafik və qrafik baxımından fərqli olan nüsxə fərqləri də göstərilmişdir. Bu da abidənin dilçilik baxımından öyrənilməsi üçün zəruridir. Mətnşunas nüsxə fərqlərinin göstərilməsində müəyyən sistemə əsaslanmalı və həmin sistemi elmi-tənqidi mətnə yazdığı «Ön söz»də şərh etməlidir. Nüsxə fərqlərinin göstərilməsində onun neyçün bu sistemi seçdiyi oxucuya tamamilə aydın olmalıdır. Nüsxə fərqlərinin göstərilməsində mətnin bütün nüsxələrinə vahid sistem üzrə yanaşmaq lazımdır.

Tənqidi mətnin tərtibində istifadə edilmiş əlyazmaları və nüsxə fərqlərinin göstərilməsi üçün hər şeydən önce, müəyyən prinsipə əsaslanan şərti mətnşunaslıq işarələri sistemi yaradılmalıdır. Bu işarələr sistemi ayrı-ayrı hərflərdən, rəqəmlərdən və əlamətlərdən ibarət ola bilər. Bu işarələr elə seçilməli idi ki, onların başa düşülməsi və yadda saxlanması asan olsun. Şərti mətnşunaslıq işarələrinin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən D.S.Lixaçev belə yazır: «İşarələrin bu sistemi mətnşunasın özünə xas dilidir və o dil abidənin nəşrini oxuyan hər bir adama aydın olmalıdır» (127, 543).

Eyni zamanda həmin dil mətnşunas alımların bütün teks-toloji tədqiqatlarında biri-birindən fərqlənməməli, bu dilin yaradılmasında eyni nizam və eyni prinsip olmalıdır. Elmi-tənqiq-

di mətn tərtib edən hər bir tədqiqatçı ancaq öz nəşrinə xas olan şerti işarələr sistemi yaratmamalıdır. Bunun zəruriliyini nəzərə alan D.S.Lixaçev haqlı olaraq qeyd edir ki, şerti mətnşünaslıq işarələri sistemi yalnız bu və ya digər bir seriya, nəşr növləri üçün yox, bütün abidələrin nəşri üçün eyni olmalıdır. Buna baxmayaraq, indiyədək müasir mətnşünaslıq elmində abidələrin bütün nəşrləri üçün istifadə edilə biləcək eyni şerti mətnşünaslıq işarələri sistemi yaradılmışdır. Müasir mətnşünaslıqda əsərin əlyazma nüsxələri əlifba sırasılı kril, ərəb, latin əlifbasının baş hərflərilə, yaxud əlyazma nüsxələri saxlanılan kitabxanaların, ya da bu kitabxanaların yerləşdiyi şəhərlərin adlarının baş hərfləri ilə işarələnir. Bir sıra hallarda isə ərəb rəqəmləri ilə göstərilmişdir. C.V.Qəhrəmanov Nəsimi əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini tərtib edərkən, şairin əsərlərinin Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan üç nüsxəsinin birini «A», digərini «B», o birisini isə «F», Leninqrad nüsxəsini «L», «Matenadaran» nüsxəsini «M», Özbəkistan nüsxəsini «T», İstanbul nüsxəsini «J», Salman Mümtazın tərtib etdiyi nüsxəni «S» və s. hərflərlə işarələmişdir (42, 77-78). Ə.H.Məmmədov isə Şah İsmayııl Xətai əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini hazırlayarkən, müəllifin əsərlərinin Daşkənd nüsxələrini «ડ¹», «ડ²», Leninqrad nüsxəsini «ଜ୍», Paris nüsxələrini ପ୍ର¹, ପ୍ର², Britaniya nüsxəsini ବ୍, Ərdəbil nüsxəsini କ୍, Vatikan nüsxəsini ଗ୍, İstanbul nüsxəsini ଟ୍ (əlif) və s. hərflərlə işarə etmişdir (53, 48-40). Firdovsinin «Şahnamə» əsərinin Y.E.Bertelsin redaksiyası altında tərtib edilmiş elmi-tənqidi mətnində abidənin London nüsxəsi «L» hərfi, digər nüsxələri isə rim rəqəmləri ilə işarələnmişdir. Göstərilən misallardan aydın olur ki, müasir mətnşünaslıqda istifadə olunan şerti işarələr sistemi ayrı-ayrı prinsiplərə və əlifbalara əsaslanır.

Müasir Azərbaycan mətnşünaslığında “şerti mətnşünaslıq işarələri” anlayışı yoxdur. Tədqiqatçılar tədqiq edilən mətnin əlyazma nüsxələrini və nüsxə fərqlərini göstərən şerti işarələri sadəcə olaraq ixtisarlar adlandırmışlar. Əslində isə bunların

hamısı şərti verilmiş mətnşünaslıq işarələridir. Bununla əlaqədar Ə.Məmmədov Xətai əsərlərinin elmi-tənqid mətninə yazdığı müqəddimənin sonunda belə deyir: "Elmi-tənqid mətnin hazırlanmasında istifadə olunan əsas əlyazmaları və nüsxə fərqləri hissəsindəki adlar belə ixtisar edilmişdir" (53, 47).

Yaxşı olardı ki, gələcəkdə elmi-tənqid mətnin tərtibində istifadə edilmiş bütün işarələr «şərti mətnşünaslıq işarələri» kimi adlandırılın. Əgər bəzi əlyazma nüsxələri saxlandıqları kitabxanaların, və ya kitabxanaların yerləşdiyi şəhərlərin adlarının ixtisarla baş hərfi ilə göstərilirsə, bu zaman onu müəyyən mənada ixtisar adlandırmaq olar. Bəs əlyazma nüsxələri rum rəqəmləri və ya tamamilə başqa hərflərlə göstərilmiş işarələri, eləcə də nüsxə fərqlərinin göstərilməsində istifadə edilmiş işarələri necə adlandırmaq olar? Çünkü onlara ixtisarlar demək olmaz. Buna görə də göstərilən bütün işarələr "şərti mətnşünaslıq işarələri" adı altında vermək lazımdır.

Yaxşı olardı ki, tədqiq edilən mətnin əlyazma nüsxələrinə verilən şərti işarələr gələcəkdə vahid sistem kimi müasir Azərbaycan əlifbasının hərfiindən istifadə edilsin. Belə halda əlyazmanın şərti işarələri mətnin səhifələrinin çıxarışlarında ərəb qrafikası ilə verilən nüsxə fərqlərindən seçiləcək və qarışlıq yaratmayacaqdır. Mətnin əlyazma nüsxələrinin şərti işarələri ərəb hərfi ilə verildikdə isə çıxarışlarda nüsxə fərqləri ilə müəyyən qarışlıq yaradır.

Müasir mətnşünaslıqda nüsxə fərqlərini göstərmək üçün Nəsimi əsərlərinin elmi-tənqid mətninin tərtibində C.V.Qəhrəmanovun tətbiq etdiyi aşağıdakı şərti mətnşünaslıq işarələri istifadə edilə bilər:

1. Elmi-tənqid məndə nüsxə fərqləri (söz və ifadələr) ərəb rəqəmləri ilə səhifə-səhifə ardıcıl şəkildə nömrələnmişdir. Məsələn: 1,2, 3,4 və s.

2. Söz və ifadələrdən ibarət olan nüsxə fərqləri isə elmi-tənqid mətnin hər səhifəsinin çıxarışında göstərilən rəqəmlər altında verilir, yəni əvvəlcə nüsxə fərqini göstərən rəqəm,

onun yanında nüsxə fərqi göstərilən əlyazmanın şərti işarəsi, daha sonra isə ərəb qrafikası ilə nüsxə fərqlərinin özü göstərilir. Nüsxə fərqləri bu şəkildə mətnin çıxarışlarında bir-birinin ar-dınca göstərilir.

3. Elm-i-tənqidi mətn üçün seçilmiş əsas mətndə olmayıb, əsərin başqa əlyazma nüsxələrindən əlavə edilmiş misra və beytlərdən ibarət nüsxə fərqləri ulduz işarəsi “*” ilə göstərilərək, rim rəqəmləri ilə sıralanır. Məsələn: I*, II*, III* və s.

4. Əgər əsas mətnin əlyazmasının haşiyələrində əlavə misra və beytlər verilmişsə, həmin əlavələr də mətnin çıxarışlarında ulduz işarəsi “*” ilə göstərilir. Ulduz işarəsi əsas mətnin şərti işarəsinin qabağında yazılır. *A və ondan sonra بیت علا وہ در (misra əlavədir), yaxud مصراع علا و در (beyt əlavədir) sözləri yazılır.

5. Mətnin əlyazma nüsxələrindən hansındasa olmayan söz, misra, beyt və şerlər həmin əlyazmanın şərti işarəsi ilə birlikdə tire «-» işarəsi ilə göstərilir. Əvvəlcə rim rəqəmi, sonra ulduz işarəsi, sonra əlyazmanın şərti işarəsi, sonra سوز (söz), yaxud شعر (misra), yaxud بیت (beyt), yaxud da şer (ser) yazılır, daha sonra isə tire işarəsi verilir. Bu da onu göstərir ki, söz, yaxud misra, yaxud beyt, yaxud da şer həmin əlyazmada yoxdur. Məsələn: I*- سوز M -، II*- مصراع -، III*-S بیت IV*- A شعر.

6. Mətnin yalnız bir əlyazma nüsxəsindən götürülərək əsas mətnə daxil edilmiş şer və rübai'lər aşağıdakı kimi göstərilmişdir:

رابعی D نسخه سند ند ر («B» nüsxəsindən), Rübai D nüsxəsindədir.

7. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi müsəlman Şərqində eyni təxəllüs də yazıb yaratmış şairlər kifayət qədər çox olmuşdur. Bir sıra hallarda katiblər eyni təxəllüs də yazmış şairlərin əsərlərini bir divanda toplayaraq, onu bu şairlərin ən məşhuruna aid etmişlər. Buna görə də araşdırımlar zamanı mətnin əlyazma

nüsxələrinə daxil edilmiş, əsərin müəllifinə mənsubluğu şübhə doğuran, eləcə də müəlliflə eyni təxəllüsədə yazmış başqa şairlərin şerləri aşkar edilərsə onlar elmi-tənqidi mətnin sonunda «əl avələr» hissəsində verilə bilər.

8. Klassiklərin əsərlərinin elmi-tənqidi mətni adətən əreb əlifbası əsasında klassik üsulla tərtib edilir.

Deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, mətnşünaslıqda əsərin bütün əlyazmaları əsasında tərtib edilən elmi-tənqidi mətninin nəşri ilə yanaşı, qarşıya qoyulan məq sədlərə uyğun olaraq mətnin bir nüsxə əsasında müxtəlif nəşrləri orfoqrafika və qrafika müxtəlifliyi nəzərə alınmalıdır, mətnin iması və qrafik xüsusiyyəti əsas mətnə uyğun olmalıdır. Bu nunla bərabər əsas mətndəki orfoqrafiya və qrafika sabitsizliyi islah edilməlidir. Klassik mətnşünaslıqda tərtib edilmiş mətnlərə yazılmış şərhlər və şərti mətnşünaslıq işarələri funksiyalarına görə rəngarəng və çoxcəhətlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Quran (ərəb dilindən tərcümə edənlər Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyevdir). Bakı, 1992.
2. Adilov Məmməd. Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri. Bakı, 2002.
3. Adilov M., Məmmədbağıroğlu Ə. Azərbaycan əlyazmalarında filiqranlar. Bakı, 2001.
4. Azadə R. Nizami Gəncəvi. (Həyatı və sənəti). Bakı. "Elm". 1979.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Ic. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1960.
6. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. IIc. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1960.
7. Azərbaycan məhəbbət dastanları (Tərtib edənlər: M.-Təhmasib, Fərzəliyev, I.Abbasov, N.Seyidovdur). Bakı. "Elm". 1979.
8. Azərbaycan Sovet ensiklopediyası. VIIIc. Bakı. "Azərbaycan Sovet ensiklopediyasının baş redaksiyası". 1984.
9. Azərbaycan Sovet ensiklopediyası. Xc. Bakı. "Azərbaycan Sovet ensiklopediyasının baş redaksiyası". 1987.
- 9a. Azərbaycan tarixi. Ic. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1958.
10. Azərbaycan xalq dastanları (Toplayanı və tərtib edəni Ə.Axundov). Bakı. "Yazıcı". 1983.
11. Allahverdiyev Qaley. Xətib Təbrizinin "Şərh əl-həma-sə"si. Bakı. "Sabah". 1992.
12. Arazam Kürə bəndəm (Tərtib edəni B.Abdullayevdir). Bakı. "Elm". 1986.
13. Araslı N. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı. "Elm". 1980.
14. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı. "Azərbaycan uşaq və gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı". 1958.
15. Araslı H. Məhsəti.-Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c.

- Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1960.
16. Araslı H. Məhsəti rübai'ləri.-Məhsəti Gəncəvi. Rübailər. Bakı. "Azərnəşr". 1940.
17. Araslı H. Məhsəti xanım və onun rübai'ləri.-Məhsəti Gəncəvi. Rübailər. Bakı. "Azərnəşr". 1957.
18. Araslı H. Giriş.-Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı. "Elm". 1981.
19. Atalar sözü (Tərtib edəni Ə.Hüseynzadənindir). Bakı. "Yazıcı". 1985.
20. Cəmşidov Ş. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı. 1999.
21. Dəmirçizadə Ə. Azəri ədəbi dil tarixi. Bakı. «APİ-nin nəşriyyatı», 1967.
22. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycanda mətnşünaslığın inkişafı tərixindən. - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası). №2. Bakı. "Elm". 1970.
23. Əlizadə S. Müdrükliyin sönməz işığı. - Oğuznamə. Bakı. "Yazıcı". 1987.
24. Əliyev Q. Qəhrəmanlıq dastanı. - Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı. "Yazıcı". 1982.
25. Əliyev Ə. Əhməd Tantarani Marağı və onun "Tantara niyyə" qəsidi. - Əlyazmalar xəzinəsində. VIIIc. Bakı. "Elm". 1987.
26. Əlyazmalar kataloqu. Ic. Bakı. "Elm". 1963.
27. Əhmədov T. Nəriman Nərimanov. Bakı. "Yazıcı". 1982.
28. Füzuli Məhəmməd. Əsərləri. Ic. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1958.
29. Füzuli Məhəmməd. Hədiqətü-s-süəda. Bakı. «Gənclik». 1993.
30. Füzuliyə təxmislər (Tərtibçi C.Nağıyevadır). Bakı. «Yazıcı». 1993.
31. Hüseyni Əbülfəz. Nizami «Xəmsə»sinin bir nəşrinə dair. - Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. Bakı. «Elm».

1979.

32. Hüseynov R. Məhsəti necə varsa. Bakı. «İşıq». 1989.
33. Xaqani. Seçilmiş əsərləri. Bakı. «Azernəşr». 1978.
34. Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri. Bakı. «Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı». 1956.
35. İraq-Kərkük bayatıları. Bakı. «Yazıcı». 1983.
36. İsmayıł Hikmət. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Ic. Bakı. "Azernəşr". 1928.
37. Kərimov K. Sadiqi bəy Əfşar. Bakı. «İşıq». 1987.
38. Kərimov Paşa Əli oğlu. Əlican Qövsi Təbrizi «Divan»ının tekstoloji tədqiqi və elmi-tənqidi mətni. Filol. elm.namizə dinin dissertasiyası. Bakı. 1991.
39. Kitabi-Dədə Qorqud. – Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Bakı. 1987.
40. Qafar Kəndli Herişçi. Xaqani Şirvani. Bakı. «Elm». 1988.
41. Qəhrəmanov C.V. Azərbaycan əlyazma kitabının tarihindən. - Əlyazmalar xəzinəsində. VIIIic. Bakı. "Elm". 1987.
42. Qəhrəmanov C.V. Nəsimi əsərlərinin tənqidi mətninin tərtibi. - İmadəddin Nəsimi. Əsərləri. Ic. Bakı. "Elm". 1973.
43. Qəhrəmanov C.V. Nəsimi divanının leksikası. Bakı. "Elm". 1970.
44. Qəhrəmanov C.V., Şərifov K.K. Mətnşünaslıq. - "Elm və həyat". №11. Bakı. 1985.
45. Quliyev Vilayət. «Dərbəndnamə» haqqında nə bilirik? – «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz. 6 iyul 1990.
46. Mahmudov M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). Bakı. "Elm". 1983.
47. Mahmudov M. Xətib Təbrizi. Bakı. "Elm". 1972.
48. Mahmudov M. Xətib Təbrizinin Şərq ədəbi fikrinin inkişafına təsiri.-Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası). №4. Bakı. "Elm". 1978.
49. Mahmudov M. Yusif Tahir oğlu Xoyslu və onun «Tənvir» əssəri. – Ərəb filologiyası məsələləri. II buraxılış. Bakı.

«Elm». 1973.

49a. Məmmədbəyli H. Məhəmməd Nəsirəddin Tusi. Bakı. “Gənclik”. 1980.

50. Məmmədəliyev V. Ərəb dilçiliyi. Bakı. “Maarif”. 1985.

51. Məmmədəliyev V. Ön söz. - Quran. Bakı. Azernəşr. 1992.

52. Məmmədzadə K. Şeyx Səfi kitabxanası. – «Yeni fikir» qəz. 6 iyun 1992.

53. Məmmədov Ə. Xətai əsərlərinin nəşri, istifadə olunan əlyazmalarının təsviri və tənqidini mətninin tərtib prinsipləri haqqında. – Şah İsmayıllı Xətai. Əsərləri. Ic. Bakı. “Elm”. 1966.

54. Məmmədov Ə. Xətainin “Dəhnamə” və “Nəsihətnamə” əsərlərinin nəşri, istifadə olunan əlyazmalarının təsviri və tənqidini mətnin tərtib prinsipləri haqqında. – Şah İsmayıllı Xətai. Əsərləri. IIc. Bakı. “Elm”. 1973, s.5-60

55. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan mətnşünaslığının vəziyyəti və inkişaf perspektivləri. - Azərbaycan mətnşünaslığı məsələləri. Bakı. “Elm”. 1979.

56. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatlar, (XIX-XX əsrlər). Bakı. “Maarif”. 1983.

57. Mirəhmədov Ə. Müqəddimə. - Azərbaycan kitabı (biblioqrafiya). Bakı. 1963.

58. Musayeva A.Ş. Rövşəni və Gülsəni Bərdəi (Divan)larının naməlum birgə əlyazması. - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının məruzələri. XXXIXc. №3. Bakı. “Elm”. 1983.

59. Musayeva A.Ş. Əlyazma kitabı və XV-XVII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı problemlər, araşdırılmamış (tekstoloji, filoloji tədqiqat). Bakı. 2002.

60. Nağıyev M.Z. XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri. Filol.elmlər.dok. dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı. 1994.

61. Nağıyev M.Z. XIX əsr Azərbaycan tərcümə əsəri "Tutinamə". - Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının məruzələri. XIV c. №3. Bakı. "Elm". 1989.
62. Nağısoylu M. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı. 2000.
63. Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman davası. Bakı. 1993.
64. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı. "Yazıcı". 1982.
65. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (filoloji tərcümə R.Əliyevindir). Bakı. "Elm". 1981.
66. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1960.
67. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Bakı. 1982.
68. Oğuznamə. (Tərtibçi S.Əlizadədir). Bakı. Yazıcı. 1987.
69. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı. "Elm". 1982.
70. Rüstəmov S. Qasım bəy Zakirin əsərlərinin nəşri tərixinən. - Qasım bəy Zakir. Əsərləri. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1964.
71. Seyidbəyli E. Naxçıvan torpaq mülkiyyətinə aid XVII-XVIII əsr Kəngərli arxeoqrafik sənədləri. Bakı. 2000.
72. Seyidbəyli E. Qarabağ torpaq mülkiyyətinə aid arxeoqrafik materiallar, Gövhər ağa Cavanşirin sənədləri. Bakı. 2002.
73. Səfərli Ə. Məsihi. Bakı. "Gənclik". 1992.
- 73a. Səfərli Ə., Yusifov X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı. "Maarif". 1982.
74. Sultanov M.S. Əhmədi Təbrizi və "Əsrarnamə" əsəri haqqında. - Əhmədi Təbrizi. Əsrarnamə. Bakı. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı". 1964.
75. Şərifli K., Şərifli A. Mehri və Vəfa. Bakı. 2001.
76. Şərifli K. Mətnşünaslıq. Bakı. 2001.
77. Şərifli K. Mətnşünaslığın əsasları. Bakı., "Nurlan".

2003.

78. Şərifli K. Əbdülfəni Nuxəvi Xalisəqarızadə. Bakı. 2002.

79. Şərifov K. Aleksandr Duma “Kitabi-Dədə Qorqud”u aparmadı. - “Kitablar aləmində” jurn. №4. Bakı. 1983.

80. Şərifov K. Azərbaycan mətnşünaslığının təşəkkülü və inkişafi. Bakı. 1996.

81. Talibzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı. «Maarif». 1984.

82. Tərtibyat M. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı. «Azərnəşr». 1987.

83. «Tərcüman» qəz. 4 fevral 1896.

84. «Tərcüman» qəz. 7 fevral 1897.

85. «Tərcüman» qəz. 17 fevral 1897.

86. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı. «Elm». 1972.

87. Təhmasib M.H. İlk söz.-Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı. «Elm». 1972.

88. Təhmasib M.H. Müqəddimə.-Koroğlu. Bakı. «Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı». 1959.

89. Türk ata sözləri. Sofiya. 1965.

90. Zəkiyev İmadəddin. Mirzə Məhəmmədəli Qasımov kimdir? – “Xalq qəzeti”. 20 may 1992.

91. Акимушкин О.Ф. Заметки о персидской рукописной книге и ее создателях.-Очерки истории культуры средневекового Ирана. Москва. “Главная редакция восточной литературы”. 1984.

92. Акперов Т.Ф. Текстологическое исследование поэмы “Юсуф и Зулейха” Хатаи Тябризи. Автореферат д.к.ф.н. Баку. 1978.

93. Алиев Г.Ю. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. Москва. “Наука”. 1985.

94. Алиев Р. Основные публикации “Гюлистан” Сади, описание использованных рукописей и принципы состав-

ления текста. – Сади. Гюлистан. Москва. “Наука”. 1959.

95. Алиев Р.М. О судьбе “Дивана” Низами. – Низами Гянджави. Лирика. Баку. “Язычы”. 1981.

96. Алиев Р.М. Проблема восстановления поэтического наследия Сади Ширази (Критический текст “Бустан”а, его автор и значение поэмы в истории иранской литературы). Автореферат д.д.ф.н. Баку. 1968.

97. Афсахзод А’лхон. Предисловие.-Абдаррахман Джами. Фатихат аш-шабаб (Критический тест и предисловие А.Афсахзода). Москва. 1978.

98. Бакиханов А.К. Сочинение, записки, письма. Баку. «Елм». 1983.

99. Бакиханов Кудси Аббас-Кули-Ага. Гюлистан-Ирам. Баку. «Издание общества обследования и изучения Азербайджана». 1926.

100. Барабанов А.М. Пояснительные знаки и арабских рукописях и документах Северного Кавказа.-Советское востоковедение. III выпуск. М-Л. «Изд-во Академии Наук СССР». 1945.

101. Бартольд В.В. Введение.-Книга моего деда Коркуда. Машинопись. Музей Азербайджанской литературы им.Низами. Инвентарь №912.

102. Белеконь С.И. Предмет и задачи литературоведческого источниковедения. Автореферат д.к.ф.н. Москва. 1978.

103. Бертельс А.Е. Пять философских трактатов на тему “Афак ва Анфус”. Москва. 1970.

104. Бертельс Е.Э. Избранные труды. Низами и Физули. Москва. “Изд-во восточной литературы”. 1962.

105. Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы.-Избранные труды. 1 т. часть 1. Москва. “Изд-во восточной литературы”. 1960.

106. Бертельс Е.Э. Низами, творческий путь поэта. Москва. “Изд-во восточной литературы”. 1956.

107. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. Москва. "Изд-во восточной литературы". 1965.
108. Библиотека в саду. Москва. "Книга". 1985.
109. Бузескул Б.П. Из истории критического метода. Ранке и Штингцел.-Известия Академии Наук СССР, сер. VI., т.ХХ. Москва. "Изд-во Академии Наук СССР". 1926.
110. Бузескул Б.П. Из истории критического метода. Герен.-Известия Академии Наук СССР, сер.VI., т.ХХ1. москва. «Изд-во Академии Наук СССР». 1927.
111. Бунятов З.М. Государство Атабеков Азербайджана (1136-1225 годы). Баку. «Елм». 1978.
112. Джамшидов Ш.А. Текстологическое исследование «Китаби-Деде Коркуд». Автореферат дисс.док.филолог.наук. Баку. 1985.
113. Джидди Г.А. Средневековый город Шамаха (IX-XVIIвв.) Баку. «Элм». 1981.
114. Дмитриева Л.В. Описание тюркских рукописей Института востоковедения. III т. Москва . «Наука». 1980.
115. Дмитриева Л.В. Турецкая арабописьменная рукописная книга. - Рукописная книга в культуре народов Востока. Книга первая. Москва. «Главная редакция восточной литературы». 1987.
116. Дмитриева Л.В. Тюркоязычная арабописьменная рукописная книга по ее ареалам.-Рукописная книга в культуре народов Востока. Книга первая. Москва. «Главная редакция восточной литературы». 1987.
117. Казем-Бек М. Избранные произведения. Баку. "Элм". 1985.
118. Казем-Бек М. Предисловие. - «Семь планет». Казань. 1882.
119. Кази Ахмед. Трактат о каллиграфах и художниках. Москва-Ленинград. «Искусство». 1947.
120. Казиев А.Ю. Миниатюры рукописи «Хамсе» Низами 1539-1543 гг. Баку. «Изд-во Академии Наук Азер-

байджанской ССР». 1964.

121. Казиев А.Ю. Художественное оформление Азербайджанской рукописной книги XIII-XVII веков. Москва. «Книга». 1977.

122. Казиев А.Ю. Художественно-технические материалы средневековой рукописи. Баку. «Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР». 1966.

123. Керимов П.А. Текстологическое исследование и научно-критический текст «Диван»а Алиджана Говси Табrizи. Автореферат дисс.кан.филол.наук. Баку. 1991.

123а. Конрад Н.Н. Запад и Восток. Москва, «Наука», 1972.

124. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. IV т. Москва-Ленинград. «Изд-во Академии Наук « СССР». 1957.

125. Куделин В.Б. Поэзия Юниса Эмре. Москва. «Наука». 1980.

126. Лебедев Е.Д. Текстология. Вопросы теории. Москва. «Наука». 1982.

127. Лихачев Д.С. О некоторых задачах специальных филологических дисциплин. - Вестник АН ССР. №4. Москва. «Наука». 1976.

128. Лихачев Д.С. Текстология (на материале русской литературы X-XVII веков). Ленинград. «Наука». 1983.

129. Лихачев Д.С. Текстология (на материале русской литературы X-XVII вв.). Москва-Ленинград. «Изд-во Академии Наук СССР» (Ленинградское отделение). 1962.

130. Мусаева А.Ш. Деде Омар Ровшани и научно-критический текст его произведений. Д.к.ф.н. Баку. 1982.

131. Нагиев М.З. Азербайджанский переводный памятник XVI века “Шухада-наме” (Вопросы палеографии, орфографии и перевода). Дисс.кан.филол.наук. Баку. 1978.

132. Низами Гянджави. Шараф-наме (Составитель

научно-критического текста А.А.Ализаде). Баку. "Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР". 1947.

133. Низами Гянджави. Махзан ал-асрап (Составитель научно-критического текста А.а.Ализаде). Баку. "Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР". 1960.

134. Османов М.Н. Омар Хайям: проблема и поиски. - Омар Хайям. Рубайят. Москва. "Художественная литература". 1972.

135. Османов М.Н. Предисловие. - Фирдовси. Шахнаме. I т. Москва. «Наука». 1991.

136. Основы текстологии (Под редакцией В.С.Нечаевой). Москва. «Изд-во Академии Наук СССР». 1962.

137. Прохоров Е.И. Текстология. Москва. Изд-во «Высшая школа». 1966.

138. Рашид-ад-Дин Фазлуллах. Джами ат-таварих. I т. часть I. (Критический текст А.А.Ромаскевича, А.А.Хетагурова, А.А.Али-заде). Москва. «Наука». 1965.

139. Рашид-ад-Дин. Переписка. Москва. "Наука". 1971.

140. Рейсер С.А. Палеография и текстология нового времени. Москва. «Просвещение». 1970.

141. Рейсер С.А. Основы текстологии. Ленинград. «Просвещение». 1978.

142. Рзаев А. Мирза Казем-Бек. Баку. «Азербайджанское Государственное издательство». 1965.

143. Розен В.Р. Император Василий Болгаробойца.- Советское востоковедение. Выпуск III. Москва-Ленинград. «Изд-во Академии Наук СССР». 1945.

144. Сади. Гюлистан. Москва. Наука». 1959.

145. Тагирджанов А.Т. О сатире, приписываемой Фирдоуси. – Востоковедение. №9 (серия восточных наук, выпуск №25). Ленинград. «Изд-зво ЛГУ». 1984

146. «Тифлисские ведомости». №4. 25 января 1829.

147. «Тифлисские ведомости». №16. 16 октября 1829.

148. Фарсобин В.В. Источниковедение и его метод. Москва. «Наука». 1983.
149. Фильшинский И.М. История арабской литературы. Москва. «Главная редакция восточной литературы». 1985.
150. Хамид Сулейман. Текстологическое исследование лирики Алишира Навои. Дисс.док.филол.наук. Ташкент. 1961.
151. Хамид Сулейман. Текстологическое исследование лирики Алишира Навои. Автореферат дисс.док.филол. наук. Ташкент. 1961.
152. Церетели Г.В. Письмо Шамиля из Калуги.- Записки института востоковедения. V т. Москва-Ленинград. «Изд-во Академии Наук СССР». 1935.
153. Церетели Г.В. Вновь найденные письма Шамиля. - Труды первой Ассоциации арабистов. - Известия Академии Наук СССР. Москва-Ленинград. «Изд-во Академии Наук СССР». 1937.
154. Шарифов К.К. Абд ал-Гани Нухави Халисакари-заде и его литературно-текстологическая деятельность. Д.к.ф.н. Баку. 1984.
155. Cahit Öztelli. Kul Nesimi. Ankara. «Kultur bakanlığı». 1963.
156. Ekrem Ziya Umeri. Hadis tarihi. Konya. «Esra yayınları». 1990.
157. Ergin M. Dede Korkut kitabı. Ic. Giriş-mətn, faksimile. Ankara. 1958.
158. Fehmi Edhem Karatay ve O.Reşer. Topkapı sarayı Müzesi kutuphanesi arapça yazmalar kataloğu. C.I, II, III. İstanbul. “Topkapı sarayı muzesi”. 1962, 1964, 1966.
159. Gölpinarlı A. Yunus Emre və tasavvuf. İstanbul. “Karvan kitabçılıq basın”. 1961.
160. Hüseyin Arif. Divanı və həyatı ilə Yunus Emre. İstanbul. “Kultur bakanlığı”. 1977.

161. Türkiyə yazmaları toplu kataloqu. Ic. Ankara. "Türk tarih qurumu basım evi". 1981.
162. Yunis Emre. Divanı. (Hazırlayanı Faruk K.Timurtaş). İstanbul. "Karvan kitabçılıq basın". 1972.
163. Yunis Emre. Divan. İstanbul. "Hicrət yayınları, yaylacık matbası". 1977.
164. ابن الوردي سراج الدين خريدة العجائب و فريدة الغرائب . مصر. مطبعة الميمنية ، ١٣٢٤ .
165. اثار ابى العلاء المعرى . السفر الثانى . شروح "سقط الزند" القسم الاول . القاهرة . مطبعة الهلال . بدون تاريخ .
166. اسماعيل باشا البغدادى . هدية العارفین اسماء المؤلفین و اثار المصنفین . الجلدان الاول والثانى . بيروت . "دار احياء التراث العربى " . بدون تاريخ .
167. اسماعيل بشاش بن محمد امين بن مير سليم البغدادى . ايضاح المكتون فى الذيل على كشف الظنون عن اسامى الكتب والفنون . الجلدان الاول و الثاني . "دار احياء التراث العربى " . بدون تاريخ . بابا افضل كاشانى . رياضيات . تهران . "از نشریات کتابخانه دانشکده " .
168. الخطيب التبريزى . شرح ديوان "الحماسة" . الجلد الاول . بيروت . "علم الكتب" . بدون التاريخ .
169. الخطيب التبريزى . شرح اختيارات المفضل . الجلد الاول والثانى والثالث . دمشق "مجمع اللغة العربية" . ١٩٧٢، ١٩٧١ .
170. الخطيب التبريزى . شرح ديوان ابى تمام .الجلد الاول والثانى ولثالث . القاهرة . "دار المعارف" . ١٩٦٤ .
171. الخطيب التبريزى . شرح القصائد العشر . مصر . ١٩٦٢ .
172. خير الدين الزركلى . الاعلام . ج. VII ، IX . استنبولى . "مطبعة كوسنه طوماس" . ١٣٧٦ .
173. حبيب الزيات . الورقة صناعة الكتابة . بيروت . "دار احياء التراث العربى " . ١٩٩٦ .
174. دولتشاه سمرقندى . تذكرة الشعراء . بدمى . ١٣١٨ .
175. ذبيح الله صفا . تاريخ ادبیت در ایران . جلد اول . تهران . ١٣٣٨ .
176. "چاپخانه دانشکاه" . ١٣٣٨ .
177. الذهنى محمد بن احمد . تذكرة الحفاظ . بيروت . "دار الكتاب الجديد" . بدون تاريخ .

178. شمس الدين سامي. قاموس الاعلام. I, II, III, IV, V, VI. استانبول، "مهران مطبعه سی". ۱۳۰۹ - ۱۳۱۶.
179. عمار خيام. رباعيات. تهران. "چاپخانه دولتی ایران". ۱۳۱۳.
180. فخر الدين قباوى. منهاج التبريزى و شروحه. حلب. ۱۳۹۵.
181. محمد تقى دانش بیژووه. فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه. تهران. مجلد چهار دهم. تهران. چاپخانه دانشگاه". ۱۳۴۰.
182. محمد حسين. نظامى كنجوى. القاهرة. "دار المتب". ۱۹۵۴.
183. محمد على تربیت. دانشمندان آذربایجان. تهران. "مطبعة مجلس". ۱۳۱۴.
184. مصطفى بن عبد الله الشهير بحاجى خليفة و بكاتب چلبي. كشف الطنون عن اسمى الكتب و الفنون. الجلد الاول و الثاني. استانبول. "مطبعة المعارف". ۱۹۴۱.
185. نظامى كنجوى. ديوان. تهران. "انتشارات زرين". ۱۹۸۴.
186. نظامى كنجوى. خمسه. تهران. "انتشارات زرين". ۱۹۸۴.
187. نظامى كنجوى. مخزن الاسرار. تهران. "مطبعة ارمغان". ۱۳۱۳.
188. وحید دستکردی. کنجهه كنجوى. تهران. "مطبعة ارمغان". ۱۳۱۸.
189. ياقوب الحموى. معجم البلدان. الجلد الثاني و التاسع. القاهرة. "مكتبة نهضة مصر". بدون تاريخ.
190. يوسف ابن طاهر الخويى. شرح التنوير على "سقط الزند" لابى العلاء المعرى. الجلد الثاني. القاهرة. "مطبعة بولاق". ۱۲۸۶.
191. Arthur J.Arberry. A handlist of the arabic manuscripts. V.I,II. Dublin. "Emery walker (ireland) ltd" 1955, 1956.
192. Bacher W. Nizami's Leben und Werke und der Feil-des Nizamischen Alexanderbuches. Mit persischen Fexten als Anhang. Beitrage zur Ceschichte der persischen Litteratur und der Alexandersage. Leipzig. 1871.
193. Derbend-nameh. Translated from a select turkish version and published with the texts and with notes. Occuring throughout the work, bu Mirza A.Kazem – Beg. Sanct-Petepbourg. 1851.
194. Meier Fritz. Die schöne Mabsati. Ein Beitrag zur geschichte der persischen viezeibers. Wiesbaden, 1963.
195. Abdullah ibn Məs'ud əl-Məhbubi əl-Hənəfi. Təqiqi əl-üsul. M-64. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əl-

yazmalar institutu, səh. 74-255.

196. Bakıxanov A. Qanuni-Qüdsi. B-7768. Azərbaycan MEA Məhəmməd füzuli adına Əlyazmalar institutu. Vərəq 38b-53b.

197. Əl-Baydavi Əbu-l-Xeyr Nəsirəddin Abdullah bin Umar əl-Qadi. Ənvar ət-tənzil və əsrar ət-tə'vil. D-241. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

198. Burhanəddin bin Kamaləddin Həmid. Şərh əl-isti'a-rət və ət-təşbihət. B-451. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

199. Cami Əbdürrehman. Divan. M- 453. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

200. Əl-Cövhəri Ismail. Əs-Sihah fi-l-luğə. M-389. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

201. Əbdülqəni Nuxəvi-Xalisəqarızadə. Kitabxana dəftəri. A-410. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

202. Əli İbn Hüseyn Əla'əddin Çələbi. Tac əl-ədəb. M-315. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

203. Əli İbn Hüseyn Əla'əddin Çələbi. Tac əl-ədəb. M-311. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

204. Əli İbn Hüseyn Əla'əddin Çələbi. Tac əl-ədəb. B-1167, v.1b-16b.

205. Əlyazma toplusu. B-5846. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

206. Əlyazma toplusu. B-6710. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

207. Əlyazma toplusu. B-689. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

208. Əlyazma toplusu. A-410. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

209. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülqəni Nuxəvi Xali-

səqarızadədir). B-733. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

210. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülqəni Nuxəvi Xalil-səqarızadədir). B-612. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

211. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülqəni Nuxəvi Xalil-səqarızadədir). M-64. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

212. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülqəni Nuxəvi Xalil-səqarızadədir). B-139. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

213. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülqəni Nuxəvi Xalil-səqarızadədir). B-626. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

214. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülqəni Nuxəvi Xalil-səqarızadədir). B-477. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

215. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülqəni Nuxəvi Xalil-səqarızadədir). B-474. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

216. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülqəni Nuxəvi Xalil-səqarızadədir). B-435. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

217. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülqəni Nuxəvi Xalil-səqarızadədir). B-729. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

218. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülqəni Nuxəvi Xalil-səqarızadədir). B-679. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

219. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülqəni Nuxəvi Xalil-səqarızadədir). B-769. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

220. Əlyazma toplusu (Tərtibçi Əbdülqəni Nuxəvi Xalil-səqarızadədir). B-5545. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli

adına Əlyazmalar institutu.

221. Əlyazma toplusu. B-234. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

222. Əl-Ərdəbili Yusif bin İbrahim. Əl-Ənvar li ə'məl əl-ebrar. D-542. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

223. Əl-Ərdəbili Yusif bin İbrahim. Əl-Ənvar li ə'məl əl-ebrar. B-5743. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

224. Əhməd bin Əli əl-Ucduvani. Şərh əl-Kafiyə fi-n-nəhv. B-7492. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

225. Əhməd bin əl-Hüseyn əl-Çarpərdi. Şərh “əş-Şafiyə fi-n-nəhv”. B-7492. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

226. Əhmədi Təbrizi. Əsrarnamə. B-5266. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

227. Əhmədi Təbrizi. Əsrarnamə. B-1236. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

228. Fəridəddin Əttar. Məntiq ət-teyr. V-151 (188). Rusiya EA Şərqşünaslıq institutu (S.Peterburq şöbəsi).

229. Füzuli. Divan. M-236. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

230. Füzuli. Divan. M-216. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

231. Füzuli. Külliyyat. №1924. S.Peterburq Şərqşünaslıq institutu.

232. Hafiz Şirazi. Divan. B-4291. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

233. Hətəm Tai dastanı. A-121. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

234. Xaqani Şirvani. Qəside və mədhiyyələr. S-263. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

235. Xaqani Şirvani. Divan. M-204. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
236. Xaqani Şirvani. Divan. M-247. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
237. Xəlili. Firqətnamə. B-3759. Rusiya EA Şərqşünaslıq institutu (S.-Peterburq şöbəsi).
238. Xəlili. Firqətnamə. B-4143. Rusiya EA Şərqşünaslıq institutu (S.-Peterburq şöbəsi).
239. Xətai Təbrizi. Yusif və Züleyxa. B-5460. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
240. İbn əl-Vərdi. Xəridət əl-əcaib və fəridət əl-qəraib. FS-386 Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
241. İbn Əcrum Əbu Abdullah Muhamməd bin Davud əs-Sinhaci. Əl-Əcrumiyyə fi-n-nəhv. B-234. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
242. İbn Sina. Əl-Qanun fi-t-tibb. M-219. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
243. İbrahim əl-Ərəşi əş-Şəkəvi. Haşıyə alə şərh əl-ənnü-muzəc fi-n-nəhv. B-474. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
244. İsa. Mehri və Vəfa. B-7768. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
245. İsa. Mehri və Vəfa. B-5655. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
246. Kitabi-Dədə-Qorqud. FS-669. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
247. Qövsü Təbrizi. Divan. B-4366. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
248. Məhsəti və Əmir Əhməd. M-9. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
249. Məqsudi. Möcüznamə. B-6680. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
250. Muinəddin Əhməd bin Əbdürəzzəq ət-Təntərani əl-

Marağı. Əl-Qəsidət ət-Təntəraniyyə. B-6817. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

251. Muinəddin Əhməd bin Əbdürəzzəq ət-Təntərani. Əl-Qəsidə ət-Təntəraniyyə. B-2402. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

252. Mustafa bin Abdullah əl-mə'ruf bin Hacı Xəlifə və Katib Çələbi. Kəşf əz-zünun an əsəmi əl-kutub və-l-funun. M-64. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

253. Mustafa bin Həmzə. Nətəic əl-əfkar fi şərh İzhar əl-əsrar fi-n-nəhv. B-626. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

254. Muhamməd bin Pir Əli Birgəvi. İzhar əl-əsrar fi-n-nəhv. B-733. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

255. Muhəmməd Muslahəddin bin Salah əl-Lari. Haşıyə alə şərh Hidayət əl-hikmə. B-477. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

256. Muhəmməd Tahir əl-Kəraxi. Bəriqət əs-suyuf əl-cəbəliyyə fi bəd əl-qəzavat əş-Şamiliyyə. B-3712. Rusiya EA Şərqşünaslıq institutu.

257. Nəsimi İmadəddin. Divan. M-227. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

258. Nəsirəddin Tusi. Şərh əl-işarət və-t-tənbihət fi-l-məntiq və-l-hikmə. M-92. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

259. Nizami Gəncəvi. Xəmsə. M-203. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

260. Nizami Gəncəvi. Xəmsə. M-207. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

261. Saçaqlızadə Muhəmməd əl-Mər'əşi. Əl-Valadiyyə fi-l-ədəb. B-733. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

262. Saçaqlızadə Muhəmməd əl-Mər'əşi. Təqrir əl-qava-

nin. B-733. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

263. Əs-Seyyid əş-Şerif Əli bin Muhəmməd el-Cürçani. Haşıyə alə-r-rişalət əş-şəmsiyyə. B-451. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

264. Əs-Səxavi Muhəmməd bin Əbdürəhman. Ət-Təhsil və-l-bəyan fi siyaq qıssət əs-Seyyid əs-Salman. №234. ABŞ "Uale" universitetinin kitabxanası.

265. Sudi. Şərh "Gülüstan". Dorn-373. S.Peterburq M.Y.Saltikov-Şedrin adına Ümumi Dövlət kitabxanası.

266. Şah İsmayıł Xətai. Dəhnəmə. V-289 (297). S.Peterburq. Asiya xalqları institutu.

267. Şah İsmayıł Xətai. Divan №1339/1412. Özbəkistan EA Şərqşünaslıq institutu.

268. Şeyxzadə Mühyəddin Muhəmməd bin əş-Şeyx Müsləhəddin Mustafa əl-Qucəvi. Haşıyə alə "Ənvar ət-tənzil və əs-rar ət-təvil. B-3589. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli Əlyazmalar institutu.

269. Şəbüstəri Mahmud. Gülsəni-rəz. OR-959. Britaniya muzeyi.

270. Şərh əl-bina. B-5061. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

271. Ət-Tantarani Əhməd Marağı. Əl-Qasidət ət-tantaranıyyə. B-6817. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

272. Tutinamə. B-3465. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

273. Tutinamə. B-4359. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

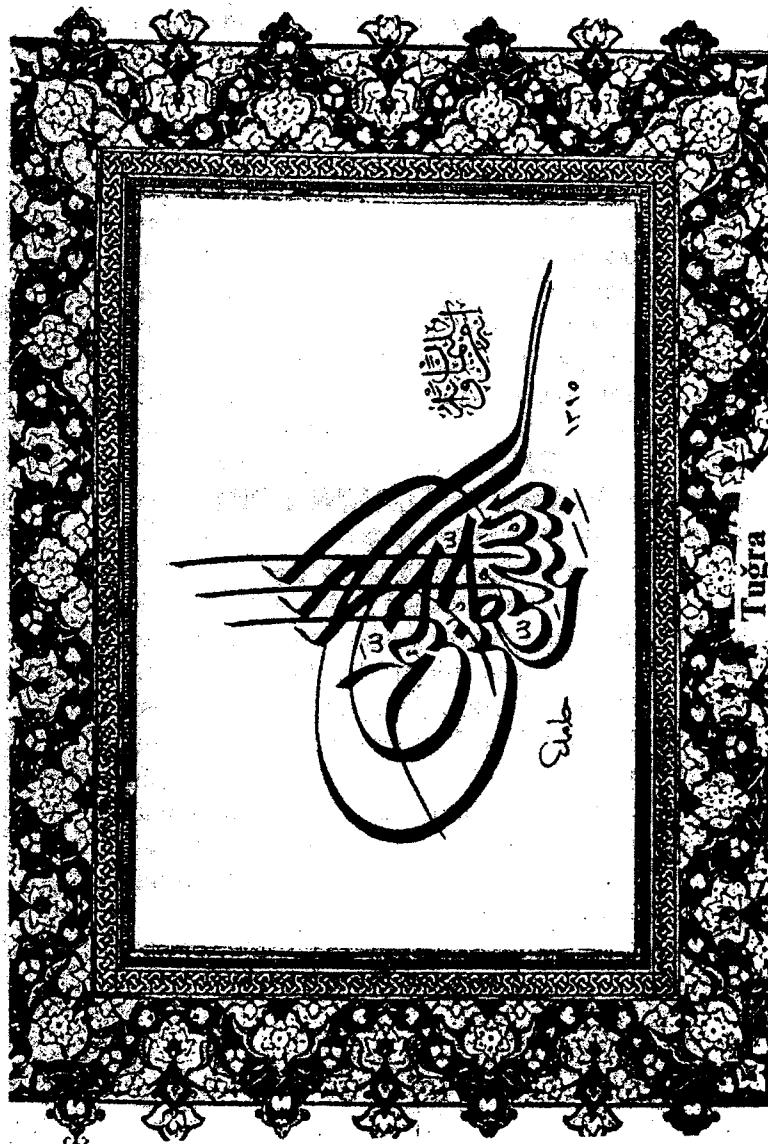
274. Tutinamə. B-5239. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

275. Yarıçıoğlu Muhamməd. Muhammədiyyə (Mirzə Kazimbəyin hazırladığı mətn). FS-572. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

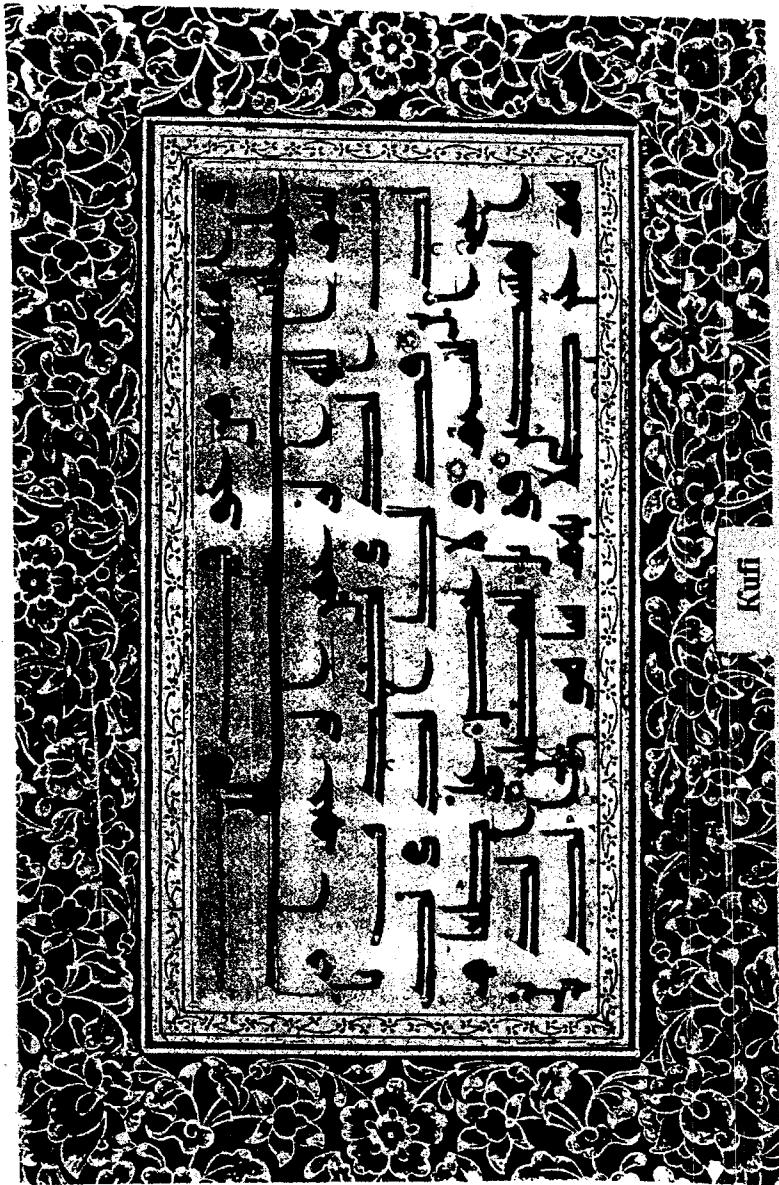
276. Yusif Məddah. Vərqa və Gülsah. B-5266. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
277. Yusif Məddah. Vərqa və Gülsah. B -4228. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
278. Yusif Muskuri Şirvani. Bəyan əsrar ət-talibin. B-6080. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
279. Yusif Muskuri Şirvani. Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf. B-733. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
280. Yusif Muskuri Şirvani. Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf. B -5447. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
281. Yusif Muskuri Şirvani. Bəyan əsrar ət-talibin fi-t-təsəvvüf. B -1746. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
282. Yusif Muskuri Şirvani. Silsilət əl-'uyun. B-5447. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
283. Yusif Muskuri Şirvani. Tifl əl-mə'ani. B-2246. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
284. Yusif Muskuri Şirvani. Tifl əl-mə'ani. B-2342. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.
285. Yusif Muskuri Şirvani. Tifl əl-mə'ani. B-830. Azərbaycan MEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu.

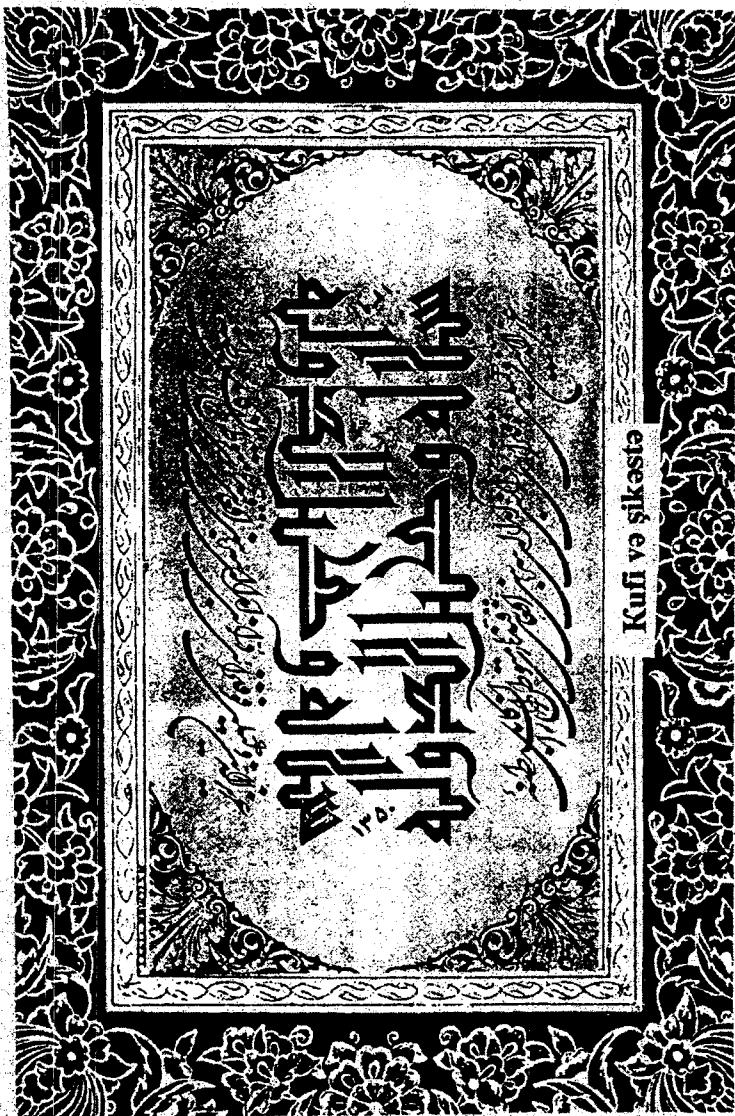
ΘΛΑΒΘΛΘΡ

Tugra

Kufi

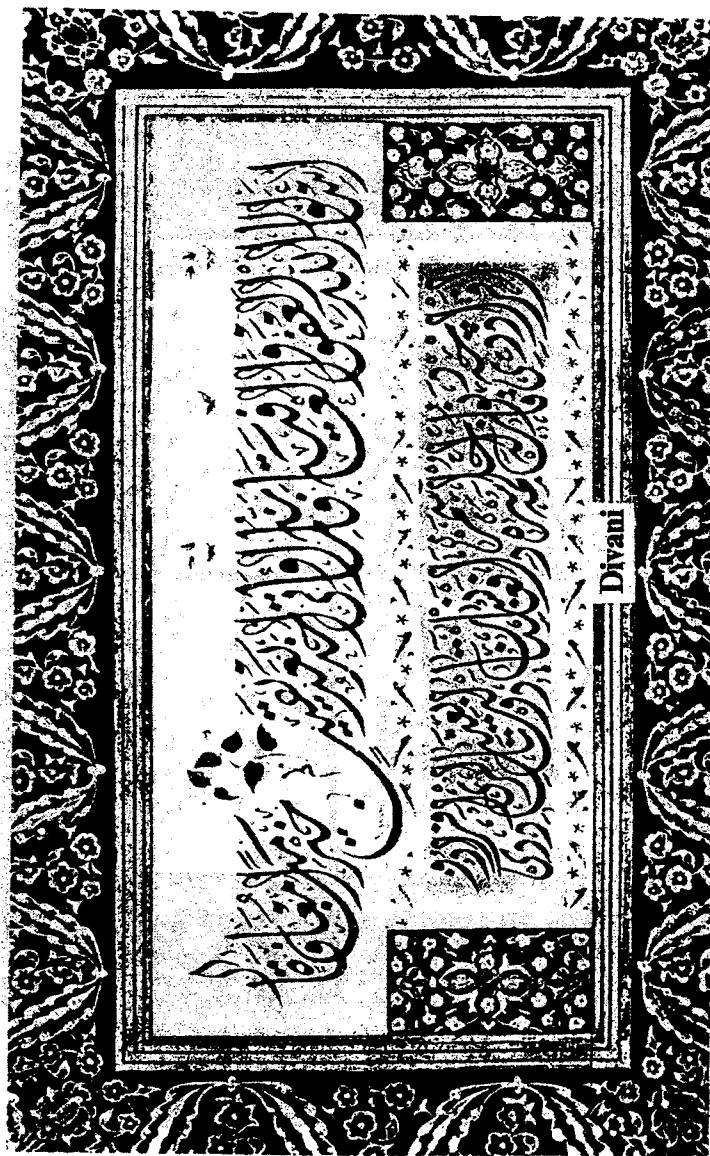

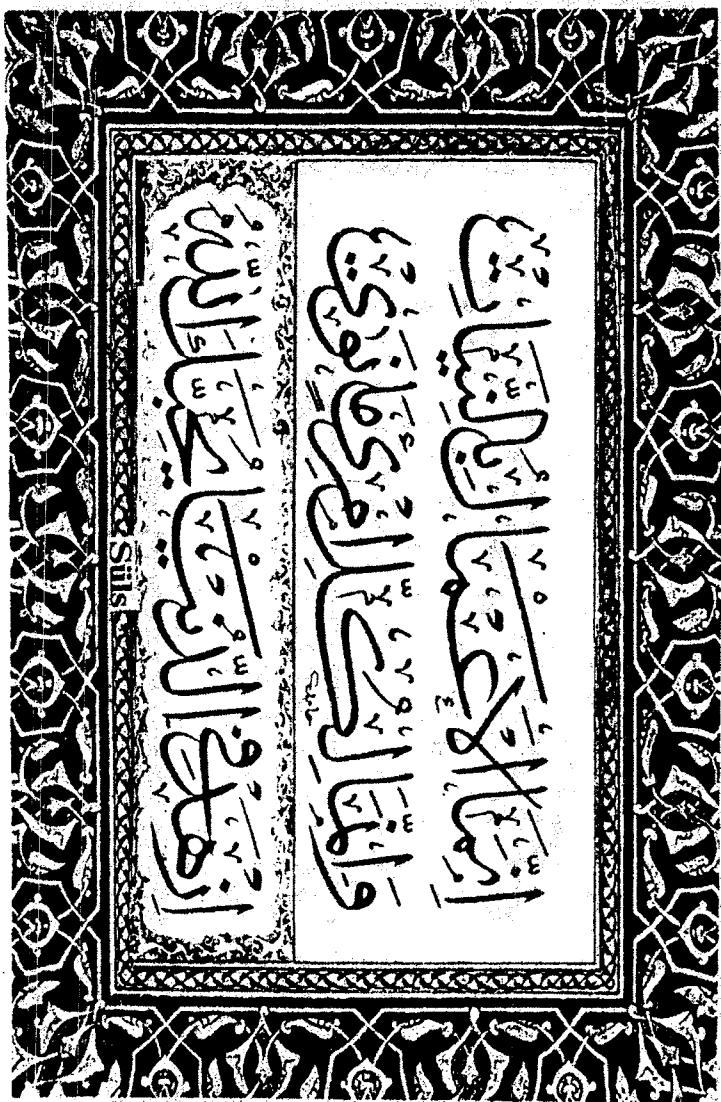
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
هَذَا نَزَلَ مَكَانٌ رَوِيَ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Divani

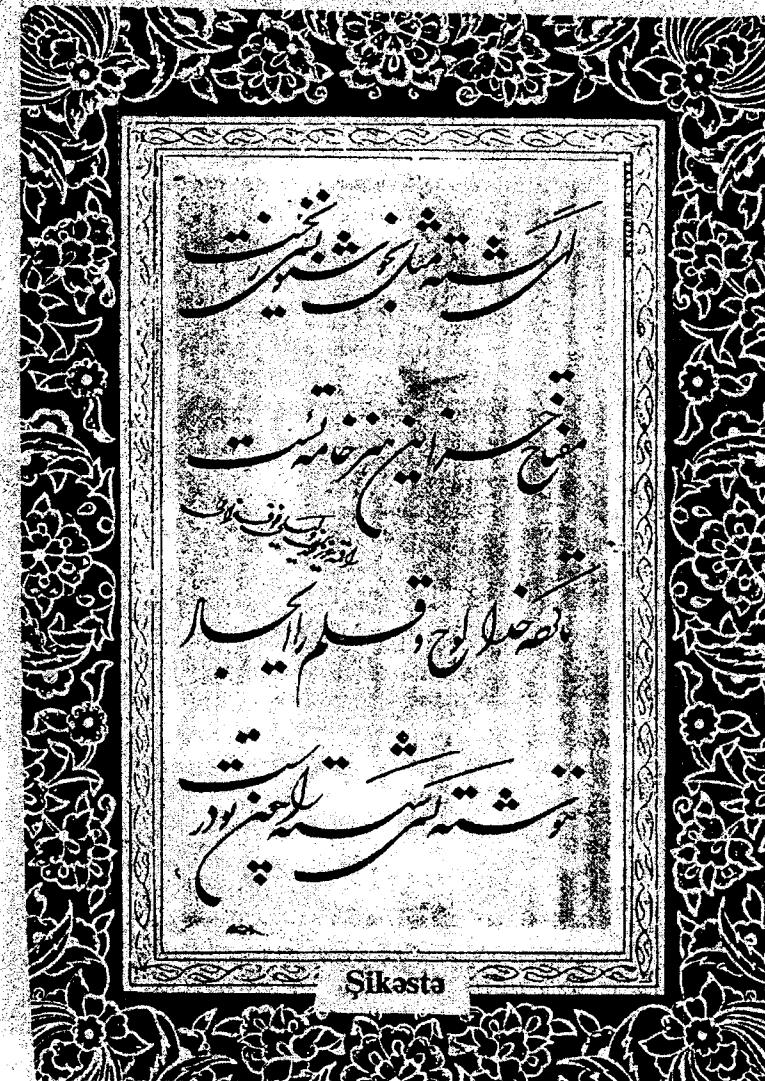

گنبدی طوپی فرازه کم
دیگر نکره باز که اوس تنها
دیگر شده او غصه فردا

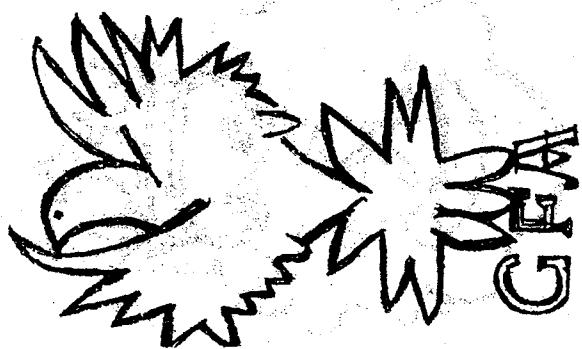
الثواب بمنتهی النعم

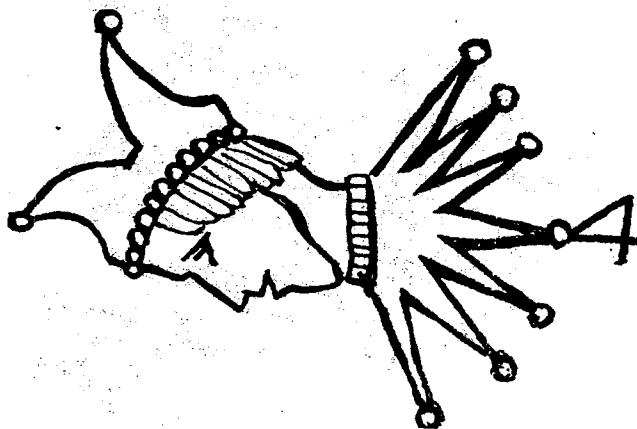
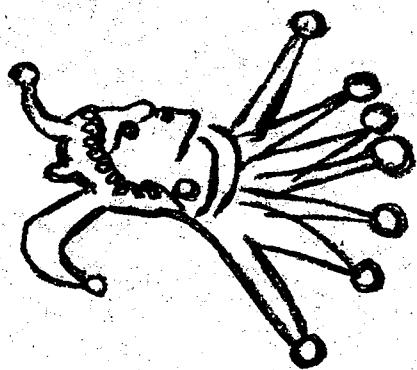

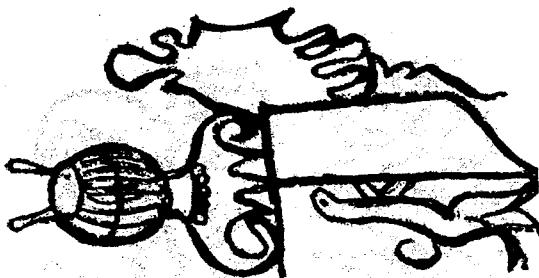
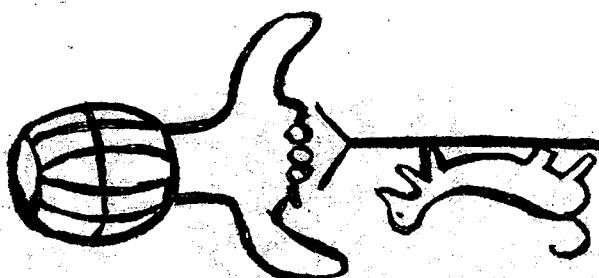
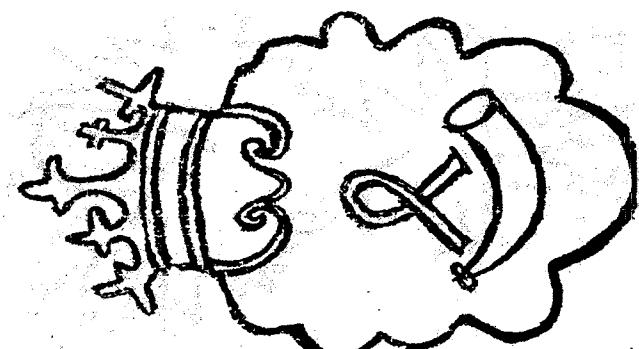

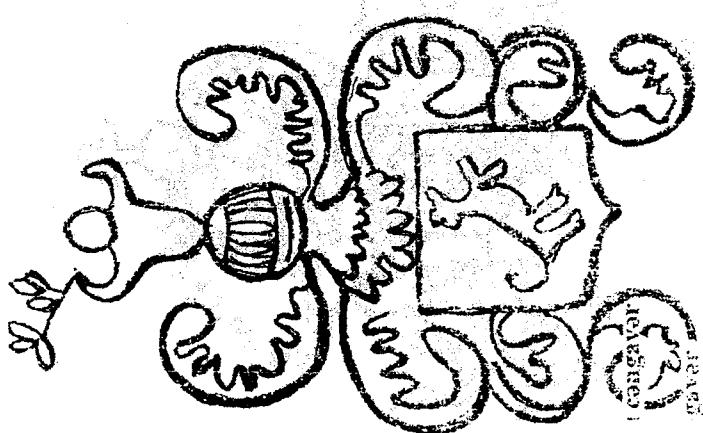
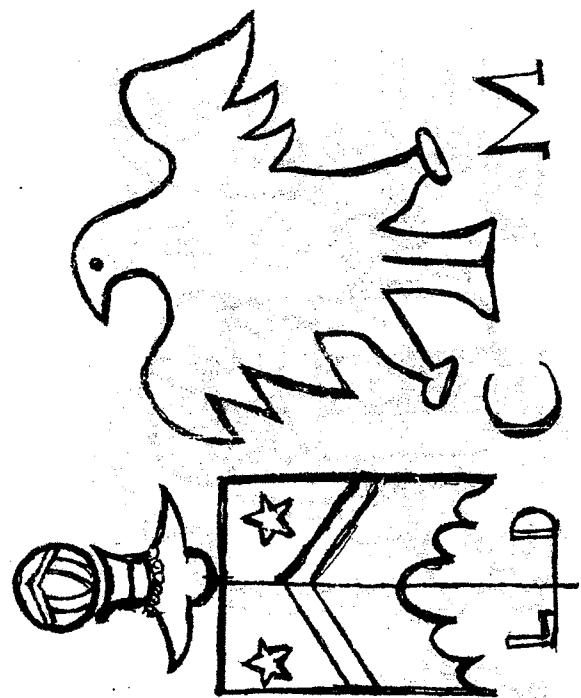
Sikasta

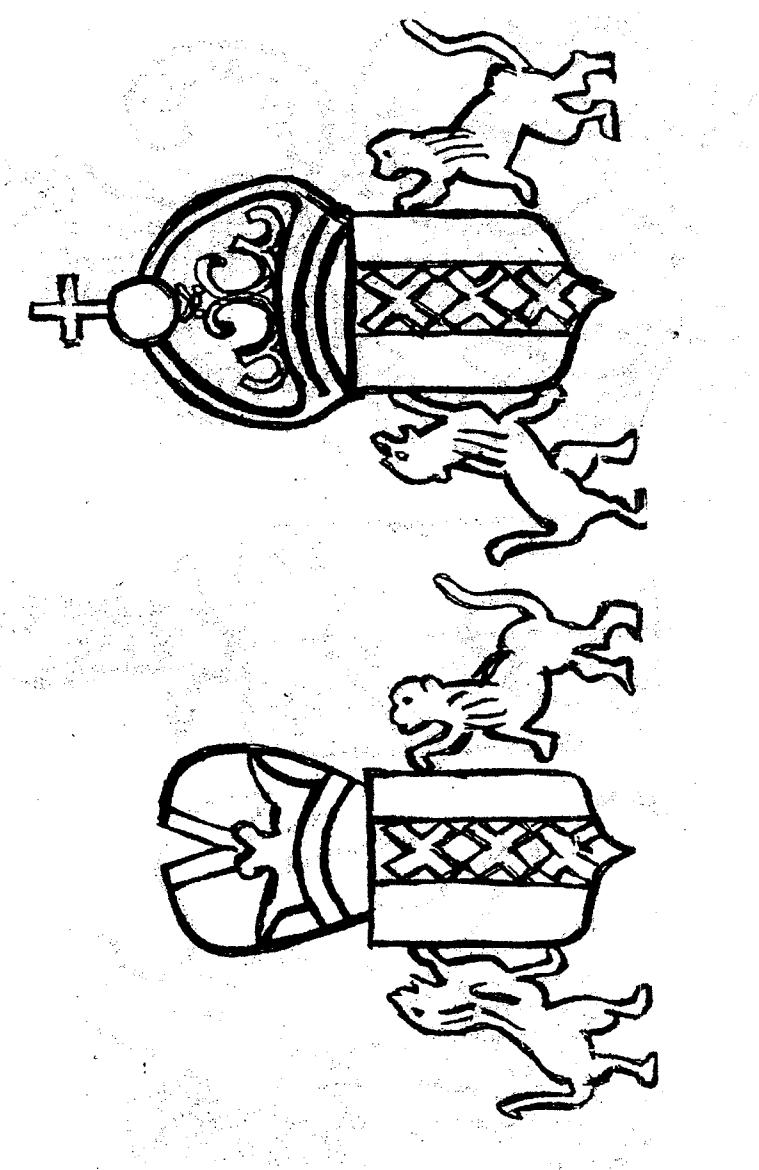

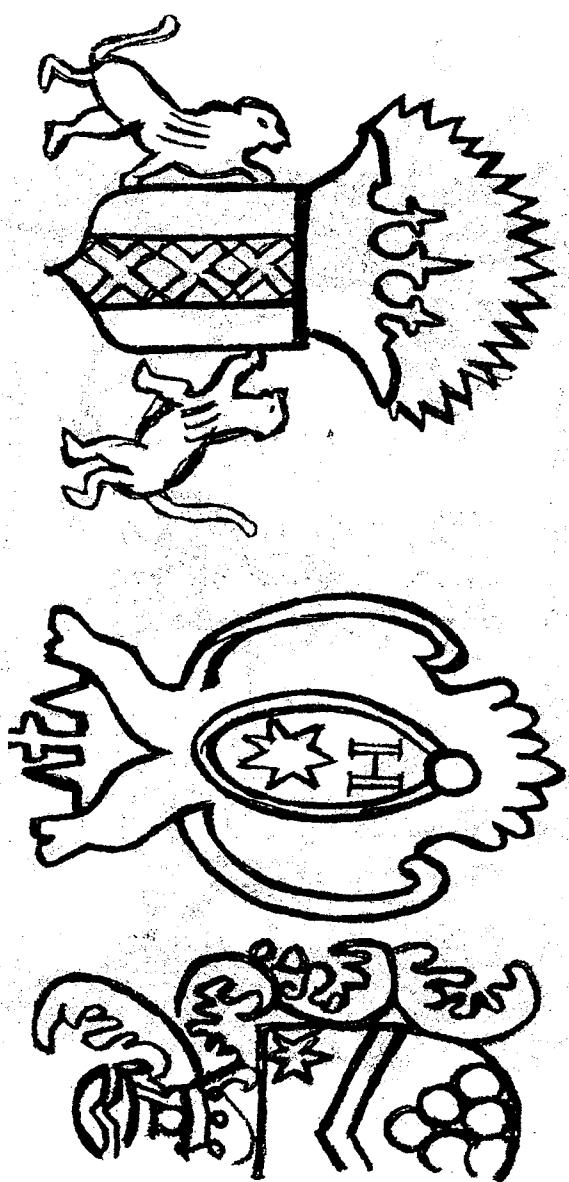

حَدَّثَنَا السَّيِّدُ كَأْجَلُهُمُ الَّذِينَ بَهَّا مَكَانَةَ الْشَّرِيفِ أَبِي
 الْحَسْنِ مُحَمَّداً بْنَ الْحَسْنِ بْنَ احْمَدَ بْنِ عَلِيٍّ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ
 عُمَرٍ بْنِ بِحْرَى الْعَلَوِيِّ الْحُسَينِيِّ رَحْمَةُ اللَّهِ قَالَ
 أَخْبَرَنَا الشَّيْخُ السَّعِيدُ أَبُو عِبْدِ اللَّهِ مُحَمَّدُ بْنُ أَجْنَدٍ
 شَهْرُ هَارِيَ الْخَازِنِ لِخَازَنَةِ مَوْلَانَا امِيرَ الْمُؤْمِنِينَ
 عَلَى أَبِي طَالِبٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ فِي شَهْرِ رَبِيعِ الْأَوَّلِ
 مِنْ سَنَةِ سَتِّ عَشَرَ وَخَمْسِ مِائَةٍ قَرَاهُهُ عَلَيْهِ

ای جهان زید بود کسی
ای برآمد پسچه هند
پا نمی شد از ترک دید کار
در شنیش کش اهل پیاری
بچشم بچشم این سیاح
ای جهان زید سیاح پیاری
اول اهل پیاری شد
دوچرخه رفاقت رفیع
کیم کیم شد از دنیا
تو و می سیاح شد زنگو

میخواسته
این سه
دستورات
نموده است
و دستورات
برده است
که کارهای
من میخواستم

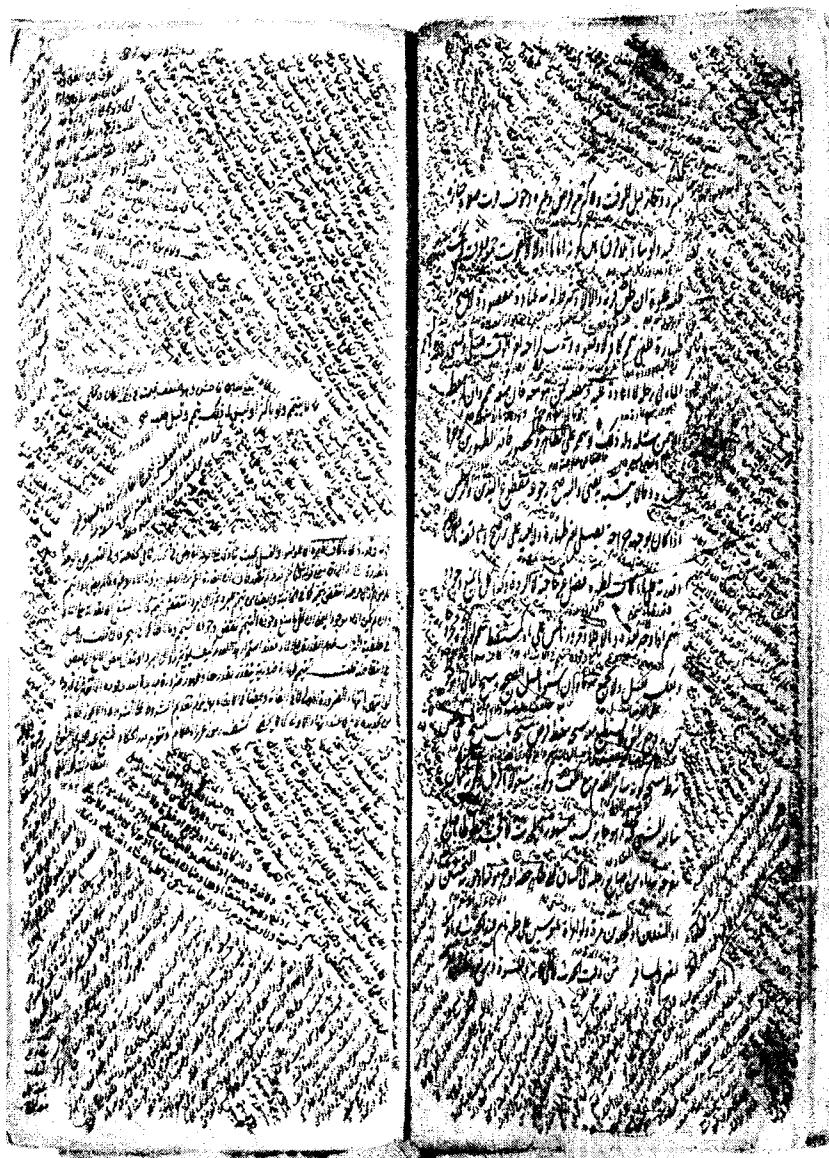
پشیز از
هند زیر گل
که از پر کار
بهره برداشته
باشد

در جایی که
کسی میشود
پسند نماید
چنانچه
نامه های اینجا
میگذرد
و زناداری آنها
و یادگاری اعلیٰ
کا

سی و نهمین

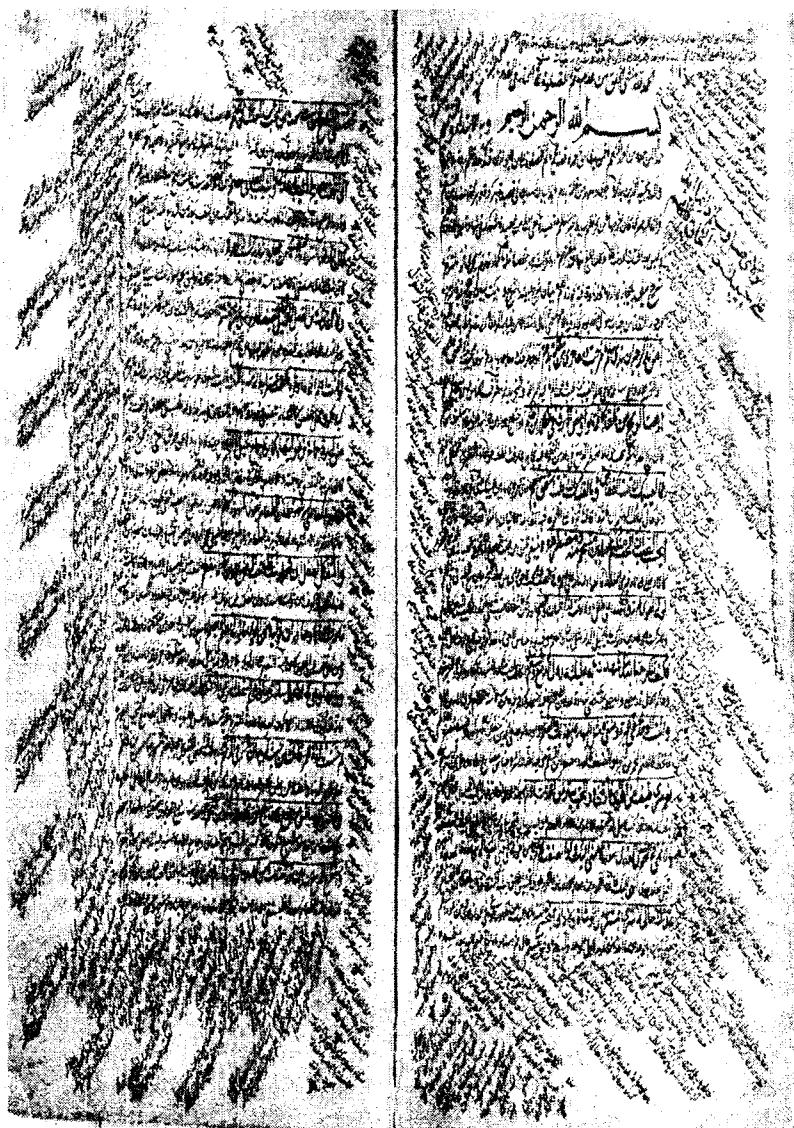
در نیایش هم
بین افسر
ماهانی خوب
زندگی کرد
اول فائزه آن
بدگشته بود
رسانی آن
علی علی پسر
خواست از خود

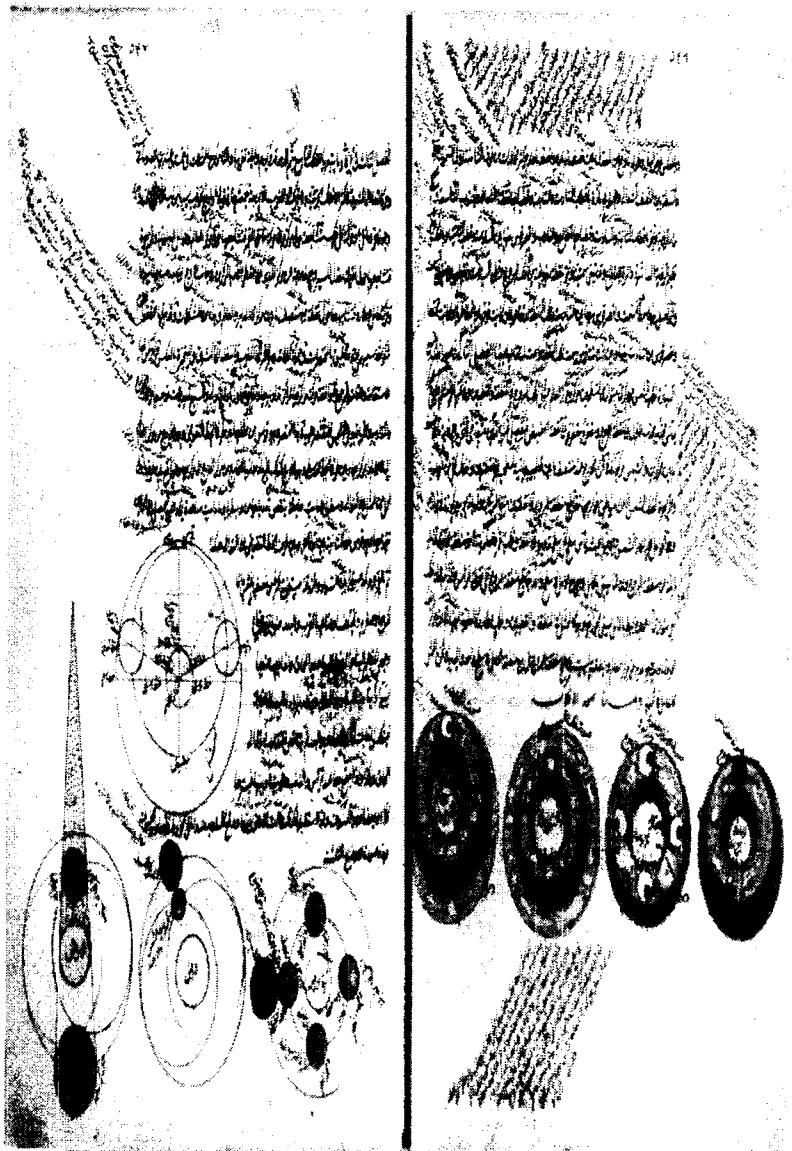
پیغمبر
و کتاب

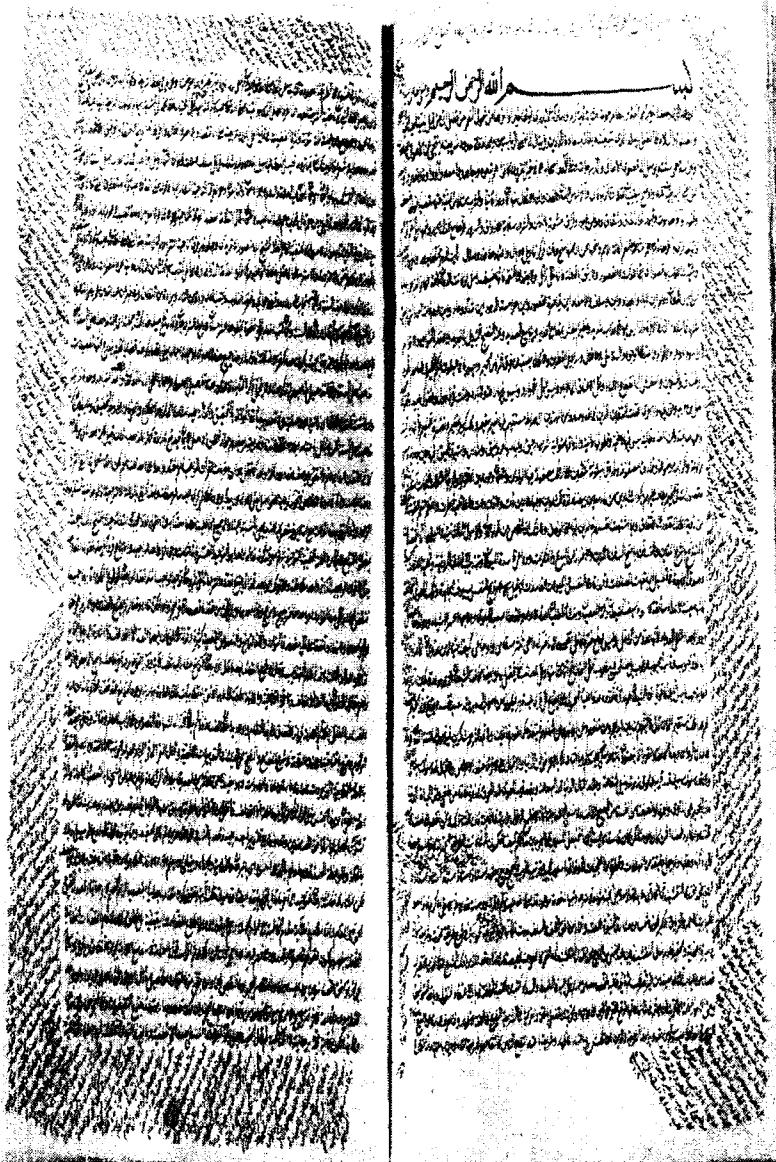

سُلَيْمَانُ بْنُ عَلِيٍّ

لهم انت أنت الباقي طوال العصور والآف السنين
المن يسكن في كل الأماكن والأنهار والسماء والجنة
وهو الذي يحيي السماوات والأرض والسماء والجنة
وهو الذي يحيي كل الأشياء التي في السموات والأرض
وهو الذي يحيي كل الأشياء التي في السموات والأرض
وهو الذي يحيي كل الأشياء التي في السموات والأرض
وهو الذي يحيي كل الأشياء التي في السموات والأرض

⁴¹*آتدیلر زندانه مغرب سلطانین

⁴²*کوردلر فدا قیلمش عشقله جانین

کلدی زنگی داخی⁴³ کوردی صورتی

عقلی کتدى دوشدی آه ایتدی ققى

دو توب ایلتديلر⁴⁴ آپی سلطاناه

کوردی زنگيدر بیورور زندانه

کلدی صراف باقدی^{*} کوردی صورتی

⁴⁶ آه قىلدى فرياد ایتدى كى ققى

41B اول سلطان ايلتديلر زندانه

42B دنكله امدى سن بو سزى اي زانه **43B** چون اول

كى برسورت **45B** آبارديلر **44A**

قالدى حيران قرشوسته اولدى مات **46B**

ای مسلمانلر بىکون اول يار پنهان آيرولور
 آغلامايمۇم نىلىعوم چۈن كود دەن جان آيرولور
 اى سەنم ھەجران ئىندە ئالە زار ايلرم
 كۆزلىرىمدىن صنانە سىز دريائى عمان آيرولور
 اول سېيدىندر كەمن سىمار و رنجوراولمىشم
 خستە كۈنكۈلۈم مەھى شۇل دردە دەيان آيرولور
 رىنگ چەرم زىد اولوبىدر قامىم مەچو ھەلال
 اول كۈنىش يۈزۈلۈجىم لالە خىندان آيرولور *
 طاقىم صېرم توڭىدە يارسىز من نىلىيم
 عقلمى شىداقىلىت اول چىشم فتان آيرولور
 مخىرىيەم الحساب قۇپىدە قيامت باشمه
 اى يوسف صورتلىو معن پىر كەناف آيرولور
 اى جىكىرسوز نار فرقىدىن نىسيچارە نە
 هۆكىيە نەن قىمناچون ¹¹ ازلىدىن آيرولور *

- بيت ۱* ۲ موسى ۳۸ آلمىتىنلىم ^{2B} بىر ۱۲

معدن ۷B پېشىرا ۶۲ كەلە ۵۲ يارىن سىزنىلە يېم ۴۲

وار ۱۱ نەن قىسىدىن ۱۰۲ نار فرقىدر ۹۲ اى جىكىخون ۸۲

- شعر * AMTOS ۱۰ نادىن ۱۲ ۲

(ابخاره نامه)

لر و میخانه های اسلامی

لایه و میتواند از این طبقه باشد (بجز اینکه کاملاً متفاوت باشد) باید داشته باشد

میتوانند این را در این محدوده از نظر کاربری مجاز نشوند. بنابراین ممکن است تا زمانی که این محدوده
از پذیرش این اتفاق خودداری ننماید، میتوانند این را در این محدوده از نظر کاربری مجاز نشوند.

لهم إني أدعك برؤوفتك وبرحمتك وبرحمة ملائكتك وبرحمة ملائكة سلطنتك وبرحمة ملائكة سلطنتك وبرحمة ملائكة سلطنتك وبرحمة ملائكة سلطنتك

میرزا علی خان از این مکان پس از آنکه مدتی در آنجا بود و مادرش بخواهد اهلان شوئند

وَمِنْهُمْ مَنْ يَرْجُو أَنْ يُبَدِّلَ الْأَيُّوبَ فَلَمْ يَرْجِعْ لَهُ دَرَاهِيمَ كَثِيرَةً وَلَا
يَرْجِعُ لَهُ أَنْصَارٌ مُّؤْمِنُونَ

1170
The following is a list of the names of the members of the

دسته هایی داشتند که از آنها نیز می توان بگفت که اینها از افرادی بودند که
بزرگان بین سه کشور ایران، عراق و ارمنستان بودند. اینها از افرادی بودند که
در این سه کشور زندگی می کردند و در این سه کشور خواستار شدید بودند که این سه کشور
که بزرگان بین سه کشور ایران، عراق و ارمنستان بودند، در یک کشور باشند.
که بزرگان بین سه کشور ایران، عراق و ارمنستان بودند، در یک کشور باشند.
که بزرگان بین سه کشور ایران، عراق و ارمنستان بودند، در یک کشور باشند.
که بزرگان بین سه کشور ایران، عراق و ارمنستان بودند، در یک کشور باشند.
که بزرگان بین سه کشور ایران، عراق و ارمنستان بودند، در یک کشور باشند.
که بزرگان بین سه کشور ایران، عراق و ارمنستان بودند، در یک کشور باشند.
که بزرگان بین سه کشور ایران، عراق و ارمنستان بودند، در یک کشور باشند.
که بزرگان بین سه کشور ایران، عراق و ارمنستان بودند، در یک کشور باشند.
که بزرگان بین سه کشور ایران، عراق و ارمنستان بودند، در یک کشور باشند.
که بزرگان بین سه کشور ایران، عراق و ارمنستان بودند، در یک کشور باشند.
که بزرگان بین سه کشور ایران، عراق و ارمنستان بودند، در یک کشور باشند.
که بزرگان بین سه کشور ایران، عراق و ارمنستان بودند، در یک کشور باشند.

۱۷ نظر جغرافیا

و ایل مطهی پرست بزیر عیار خود کرد و نسبت نزدیک جنایان دخادر و خدا را

خانم جان ملقاب است بورگ خانم و شرف ملقب بیالله خانم دارن ایل مردم مردویلر زن

سیچان خانه و شکران خان سلا در بار استهوف داد عالمون احمد کرد و داشت

از قبل مرد و معاشران سه صفت خان کنکار دو بختان مرزیان باز نشانست

و پیغمبر ایل از قبل شد و بینها و کلی ثبت ایل کرد و معاشر است باتی کو تسبیح داد

ذیکلا محبی رسمی قدر بزرگ فخر از ایل ایل او

Mündəricat

<i>Giriş</i>	3
<i>I fəsil.</i> Mətnşünaslığın ilkin qaynaqları və inkişaf mərhələləri.....	9
1.1. Mətnşünaslığın orta əsr qaynaqlar.....	9
1.2. Mətnşünaslığın XIX əsr mərhələsi.....	29
<i>II fəsil.</i> Mətnşünaslığın başlıca obyekti və onu meydana gətirən amillər.....	60
2.1. Əlyazma kitabı.....	60
2.2. Azərbaycan kitabxanaları.....	83
2.3. Əlyazma kitablarında yol verilmiş katib təhrifləri.....	123
2.4. Tərcümə abidələrində yol verilmiş təhriflər.....	159
<i>III fəsil.</i> Mətnin mənbələrinin tədqiqi.....	173
3.1. Əlyazma kitablarının elmi-paleoqrafik xüsusiyyətləri.....	173
3.2. Əlyazma kitabının qrafik-orfoqrafik xüsusiyyətləri.....	191
3.3. Mətnin bir və ya bir neçə nüsxə əsasında tədqiqi.....	217
<i>IV fəsil.</i> Mətnin atribusiyası.....	235
4.1. Əsərin müəllifinin müəyyənləşdirilməsi.....	235
4.2. Tərcüməçinin və tərcümənin orijinalının müəyyənləşdirilməsi.....	263
<i>V fəsil.</i> Mətnin nəşrə hazırlanması.....	273
5.1. Nəşrin növləri.....	273
5.2. Mətnin tərtibi.....	280
5.3. Elmi-məlumat aparatının tərtibi.....	282
<i>İstifadə edilmiş ədəbiyyat</i>	292
<i>Əlavələr</i>	312

**«Nurlan»nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Yığılmışa verilmiş **21.04.2011.**
Çapa imzalanmış **07.06.2011.**
Şərti çap vərəqi **12,5.** Sifariş № **153.**
Kağız formatı **60x84 1/16.** Tiraj **300.**

*Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapositivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Məgomayev döngəsi 8/4.